

II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8.

Scriptorium

II.

*Fideliter
servanda*

Scriptorium

II.

Sorozatszerkesztők:

S.E.R. VARGA LAJOS

BOROS ISTVÁN

TAKÁCS LÁSZLÓ

Fideliter servanda

II. Scriptorium konferencia
Pannonhalma, 2018. május 7–8.

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2020

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete
és a Pannonhalmi Főapátság
támogatásával jelent meg.

Szerkesztette:
Boros István

A hátsó borítón a Pannonhalmi Főapátság 1767-ben készült látképe
(Zsoldos Xavér OSB, papír, akvarell, Pannonhalmi Főapátság Múzeum,
Képzőművészeti Gyűjtemény, Rajztár, Itsz.: 250.1)

Tervezőszerkesztő:
Koczka Etelka Krisztina

© Szent István Társulat, 2020
© Szerzők, 2020

ISSN 2631-0643
ISBN 978 963 277 861 7

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Nyomdai munkálatok: Mega-Galaxis Kft., Budapest

ELŐSZÓ

Megtisztelő számunkra, hogy az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Klasszika Filológia Tanszéke és a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, valamint a Váci Egyházmegyei Könyvtár által szervezett II. Scriptorium Konferencia Pannonhalmát választotta helyszínéül. Ugyanakkor mi a helyszínválasztást méltónak és igazságosnak tartjuk! Hiszen talán nem túlzás azt mondani, hogy a Főapátság alapításától napjainkig az itt élő szerzetesek egész napját, minden tevékenységét valami módon átjárja az olvasás, az írás, a könyvekkel, kéziratokkal való foglalatosság. A középkori monostorok integráns része volt a könyvtárhoz és a levéltárhoz kapcsolódó író és másoló műhely, a scriptorium. Munkásságuk révén Európában a szerzetesközösségek váltak a keresztény könyvkultúra otthonaivá, az olvasásra, írásra, könyvre alapuló új európai kultúra bölcsőjévé. Ma könyvtárunk és levéltárunk működtetésén túl, könyvkiadónkkal, folyóirat kiadásunkkal, ilyen és ehhez hasonló konferenciák szervezésével lépünk elődeink nyomába.

A Gyűjteményeinkben őrzött kéziratok anyag számomra is, az én személyes munkámhoz is nagyon fontos, több szálon kapcsolódom hozzá! Hadd említsek meg Önöknek néhányat azok közül, amelyek kezemben voltak, melyekkel én is foglalkoztam.

Szabó Flóris atya adta kezembe Ballay Valér hagyatékának *Botanica et cetera* című kéziratok kötetét. Ennek egyik munkája, a *Pannonhalma és vidéke* némely helyeinek növényzete összesen 763 növényfajt sorol fel előfordulásuk megnevezésével, az 1830-as évekből. Ez volt diplomamunkám egyik alapja. Reisch Elek bajor származású pannonthalmi szerzetes-gyógyszerész 1735-re datált kéziratok rendeltetési kézikönyve (*Liber scriptus praescriptiones medicas complectens*) a következő. Ez a forrása a pannonthalmi teacsalád kereskedelemben kapható tizenkét gyógytea-keverékének, de gyógylikőreinknek és a már kifejlesztett és még fejlesztés alatt álló gyógyhatású termékeinknek is. Végül hadd említsem meg a Bencés humor gyűjtőfogalomba tartozó kéziratok közül Zsoldos Xavér *Collectio ludicrorum* című 1776-ban egybekötött kolligátumát. Itt olvasható a többek által ismert *Bornak és víznek pere* vagy a *Rendes dohányzásnak privilegiált arti-*

kulussai című humoros összefoglalás a dohányzás szabályairól. Hiba lenne kihagyni Kovács Márk kéziratait, sok közösségi alkalmat, baráti találkozót vidított fel humoros történeteinek felidézése.

Bevezésül tőle idézek fel néhány sort, arra az esetre, ha esetleg lennének olyanok, akik konferenciánkra kritikával néznek: „...*ha nevensz is, engemet jó szándékomban ki ne nevensz, mint bévett szokás ez azoknál, kik mindent mit más elme szült, bal-oldalról vesznek, nem látván, vagy látni nem is akarván, a szerző szándékát [...] Kérlek, ne kövesd azokat, akiknél a tulipány bimbó is, mivel csucsos, szinte olyan bököcs, mint a tüskés lapu. Ne figyelmezz az irigyekre, akik durva szentenciákat hoznak [...] Hidd, hogy akik ezen munkát olvasni fogják, sokkal okosabbak, mint sem hogy hajszálat hasogassanak!*”

Eredményes, gazdagító olvasást kívánok!

Pannonhalma, 2019. szeptember 10.

HORTOBÁGYI T. CIRILL
főapát

TARTALOM

ARADI CSENGE – HÁMORI NAGY ZSUZSANNA – TÜSKÉS GÁBOR: <i>A Confessio peccatoris</i> francia fordítás-kézirataihoz	9
ARMANDO NUZZO: Szerzői hibák, elírások Coluccio Salutati autográf kancelláriai leveleiben	31
BARATI ANDRÁS: Nādir Shāh (1732/1736–1747) okleveleinek külső és belső ismertetőjegyeiről	43
BOROS ISTVÁN: Gutenberg 42 soros Bibliájának fragmentuma a Váci Egyházmegyei Könyvtárban	61
CZAGÁNY ZSUZSA: Kottás kódextöredékek a digitális korban	69
DÉNESI TAMÁS – KISS DÁNIEL – TAKÁCS LÁSZLÓ: II. Rákóczi Ferenc <i>Confessio Peccatoris</i> című kézírata	85
FÁBIÁN LAURA: Megjegyzések az oxfordi <i>Secretum secretorum</i> (MS Hertford College 2) kéziratcsoportjához	101
G. MOLNÁR PÉTER: A budai Erzsébet-rendi apácák első éveit néhány újra felfedezett levél alapján	111
GILÁNYI GABRIELLA: Hangjelzett kódextöredékek a németújvári ferences kolostorban	139
LÁNCZKY ISTVÁN: Pszeudo-művek eredetiségének vizsgálata. Esettanulmány a tartalmi vizsgálat lehetőségeire az arab filozófiai irodalomban	157
MACZÁK IBOLYA: Kelemen Didák ismeretlen prédikációgyűjteménye? (Egy kézirat tanulságai)	175
MÉRCZ ANDRÁS: Grafikus elemek egymásra hatása közel-keleti kéziratos kultúrákban. A tükörpár és a képvers példája egy szír kézirat nyomán	183
MUNDING MÁRTA: Egy kódex sajátos életútja: a <i>Metzi Epitomé</i> szövegkiadásainak fontossága az Alexandros-kutatásban	197

P. KOCSIS RÉKA: „Azokkal kedig Jézus vacsorálatta vevé a kenyeret...” Az -atta/-ette képzős határozói igenevek és szinonimáik ómagyar bibliafordításokban	227
SCHÄFFER GYÖRGY: A Váci Székeskáptalan levéltára ügynevezett vegyes iratainak rendezése	239
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Kéziratos prédikációs kötet a XVII. század közepéről	245
SZILÁGYI CSABA: Szántó (Arator) István: <i>Historia anni Jubilaei 1575</i> [...] című munkája. (Két forrásközlés)	251
VARGA LAJOS: Két német nyelvű imalap a váci Hétkápolnához. Szövegelemzés	273
VARGA MÓNIKA: Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról a boszorkányperekben	283
VASS CSONGOR: Olvasók – Rosaria. Kováts József ex-jezsuita kéziratos kötete, rózsafüzér-gyűjteménye (Székelyudvarhely, 1804.) a Bathhyaneum könyvtárból	303
W. SOMOGYI JUDIT: Sifírozási szabályok késő középkori rejtjelkulcsok tükrében	317
KÉPMELLÉKLET	329
A KONFERENCIA PROGRAMJA	331
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	335
NÉVMUTATÓ	337

*A Confessio peccatoris francia fordítás-kézirataihoz*¹

Kutatástörténet

II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művének létezéséről 1739 óta tudunk. Ekkor jelent meg Hágában az *Histoires des Révolutions de Hongrie* című gyűjteményes munka, negyedretű és nyolcadretű változatban, benne a *Mémoires* szövegével. A *Mémoires* „Örök Igazsághoz” címzett ajánló levélben Rákóczi megemlíti „les Livres de mes Confessions”-t.² A *Confessio* Troyes-ban őrzött francia fordításának kéziratáról³ – az ugyanott található más Rákóczi-kéziratokkal együtt – a megyei nyilvános könyvtárak kéziratkatalógusának második kötete adott hírt először 1855-ben.⁴ A leírás megadja a kézirat teljes címét, terjedelmét és formátumát. Származási helyként a troyes-i oratoriánus kollégiumot jelöli meg, míg a ma Troyes-ban őrzött többi Rákóczi-kézirat közvetlenül a grosbois-i kamalduliak könyvtárából jutott jelenlegi őrzési helyére. Megnevezi szerzőjét és jelzi keletkezési körülményeit. Utal a forrásul szolgáló latin kézirat korábbi őrzési helyére és jelzetére, végül megnevezi fordítóját Chrysostôme Jourdain grosbois-i kamalduli házfőnök személyében.

A magyar kutatás több mint fél évszázad múlva figyelt fel erre a leírásra. A troyes-i Rákóczi-kéziratokat, köztük első helyen a *Confessio* fordítását az említett katalógus alapján Kont Ignác, 1907-től a Sorbonne rendes tanára írta le ismét az 1521–1910 között keletkezett magyar vonatkozású francia kéziratokat közlő, 1913-ban Párizsban megjelent posztumusz bibliográfiá-

¹ A kutatástörténet, a fordítók és a tervezett kiadás bemutatása Tüskés Gábor, a kéziratok ismertetése Aradi Csenge Eszter és Hámori Nagy Zsuzsanna munkája.

² KÖPECZI Béla et al. (1978), *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*. Avec une postface et des commentaires de Béla Köpeczi, texte établi et appareil critique par Ilona Kovács. Budapest, Akadémiai, 1978.12.

³ *Confession d'un pecheur qui, prosterné devant la crèche du Saveur nouvellement né, deplore, dans l'amertume de son coeur, sa vie passée et se rappelle les graces qu'il a reçues et la conduite de la Providence sur lui. Cette confession, en forme de soliloque, a été commencée quelques jours avant la solennité de la naissance de J. C. l'an MDCCXVI*. (2 tomes) Médiathèque de Troyes, série Ms. 2144.

⁴ *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*. Publié sous les auspices du ministre de l'instruction publique, II. Paris, Impr. Impériale, 1855. 864–865.

jában.⁵ Ez a leírás rövidebb az 1855-ös katalógusénál, s részben más sorrendben közli annak elemeit. Új adatként megadja a fordítás forrásául szolgáló latin kézirat aktuális lelőhelyét és jelzetét.

A katalógus és a bibliográfia nyomán Zolnai Béla 1926/27-ben tett franciaországi kutatóútja során megtalálta Rákóczi két, addig ismeretlen munkájának három és korábban már ismert munkáinak öt ismeretlen kéziratát, Rákóczi egy ismeretlen levelét, s azonosított néhány további, Rákóczival kapcsolatos kéziratot és nyomtatványt a troyes-i könyvtárban és a Bibliothèque nationale-ban. Eredményeiről „A janzenista Rákóczi” című, két részes tanulmányban számolt be 1927-ben, s közölte néhány rövid terjedelmű dokumentum szövegét.⁶ „A Vallomások franciául” című részben két kéziratot mutatott be: a *Confessio* Chrysostôme Jourdin-féle fordítása mellett röviden ismertette a Bibliothèque nationale állományában, Jean-Baptiste Bonnaud oratoriánus kéziratai között megtalált kivonatos adaptáció kéziratát.⁷ Jourdain-ről nem sikerült további adatokat szereznie, ugyanakkor a troyes-i kézirat I. kötetének (azaz a *Confessio* I. könyvének) végéről kisebb kihagyásokkal közölte az eredeti kézirat Rákóczi által a kamalduliaknak történt adományozását rögzítő, a latin kéziratból fordított megjegyzés szövegét. Utalt arra, hogy a kézirat II. kötetében található Rákóczi *Aspirations d'un prince chrétien* című művének francia szövege, amelynek változata megjelent a *Confessio* 1876-os kiadásában a Bibliothèque nationale-ban őrzött latin-francia kézirat alapján; egyúttal sürgette a *Confessio* teljes francia fordításának közzétételét. Michaud életrajzi lexikona nyomán Zolnai összefoglalta Bonnaud életét, maurinus bencés szerzetes voltát azonban említetlenül hagyta. Röviden jellemezte munkamódszerét, a kivonat elejéről szövegpéldát közölt, s utalt a kézirat töredékes voltára. Feltételezte, hogy Bonnaud „[b]izonyára kamalduli, vagy talán egyenesen janzenista összeköttetései révén jutott hozzá Rákóczi *Vallomásaihoz*”.⁸ Jelezte, hogy ugyanabban a gyűjteményes kötetben, amelyben a kivonat található, fennmaradt Rákóczi *Réflexions sur les principes de la vie civile* című munkájának a hágai kiadás fejezetcímeitől részben eltérő fejezetcímeket tartalmazó, kéziratot tárgymutatója is. Végül megjegyezte, a fordítás és a kivonat révén Rákóczi visszahatott a környezetre, amely a mű megírására ösztönözte.

Ezt követően három évtized múlva fordult ismét némi figyelem a troyes-i francia kéziratra. Révész Imre, Juhász László és az MTA Történettudomá-

⁵ KONT Ignác (1913), *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910)*. Avec un inventaire sommaire des documents manuscrits, Paris, Ernest Leroux. 290.

⁶ ZOLNAI Béla (1927), A janzenista Rákóczi. *Széphalom* (1927), 177–181, 266–288.

⁷ *Sentiments de piété de François Ragotzki Prince de Transilvanie ou Extrait de ses Confessions traduits sur l'original latin*. Bibliothèque nationale de France, Ms. Fr. 17690.

⁸ Zolnai 1927:278.

nyi Intézete 1957-ben kezdeményezte a *Confessio* kritikai kiadását. A munkálatok során Juhász levelezőlapon jelezte Zolnainak, munkájához szükség lenne a troyes-i kézirat mikrofilmjére,⁹ ennek beszerzése azonban ismeretlen okból elmaradt. A troyes-i kézirat erősen rövidített, modernizált helyesírású és a *Mémoires* szövegével kontaminált szövege újabb húsz év múlva, 1977-ben látott napvilágot, *L'Autobiographie d'un prince rebelle* címen, Köpeczi Béla válogatásában, bevezetőjével és jegyzeteivel, Kovács Ilona átírásában a Corvina Kiadónál.¹⁰ A kiadásban a *Confessio* első és második könyve közé kronológiai megfontolásokból beillesztették a *Mémoires* szövegét. Mindkét művet évszámokkal tagolták, a *Confessio* harmadik könyvéből mindössze tizenhét lapnyi részletet közöltek. Ezzel a korabeli történeti szövegkiadó gyakorlatban nem egyedülálló, sajátos eljárással figyelmen kívül hagyták a művek integritásának elvét, semmibe vették a szerzői szándékot, önkényesen elszakítottak egymástól összetartozó részeket, megváltoztatták mindkét mű karakterét, a valóságreferenciák különböző szintjén álló szövegeket kapcsoltak egybe, s a valóságban soha nem létezett munkát hoztak létre.

Ezután Rákóczi műveinek, azon belül az *Aspirationes/Aspirations* kritikai kiadása során irányult újra figyelem a troyes-i kéziratra. Az 1994-ben megjelent kötet szövegahagyományt tárgyaló tanulmányában Kovács Ilona jelezte, az *Aspirations* troyes-i francia kézírata megegyezik a Bibliothèque nationale-beli latin–francia nyelvű kézirat megfelelő egységének első két részével, de a harmadik rész hiányzik belőle, másodlagos a párizsi, párhuzamos szöveghez képest, annak egyedi változata. Mivel a troyes-i kéziratban a *Confession d'un pecheur* és az *Aspirations* szövegét ugyanaz a kéz írta, Kovács Ilona további megjegyzései is figyelmet érdemelnek. Eszerint az *Aspirations* troyes-i kézírata „[n]agy valószínűséggel francia anyanyelvű fordító műve, aki a kettős, latin–francia redakció ismeretében dolgozta át, meglehetősen fordítói, pontosabban lektori szabadsággal Rákóczi művét. Sok-sok apró formai eltérés mutat az átdolgozó önállóságára (pl. megszámozta és § jellel kezdi a fejezeteket, sajátos a helyesírása, központosítása és bekezdésekre tagolása), de a módszeres összehasonlítás lényegi különbségeket is kimutat.” A troyes-i kézirat „[m]agasabb szinten, a nyelvhelyesség és a stílus szempontjából is felülmúlja [...] a párizsi megkettőzött kéziratot, és [...] megelőlegezhető [...] a feltevés, hogy itt teológiában jártas, franciául kiválóan tudó átdolgozó működött, aki tudatosan, javító szándékkal

⁹ Juhász László Zolnai Bélához. Budapest, 1958. október 8. MTA Kézirattár, Ms. 4124/364.

¹⁰ KÖPECZI Béla (szerk.) (1977), *L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et Mémoires de François II Rákóczi*. Choix des textes, préface et commentaires par Béla Köpeczi, établissement du texte d'après l'édition de 1739 des Mémoires et le manuscrit de la traduction française de la Confession par Ilona Kovács. Budapest, Corvina.

nyúlt bele a szövegbe. Ez a jellemzés minden szempontból ráillik egy kamalduli atyára, aki aprólékos gonddal igyekezett kijavítani Rákóczi kegyelettel őrzött művét. Ezzel ugyan a szövegváltozat a hitelesség szempontjából rengeteget veszített, [...] mégsem mindent, viszont sokkal élvezhetőbbé, sőt szebbé vált. A mondanivaló szellemét tekintve hűségre törekedett az átdolgozó, hiszen az eredetiben található gondolatokat fejti ki, csak elegánsabb, francia nyelvi szempontból világosabb formában.”¹¹ Kovács Ilona idézett megállapításai messzemenően tekintetbe veendőek a *Confessio Jourdain-féle francia fordításának vizsgálatában* is.

Az 1990-es évek első felében az MTA Irodalomtudományi Intézetében első munkáim közé tartozott, hogy közreműködtem a Rákóczi kritikai kiadás meditációkat tartalmazó, V. kötetének sajtó alá rendezésében.¹² Ezt követően folyamatosan nyomon követtem a *Confessió*val kapcsolatos kutatásokat, részt vettem a Rákóczi-Sieniawska levelezés kiadásában,¹³ majd más feladataim voltak, s csak a 2010-es évek elején fordulhattam ismét a *Confessio* felé. Az elmúlt négy évben összesen hét tanulmányt közöltem a mű keletkezéséről, forrásairól, szerkezeti, tartalmi, előadásmódbeli és műfaji sajátosságairól, utóéletéről, kiadás- és fordítástörténetéről, Rákóczi bűn-felfogásáról francia, német és magyar nyelven, s Knapp Évával közösen elkészítettük a rodostói Rákóczi-könyvtár új rekonstrukciós kísérletét.¹⁴ 2015

¹¹ DÉRI Balázs et al. (1994), *Aspirationes principis Francisci II. Rákóczi / Aspirations du prince François II Rákóczi*. Texte latin établi et annoté par Balázs Déri, texte français établi et annoté par Ilona Kovács, avec des commentaires de Lajos Hopp. Budapest, Akadémiai–Balassi, 339.

¹² DÉRI Balázs et al. (1997), *Meditationes principis Francisci II. Rákóczi / Méditations du prince François II Rákóczi*. Texte latin établi et annoté par Balázs Déri, texte français établi et annoté par Ilona Kovács, avec une étude et des résumés de Gábor Tüskés. Budapest, Balassi.

¹³ TÜSKÉS Gábor et al. (2004) *Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727*. Publié avec collaboration de Gábor Tüskés par Ilona Kovács et Béla Köpeczi. Budapest, Balassi,

¹⁴ TÜSKÉS Gábor (2014), La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution. In *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39 (2014), 2, S. 185–208. (Knapp Évával); Tüskés Gábor (2016a), A *Confessio peccatoris* kiadás- és fordítástörténetéhez. In *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZEKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 138–148; Tüskés Gábor (2016b), Janzenizmus felvilágosodás, emlékirat. In BALÁZS Mihály, BARTÓK István, (szerk.), *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék. 23–39.; Tüskés Gábor (2016c), II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete. In BALÁZS, BARTÓK 2016:227–247. (Knapp Évával); Tüskés Gábor (2017a), Psychomachie d’un prince janséniste: Au carrefour de genres autobiographiques et religieux. François II Rákóczi, *Confessio peccatoris*. I–II. *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016), 400–423; 67 (2017), 323–341.; Tüskés Gábor (2016d), Schuld und Sühne in der *Confessio peccatoris* von Fürst Ferenc Rákóczi II. *Simpliciana* 38 (2016), 379–414; Tüskés Gábor (2017b) Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán: a *Confessio peccatoris* kritikai kiadása elé. In MOLNÁR Gergely (szerk.), *Történetek a*

februárjában elsőként vettem fel a *Confessio* jelentős intézményi összefogással megvalósítható, háromnyelvű (!) elektronikus kritikai kiadásának gondolatát. 2016 márciusában NKFIH pályázatot nyújtottam be a francia fordítás kritikai kiadására,¹⁵ 2017-ben a Nemzetstratégiai Kutatóintézetől kértem támogatást ugyan ehhez a feladathoz, mindkét helyen eredménytelenül.

A fordítók

A Troyes-ban őrzött teljes francia fordítás készítőjét és a kézirat leíróját a kézirat első oldalán egymás alatt olvasható három, különböző kéztől származó lapszéli megjegyzés közül a harmadik nevezi meg: „Copie et traduction du / Latin faite par le S[ieur]. / Chrysostôme Jourdain / Majeur des Camaldules / de Grosbois.” [Ch. J. úr, a grosbois-i kamalduliak házfőnöke által latinból készített fordítás és másolat.] A fordítás készítője és a kézirat leírója eszerint azonos személy: Chrysostôme Jourdain, a grosbois-i kamalduliak előljárója. Ezt megelőzően legfelül, a címmel egy vonalban kezdődően az eredeti latin kézirat szerzőjére, autográf jellegére, nyelvére, őrzési helyére és jelzetére utaló, másik kéztől származó, Rákóczi nevével egy harmadik kéz által utólag kiegészített lapszéli megjegyzés olvasható: „Ecrit de la propre / main du Prince + [+Rakogsi] et en / latin, déposée à la / Bibliothèque de S. / Germain des près en / 174[?]. Se trouve parmi / les mmss. n°. 1486.” [Rákóczi fejedelem saját kezével és latinul írva, elhelyezve S. G. P. könyvtárában 174?-ben. A kéziratok között található az 1486. számon.] Az utóbbi bejegyzés kézírása – az eltérő betűméretet is figyelembe véve – közel áll a törzsszöveg kézírásához. Szövege a *Confessio* latin kéziratának első lapján, a cím és a szöveg első sora közé utólag beírt, a lapszélien folytatódó bejegyzés változata: „Ouvrage du prince Ragokzi [?] écrit de sa propre main – / Communiqué en 174[?] / par le R. P. Carbonnier / Camaldule / de Grosbois / entre les mains / de qui le / prince l’avait / déposé.” [Rákóczi fejedelem saját kezével írt műve, átadva 174?-ben tisztelendő C. grosbois-i kamalduli atya által, akinek a kezébe a fejedelem letétbe helyezte azt.] A latin kézirat lapszéli megjegyzésében az évszám utolsó számjegye tintafolt miatt nem olvasható, s ugyanezt a latin kézirat Saint-Germain-des-Prés könyvtárának történt átadására vonatkozó, hiányos évszámot ismétli meg a francia kézirat idézett margináliája. Ebből arra következtethetünk,

magyar nemzet múltjából. A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánykötete, Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet. (Kárpát-haza Szemle 12.) 70–77.

¹⁵ A pályázat száma: K 119457. Az elutasító levél iktatószáma: NKFIH-3612-1/2016.

hogy a francia fordítás a *Confessio* 1876-ban kiadott,¹⁶ jelenleg ismert egyetlen latin kézírata alapján készült.

Azt, hogy a grosbois-i kamalduliakra bízott latin kéziratot Carbonnier házfőnök az 1740-es években a Saint-Germain-des-Prés bencés apátság könyvtárában helyezte el, a két rend szoros történeti kapcsolata magyarázza. Az apátság könyvtára a francia egyházi tudományosság egyik központjának számított a Jean-Luc Achéry által a XVII. század második felében végzett módszeres újjárendezés, gyarapítás és katalogizálás óta. A kamalduli rend történetét kilenc kötetben feldolgozó Giovanni Benedetto Mittarelli és Anselm Costadoni a maurinus Jean Mabillon forrásokra alapozott bencés rendtörténetét tekintette követendő mintának a XVIII. század második felében.¹⁷

Jean-Baptiste Carbonnier neve perjelként (majeur et prieur) első helyen olvasható a Rákóczi és a grosbois-i kamalduliak által 1716. május 30-án kötött bérleti szerződésben.¹⁸ Törökországba utazása előtt Rákóczi nála hagyhatta a *Confessio* I. könyvének vagy a könyv egy részének kéziratát, 1726-ban neki küldte el a II. és III. könyvet, s az egész kéziratot ő helyezte el a Saint-Germain-des-Prés apátság könyvtárában. 1727-ig vagy 1728-ig volt házfőnök. E tisztségben Macarius Pen váltotta fel, aki 1737-ben is ezt a feladatot látta el, a Rákóczi emlékére ekkor elhelyezett grosbois-i epitáfium szövege szerint.¹⁹ Grosbois a francia kamalduliak központi kolostora volt, ahol a kongregáció legfőbb elöljárója is lakott.

Chrysostôme Jourdain, a fordító neve nem fordul elő az életrajzi lexikonokban és a bibliográfiákban. Lucia Laporte kutatásaiból ismert, hogy 1767. augusztus 23-án generális káptalant tartottak Grosbois-ban, amely megtárgyalta a XV. Lajos által a szerzetesi közösségek szabályozására és feloszlására az előző évben létrehozott bizottság (Commission des Reguliers) működésével kapcsolatos teendőket.²⁰ A feloszlási rendelkezés Grosbois-t is érintette, ők azonban fellebbeztek. A király 1770. április 3-i levelében hozzájárult, hogy a szerzetesek ott élhetnek halálukig, de nem vehetnek fel noviciusokat és új szerzeteseket.²¹ Christophe de Beaumont párizsi érsek 1777. március 26-i dekrétumával elrendelte a közösség feloszlását, és

¹⁶ *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes Principis Christiani*. E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis edidit Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapestini, Bibliopolium Academiae Hungaricae, 1876.

¹⁷ *Annales Camaldulenses ordinis Sancti Benedicti, I–IX*, Venetiis, Baptist Pasqual, 1755–1773.

¹⁸ Lucia LAPORTE (2012), *Yerres, les camaldules au cœur de l'histoire*. Paris, L. Laporte, 110.

¹⁹ LAPORTE 2012:109.

²⁰ LAPORTE 2012:109.

²¹ LAPORTE 2012:65.

minden vagyonukat a sénart-i remetéknek adatta át. Az erről szóló meg-
egyeződést a kamalduliak és a remeték 1777 decemberében írták alá.²²

A Lucien Laporte által közölt adatok szerint Jourdain 1768 áprilisában
lett ideiglenes házfőnök (supérieur provisoire) Grosbois-ban, majd 1776-
ban és 1778-ban a házfőnöki (supérieur) tisztséget töltötte be.²³ Előtte
Augustin Auvry töltötte be ezt a tisztséget, aki 1770-ben hunyt el. 1775-ben
Jourdain szerződést írt alá a közösség nevében Mademoiselle Geneviève
Françoise Chalon de Launac-kal egy, a kolostor területén álló, fallal elkerít-
tett ház és a hozzá tartozó épületek, kert és erdő bérbeadásáról három vagy
hét évre.²⁴ 1776. december 10-én a közösség meghatalmazta, hogy tárgyal-
jon a grosbois-i rendház átruházásáról (cession) és átengedéséről (abandon)
a sénart-i remetéknek. Már ennyiből is látható, Jourdain eljárói működése
lényegében egybeesett Grosbois felosztásának tíz évig elhúzódó folyama-
tával, s ő volt az utolsó kamalduli házfőnök a kolostorban.

A grosbois-i kamalduliak terjedelmes iratanyaga jelenleg szétszórva,
legalább öt különböző francia levéltárban és könyvtárban található, s nagy-
részt feltáratlan.²⁵ A Bibliothèque nationale de France kéziratárában talál-
ható egy közel ötven fólíó terjedelmű iratgyűjtemény Jourdain-nel kapcso-
latban, amely több, eddig ismeretlen adatot tartalmaz róla.²⁶ A párizsi Saint
Nicolas des Champs plébánia keresztelési anyakönyvéből 1753. július 9-én
készült kivonat szerint 1732. február 19-én keresztelték meg, Étienne név-
re.²⁷ Apja Bernard Jourdain, anyja Marie Fromageot volt, mindketten pári-
zsi polgárok. Jourdain tehát nagy valószínűséggel 1732. február 19-én,
vagy egy-két nappal korábban született. A kamalduli rendbe lépésének pon-
tos ideje nem ismert, de feltételezhető, hogy a születési anyakönyvi kivonat
ennek kapcsán készült. A következő dokumentum tanúsítja, hogy Jourdain-t
1761. május 16-án szentelte pappá François de Fitz-James, Soisson püspö-
ke.²⁸ Egy 1767. március 18-án széljegyzettel ellátott szerződésmásolat sze-
rint Jourdain ekkor a grosbois-i kamalduli közösség tagja volt, de a párizsi
St.-Jacques-du-Haut-Pas plébánián tartózkodott, a házfőnök („majeur et
prieur”), a vendégek és a szerzetesek nevében és megbízottjaként („au nom

²² LAPORTE 2012:65.

²³ LAPORTE 2012:109.

²⁴ LAPORTE 2012:114.

²⁵ Bibliothèque nationale de France; Médiathèque de Troyes; Bibliothèque de l’Arsenal (Pá-
rizs); Archives départementales de Seine-et-Oise (Versailles); Archives départementales de l’Es-
sonne (Chamarande).

²⁶ Documents sur les Camaldules de Grosbois. BnF, NAF 15862, fol. 36a–81b. A gyűjtemény
elrendezése nagyjából időrendet követ, s egyaránt tartalmaz eredeti iratokat és másolatokat.

²⁷ Fol. 37a–b. A kivonatot a hátlapon Christophe de Beaumont, Párizs érseke hitelesítette
1753. október 2-án.

²⁸ Fol. 38a.

et comme procureur des RR. PP. majeur et prier, visiteurs et religieux de la maison et convent des religieux camaldules”).²⁹ Az 1770. április 3-án kelt, említett királyi dekrétum másolatának és több más iratnak a kézírása,³⁰ továbbá Jourdain autográf aláírásai több iraton³¹ megegyeznek a *Confessio* francia fordításának kézírásával. Ez is bizonyítja, hogy a fordítás egész kézírata Jourdain saját kezű másolata.

Az 1776. augusztus 2. és 1777. december 18. közötti időből több irat található a gyűjteményben a sénart-i remetékkel folytatott tárgyalásokkal kapcsolatban. Az egyik központi téma a szerzetesek ellátásának biztosítása. Egy 1776. december 22-én készített kimutatás szerint ekkor öt páter, három szolgáló fráter és egy további személy élt Grosbois-ban.³² Életkoruk negyvenkettő és hatvannyolc év között mozgott, Jourdain negyvennégy éves volt. A következő, keltezetlen meghatalmazás szövegében Jourdain a grosbois-i ház házfőnökeként („supérieur”) és a francia kamalduli generális káptalan elnökeként („président du chapitre général des Camaldules de France”) tűnik fel, azaz a francia kamalduliak legfőbb elöljárója volt.³³ A további iratok többsége jogi és anyagi vonatkozású, s jelzi a grosbois-i kamalduliak, a sénart-i remeték és Christophe de Beaumont, Párizs érseke közti tárgyalások elhúzódását.³⁴ Jourdain mindvégig részt vett az egyeztetésben, s fontos szerepet játszott abban. Az említett érseki dekrétum évi 640 livre járandóságot (pension) határozott meg számára, amely egy rendtárs halála esetén 660 livre-re emelkedik.³⁵ A két közösség összevonását rögzítő megállapodását 1777. december 18-án írta alá.³⁶ 1778. március 27-én Jourdain kimutatást készített a grosbois-i kamalduliak bevételeiről és kiadásairól az 1772 és 1777 közti időszakban. Feljegyezte a sénart-i remeték által kifizetett és még esedékes összegeket, s kérte a hátralék kiegyenlítését.³⁷ Módszeresen összegyűjtötte az általa kapott összegek felhasználását tanúsító nyugtákat.³⁸ 1778. december 18-án a franciaországi kamalduli kongregáció elöljárójaként és a grosbois-i közösség *korábbi* priorjaként írt alá meg-

²⁹ Fol. 39a–40b. A szerződés első lapjának másik széljegyzete, amelyben Dorothée fráter elismeri a szerződésben rögzített összeg, 1200 livre átvételét Chrysostome Jourdain-tól, 1778. január 23-án kelt Párizsban

³⁰ Így pl. fol. 54a–58b.

³¹ Így pl. fol. 59b, 64a, 73b, 79b, 80a.

³² Fol. 46a.

³³ Fol. 47a.

³⁴ Fol. 51a–59b. A sénart-i remeték 1776. dec. 19-i és a grosbois-i kamalduliak 1776. dec. 17-i káptalani gyűlésének jegyzőkönyveiből készült kivonat: fol. 51a–53a; az 1777. márc. 26-i érseki rendelet másolata: fol. 54a–58b.

³⁵ Fol. 58a.

³⁶ Fol. 73a–b.

³⁷ Fol. 62b–64a.

³⁸ Fol. 65a–72a.

állapodást a szerzetesek ellátásáról és ingó vagyonáról a sénart-i remeték elöljárójával.³⁹ A dokumentumokból egy lelkiismeretes, művelt, hivatása iránt elkötelezett személyiség képe rajzolódik ki.

A gyűjtemény utolsó dokumentuma Stephanus Jourdain világi papi állapotba történő áthelyezésének Párizsból kelt kérelmét és pápai engedélyezését tartalmazza latin nyelven, az utóbbit két, előre elkészített formula kitöltésével.⁴⁰ Indokként a kérelmező gyöngye egészségi állapotára hivatkozott, és arra, hogy világi papként többet tudna tenni „Isten nagyobb tiszteletére”. A második engedély utal arra, hogy az áthelyezés Párizs érsekének közbenjárására, illetőleg beleegyezésével (cum commissione) történt. A két engedély közti bejegyzés alapján a pápai engedély 1778. december 4-én kelt. Jourdain eszerint az összevonást és feloszlást követően, 1778 folyamán kérelmezhetette laicizálását. Kérelmét az összevonás körüli anomáliák mellett befolyásolhatta az is, hogy a továbbiakban nem látta biztosítva szerzetes-társai és a saját anyagi biztonságát. Világi papi működéséről, élete további alakulásáról, esetleges egyéb munkáiról a gyűjtemény nem ad felvilágosítást. A *Confessio* és az *Aspirationes* francia fordítását Jourdain mindezek alapján 1768 és 1778 között, nagy valószínűséggel 1770 körül, esetleg a 70-es évek első felében készíthette el. Nem kizárható, hogy már pappá szentelését követően, a 60-as évek első felében dolgozott rajta.

A kivonatos adaptáció feltételezett készítője, Jean-Baptiste Bonnaud személyét több életrajzi lexikon számon tartja.⁴¹ 1684-ben született Marseille-ben, tagja lett az oratoriánus kongregációnak, s néhány évig retorikát tanított. Ismeretes, hogy a janzenizmus erős hatással volt a francia oratoriánusokra, s a kongregáció elöljárója, P. de la Tour (+1733) számított a janzenisták ellen 1713-ban kiadott *Unigenitus* bullával szembeni ellenállás egyik vezetőjének. Az oratoriánusokat elhagyva Bonnaud 1713-ban, huszonkilenc éves korában belépett a maurinus bencés kongregációba. Tanított Beauvaisban, dolgozott Reims-ben és Saint-Denis-ben, ahonnan Saint-Germain-des-Prés-be, a maurinus bencések anyaapátságba helyezték át. Egy ideig az udvar szolgálatában állt, majd Beauvais-ben alperjeli, 1729-től Saint-Quentin-en-l’Isle-ben, Mont Saint-Quentin-ben és Lessay-ben perjeli, Fécampben káptalani elnöki tisztséget töltött be. Saint-Germain-des-Prés-ben 1735-től alperjel volt. A kongregáció elöljárói megbízták a roueni egyházmegye

³⁹ Fol. 80a.

⁴⁰ Fol. 81a–b.

⁴¹ François-Xavier de FELLER et. al. (1770), *Histoire littéraire de la Congrégation de Saint-Maur, ordre de S. Benoît*, Bruxelles–Paris. 758.; François-Xavier de FELLER (1832), *Dictionnaire historique ou biographie universelle*, continué sous la direction de M. R.-A. Henrion, t. III, Paris, Paul Mequignon. 424.; J.-B. VANEL (publ.) (1896), *Les Bénédictins de Saint-Maur à Saint-Germain-des-Prés 1630–1792*, Paris, Champion. 245–246.; M. PREVOST, Roman D’AMAT (dir.) (1954), *Dictionnaire de Biographie Française*, sous la dir. de, t. 6, Paris, Letouzey et Ané. 986–987.

történetének feldolgozásával, amelynek keretében elkészítette Szent Victricius roueni püspök életrajzát. Hetvennégy éves korában, 1758. május 13-án hunyt el Saint-Germain-des-Prés-ben.

Bonnaud nyomtatott munkáiról nem maradt fenn adat, viszont nagyszámú kéziratot hagyott maga után. Ezeket a Bibliothèque nationale de France őrzi, tíz tételben, összesen tizenhét kötetben.⁴² A kéziratokat nagy tematikus és műfaji változatosság jellemzi. Bonnaud többek között anyagot gyűjtött a bencés rend történetéhez, elmélkedéseket írt Szent Benedek regulájáról (1713), beszédeggyűjteményt és beszédvázlatokat állított össze. Kivonatokat készített az egyházatyák műveiből és különböző nyomtatott munkákból, teológiai témájú feljegyzéseket írt, katekizmuszerűen összegezte a katolikus hit lényegét, jegyzeteket és kivonatokat készített Marseille történetéhez. Külön figyelmet érdemelnek az 1713/14-ben készített, 242 lap terjedelmű kivonatai Augustinus műveiből. Mindez jelzi, az oratoriánus, majd bencés Bonnaud már fiatalon érdeklődött Augustinus iránt, s többször alkalmazta a kivonat – a korban különösen kedvelt – műfaját. A hagyaték módszeres áttekintése és feldolgozása külön feladat.

Kiterjedt és változatos összetételű anyaggyűjtő munkáját, történetírói és egyházi irodalmi tevékenységét Bonnaud a kéziratok tanúsága szerint némileg rendszertelenül, sietősen és felületesen végezte. A képbe jól illeszkedik a *Confessio* I. könyve 1694-ig terjedő részéből készült kivonatos adaptáció áthúzásokkal és javításokkal teli kézírata.⁴³ A kézirat egy föltehetően Bonnaud halála után összeállított, vegyes tartalmú, három kötetes, ívrét alakú kéziratgyűjtemény első, 253 fólió összterjedelmű kötetében a 236a–245b fólión található. A kötet nagyobbik részében Subiacói Szent Maurus,

⁴² Jean-Baptiste Bonnaud kézíratai a Bibliothèque Nationale-ban az elektronikus katalógus szerint: 1. Extraits faits par D. J.-B. BONNAUD de divers ouvrages imprimés, 56 feuillets, Français 19635; 2. Recueil de sermons et plans de sermons, de la main de Dom J.-B. BONNAUD, 87, 309, 130 et 91 feuillets, Français 19439-19442; 3. Extraits des Pères de l'Église, 297 pages, Français 17084; 4. Réflexions chrétiennes sur la Règle de St Benoist (1713), 635 pages, Français 19638; 5. Histoire de l'Ordre de St Benoît, avec les discours du P. Mabillon sur les siècles bénédictins, contenant ses observations sur le dogme, la discipline, l'histoire, la chronologie etc. des VIIe, VIIIe, IXe, Xe et XIe siècles de l'Église, 245 et 221 feuillets, Français 17693-17694; 6. Notes et extraits divers, pour servir à une histoire de Marseille, 85 feuillets, Français 19872; 7. Mélanges théologiques, 146 feuillets, Français 17063; 8. Papiers de Dom J.-B. BONNAUD, I. « Vie de St Maur, disciple de St Benoît, et premier instituteur de son Ordre en France, avec les hymnes de son Office, traduits en vers françois », 253 feuillets, Français 17690. II « Les entretiens évangéliques de Philémon et Théophile, contenant l'idée de la religion chrétienne démêlée des abus et des traditions humaines », 445 feuillets, Français 17691. III Notes et extraits divers sur des matières de théologie ; poésies latines et françaises de D. Bonnaud, 410 feuillets, Français 17692; 9. Extraits des oeuvres de S. AUGUSTIN, par Dom J.-B. BONNAUD. (1713-1714), 242 pages, Français 19266; 10. Enchiridion ou manuel de la foi et de la doctrine catholique, 105 feuillets et 189 pages, Français 19288-19289.

⁴³ Ld. 7. jegyzet.

Szent Benedek tanítványának legendája és officiumának franciára fordított himnuszai olvashatók. A második kötet Philémon és Théophil fiktív dialógusát tartalmazza a keresztény vallásról, a harmadik teológiai témájú jegyzetek és kivonatok mellett Bonnaud latin és francia nyelvű verseit őrzi. Zolnai Béla feltételezése, amely szerint Bonnaud „[b]izonyára kamalduli vagy talán egyenesen janzenista összeköttetései révén jutott hozzá” Rákóczi művéhez, annyiban egészíthető ki, hogy a janzenista érdeklődést az oratoriánusokhoz és a maurinusokhoz⁴⁴ való tartozása is táplálhatta. A *Confessio* latin kéziratára a Saint-Germain-des-Prés apátság könyvtárában találhatott rá, s a kivonat elkészítése összefügghet Bonnaud érdeklődésével az augustinusi életmű iránt.

A kivonat készítésének ideje nagy valószínűséggel az 1740-es évekre, esetleg az 1750-es évek első felére tehető. A kézírás és a Bonnaud nevéhez kötődő további kéziratokkal történt összevetés alapján a kézirat, Tóth Ferenc megállapítása szerint, Bonnaud autográf kéziratának tekinthető. A kivonat kézírása feltűnően közel áll a *Confessio* latin kéziratának 1. lapján a cím és a törzsszöveg első sora közé beírt, a lapszélen folytatódó, már idézett francia nyelvű bejegyzés kézírásához. A kivonat a *Confessio* lényegét hivatott összefoglalni. Némely részeket szó szerinti fordításban tartalmaz idézőjelben, más részeket a fordító kiemelt, összegezt, átszerkeszt, újraír vagy értelmez. Bonnaud jelentős részben átírta harmadik személybe Rákóczi szövegét, s gyakran összevonta az elbeszélést. A szöveg a 245b fólió alján mondat közben félbeszakad. A Bonnaud által idézőjelbe tett, szó szerint fordított szövegrészek és Jourdain kézírata párhuzamos részeinek (pl. Jourdain: vol. I. f. 1b–3a és Bonnaud: f. 236a–237a ; Jourdain: vol. I. f. 7a–10b és Bonnaud: f. 238a–239b ; Jourdain: vol. I. 11b–12b és Bonnaud: f. 239b–240a) összevetéséből megállapítható, hogy a közös latin forráson kívül nincs kapcsolat a kivonat és a fordítás között. Jelenlegi ismereteink szerint Bonnaud kivonata – Jourdain fordításához hasonlóan – a ma ismert egyetlen, korábban Grosbois-ban, majd Saint-Germain-des-Prés-ben őrzött latin kéziratpéldány alapján készült.

A kéziratok

Chrysostôme Jourdain kézírata két, negyedrért alakú, 27×22 cm méretű kötetből áll, s végig azonos kéz írása. Az első, 172 fólió terjedelmű kötetben található az I. könyv fordítása, benne az egymást folyamatosan követő két,

⁴⁴ L'Ordre de Saint-Benoît et Port-Royal. Actes du colloque organisé par la Société des Amis de Port-Royal [...] à Paris et Saint Wandrille les 19–21 septembre 2002. *Chroniques de Port-Royal*, 52 (2003), 7–303.

külön címmel ellátott meditációval. A meditációk pontosan ugyanazon a helyen találhatók, ahol a latin kéziratban. A második, 272 fólió terjedelmű kötet az 1a–262b. fólión tartalmazza a II. és a III. könyv fordítását, majd ezt követi az *Aspirations d'un prince chrétien* első két része a 263a–272a. fólión. Az utóbbi mű harmadik, legterjedelmesebb részének fordítása nincs meg a kéziratban. A fóliószámozás rendje a következő: a recto lap jobb felső sarkában arab szám jelöli az aktuális fóliót, a verso lapon nincs jelölés. A számozás a második kötetben előlről kezdődik. A *Confessio* összterjedelme, a két üres verso oldalt (I. kötet, fol. 118b; II. kötet, fol. 131b) is számolva, 434 fóliót tesz ki (1. táblázat).

1. táblázat

A troyes-i kézirat felépítése (Médiathèque de Troyes, Ms. 2144)

Tome	Fol.	Œuvre	Livre	Titre de passage
I.	1a–172b	<i>Confession d'un pécheur</i>	[I.]	[Ô mon Jesus...]
	92a–107b			Méditations [...] sur le mystère de la Réparation [...]
	108a–118a			Méditation [...] pour la nuit de la Nativité [...]
	118b [blanc]			
	119a–172b			[Après avoir considéré...]
II.	1a–272a			
	1a–131a		II.	Continuation de ma confession [1]
	131b [blanc]			
	132a–262b		III.	Continuation de ma confession [2]
	263a–272a	<i>Aspirations d'un prince chrétien</i>		(1.) [Aux occasions diverses]
				(2.) Aspirations par rapport à la guerre
				(3.) [Il manque: Aspirations contemplatives, chap. 1–32.]

A kézirat tipográfiaiilag is igyekszik követni a latin kéziratot, s annak lapszéli utalásait a keletkezés helyére és idejére ugyancsak lapszélen hozza. Így például a második kötet 1a fólióján, a II. könyv elején a latinnal megegyezően az 1717-es téves évszám található, a 132a fólión, a III. könyv elején azonban a latinban szereplő 1718 helyett eltérő, 1716-os évszám olvasható a lapszéli megjegyzésben. Az egységes kézírás alapján a kézirat egyetlen személy munkájának tekinthető, aki a „Copie et traduction du latin faite par le S[ieur]. Chrysostôme Jourdain, Majeur des Camaldules de Gros-

bois” már idézett lapszéli megjegyzés, bizonyos javítástípusok és Jourdain autográf aláírásai szerint azonos a fordítóval.

A helyesírás nem következetes, az ékezés is nagyon váltakozó; gyakran elmaradt az accent grave, az accent aigu és az accent circonflexe jelölése. Többször accent aigu szerepel accent grave helyett. A központosításra jellemző a pontosvessző gyakori használata a mondat- és tagmondathatáron; a kettőnél több elemű felsorolásokban az első és második elem között sokszor elmarad a vessző. Az első kötetben jóval több javítás található, mint a másodikban, de az első kötetben is előfordulnak tiszta, javítatlan oldalak. Ritka a betűcsere és a betűkontamináció; ugyanakkor többször előfordul a szavak és mondatrészek felesleges ismétlése az oldal-, fólió- és sorhatáron. A szavak kihagyása nem jellemző, a vonzatos igéből/elöljárós melléknévből néha kimarad a vonzat, pl. „(à) la risée de”. Gyakori a kis kezdőbetű használata, illetve a kis- és nagy kezdőbetűk következtelen alkalmazása a nép- és országnevekben, továbbá a hibás szám/személy-egyeztetés.

A ma helyesírási „hiba”-nak minősíthető jelenségek egyik fő oka, az inkonzisztens helyesírást is beleértve, hogy a XVIII. század első felében még nem rögzültek a francia nyelv helyesírási szabályai, a régi és az új formák keveredtek egymással. E jelenségre példa az « ois », « oit », « oient » almorfémák használata az imparfait E/1, E/2, E/3 és T/3 személyragjai esetében, amelyeket ma « o » helyett « a »-val írunk. Az « a » helyett « o » következetes használata másutt is előfordul, például foible/faible, foiblesse/faiblesse. A helyesírás rögzítetlenségét mutatja az is, hogy bizonyos szavakban az « l » némely szöveghelyeknél megkettőzve, másutt egyszer fordul elő. Értelmetlen szövegrészek nincsenek, de a tagmondatok és a szabad bővítmények mondatbeli halmozása esetenként megnehezíti az értelmezést.

A kézirat néhány nehezen kibetűzhető javítástól és enyhén elmosódott laprésztől, tintafolttól eltekintve végig jól olvasható. Az íráshibák javításának leggyakoribb módjai az áthúzás sorközi javítással (pl. vol. I. f. 61b); az áthúzás lapszéli javítással vagy kiegészítéssel (pl. vol. I. f. 82b, a. 3. sor); az áthúzás utána folyamatos, soron belüli javítással (pl. vol. I. f. 66b); törlés (pl. vol. I. f. 29a, a. 7. sor). A leggyakoribb javítástípusok az áthúzás soron belüli és sorközi javítással, valamint a törlés. A hosszabb terjedelmű javítások, kiegészítések szövegbeli helyét gyakran külön jel mutatja. Többször előfordul a felsorolt javítástípusok egy részének kombinációja (pl. vol. I. f. 38b). A lapszéli javítások célja több esetben a tartalmi kiegészítés (pl. vol. I. f. 1a; vol. II. f. 80b). A tartalmat érintő szövegjavítások célja lehet az értemi tisztázás (pl. vol. I. f. 119b, 6. sor), a nyelvtani pontosítás (pl. vol. I. f. 85b, a. 5. sor), retorikai, esztétikai megfontolás (pl. vol. I. f. 115a középen) és a helységnevek alakjának pontosítása (pl. vol. I. f. 120a, 6. sor). Az értemet is módosító, utólagos betoldásra gondolhatunk a lapszéli javítások egy részénél. Teljes sor utólagos betoldása csak elvétve fordul elő (pl. vol. I. f.

30b). Az elbeszélő jellegű részekben általában jóval több a javítás, mint a meditatív tartalmú részekben. A javítások jellege, sűrűsége és a különböző javítástípusok aránya is azt erősíti meg, hogy a kézirat a fordító által készített első másolat (tisztázat).

Jourdain mindvégig gondosan, egyenletesen, az értelemre figyelve, az eredetihez lehetőség szerint ragaszkodva fordított. Ugyanakkor szem előtt tartotta a francia klasszikus stílus követelményeit is. A hosszú mondatokat az értelemnek megfelelően rövidebb mondatokra osztotta, a hosszú bekezdéseket több bekezdésre tagolta. A differenciált tagolás következtében a szöveg könnyebben áttekinthető a latin eredeténél. A bekezdéseket általában behúzások jelölik, de gyakran előfordul, hogy behúzás nélkül, folytatólagoosan új sorban kezdi az új gondolatmenetet. Néha a sor végén kezdett új mondat első szavainak törlésével és a törölt szavak következő sor elejére történt ismételt leírásával kombinált két párhuzamos vonal jelzi az új bekezdés helyét (pl. vol. I. f. 59b, 61b, 64a, 79b, 127a). A félrefordítások, átértelmezések száma nem nagy az eredeti szöveg nehézségi fokához viszonyítva. Ezek többsége a latin szöveg homályosságával és a történeti összefüggések hiányos ismeretével magyarázható. Két példa: lat. 272. p.: „Bercsényi [...]; praevidebat enim,” – Ms. vol. 2., f. 142b: „la Porte [...]. Elle prévoyoit bien, quoi”; lat. 192. p.: „[...] sed dispares tunc fuere cogitationes et sermones mei, tunc, dum praerecensita agebantur,” [kb.: de mások voltak akkor a gondolataim és beszédeim, amikor a számbavettek végbementek] – Ms. vol. II. f. 50a: „Peut-être ne pensois je et ne parlois je si chrétiennement [?] dans les tems où les choses que j'ai racontées se passoient.” [Talán nem gondolkodtam és nem beszéltem olyan keresztényien abban az időben, amikor az általam elbeszélte dolgok történtek.]

A fordítás választékos franciasággal készült, nyelvezete kellemes, könnyen olvasható, de erős a latin eredeti hatása. Jellemző a lexikai egyezés, a mondat szerkezetek gyakran „latinosak”. Ez utóbbi a szabad bővítmények szintaktikai elhelyezésében és halmozásában, a túlfutó, illetve pontosveszszővel tagolt, többszörösen összetett mondatokban mutatkozik meg elsősorban. A magyar hely- és személynevek többnyire következetlen ékezeset mutatnak, írásmódjuk sokszor különbözik a latin szöveg írásmódjától. Az idegen helységnevek is gyakran eltérő formában jelennek meg.

A lapszámon több helyütt különféle jelek, számok és tartalmi kiegészítések, tárgyi magyarázatok találhatók. Így például az első kötetben a 32b és a 86a fólió között bizonyos lapok szélén folyamatosan növekvő arab számsor található 11-től 33-ig, egyenetlen eloszlásban, néhány kihagyással és ismétlődéssel; a számjegyek többségét utólag áthúzták. Az ezt megelőző részben néhány lapon különféle jelek és áthúzott római számok figyelhetők meg. A számok és jelek melletti sorokban különböző tulajdonnevek, többségükben magyarországi földrajzi és személynevek találhatók, részben javított

formában. A latin kéziratban a megfelelő helyeken mindenütt ugyanazok a számok találhatók: a 11–23. lapon római számok I-től VII-ig, a 27–108. lapon arab számok 8-tól 33-ig, részben áthúzva. A számjegyek és az áthúzá-sok ugyanattól a kéztől származnak mindkét kéziratban. Azonosak a tévesz-tések is: pl. a latin kézirat 50. lapján és a francia kézirat 43b. fólióján a 13-as szám kétszer, két egymás alatti sor mellett azonos módon ismétlődik. Felté-telezhető, hogy a számok és jelek a tulajdonnevek alakjának utólagos ellen-örzése során kerültek a lapszélre, s a fordító/másoló szöveggondozói tevé-kenységére utalnak.

A lapszéli tartalmi kiegészítések első csoportjába tartoznak a bibliai szö-veghelyek jelölései (pl. vol. I. f. 3b, 5a, 5b, 30b, 110b, 111b). A második csoportot a kiegészítő évszámok alkotják, amelyek a szöveg tagolását és az olvasó könnyebb tájékozódását szolgálják (pl. vol. I. f. 29b, 51b, 59b, vol. II. f. 72a, 133b, 161a). A harmadik csoportba tartozik néhány tárgyi magya-rázat, mint például egy latin jogi szakterminus megadása (vol. I. f. 119b), egy idegen helynév francia alakjának közlése (vol. II. f. 36a) és a Rubicon folyónévhez fűzött, három auktorutalással kiegészített, hosszabb történeti magyarázat (vol. I. f. 169b). Nem találtunk szövegbeli eltérést vagy más utalást a kéziratban arra vonatkozóan, hogy a fordítás nem az 1876-ban ki-adott latin szöveg alapján készült.

A Bonnaud-tól fennmaradt, mindössze tíz fólió terjedelmű kézirat sajátosságai főképp abból fakadnak, hogy fogalmazványról van szó. A fóliók jelzését leszámítva a kézirat teljes egészében Bonnaud kezétől származik: írásképe piszkozatra utal, olykor sietségre vall. Olvashatóságát jelentősen rontják a gyakori javítások, a szűk sorköz, az időnként meredeken jobbra felfelé irányuló sorok (pl. f. 241a), valamint esetenként a lap másik oldalá-ról halványan áttetsző írás (f. 243a), olykor egy-egy tintafolt (f. 238a–b).

A korszak helyesírásának rögzítetlensége megmutatkozik Bonnaud kéz-iratán is. Az ékezés szinte teljes egészében hiányzik. Leggyakrabban accent aigu fordul elő a múlt idejű melléknévi igenevek végén, azonban a *péché* (bűn) főnevet is a mai helyesírásnak megfelelően, következetesen két éke-zettel írja (f. 237b, 242a). Az *-ez* és *-és* végződés hangzásbeli egyezése miatt Bonnaud többnyire múlt idejű melléknévi igenevet használ többes szám második személyben, legtípikusabban a birtokos segédige esetében: *avez* helyett *avés* (f. 240b), de egyéb igéknél is, pl. *exigés*, *montrés* (f. 242a), *vouliés*, *inspiriés* (f. 243a). Accent grave és accent circonflexe csak elvétve fordul elő. Az előbbi az *après* időhatározóban és a létige többes szám máso-dik személyében: *etès* (f. 236b), *après* (f. 237a). Az utóbbi összesen három esetben: *pâture* (f. 236b), *mâles* (f. 237a), *fâché* (f. 244a). További archaiz-mus az imparfait-ban a korszakban tipikus *-ois*, *-oit*, *-oient* allomorfémák használata, valamint a jelenleg *-mps* és *-nts* végződésű főneveknél a *p* és *t* elhagyása írásban: *tems* (f. 238a, 240b), *parens* (f. 237a, 242b).

Bonnaud kéziratának központosítása viszonylag egységes, a hosszú mondatokat vesszőkkel, ritkán pontosvesszőkkel tagolja. A gyakran előforduló szavakat rövidíti, pl. *emp.* (f. 239b, 243b) a császár megjelölésére, *Sgr.* (f. 240b) a *Seigneur* helyett. A tulajdonneveket, népneveket nagybetűkkel írja, a városok neveit számos esetben alá is húzza: pl. *Posonium* (f. 239b), *Strigonie*, *Wivarin* (f. 240a). A helynevek latin és magyar megnevezése váltakozik a Magyar Királyság városait tekintve, míg a többi európai városnévénél a francia alakot használja.

Olvasati nehézséget jelent a nagyszámú javítás, amely többnyire nem betűcserét vagy kontaminációt tükröz, hanem a fordítási folyamatot mutatja. A leggyakoribb javítás az áthúzás és a sorközi javítás vagy betoldás, de számos esetben előfordul a szavak vagy mondatrészek ismétlése, miután Bonnaud magát a javítást is egyszer vagy többször kijavította (f. 236a, 242a). Esetenként a lapszálon is található betoldás (f. 237b, 240b, 245b). Mindezek arra utalnak, hogy a kézirat első változat, piszkozat.

Bonnaud sajátosan tagolta a kivonatot: a bekezdések egy része elé növekvő római számokat írt I-től XV-ig, ami vélhetően a saját interpretációját tükrözi, míg a latin kézirat megfelelő lapszámaira folyamatosan növekvő arab számokkal utalt a lapszálon. Több lapszálon is előfordul egy 16-osra emlékeztető jel (f. 237a, 241a, 242b, 243b, 245b), melynek az lehet a magyarázata, hogy ezekre a helyekre utóbb valamilyen betoldást tervezett. Erre utalhat a p. 16-tal az eredeti latin kézirat 16. oldalára való utalás feletti betoldás (f. 240b), ami fölött szintén egy 16-osra emlékeztető jel látható, a p. nélkül. Egyelőre kérdés, miért egy 16-osra emlékeztető jellel jelölte a magyarázatra szoruló helyeket; a jel esetleg a *nota bene* kifejezés rövidítése lehet. A lapszéléken néha Bonnaud-tól származó kiegészítések találhatóak. Így pl. a cím mellett megadja Rákóczi nevének eltérő változatát: *Rakosti* (f. 236a). Ugyanígy a Zrínyi névénél is előfordul egy változat a lapszálon: *Serin* (f. 237b).

A viszonyt a latin eredetihez tartalmilag a kivonat műfaja határozza meg.⁴⁵ Az eseménytörténetet Bonnaud egyes szám harmadik személyben közli, sűrítve, sokszor csak a felsorolás szintjén, például a Bécs ostromából kibontakozó visszafoglaló háború eseményeiről (f. 239b) vagy Rákóczinak nővérével, illetve Kollonich bíborossal és a jezsuitákkal kötött megegyezéséről szólva (f. 244a). Az egyes szám első személyben meghagyott és idézőjelbe tett meditatív részek szorosabban követik a latin eredetét, mind terjedelemben, mind szóhasználatban. Bonnaud az eredeti gondolatmenetet követve, de néha meglehetősen szabadon fordít: előszeretettel bontja ki a főnévi, jelzős vagy birtokos szerkezeteket akár külön tagmondattá. Az egy-

⁴⁵ Az összevetéshez a latin kézirat mikrofilmjéről készült elektrosztatikus nagyítást használtuk, amely az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archívumában található.

szerű „*detestandae lacrimae*” kifejezés (3. old.) például a lefordított mondat szerkezetének kerete lesz: „*O vous larmes, [...] avec une precipitation que je déteste*” (f. 236b). A latin megszólítások, pl. „*O Deus homo, [...] Jesu mi*” (3. old.) így lesznek például „*Dieu fait Homme [...] Jesus mon Sauveur*” (f. 236b). A francia „emberré lett Isten” kifejezést később is megismétli (f. 237a), noha megfelelője a latinban hiányzik. Máskor is jellemző, hogy beilleszti az *o mon Dieu* megszólítást (f. 240b, 241a), amikor az nincs meg az eredetiben. A szabadabb fordítás nem megy a stílus rovására: Bonnaud kerek, gördülékeny mondatokat alkotott, s érzékletes képekben adja vissza Rákóczi szövegének értelmét. Az értelmezést egyedül a szöveg piszkozat jellegéből adódó formai hibák, a javítások miatti ismétlődések nehezítik.

Bonnaud értelmező fordítás, illetve kivonat készítésére törekedett, amelynek jelei már a címből és a bevezetőből is kitűnnek. Erre utal a műnek adott új cím: *Sentiments de piété*, továbbá Augustinus nevének kétszeri említése a bevezetőben, a latinban szereplő eggyel szemben (f. 236a). A latin eredetiben csak az I. könyv végén tűnik fel Grosbois említése, Bonnaud azonban fontosnak tartotta már a kivonat elején leszögezni, hogy Rákóczi ide visszavonulva kezdte meg *Confessiója* írását. Mindez egybecseng a latin kézirat 1. lapján található francia nyelvű bejegyzéssel, amely többek között arról tájékoztat, hogy Rákóczi Carbonnier grosbois-i kamalduli házfőnök kezébe tette le a *Confessióját*. A *Sentiments de piété* kifejezés mint Rákóczi *Confessiójának* megnevezése felbukkan Jourdain fordításában az I. könyv utolsó bekezdésében. Az egyezés lehet a véletlen műve, ugyanakkor nem kizárható, hogy Jourdain tudott Bonnaud munkájáról. Bonnaud kivonata a tömörítő munkamódszerre jellemző etc-val ér véget (f. 245b). Nem lehetetlen, hogy egyszer előkerül a folytatás is.

A tervezett kiadás

A kiadás megtervezésében abból indultunk ki, hogy a korabeli teljes francia fordítást és a kivonatot a latin eredetihez való viszonyában és önálló műként egyaránt komolyan kell vennünk, de nem egyenlő mértékben. Fontosnak tartjuk a keletkezéstörténeti folyamat és kontextus bemutatását, beleértve a szövegjavítások pontos feltüntetését.⁴⁶ Az esztétikai célú, olvasóbarát szövegrendezéssel szemben a forrás lehető leghitelesebb visszaadásának elvét

⁴⁶ A fő javítástípusok jelölése a szövegkritikai jegyzetekben: Addition: [add.]; Addition interlinéaire: [add. interl.]; Add. marginale: [add. marg.]; Correction illisible: [corr. ill.]; Correction interlinéaire: [corr. interl.]; Correction marginale: [corr. marg.]; Mot biffé/rayé illisible: [m. biffé/rayé ill.]; Ligne/page/etc. Taché; Corr. int. sur m. rayé ill.; Après m. rayé; Au devant m. rayé; Dédoublement du lettre signalé par une ligne horizontale au-dessus du mot.

követjük, s csak a legszükségesebb beavatkozásokat hajtjuk végre. A helyesírást néhány, a megértést jelentősen akadályozó kivételtől eltekintve nem módosítjuk. Nem tekintjük elsődlegesnek az ekvivalencia, azaz az eredetnek való megfelelés kérdését, de a jegyzetek rögzítik a fontosabb eltéréseket a latin szövegtől. Jourdain fordítói módszerének sajátosságait, a latin-tól való eltérések tipológiáját külön kísérőtanulmány mutatja be.

A kritikai kiadást annak a párizsi Honoré Champion kiadónak a „Bibliothèque d’Études de l’Europe Centrale” című sorozat „Littérature” című al-sorozatában tervezzük megjelentetni, amely 2011-ben kiadta a *Törökországi levelek* francia fordítását, 2012-ben megjelentette Rákóczi 1703 és 1711 közötti diplomáciai levelezését, s több más magyar, illetőleg közép-európai vonatkozású kötetet gondozott az elmúlt években. Jourdain szövegének átírását Aradi Csenge Eszter, Bonnaud-ét Hámori Nagy Zsuzsanna végezte el, s ők készítették az adott szöveghez tartozó szövegkritikai jegyzeteket. Az átírást Héjjas Eszter és Kaló Krisztina ellenőrizte. A történeti jegyzeteket Tóth Ferenc, az irodalomtörténeti jegyzeteket Szebelédi Zsolt és Lengyel Réka, a latin szöveggel történt összevetés eredményét tartalmazó jegyzeteket Gausz Ildikó készíti. A történeti tanulmányt Tóth Ferenc, az irodalomtörténetit Tüskés Gábor, a szövegkritikait Aradi Csenge Eszter és Hámori Nagy Zsuzsanna, a fordítói módszert bemutató dolgozatot Gausz Ildikó írja. Hamvas Endre az Augustinus-utalásokra vonatkozó jegyzeteket ellenőrizte. Kovács Ilona tanácsaival segíti a munkát, a kiadó részéről Michel Marty ellenőrzi a kéziratot. A kiadás előszavát Jean Garapon, a francia emlékiratok specialistája írja.⁴⁷

Az előzetes tartalomjegyzék mutatja a kötet tervezett felépítését (2. táblázat). Főszöveggént Jourdain kéziratát közöljük, a szöveg végére helyezett szövegkritikai és a lap alján található tárgyi jegyzetekkel. Ezt követi függelékben Bonnaud kivonata, szövegkritikai jegyzetekkel, tárgyi jegyzetek nélkül. A források után jön egy történeti, egy irodalomtörténeti, egy filológiai és egy szövegkritikai tanulmány, továbbá két térkép Rákóczi magyarországi és európai utazásairól. Kronológia, bibliográfia, a személy- és helynevek magyarázata, az irodalmi utalások jegyzéke, néhány illusztráció és névmutató zárja a kötetet. Az összterjedelem az előzetes számítás szerint kb. 50 ívet tesz ki.

⁴⁷ A kötet tervezett címléírása: François II Rákóczi: Confession d’un pecheur. Traduite du latin par Chrysostôme Jourdain. Édition critique avec introductions et notes établie sous la direction de Gábor Tüskés. Avant-propos de Jean Garapon. Avec collaboration de Csenge Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hámori Nagy, Réka Lengyel et Zsolt Szebelédi, Ferenc Tóth et Anna Tüskés. Édition revue et préparée par Michel Marty. Honoré Champion, Bibliothèque d’Études de l’Europe Centrale, Coll. Littérature.

2. táblázat
A kritikai kiadás előzetes tartalomjegyzéke

Table des matières	Extension en substance
Avant-propos	0,5
Confession d'un pecheur (Médiathèque de Troyes, Ms. 2144, 2 tomes, traduction complète de Chrysostome Jourdain)	28
Notes historiques et littéraires	6
Notes textologiques	4
Annexe: Sentiments de piété (BnF, Ms. Fr. 17690, extrait et traduction de Jean-Baptiste Bonnaud)	2
Étude historique	1
Étude historico-littéraire	2
Étude philologique	1
Étude textologique	1
Cartes (Hongrie; Europe)	2 pièces
Illustrations	4 pièces
Chronologie	0,5
Bibliographie critique	0,5
Glossaire des noms de personnes	1
Glossaire des noms géographiques	1
Index des références et des citations, allusions et réminiscences	0,5
Index des noms de personnes	1
Au total	50

A szövegek átírása a kéziratok digitális másolata alapján készült. A troyes-i kéziratot az őrzőhely digitalizálta, a párizsiról Tóth Ferenc készítette a felvételeket. Az átírási munkát nehezítette, hogy a digitális felvételeken a szoros kötés és a keskeny belső lapszélek miatt a sorvégek nem mindenütt olvashatóak. A hiányok többsége a kontextus, az 1977-es Corvina-féle kiadás francia szövege és a latin szöveggel való összevetés alapján pótolható volt. A fennmaradó szöveghiányokat és bizonytalan olvasatokat színnel kiemeltük, és az eredeti kézirattal történő összeolvasás során pótoljuk.

Az átírási munka fő elve a lehető legnagyobb szövegűség, az ettől eltérő gyakorlatot jelezzük a szövegkritikai jegyzetek bevezetőjében. Útmutatóul szolgáltak a Rákóczi kritikai kiadás korábbi kötetei, Kovács Ilona javaslatai és a Champion kiadónál megjelent XVII–XVIII. századi irodalmi források szöveggondozási gyakorlata. A szövegkritikai jegyzeteket fóliónként újra kezdődően a latin abc kis betűi, a tárgyi jegyzeteket folyamatos arab sorszámok jelölik. A kéziratban található szövegjavításokat, lapszéli kiegészítéseket és azok természetét a szövegkritikai jegyzetek adják meg,

rövidített formában. A nem kifutó sorban végződő mondat utáni új sort, a szokásosnál nagyobb sortávolság (hézag) után kezdődő új mondatot és a párhuzamos vonalakkal megjelölt helyeket egyaránt új bekezdésbe tördeljük. A rendszerint torzított módon szereplő magyarországi földrajzi és személynéveket egységesen modernizált, franciás alakban tüntetjük fel. A központosítást csak akkor módosítjuk, ha az eredeti központosítás, elsősorban a hiányos vesszőhasználat, jelentősen nehezíti a megértést. Az átírás követi és szövegkritikai jegyzetben helyesbíti a következtelen ékezethasználatot, kivéve az « à » és az « ou/òu » minimálpár esetében, amelyek írásmódját automatikusan egységesítjük, hasonlóan az accent grave helyett accent aigu-vel ékezett szavakhoz (például *procés*). A hiányzó cédille-eket és inverzió esetén a hiányzó kötőjeleket pótoljuk. Eredeti formában (kötőjel nélkül) hagyjuk a *ceci*, *cela* mutató névmásokat, s ugyancsak szövegűen írjuk át az apostrophe-okat, a kötőjeleket és a népnevek következtelen helyesírását. A kis kezdőbetűvel írt tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel írjuk át, az egybe- és különírás kérdésében a modern franciához közelítünk.

A szöveg tagolásában a három könyvön belül újra kezdődő, a latin szöveg létrehozandó tagolásával lehetőleg megegyező, kétszintű fejezetbeosztás kialakítását tartjuk kívánatosnak. Az 1876-os kiadás tagolása általában követi a latin kézirat bekezdésekre tagolását, de nem mindenütt (például f. 34. – p. 25.: a kéziratban nincs, a kiadásban van bekezdés). A latin és a francia kézirat eltérő tagoltságát mutatja, hogy míg a latin szöveg első huszonnyolc nyomtatott oldalán mindössze kilenc, a francia szöveg megfelelő részében negyvenöt, azaz átírt oldalanként általában egy–három bekezdés található, s csak elvétve vannak egy oldalnál hosszabb bekezdések. Mérlelendő lehetőség, hogy a három könyvön belül újrakezdődően arab számokkal sorszámozzuk a bekezdéseket a francia kézirat szerint, míg a nagyobb tartalmi/gondolati egységeket római számokkal jelöljük, a latin szöveg bekezdéseinek megfelelően. A megoldás előnye, hogy egyszerre adja vissza a latin és a francia kézirat eredeti tagolását. Hátránya, hogy így egyenlőtlen hosszúságú fejezetek és alfejezetek jönnek létre, s a latin szövegben kevésbé indokolható a francia kézirat tagolásának az átvétele.

A tárgyi jegyzetek elsősorban a külföldi, azon belül a francia szakmabeli olvasóra gondolva készülnek. Fő elv a mértékletesség és a törekvés a homályos értelmű helyek megvilágítására. A tárgyi jegyzetek mennyiségét befolyásolja, hogy a kötet összterjedelme nem lehet több ötven ívnél a kiadó döntése szerint. A korábbi kiadások jegyzetei részben felhasználhatók, a történeti, bibliai, patrisztikus, liturgikus és más irodalmi utalások tekintetében azonban jelentős kiegészítés és pontosítás szükséges. A Patricius V. Stuhlmann és Brisits Frigyes által megadott Augustinus-utalások teljes revízióra

szorulnak,⁴⁸ ezek többsége nem szövegszerű, hanem tartalmi jellegű motívumátvétel. Takács Imre 1980-as években készített, gépiratos jegyzéke a bibliai utalások egy részéről nagy segítséget jelent.⁴⁹ A bibliai, liturgikus és más irodalmi utalásokat feltáró jegyzetek a latin szöveg⁵⁰ alapján készülnek, s innen vesszük át és adaptáljuk a francia szöveghez. A bibliai utalások eredetijét Lemaître de Sacy,⁵¹ az Augustinus *Confessiones*ére történő utalások eredetijét Arnauld d'Andilly⁵² fordításában közöljük.

A bibliai utalások, különösen a zsoltárutalások többsége frazeológiai adaptáció, amelyek immanens részét alkotják Rákóczi prózájának; számbavételük elengedhetetlen a mű jelentése szempontjából. Ezek az utalások sajátos rendszert alkotnak, de csak ritkán szó szerintiek, s az utalások megmaradásának feltételei, esélyei és formái a fordításban különbözőek. Ennek függvényében teszünk kísérletet az intertextuális viszonyok minőségének jelölésére a tárgyi jegyzetekben. Valószínű, hogy egy differenciált, akár nyolc-tízféle utalástípust feltüntető rendszerrel szemben⁵³ érdemes lesz előnyben részesíteni egy egyszerűbb, két-háromféle viszonylatot jelző tipológiát. Egyelőre nyitott kérdés, hogy a fordító milyen mértékben volt tudatában a mű bibliai és egyéb utalásainak, tovább akarta-e örökíteni, esetleg átértelmezte azokat, vagy inkább az utalásokat szelektíven megőrző változatot hozott létre.

⁴⁸ Patricius V. STUHMANN (é.n.), *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczy II.*, Budapest, Buschmann.; BRISITS Frigyes (1914), *Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc Vallomásai*, Pécs, Dunántúl R. T.

⁴⁹ A jegyzéket Takács Imre hozzájárulásával Dénesi Tamás bocsátotta rendelkezésre, amit ez úton is köszönünk.

⁵⁰ A latin szöveg Juhász László által készített, Kenéz Győző és Érszegi Géza által ellenőrzött átírásának digitalizált, részben javított változatát Dénesi Tamás bocsátotta rendelkezésre, amit ez úton is köszönünk.

⁵¹ *La Bible. Traduction de Louis-Isaac Lemaître de Sacy, préface et textes d'introduction établis* par Philippe Sellier, Paris, Robert Lafont, 1990.

⁵² SAINT AUGUSTIN (1993), *Confessions*, édition présentée par Philippe Sellier, traduction d'Arnauld d'Andilly établie par Odette Barenne, Paris, Gallimard.

⁵³ Az utalástípusok jelölésének lehetőségei a tárgyi jegyzetekben: Citation textuelle – Idézet (szó szerinti szövegátvétel); Paraphrase – Parafrázis (tartalmi párhuzam); Expression/formule reprise terme à terme – Kifejezés/formula átvétele (frazeológiai adaptáció); Adaptation – Adaptáció (átalakított szövegátvétel); Mosaïque biblique/de versets – Mozaikszerű szövegfelhasználás; Adaptation du motif – Motívumátvétel; Inspiration directe – Közvetlen inspiráció; Allusion/allusion probable – Allúzió/feltételezett allúzió (utalás); Réminiscence – Reminiszcencia (olvasmányemlék).

ARMANDO NUZZO

Szerzői hibák, elírások
Coluccio Salutati autográf kancelláriai leveleiben*

Egy 2005-ben olaszul megjelent tanulmányomban már foglalkoztam a humanista irodalomban föllelhető szerzői hibákkal.¹ Ennek folytatásaként most a Coluccio Salutati állami levelezésében található szerzői hibákat, elírásokat kívánom bemutatni, a kéziratok képeivel illusztrálva. Salutati firenzei kancelláriája idejéből több mint 7500 levél maradt ránk. Ebből közel ötszázat adtak ki teljes szöveggel, amelyek közül megbízhatónak nevezhető kiadásban mintegy kétszáz jelent meg. Az itt bemutatott levelek közül csak egynek van kritikai kiadása.²

A firenzei kancellár feladatai Salutati idejében

Salutati 1374-ben kezdte meg szolgálatát Firenzében a köztársaság Választási Irodájának (*Tratte*) vezető jegyzőjeként. Egy évvel később a Városállam kancellárja meghalt és Salutatit választották a helyére. Haláláig, 1406-ig vezette a város egyik legfontosabb bel- és külpolitikai intézményét, miközben a város és Itália kulturális és szellemi életének egyik kimagasló vezérévé vált. Ekkortájt a kancellária Firenzében szervezett és viszonylag egyszerű egységként működött, noha itt is, mint máshol Itáliában, az adminisztratív szervezetek kisebb-nagyobb reformokra szorultak, amelyek be is következtek a XV. század folyamán.

* Az eredeti források képeinek a tanulmányban való közzétételét az Olasz Kulturális Javak és Tevékenységek Minisztérium/Firenzei Állami Levéltár, a Mantovai Állami Levéltár és a Sienai Állami Levéltár engedélyezte. A képek további reprodukálása bármilyen eszközzel tilos.

¹ Armando NUZZO (2005), Perosa, Terzaghi e la congettura in testi umanistici (con alcune osservazioni sugli errori d'autore in epistole di Coluccio Salutati). *Studi Medievali e Umanistici* 2 (2005). 427–438.

² Ld. Armando Nuzzo (2008a), *Lettere di Stato di Coluccio Salutati: cancellierato fiorentino (1375–1406): censimento delle fonti e indice degli incipit della tradizione archivistico-documentaria*, I–II. Roma, Istituto storico per il Medio Evo. (Nuovi Studi Storici, 77.)

A kancellárnak szerteágazó feladatai voltak: jelen kellett lennie és neki kellett vezetnie a *Signori*, azaz a kilenc kormányzó tanácsülésein. Ezek a jegyzőkönyvek a firenzei levéltár *Consigli e pratiche* sorozatában olvashatók. A tanácskozásokon hozott bel- és külügyi döntéseket gyakran levélformában kellett megfogalmazni (*Missive*). Ezeket maga a kancellár fogalmazta meg és sokszor saját kézzel írta. Emellett az indulásra készülő nagykövetek számára írt titkos instrukciókat (*Legazioni e commissarie*). Az Egyház elleni háborúból következő teendők ellátására (1375 és 1378) létrehoztak egy külön tanácstestületet, amelynek *Otto di Balìa* volt a neve. Salutati e testület számára is többször végzett szolgálatot, bár a tanácsnak külön jegyzője is volt. Végül a hivatalon kívül is végezhetett magán munkát jegyzőként. Mellette egy vagy két munkatárs dolgozott, akiknek a bérét a saját fizetéséből kellett biztosítani. Emiatt sok munkát személyesen végzett, és ezért nem meglepő, ha sok esetben maga írja sajátkezűleg a missziliszt és a regiszteri másolatot is [1. és 2. kép].³ Megbízatása elején egyik magánlevelében humorral panaszkodik egyik barátjának, hogy alig van szabad ideje, a munka mennyisége és súlya majdnem „megsemmisíti”: „Inter occupationes innumeras, quibus hoc cancellariatus officium me cancellat...”.⁴

Mindezzel két, az előadás szempontjából lényeges tényre szerettem volna felhívni a figyelmet: a kancelláriai iratok gyors és sűrű termelésére, valamint a kancellária iratainak autográf voltára.

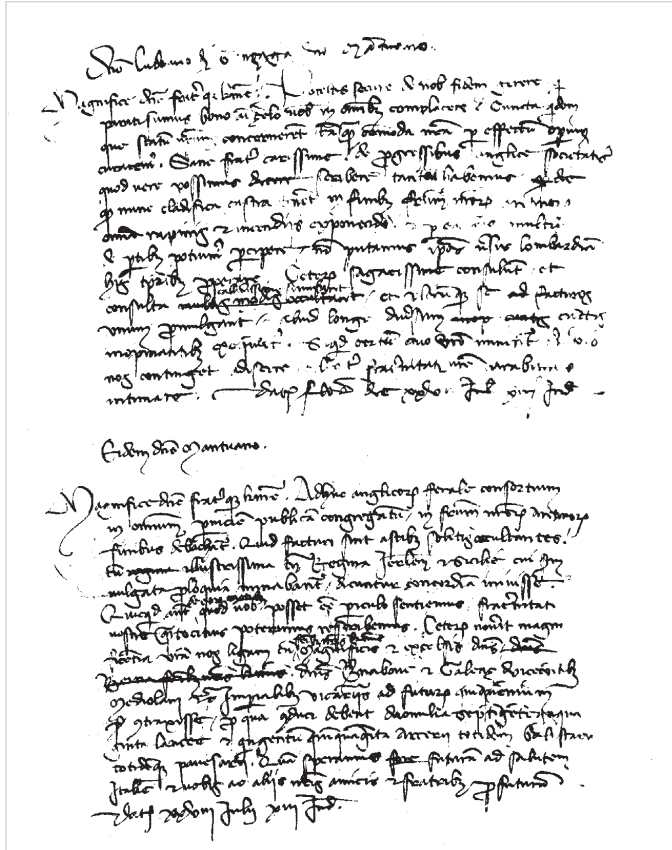
Autográfia

Ha szerzői hibákról vagy elírásokról beszélünk, biztosnak kell lennünk abban, hogy autográf irattal állunk szemben. Más itáliai és európai kancelláriákkal ellentétben Firenzében a szöveget megfogalmazó jegyző vagy kancellár nem szignálta a leveleket. Az állami levelek esetében számos meggyőző kutatás jutott arra a következtetésre és megállapításra, hogy jelentős részükön Salutati írásképe fedezhető föl, s ezt a más hivatali írnokok és másolók írásképeivel való összevetés is megerősítette.⁵ A legfontosabb

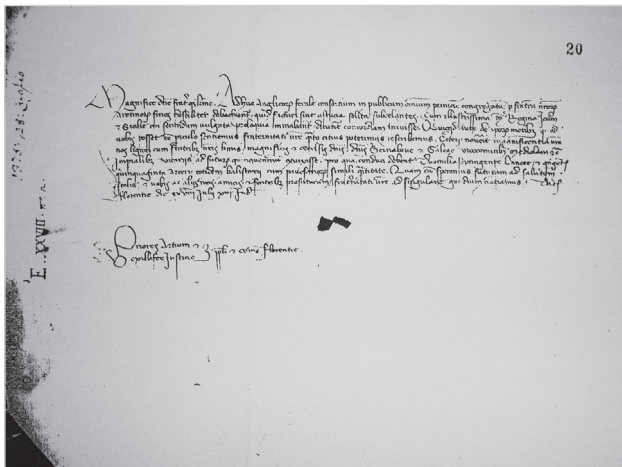
³ Firenze, Archivio di Stato, *Signori, Missive, I Cancellaria*, 16, 1v

⁴ 1375 október 28. Ser Andrea Giustinak írt levél, ld. Coluccio SALUTATI (1891–1911), *Epistole private = Epistolario di Coluccio Salutati*. A cura di Francesco NOVATI, I–IV. Roma, Istituto Storico Italiano, 1891–1911. (Fonti per la Storia d’Italia, Epistolari secolo XIV.) 209–213.

⁵ Vö. Coluccio SALUTATI (1963), *Il protocollo notarile = Il protocollo notarile di Coluccio Salutati (1372–1373)*. A cura di Armando PETRUCCI, Milano, Giuffrè. 21–45.; Armando PETRUCCI (1972), *Coluccio Salutati*. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.; Albinia C. DE LA MARE (1973), *The Handwriting of Italian Humanists. I/1. Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio, Coluccio Salutati, Niccolò Niccoli, Poggio Bracciolini, Bartolomeo Aragazzi of Montepulciano, Sostomano da Pistoia, Giorgio Antonio Vespucci*. Oxford, Oxford University Press. 37, VII. kép;

1. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 16, 1v.

2. kép. Archivio di Stato Mantova, Archivio Gonzaga, b. 1085, c. 20.

viszonyítási forrást számunkra Firenze város említett kormányzó tanácsainak eredetiben fennmaradt regiszterei jelentik. Mivel az uralkodókon kívül csak a kancellár volt jelen a szűk körű tanácskozásokon és a jegyzőkönyvet is ő vezette saját kezűleg, ezért az ő kézírása itt nem vonható kétségbe. A tanács döntései következményeként sokszor levelet kellett írni egy vagy több címzettnek. Ha tehát a tanácsüléseken fölvetett jegyzék írásképét összevetjük az ugyanabban az időben írott és azonos témájú levél kézírásával (természetesen abban az esetben, ha ilyen fennmaradt), többször is azt tapasztaljuk, hogy a két írás ugyanattól a kéztől származik. A legfrissebb kutatások azt is kimutatták, hogy az 1390-es években paleográfia-műhely jött létre Salutati körül.⁶ Ő maga, de elsősorban a fiatalabb tanítványai latin és olasz kódexeket másoltak. A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a firenzei kormányzó palotájában lévő kancellária helyiségeit is használták erre a célra. Salutati jellegzetes írnioki (*kancelláriai kurzív*) és irodalmi (*littera textualis*, azaz *semi-gotica* vagy *littera bononiensis*) írásképét tehát jól ismerjük. Ezeketől eltérő íráskép-kísérletei több helyen és időben is megfigyelhetők, ahogyan Salutati elindul az úgynevezett *pre-antiqua* (vagy *semi-umanistica*) írásmód irányába (sokszor egy, az *antiqua*-hoz adaptált *littera textualis*-ről van szó). Ettől kezdve, nem sokkal később Iacopo Angeli da Scarperia, Poggio Bracciolini és Niccolò Niccoli fejlesztették ki a *littera antiqua*, illetve *humanistica* írás formáit. A legfrissebb paleográfiai kutatások szerint az 1395 utáni Salutatinak tulajdonított állami

Albinia C. DE LA MARE (1994), A Paleographer's Odyssey. In John ONIANS (ed.) (1994), *Sight and Insight. Essays on Art and Culture in Honour of E. H. Gombrich at 85*. London, Phaidon. 89–107. ; Coluccio SALUTATI, Epistole di Stato (2003) = Coluccio Salutati, Epistole di STATO. Primo contributo all'edizione: Epistole I–XLIII (6 aprile – 6 agosto 1375), a cura di Armando NUZZO. *Letteratura Italiana Antica*, IV (2003). 58–60.; Teresa DE ROBERTIS, Stefano ZAMPONI (2008), *Libri e copisti di Coluccio Salutati: un consuntivo*. In Teresa DE ROBERTIS, Giuliano TANTURLI, Stefano ZAMPONI, ed. (2008), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008 – 30 gennaio 2009*. Firenze, Mandragora. 345–351.; Stefano ZAMPONI (2008), Iacopo Angeli copista per Salutati, *Medioevo e Rinascimento*, XXII/n.s. XIX (2008) (= *Novità su Coluccio Salutati. Seminario a 600 anni dalla morte. Firenze, 4 dicembre 2006*). 401–420.; Teresa DE ROBERTIS (2010), Salutati tra scrittura gotica e *littera antiqua*. In Concetta BIANCA, a cura di (2010), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale di studi Firenze, 29–31 ottobre 2008*. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura. 369–399.

⁶ Irene CECCHERINI, Teresa DE ROBERTIS (2015), Scriptoria e cancellerie nella Firenze del XIV secolo. In Andreas NIEVERGELT, Rudolf GAMPER, Marina BERNASCONI, Birgit EBERSPERGER, Ernst TREMP (Hrsg.) (2015), *Scriptorium. Wesen, Funktion, Eigenheiten: Comité international de paléographie latine, XVIII. Kolloquium, St. Gallen 11.–14. September 2013*. München, Bayerische Akademie der Wissenschaften. 141–169. 584. kép.

levelek írásképeben Iacopo Angeli da Scarperiának, Salutati egyik tanítványának a kézírását ismerhetjük fel. A föltételezés megerősítéséhez hozzájárul a nemrég napvilágra került tény, amely szerint Iacopo a kancelláriában dolgozott segédként. A kérdés azonban még nyitott, mivel inkább két nagyon hasonló kézírásról van szó, így inkább az lehet mondani, hogy az vagy Salutati, vagy a tanítványa kézírásával azonosítható.

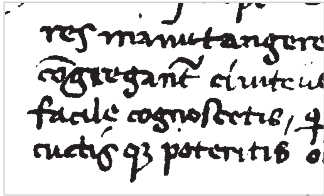
A szerzői hibák típusai

A kritikai kiadásra készülve, érdemes két csoportba sorolni az elírásokat/hibákat. Az egyikbe a szerző által követett és javított elírásokat sorolhatjuk, a másikba azokat, amelyeket nem javított még, legalábbis nem a rendelkezésünkre álló forrásokban. Kezdjük az utóbbiakkal. A nem javított hibák között található az egyszerű elírások; a morfológiát vagy a szintaxist érintő hibák; a latin és a vulgáris nyelv kontakthatásának tulajdonítható jelenségek. Az egyszerű elírás lehet valószínűtlen keltezés, értelmetlen rövidítés, felesleges betű betoldása, de akár rossz címzett is egy eredeti misszilisen.

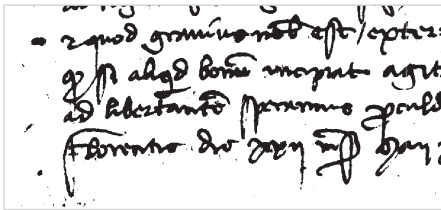
A keltezésnél új év vagy új hónap kezdetkor bárkinek előfordulhat a dátum elírása (az előző év vagy hónap utóképe hatására). A középkori Firenzében még zavarosabb volt a helyzet, mivel hivatalosan március 25-én kezdődött az év, de az emberek január 1-jét érezték új kezdetnek. A firenzei kancelláriában is előfordult tehát, bár ritkán, ez a hiba.⁷ A hibás keltezésű leveleket nem kell összekeverni azokkal, amelyeket több ok miatt „vára-koztattak” az irodában – ezeket a megírásukhoz képest később küldték csak el, ezért korábbi dátummal jelennek meg a későbbi levelek között –, illetve azokkal sem, amelyeket az írás idejében bemásoltak ugyan a regiszterbe, de a dátum helyét üresen hagyták és csak később töltötték ki: ezek tehát későbbi dátummal olvashatók a korábbi levelek között. Érdekes példája a *lapsus calami*-nak a Paolo de Guinigine nek írt egyik levél dátumozása: „november 33.” [3. kép, lásd a következő oldalon].

⁷ Néhány példáért ld. Armando NUZZO (2008b), *Epistole*. In Teresa DE ROBERTIS, Giuliano TANTURLI, Stefano ZAMPONI, ed. (2008), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008 – 30 gennaio 2009*. Firenze, Mandragora. 127–131.

vagy *cuctisque*-t ír *cunctisque* [5. kép] helyett. A felesleges betű betoldásának egyik érzékletes példája, amikor *libertatem* helyett *libertantem* szerepel a szövegben [6. kép].

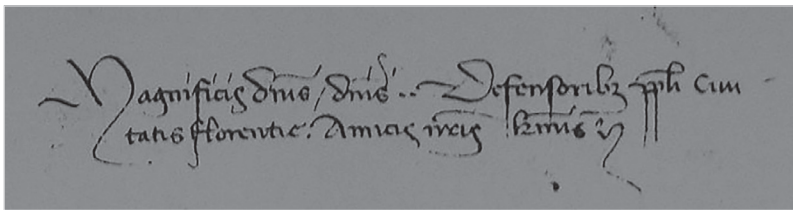

5. kép. Signori, Missive I cancelleria, 26, 122v (részlet).

6. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 15, 62v (részlet).

Rossz címzett eredeti missziliszen ritkán fordul elő, aminek oka az is, hogy kevés eredeti misszilis maradt ránk. Akad azonban erre is példa. Meglepő módon egy misszilis *versóján*, amelyet a sienai kormányzóknak címeztek, a következőt olvassuk: «Magnificis dominis dominis Defensoribus Populi civitatis Florentie amicis nostris karissimis» [7. kép].⁸

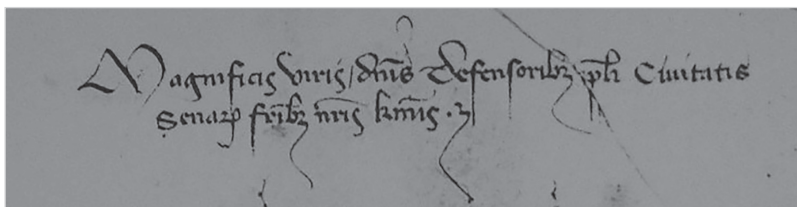

7. kép. Archivio di Stato Siena (ASSi), Concistoro, n. 1786, c. 26 (részlet).

Egyértelmű, hogy a címzésben itt *Florentie* helyett a *Senarum* lenne helyes, mint ahogy az minden egyéb, Firenzéből Sienába küldött levélen szerepel,

⁸ Siena, Archivio di Stato, *Concistoro*, 1786, 26.

akár autográf a misszilis, akár nem [8. kép]. A hiba ellenére a levél megérkezett Sienába és valóban a szándékolt címzetteknek kézbesítették! Megfontolandó következménye ennek a hibának, hogy ebben az esetben a kritikai kiadásnak meg kell őriznie a „hibát” a főszövegben, de jelölnie kell, sőt külön föl kell hívnia a tévesztésre a figyelmet az apparátusban, esetleg a szöveg típusára is hivatkozva.

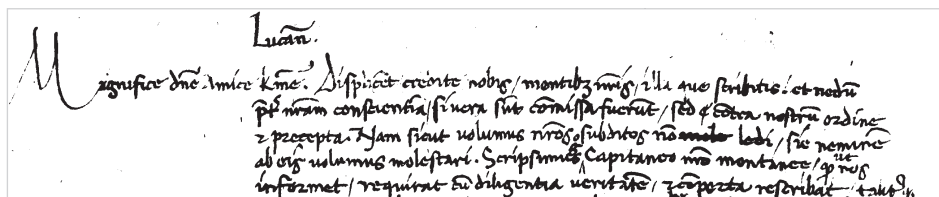

8. kép. Archivio di Stato di Siena (ASSi), Concistoro, n. 1786, c. 23 (részlet).

A morfológiát vagy a szintaxist érintő hibák

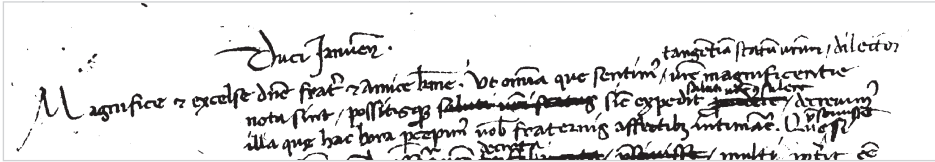
Az ilyen típusú hibák illusztrálására két egyszerűbb példát mutatok be.

a) Salutati egyik mondata így hangzik: : «Displicent credite nobis mentibus nostris illa que scribitis». Véleményem szerint ebből a mondatból hiányzik egy kötőszó, vagyis helyesen így lenne a szöveg: *nobis et mentibus nostris* vagy *nobis nostrisque mentibus* [9. kép].

9. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 52v (részlet).

b) Salutati a másik példamondatban ezt írja: «Ut omnia que sentimus tangentiam statum vestrum dilectioni vestre magnifice nota sint possitisque sicut expedit saluti vestre consulere, decrevimus illa que...» *Tangentiam* helyett a mondatban a *tango* participiumának többes számú semleges nemű accusativusi alakjának kellene állnia: *tangentia* [10. kép, lásd a következő oldalon].

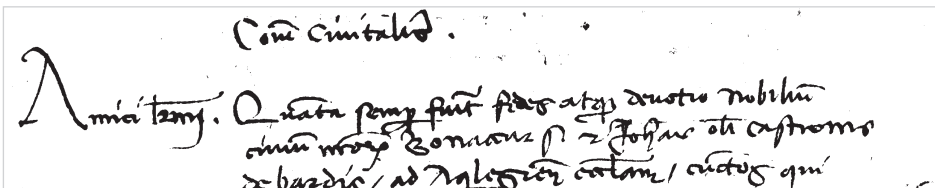

10. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 23, 77v (részlet).

A latin és a vulgáris nyelv kontakthatása?

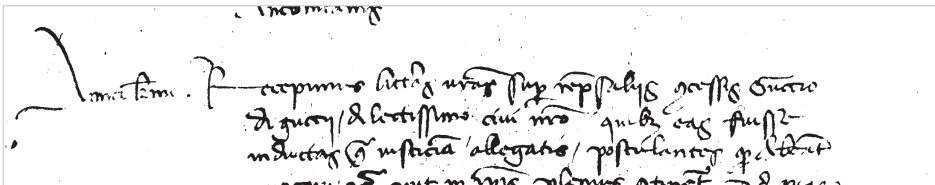
A Salutati által elkövetett hibák között olyan szótorzítással is találkozhatunk, amely talán a vulgáris anyanyelv hatására következett be. Ezekre a következő jellemző példákat lehet fölmutatni:

a) Az egyik levélben Salutati *fedes et devotio*-t ír *fides et devotio* helyett [11. kép].

11. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 21, 57r fedes (részlet).

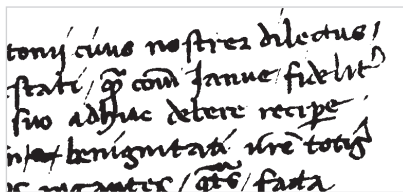
b) Az olasz családneveket általában olaszul írja Salutati, még latin kontextusban is, de előfordul, hogy keverék forma születik a két nyelv kölcsönhatásából. Véleményem szerint Salutati keveri a két nyelvet, amikor *Guccio di Guccio dilectissimo*-t ír, mert vagy a *Guccio Guccio* lenne a helyes forma, vagy a *Guccio di Gucci* [12. kép].

12. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 18, 73r (részlet).

A két nyelv keveredéséhez azt mindenképpen hozzá kell tenni, hogy vulgáris helyesírás ekkor még nem létezett, ami miatt érdemes lenne tanulmányozni a Salutati által fogalmazott és vulgáris nyelven saját kezűleg írt állami leveleket is, amelyből szintén jó néhány fennmaradt.

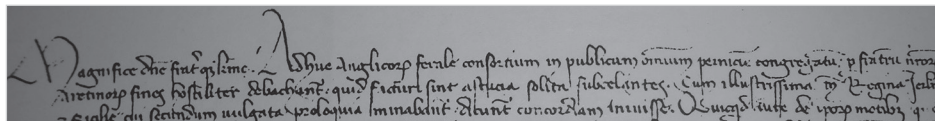
c) Szintén a latin és az olasz kölcsönhatását lehet feltételezni akkor is, amikor *noster* helyett véletlenül *nostrer*-t vet papírra [13. kép].

13. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive, I cancelleria, 26, 3v (részlet).

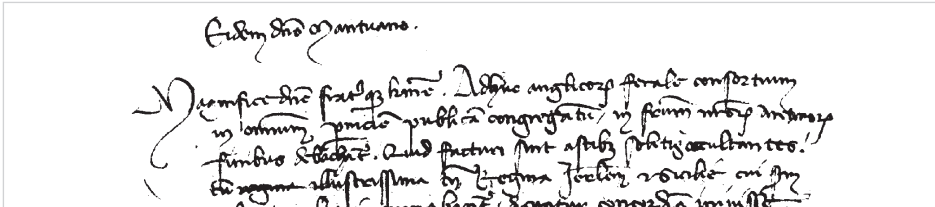
Az itt bemutatott példák mindegyike a regiszterekből származik. Elképzelhető, hogy az elküldendő példányban Salutati (vagy valamelyik munkatársa) észrevette a hibát és kijavította, anélkül, hogy a javítást bevezette volna a Firenzében őrzött másolatba is. Sajnálatos dolog, hogy misszilis levélből nagyon kevés maradt ránk, így nem lehetünk biztosak abban, hogy a regiszterben rögzített szöveg azonos az elküldött levél szövegével. Ezt azért is szükséges megjegyezni, mert az elküldendő példányban is adódott lehetőség apró változtatásokra. A fennmaradt misszilikben ugyanis néha fellelhetők apró javítások, elsősorban stiláris és lexikális jellegűek, amelyek jól mutatják, hogy a kancellár akár az utolsó pillanatban is változtathatott a szövegen. Erre jó példa a már bemutatott 1375-ben kelt levél. Mindkét változat ránk maradt, ráadásul mindkettő Salutati kézírásával [1. és 2. kép], de a szöveg nem pontosan ugyanaz. Az első mondatban például ezt olvassuk:

Misszilis: *Adhuc Anglicorum ferale consortium in publicam omnium perniciem congregatum, per fratrum nostrorum Aretinorum fines hostiliter debachatur* [corr. ex debachantur]... [14. kép].

14. kép. Archivio di Stato Mantova, Archivio Gonzaga, b. 1085, c. 20 (részlet).

Regiszter: *Adhuc Anglicorum ferale consortium in omnium perniciem publicam congregatum, in fratrum nostrorum Aretinorum finibus [hostiliter om.] debachatur...* [15. kép].

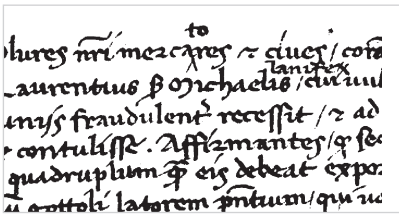
15. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 16, 1v (részlet).

Mindenesetre talán mondanunk sem kell, hogy a legtöbb esetben vagy csak a regiszter, vagy csak az elküldött változat szövege maradt fenn, így nincs lehetőségünk arra, hogy a különféle verziókat kollacionáljuk.

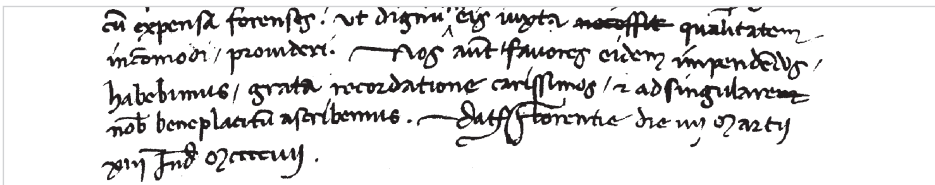
Javítások inter scribendum

Arra is számos példa akad a regiszter és a misszilis levelek szövegében, hogy Salutati írás közben javítja saját magát. Csupán néhány példa is elég, hogy megvilágítsuk az ilyen típusú hibák természetét:

Az egyik esetben a hibás: *mercarest* javította *mercatores*-re [16. kép], míg egy másik szöveghelyen a grammatikailag helytelen *ad singularem nobis beneplacitum* kifejezést javította *ad singulare nobis beneplacitum*-ra [17. kép].

16. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 134r (részlet).

17. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 85v (részlet).

Nādir Shāh (1732/1736–1747) okleveleinek külső és belső ismertetőjegyeiről

Az iráni Szafavida Birodalom a XVIII. század elejére a sikertelen politikai, adminisztratív és gazdasági vezetés következtében válságba jutott és 1722-ben a qandahāri ghilzā'ī afgánok elfoglalták a fővárost, Iszfahánt. A következő években a Szafavida uralkodó, II. Ṭahmāsb (1722–1732), a birodalom perifériáin lévő különböző törzsi vezetők és katonai parancsnokok támogatását kereste, hogy az Iránra támadó afgán, orosz és oszmán török erőkkel szemben dinasztiáját újra hatalomra juttassa. Egyike ezeknek a hadvezéreknek az Afshār törzsből származó Nādir volt, aki 1726-ban csatlakozott II. Ṭahmāsb *shāh*hoz és 1732-re kiűzte Iránból az oroszokat és oszmánokat, valamint behódolásra kényszerítette az afgánokat. Ebben az évben II. Ṭahmāsb oszmánokkal kötött kedvezőtlen békéjének köszönhetően Nādir a nemesek segítségével a *shāh*ot leváltotta és helyére annak nyolc hónapos fiát, III. 'Abbāst (1732–1736) ültette a trónra. Nādir lett a régens (*nāyib al-salṭana*) és az ország irányítását magához ragadta. Ezt követően pedig 1736. február 17-én a mughāni síkságon megkoronáztatta magát. Tizenegy évig tartó uralkodása alatt elsősorban a katonai hadjáratok és hódítások játszották a legfőbb szerepet (elfoglalta Észak-Indiát, Transzoxániát, Kaukázust és a mai Irak területét is). Ebből fakadóan kevés információval rendelkezünk arról, hogy milyen változások mentek végbe uralkodása alatt a bürokráciában és mi őrződött meg a Szafavida-kori adminisztrációból.

A Szafavida periódussal ellentétben nem rendelkezünk ebből az időszakból olyan adminisztrációs kézikönyvekkel, mint a *Tazkirat al-Mulūk*, a *Das-tūr al-Mulūk*, vagy az *Alqāb wa mawājib-i dawra-yi salāṭīn-i šafawīya* és a rendelkezésre álló forrásaink kevés információval bírnak a közigazgatás rendszerét illetően. A kutatások jelenlegi álláspontja szerint a Szafavida-kori igazgatási rendszer fennmaradt kisebb változtatásokkal.¹ Egy kormányzat adminisztrációs rendszerének tanulmányozásának a részét képezi a kancell-

¹ Riżā SHA'BĀNĪ (SH. 1388/2009), *Tārīkh-i īrān dar 'aṣr-i afshāriya*. Teherán, Sukhan. 581–651; Ann Katharine SWYNFORD LAMBTON (1977), The tribal resurgence and the decline of the bureaucracy in the eighteenth century. In Thomas NAFF, Roger OWEN (eds.), *Studies in eighteenth century Islamic history*. Illinois University Press. 108–128.

lária működésének elemzése. Ennek a kérdéskörnek az egyik részét az uralkodói rendeletek vizsgálata jelenti. Heribert Busse és Jahāngir Qā'im-Maqāmī perzsa oklevéltanról írott meghatározó műveikben mindössze néhány rövid megjegyzés található Nādir Shāh-ra, és az öt követő Afshār, Durrānī és Zand dinasztiák időszakára vonatkozóan.² Önálló munka tehát még nem született a poszt-szafavida kori oklevélkiállítás működéséről.

Nādir Shāh 107 uralkodói rendeletét tudtam beazonosítani. A publikált oklevelek megközelítőleg 46%-a Grúziában, míg a többi Iránban, Azerbajdzsánban, illetve Örményországban található, amelyek számos különböző könyvben és folyóiratban lettek közreadva. A három darab publikálatlan rendelet a mashhadi Āstān-i Quds-i Rażawī könyvtárában lelhető fel. A dokumentumok publikálása ugyan rendkívüli fontossággal bír a kutatók számára, elsősorban azok tartalmának szempontjából, mindazonáltal a külső jellemzők – méret, sorok távolsága, hátoldal, bevezetőformula,³ pecsét stb. – tanulmányozásához a mellékelt képek nem mindig elegendők. Mindemellett néhány könyv, illetve tanulmány csak az átírt szöveget publikálja és nem közöl képet az eredeti dokumentumról.⁴ Ebből következően az *invocatio*, a pecsét, vagy a bevezetőformula nem olvasható és a szöveg helyes olvasata is sok esetben kétséges.

1. sz. táblázat:

Nādir Shāh rendeleteinek száma a trónra kerülése előtti évekből

Év	1732	1733	1734	1735
Rendeletek száma	1	6	5	3

2. sz. táblázat:

Nādir Shāh rendeleteinek száma az uralkodása alatti évekből

Év	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1747	*
Rendeletek száma	10	5	6	8	4	9	21	7	5	4	7	0	6

* Datálatlan

² Heribert BUSSE (1961), *Persische Diplomatie im Überblick. Ergebnisse und Probleme. Der Islam* 37. 202–245, 225–226, 237–238, 246.; Jahāngir Qā'im-Maqāmī (Sh. 1394/2015²), *Muqaddama 'ī-yi barshinākht-i asnād-i tārikhī*. Teherán, Anjuman-i āsār-i mafākhir-i farhangī. 46, 168, 210–211, 213, 236.

³ Belső kancelláriai jegyzet.

⁴ A publikációk 56%-a közöl képet az oklevélről.

Az uralkodók és hercegek által kiadott rendeleteknek minden egyes történeti korszakban számos különböző típusa volt, továbbá a történeti szövegekben és dokumentumokban eltérően nevezeték meg azokat. Ez különösen igaz a Szafavida-korszakra, amikor tartalmától függően minden uralkodói rendeletnek más és más elnevezése volt (*parwāna*, *nishān*, *ḥukm* stb.)⁵ Nādir Shāh uralkodása alatt azonban nem figyelhető meg ez a jelenség és az oklevelek alapján megállapítható, hogy minden egyes uralkodói rendeletet úgynevezett *raqam*nak neveztek.

A *raqam* és a *majlis-nawīs* Szafavida-kori előzménye

A *raqam* előzményeit a korai Szafavida periódusig lehet visszavezetni, amikor mindössze egy utasítás vagy határozati feljegyzés volt, ezért nem rendelkezett sem bevezetőformulával, sem *intitulatio*val. A közigazgatás belső működésére használták és valamilyen ügyviteli folyamat teljesítését jelezte, ezért nem a *munshī al-mamālik* által vezetett kancellária állította ki, hanem az érintett hivatal vezetője.

Azonban az I. ‘Abbās (1588–1629) alatt végrehajtott közigazgatási reformok következtében egy új típusú *raqam* jelent meg, amelynek bevezetőformulája „Az egész világ által betartott parancs került kihirdetésre” (*ḥukm-i jahānmuṭā’ shud*) volt. A legkorábbi ilyen típusú dokumentum 1603-ból származik.⁶ A bevezetőformulát fekete tintával csak a *majlis-nawīs* („a királyi tanács titkára”) tisztségviselő írhatta a dokumentumra.⁷ Eleinte a koronabirtokokkal kapcsolatos ügyek intézésére szolgált ez a rendelet típus, de párhuzamosan a *majlis-nawīs* feladatkörének és funkcióinak bővülésével a *raqam* használata is széleskörűbbé vált. A *raqam*ot a *muhr-i angushtar-i āftāb-asarral*, vagyis a pecsétgyűrűvel⁸ pecsételte le maga az uralkodó. A XVII. századi Szafavida adminisztrációt a *raqam* típusú dokumentumok meghatározó szerepe jellemzi.

A *raqam*okat az addig alacsony posztot elfoglaló *majlis-nawīs* (vagy *waqī’a-nawīs*) kancelláriája állította ki. Az I. ‘Abbāst megelőző időszakról

⁵ Heribert BUSSE (1959), *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen*. Kairó, Sirović. 97–148.; QĀ’IM-MAQĀMĪ 2015²:44–130.

⁶ Akop Davidovich PAPAŽIAN (1959), *Persidskie dokumenty Matenadarana II*. Jereván: Akademiia Nauk Armianskoj SSR. 9–12.

⁷ Ez a bevezetőformula vörös tintával csak a *dīwānbēgī* papírjaira kerülhetett, amelyet viszont a *munshī al-mamālik* rajzolt rá (Willem FLOOR [2001], *Safavid Government Institutions*. Costa Mesa, Mazda Publishers. 64).

⁸ A pecsét kisebb a többinél, csak az uralkodó nevét és címét tartalmazza, például a Szafavida Sulaymān egyik pecsétgyűrűjének szövege: *banda-yi shāh-i wilāyat sulaymān*. Formája uralkodónként változott (QĀ’IM-MAQĀMĪ 2015²:235–239, 368.).

csak homályos ismereteink vannak a tisztséget illetően. I. Ṭahmāsb (1524–1576) idején már találkozunk ezzel a tisztséggel Mīrak Bēg Urdūbādī⁹ és Mīr Munshī Ḥusaynī¹⁰ személyében, akik a *munshī al-mamālik* (kancellár) alárendeltjei voltak és nem rendelkeztek magas pozícióval az uralkodói udvarban.¹¹ A *majlis-nawīs* jogköréről és funkciójáról nem rendelkezünk információval, mindazonáltal legkésőbb II. Ismā‘īl (1576–1577) idején már a koronaföldek (*khāṣṣa*) adminisztrációjának az élén állt.¹²

I. ‘Abbās reformjainak következtében megnövekszik a *majlis-nawīs* szerepe. A *munshī al-mamālik* feladatkörének egy része a *majlis-nawīs*hez került, és ezáltal a kancellária két különálló részre vált szét. I. ‘Abbāst követően pedig fokozatosan egyre szélesebb hatáskörrel rendelkezett.¹³ A *majlis-nawīs* az 1660-as években éri el hatalma csúcspontját,¹⁴ amikor egyedül a nagyvezír (*wazīr-i a‘zam*) állt nála magasabb rangban és utóbbi helyetteseként szolgált annak távollétében.¹⁵ Az *Alqāb wa mawājib-i dawra-yi salāṭīn-i safawīya* szerzője, ‘Alī Naqī Naṣīrī, szerint a *majlis-nawīs* felemelkedéséhez három ok vezetett: a *munshī al-mamālik* alá tartozó kancelláriának túl hosszú időbe telt válaszolnia a tartományokból érkező kérésekre, és a lassú reagálás jelentős nehézségeket okozott. Továbbá szüksége volt az uralkodónak egy „magántitkárra”, aki mindig a *shāh* mellett volt és felügyelte a királyság mindennapi közigazgatási ügyeit. S végül a nagyvezír hatalmának ellensúlyozása.¹⁶ Mindezen tényezők mellett a reform legfőbb oka mégis a koronabirtokok jelentős megnövekedésében keresendő, amelynek

⁹ ISKANDAR BĒG Turkamān (Sh. 1350/1971), *Tārīkh-i ‘Ālamārā-yi ‘Abbāsī*. Īraj AFŠĀR, szerk., 3 kötet. Teherán, Amīr Kabīr. II/724.

¹⁰ Vladimir MINORSKY (1959), *Calligraphers and Painters. A treatise by Qāḍī Aḥmad, son of Mīr-Munshī (circa A.H. 1015/A.D. 1606)*. Washington, Freer Gallery of Art. (Occasional Papers.) 78.

¹¹ Klaus RÖHRBORN (1977), Staatskanzlei und Absolutismus im safawidischen Persien. *ZDMG* 127. 313–343.314–315; QĀ‘IM-MAQĀMĪ 2015²:255–256.

¹² FLOOR 2001:52.

¹³ Walter HINZ (1954), Die persische Geheimkanzlei im Mittelalter. In Fritz MEER (Hrsg.), *Westöstliche Abhandlungen. Rudolf Tschudi zum siebzigsten Geburtstag überreicht von Freunden und Schülern*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz. 342–355. 346–347; BUSSE 1959:59.

¹⁴ RÖHRBORN 1977:315–320. Ezt illusztrálja az a tény is, hogy a *majlis-nawīs* beosztottainak száma I. Sulaymān uralkodása alatt kezd el növekedni a korábbi három főről (‘Alī Naqī Naṣīrī (Sh. 1371/1992), *Alqāb wa mawājib-i dawra-yi salāṭīn-i safawīyya*. Yūsuf Raḥīmī, szerk. Mashhad. 27).

¹⁵ MĪRZĀ SAMĪ‘Ā (1943), *Tadhkirat al-Mulūk. A Manual of Safavid Administration*. Ed. and tr. Vladimir MINORSKY. Cambridge, University Press. 54.; HINZ 1954:347.

¹⁶ NAṢĪRĪ 1992:28–29. Véleményem szerint ez utóbbi alátámasztja Röhrborn megállapítását, miszerint a *majlis-nawīs* a nagyvezír riválisa volt (RÖHRBORN 1977:316–317). Floor azonban elveti Röhrborn ezen állítását (FLOOR 2001:55).

legintenzívebb szakasza a XVII. század második felében zajlott.¹⁷ A *munshī al-mamālik* végül a *majlis-nawīs* árnyékába került, amelyet jól mutat a királyi tanácsban (*jānqī*) található helye is, amely a *majlis-nawīs*énál egy sorral lejjebb volt.¹⁸

A három késő Szafavida-kori adminisztrációs kézikönyv tanúsága szerint a *majlis-nawīs*nak négy feladatköre volt.¹⁹ Az első, hogy felolvasta a *shāh*nak címzett leveleket és petíciókat. A második, hogy az ő kancelláriájáról kerültek ki az ezekre adott válaszlevelek (*raqam* formájában). A kormányzóknak, egyéb tisztségviselőknek és prominens személyeknek küldött válaszokat és utasításokat feljegyezték a *majlis-nawīs* regiszterébe.²⁰ A külföldi uralkodóknak írt leveleket még egy ideig a *munshī al-mamālik* írta, majd később ezt a funkciót is átvette a *majlis-nawīs*.²¹ A harmadik feladata abban állt, hogy mindig jelen kellett lennie a zárt és a nyílt üléseken is, amelyekről jegyzőkönyvet kellett vezetnie. Ebből kifolyólag – minden információ birtokosaként – tanácsokkal láthatta el az uralkodót. A *majlis-nawīs* bár mikor az uralkodó elé járulhatott.²²

Negyedik kötelezettsége pedig a *raqam*ok kiállítása volt. A *raqam* írásának folyamatáról forrásaink ugyan ellentmondanak egymásnak, mindazonáltal megállapítható, hogy a *raqam* kibocsátásának három forrása volt: a *shāh* szóbeli parancsa,²³ a nagyvezír *ta'liqaja*²⁴ és az *amīrok* feljegyzése (*risāla*) a „legfőbb parancs szerint” (*ḥasab al-amr al-a'lā*) formulával vagy anélkül. A *shāh* szóbeli parancsát meg kellett erősíteni a már említett *ta'liqa*-val vagy feljegyzéssel, függetlenül attól, hogy a *majlis-nawīs* jelen volt az adott gyűlésen, vagy sem.²⁵ Ezt követően a *raqam-nawīs* írta meg a *majlis-nawīs* vázlatát (*yāddāsh-ti musawwada*) alapján a kész *raqam*ot, amelyre a *majlis-nawīs* rárajzolta a bevezetőformulát fekete tintával. Az oklevél le-

¹⁷ HINZ 1954:347; BUSSE 1959:64.

¹⁸ NAŠĪRĪ 1992:51.

¹⁹ A *majlis-nawīs*ssel kapcsolatban a három Szafavida-kori adminisztrációs kézikönyv jól kiegészíti egymást. A *Tazkirat al-Mulūk* és a *Dastūr al-Mulūk* elsősorban technikai információkat közöl, míg az *Alqāb wa mawājib-i dawra-yi salāṭīn-i safawīya* szolgáltatja a legtöbb háttérinformációt, annak köszönhetően, hogy a szerző maga és családja is birtokolták ezt a tisztséget.

²⁰ MĪRZĀ RAFĪ'Ā (Sh. 1380/2001), *Dastūr al-Mulūk*. In ĪRAJ AFŠHĀR, szerk., *Daftar-i tārikh, jild-i awwal*. Teherán, Bunyād-i Mawqūfāt-i Duktur Maḥmūd Afshār Yazdī. 475–621. 523–524.; MĪRZĀ SAMĪ'Ā 1943:53.; NAŠĪRĪ 1992:27.

²¹ MĪRZĀ SAMĪ'Ā 1943:53.; MĪRZĀ RAFĪ'Ā 2001:545.

²² NAŠĪRĪ 1992:27.; MĪRZĀ RAFĪ'Ā 2001:524.; MĪRZĀ SAMĪ'Ā 1943:54.

²³ Röhrborn szerint ez I. 'Abbās idején jelent meg először (RÖHRBORN 1977:317).

²⁴ Jegyzet, amelyen a dokumentum tervezete és végleges verziója alapul (MĪRZĀ RAFĪ'Ā (2002), *Mīrzā Rafī'ā's Dastūr al-Mulūk. A Manual of Later Safavid Administration. Annotated English Translation, Comments on the Offices and Services, and Facsimile of the Unique Persian Manuscript*. Ed. and tr. Ismail MARCINKOWSKI. Kuala Lumpur, International Institute of Islamic Thought and Civilization. 602).

²⁵ MĪRZĀ SAMĪ'Ā 1943:53.; MĪRZĀ RAFĪ'Ā 2001:523.

pecsételése a pecsétgyűrűvel (*muhr-i angushtar-i āftāb-asar*) és a hátoldalon történő láttamozás ezután történt. Utolsó lépésként a rendelet a regiszterekben (*dafātir-i khulūd*)²⁶ is feljegyzésre került.²⁷

A *majlis-nawīs* a koronabirtok adminisztrációja élén állt, ezért csak az azokra vonatkozó ügyeket intézte, az állami birtokok ügyintézése a *munshī al-mamālik* kezében maradt.²⁸ A *majlis-nawīs* hatáskörébe tartozott az uralkodói udvar és a tartományok magasabb tisztviselőinek²⁹ kinevezése és a nekik nyújtott különböző juttatások (például *tuyūl*³⁰ vagy *hama-sāla*³¹) biztosítása. A szolgálak és alkalmazottak (*mulāzimān/ 'asākir*) ügyeiben a *majlis-nawīs*nek ugyan volt autoritása, de az adott részleg vezetője (*wazīr*) foglalkozott az őket érintő dokumentumokkal. Ha bármilyen ügytípus esetén döntés született olyan pénzügyi illetményről, amely egy koronabirtokot érintett, az egyenesen a *majlis-nawīs* hivatalához került.³²

A raqam és a majlis-nawīs Nādir Shāh uralkodása alatt

Nādir Shāh alatt a legtöbb hivatali pozíció és azok feladatkörei és funkciói nem tükrözték a Szafavida-kori viszonyokat, mivel az uralkodó nem vette körül magát a szükségesnél több hivatalnokkal és egyes tisztségekre, mint a nagyvezír, az *ishikāqāsī-bāshī* („az udvar mestereinek feje”), vagy a *qūr-chī-bāshī* („királyi csapatok parancsnoka”), nem jelölt ki senkit.³³ A bürokrácia mérete ebből kifolyólag lecsökkent, mindazonáltal a *majlis-nawīs* és a *munshī al-mamālik* vonatkozásában úgy tűnik nem történt változás. Abraham Kretats’i, az örmény egyház patriárkájának beszámolója szerint Mīrzā

²⁶ A Szafavida-korszakban a pénzügyi iratok, kinevezések, *hama-sālak* és *tuyūlok* feljegyzésére szolgált, amelyekben nem lehetett változtatásokat eszközölni (Vladimir MINORSKY (1939), A Soyūrghāl of Qāsim b. Jahāngīr Aq-qoyunlu (903/1498). *Bulletin of the School of Oriental Studies* 9, 4. 927–960. 954).

²⁷ MĪRZĀ SAMĪ’Ā 1943:53.; MĪRZĀ RAFĪ’Ā 2001:523–524.; NAŠĪRĪ 1992:27, 29.

²⁸ Ebből kifolyólag a *ḥukm* és a *parwāna* dokumentumokat továbbra is a *munshī al-mamālik* hivatala állította ki, de azokon az iratokon is szerepel a *majlis-nawīs* láttamozása (HINZ 1954:346.; RÖHRBORN 1977:315–320.).

²⁹ Vagyis az *amīrok*, *bēglerbēgek*, *hākimok*, *wazīrok*, *mustawfīk*, *‘āmilok* és *kalāntarok*.

³⁰ A fizetés egyik formája: a *tuyūl* egy bevételi forrás vagy egy terület jövedelmének átruházása volt egy bizonyos időre. Egyes *tuyūlok* meghatározott hivatali pozíciókhoz voltak hozzáréndelve.

³¹ A fizetés másik formája: egy meghatározott pénzösszeg volt a kedvezményezett számára odaitélve egy adott adóközrteből, amelyet minden évben igényelhetett. A pénzügyi kamara erről kiállított egy „adócsekket” (*barāt*) és az illető a helyszínen tudta ezt beváltani.

³² NAŠĪRĪ 1992:29–30.; MĪRZĀ RAFĪ’Ā 2001:523.

³³ Muḥammad Kāzim MARWĪ (Sh. 1364/1985), *‘Ālamārā-yi Nādirī*. Muḥammad Riyāhī, szerk., 3 kötet. Teherán, Naqsh-i Jahān. II/33–35.

Mahdī Astarābādī töltötte be 1736-ig a *munshī al-mamālik* pozíciót,³⁴ majd Nādir Shāh megkoronázása után a *shāh* udvari történetírója lett és a helyére Mīrzā Mu'min Abīwardī lett kinevezve.³⁵ A *majlis-nawīs* másik elnevezése, a *waqī'a-nawīs* arra utalhat, hogy ő volt egyben az udvari történetíró is,³⁶ de erre a három Szafavida adminisztrációs kézikönyv egyike sem utal. Jóllehet volt kettő *majlis-nawīs* is a Szafavida-korszakban, akik történeti krónikát írtak,³⁷ ez alapján mégsem lehet levonni azt a következtetést, hogy a *majlis-nawīs* feladatköréhez a történetírás is hozzátartozott volna. A korabeli krónikákból kiderül, hogy Astarābādī a történetírói elfoglaltsága mellett a *shāh* „magántitkára” volt és a fontos dokumentumokat ő fogalmazta meg, valamint a külkapcsolatokban központi szerepet játszott és a *shāh* minden tanácskozásán jelen volt. A felsoroltak alapján – amelyek a *majlis-nawīs* korábban ismertetett feladataival lényegét tekintve azonosak – Astarābādī pozícióját a *majlis-nawīs*éval azonosíthatjuk.

Qā'im-Maqāmī megállapítása szerint az Afshārīda-korszakban – a Szafavida Birodalom összeomlása után – a *raqam* a *shāh*nak benyújtott kérvényekre adott válasz volt.³⁸ Állítását Astarābādī *inshā'* gyűjteményére (*Munsha'āt*) és az *'Ālamārā-yi Nādirī* című krónikára alapozta, és a korabeli történeti munkák valóban ezt a képet tükrözik. A művek többségében, köztük a *Jahāngushā-yi Nādirī*vel vagy az *'Ālamārā-yi Nādirī*vel, az uralkodói rendeleteket legtöbbször *farmā*nnak (vagy *farmān-i wājib al-aq'ān*nak) nevezik az írók. A *raqam* kifejezés előfordulása jelentősen kevesebb, és a későbbi XVIII. századi krónikákban sem találtam jelét a *raqam* túlsúlyának. Mindössze egyetlen krónikában, az 1739-ben írt *Zubdat al-Tawārīkh*ban fordul elő többször a *raqam* a *farmā*nnal szemben.

Mindazonáltal az oklevelek tanúsága szerint a *raqam* használata ennél sokkal széleskörűbb volt. Minden dokumentumban megtalálható a *raqam*, mint önelnevezés. Legtöbbször a dokumentumok végén, ahol az uralkodó megparancsolja a *mustawfī*knak (könyvelő, könyvvizsgáló), hogy regisztr-

³⁴ Egy 1735 januárjára keltezett oklevél hátoldalán középen megtalálható Astarābādī pecsétje, amely alátámasztja *munshī al-mamālik*i posztját.

³⁵ Abraham KRETATS'I (1999), *The chronicle of Abraham of Crete. Annotated translation from the critical text with an introduction and commentary*. Ed. and tr. George A. BOURNOUTIAN. Costa Mesa, Mazda Publishers. 102, 114–115.; SHA'BĀNĪ 2009:633.

³⁶ A *waqī'a-nawīs* a Mogul Indiában a történetíró volt (Abū al-Faẓl 'ALLĀMĪ (1872), *Ā'in-i akbarī. Vol. 1*. Ed. Heinrich Ferdinand BLOCHMANN. Calcutta, Asiatic Society of Bengal. (Bibliotheca Indica.) I/192–193).

³⁷ Az első Mīrzā Muḥammad Tāhir Waḥīd Qazwīnī volt (1645 és 1679 között *majlis-nawīs*), aki *Tārīkh-i Jahānārā-yi 'Abbāsī* címmel írt krónikát II. 'Abbās (1642–1666) uralkodásáról. A másik Mīrzā Muḥammad Ibrāhīm b. Zayn al-'Ābidīn Naṣīrī (1698-tól *majlis-nawīs*), aki Sulṭān Ḥusayn uralkodásának első éveiről ír *Dastūr-i shahriyārān* című művében.

³⁸ Ez az állítás már csak azért sem állja meg a helyét, mert a XVII. században és a XVIII. század elején a *raqam* volt a leggyakoribb rendelettípus a Szafavida-kori adminisztrációban.

rálják a *raqamot* a regiszterekben (*dafātir-i khulūd*).³⁹ Ha található a rendelet szövegében utalás egy másik dekrétumra, akkor a legtöbb esetben a *raqam* kifejezéssel találkozunk. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a *shāh*-nak küldött kérvényekben is. Meg kell jegyezni, hogy ebből a szempontból nincs különbség a Nādir Shāh megkoronázása előtti és utáni dokumentumokban.

A rendeletekben a *farmān* és a *ḥukm* kifejezés is megjelenik, de előbbi csak nagyon ritkán (természetesen a bevezetőformulát leszámítva), utóbbi pedig a *raqam* szinonimájaként⁴⁰ használatos. Kettő dokumentumban találok a *fuṣūl* fogalmával,⁴¹ amely a különböző tartományok parancsnokainak és kormányzóinak a beszámolóí és kérvényei voltak. Qā'im-Maqāmī szerint a Szafavida-korszakban voltak csak használatban,⁴² mindazonáltal a Szafavida Birodalom bukása után is láthatóan tovább élt ez a típusú dokumentum.

Összességében megállapítható, hogy a kancellária és a pénzügyi kamara *raqam*nak nevezi az uralkodói rendeleteket, azonban a történeti művek szerzői, akik túlnyomórészt az adminisztrációban dolgoztak, a *farmān* kifejezést sokkal nagyobb arányban használják az uralkodói rendeletek megnevezésére, mint a *raqamot*.

Tekintve, hogy a Szafavida-birodalom bukásakor a *raqam* használata dominálta az adminisztrációt, logikusnak tűnik, hogy ez a gyakorlat a következő évtizedekben is megőrződött, sőt, az egyetlen használt dokumentumtípussá vált. Nādir Shāh idején a koronabirtok (*khāṣṣa*) és az állami birtok (*mamālik*), vagyis a közvetlenül igazgatott és a központi adminisztráció alá nem tartozó tartományok közötti megkülönböztetés megszűnt,⁴³ amely ugyancsak alátámasztja a *raqam* kizárólagos használatát. Azonban a Szafavida-kori *raqam* jellemzői Nādir Shāh alatt jelentősen megváltoznak, amelyeket az alábbiakban ismertetek.

³⁹ Minden fennmaradt Szafavida-kori *raqam* végén szerepel a *raqam* kifejezés (Muḥammad Ḥasan SIMSĀR (Sh. 1346/1968), Asnād wa mukātabāt-i tārikhī: Farmānawāsi dar dawra-yi šafa-wīya. *Barrasīhā-yi tārikhī* 12. 125–152. 132).

⁴⁰ Marianna Rubanova ARUNOVA, Klara Zarmairovna ASHRĀFIYĀN (Shsh. 2536/1977), *Dawlat-i Nādir Shāh-i Afshār*. Ḥamīd AMĪN, ford. Teherán, Intishārāt-i shabgīr. 99.; Gūdarz Rash-tiyānī (szerk.) (Sh. 1394/2015), *Guzīda-yi aḥkām wa farāmīn-i shāhān-i īrān ba ḥukkām-i qafqāz III*. Teherán, Idāra-yi asnād wa tārikh-i dīplumāsī. 83–87.

⁴¹ Nūrallāh Lārūdī (Sh. 1388/2009), *Nādir pīsar-i shamshūr*. Teherán, Nashr-i kitāb-i pārsa. 310–313.; Ja'far Sulṭān al-Qurrāī (Sh. 1335/1957), *Farmānī az Nādir Shāh*. *Yaghmā* 103. 504–506.

⁴² QĀ'IM-MAQĀMĪ 2015²:108–109.

⁴³ LAMBTON 1977:123–124.

Nādir Shāh okleveleinek külső jellegzetességei

A dokumentumok külső jellegzetességeiről mindössze a publikált képek alapján volt lehetőségem néhány következtetéseket levonni, ezért a felvételekről nem tudtam megállapítani például a papír típusát, a dokumentumok méretét és formátumát.

Nādir Shāh minden egyes dokumentuma – a Szafavida-koriakkal ellentétben – díszítés nélküli, kivéve két kinevezési oklevelet,⁴⁴ amelyek aranyozottak és gazdagon díszítettek. Minden bizonnyal később kerülhettek az ornamentumok erre a rendeletre.

Az uralkodói rendeletek egy része a petíciókra adott válasz formájában lett kiadva. Ezekben az esetekben a beadvány szövege fölé került Nādir Shāh parancsa, amely egy uralkodói rendelet minden attribútumát magán hordozza.

A sorok és a papír széle közötti távolság nagyon változó. Néhány esetben előfordul, hogy a sorok vége felfelé halad. Az írástípus *nasta 'līq* vagy *shikasta-nasta 'līq* és kizárólag fekete tinta volt használatban a dokumentum minden egyes részén, ellentétben a Szafavida-korral, amikor az arany és a vörös tintát is gyakran alkalmazotak különböző kancelláriai szabályok alapján.

A *siyāq*⁴⁵ használata az oklevelekben továbbra is gyakorlatban maradt,⁴⁶ Nādir Shāh mindössze a regiszterekben (*sarrishtajāt-i dafātir*) történő alkalmazását tiltotta be az *'Ālamārā-yi Nādirī* tanúsága szerint.⁴⁷

A pecsétek formái Nādir Shāh alatt egyszerűek, a legtöbb díszítés nélküli, két pecsét azonban virágmotívumot tartalmaz. A pecsétek szövege – az előző korszakokhoz hasonlóan – egy vallási mottót és a tulajdonos nevét tartalmazza és a szöveg *naskh*, *thulth* vagy *nasta 'līq* stílusban jelenik meg.

Nādir Shāhnak öt pecsétjét ismerjük, egyet a koronázása előtről, négyet pedig trónra kerülése utánról. A koronázás előtti pecsét nem a dokumentum tetején, hanem annak alján bal oldalt szerepelt, a Szafavida-kori tartományi kormányzói iratokhoz hasonlóan. A pecsét négyszögletű, a szöveg félig arab, félig perzsa: „Nincs olyan hős, mint 'Alī, nincs olyan kard, mint a Dhū al-Fiqār, Isten és a 12 imám kegyelméből a kor kiválósága vagyok” (*lā fatā 'illā 'alī lā sayf 'illā dhū al-fiqār nādir-i 'ašram zi-luṭf-i ḥaqq ghulām-i*

⁴⁴ Īraj AFSHĀR (Sh. 1361/1982), Sih farmān wa yak ḥukm marbūṭ ba Yazd. *Farhang-i Īrān Zamīn* 25. 396–405.; RASHTIYĀNĪ 2015:61–64.

⁴⁵ Numerikus jelölési rendszer.

⁴⁶ Gene GARTHWAITE (1983), *Khans and shahs: A documentary analysis of the Bakhtiyari in Iran*. Cambridge, University Press. (Cambridge, MA) 21–27.; 110356 (Sh. 1159/1746) dokumentum (Āstān-i Quds-i Razawī).

⁴⁷ MARWĪ 1985:II/458.

hasht ū chahār).⁴⁸ Megfigyelhető a pecsét szövegében a ritkaságot vagy kiválóságot jelentő „Nādir” névvel való szójáték. Nādir Shāh síita irányultsága egyértelműen megnyilvánul a szövegben, amely másik négy (már uralkodói) pecsétjében semmilyen formában nem jelenik meg. 1736. március 8-ig, vagyis Nādir Shāh megkoronázásáig minden rendeletén ez a pecsét található.

Nādir Shāh trónra kerülése után a pecsét felkerül a dokumentum tetejére. Négy jelentősen eltérő pecsétet használt uralkodása során. Az első és legtöbbet használt egy négyszög alakú, „koronával” a tetején, amelyben az áll, hogy „Isten nevében” (*bismillāh*). Alatta a négyszög pedig „A vallás és állam ékköve mikor eltűnt helyéről, Isten helyezte azt vissza az iráni Nādir nevében, 1736” (*nigīn-i dawlat u dīn rafta būd chūn az jā ba nām-i nādir-i irān qarār dād khudā 1148*) szöveget foglalta magába,⁴⁹ amelyben arra utal, hogy Isten rajta keresztül állította vissza a rendet Iránban. Az „Irán” kifejezés először jelenik meg uralkodói pecsétben, amely a korábbi korszakokban nem volt jellemző. A *bismillāh thulth* stílusban, a szöveg többi része pedig *nasta'liq* stílusban íródott.

A második, ugyancsak négyszögletű pecsét szövege az alábbi: „Isten nevében. Az isteni kegyelem megnyilvánulása Nādir, 1736” (*bismillāh mazhar-i lutf-i ilāhī nādir ast 1148*),⁵⁰ vagyis Nādir Shāh a hatalomra kerülését isteni kegynek tulajdonítja és ebből kifolyólag uralkodása isteni legitimitációt élvez.

A harmadik, az iráni oklevéltanban „könnyecsepp” alakúnak nevezett pecsétben az oroszlan és a nap (*shīr wa kh^wurshīd*) szimbóluma társul az „Isten nevében. A hatalom Istené, 1745” (*bismillāh al-mulk lillāh 1158*) felirattal.⁵¹ Nādir használja először ezt a jelképet uralkodói pecséten, majd őt követően Muḥammad Shāh Qājār (1834–1848) idején tűnik fel újra.⁵² Nādir Shāh egyik rendeletén kétszer is szerepel ez a pecsét,⁵³ azonban ennek okát nem tudtam kideríteni.

⁴⁸ RASHTIYĀNĪ 2015:25–27.

⁴⁹ RASHTIYĀNĪ 2015:50–52.

⁵⁰ LĪ'ŪN MĪNĀSIYĀN (Sh. 1348/1969), Farāmīn-i mawjūd dar mūza-yi Julfā. *Hunar wa mardum* 84. 14–19. 16.

⁵¹ GARTHWAITE 1983:16–20.

⁵² QĀ'IM-MAQĀMĪ 1969:275–277. Az oroszlan és nap szimbóluma hosszú múltra tekint vissza Iránban mind a heraldika, a vexillológia, a numizmatika és az iparművészet területén. I. 'Abbās idejére vált Perzsia jelképévé és az 1979-es iráni iszlám forradalomig kisebb-nagyobb megszakításokkal Irán dinasztikus és nemzeti szimbóluma volt (Shapur SHAHBAZI (2012), *Flags i. Of Persia*. In *Encyclopaedia Iranica*, online edition (<http://www.iranicaonline.org/articles/flags-i>), utolsó leoltás 2018. 11. 30.).

⁵³ Muḥammad 'Alī KARĪMZĀDA-YI TABRĪZĪ (Sh. 1349/1970), Chand farmān-i tārikhī. *Barrasī-hā-yi tārikhī* 5, 5. 179–191. 187.

A negyedik pedig egy körte alakú pecsét „Isten nevében. Az uralom Istené” (*bismillāh al-ḥukm lillāh*) felirattal egy stilizált pávában.⁵⁴

A Szafavida-korszakkal ellentétben, amikor bizonyos dokumentum típusokra meghatározott pecsétnek kellett kerülnie,⁵⁵ Nādir Shāh rendeleteinél ehhez hasonló rendszer nem látható. Mindazonáltal megfigyelhető, hogy a négyszögletű pecsét kizárólag a petíciókra adott válaszoknál volt használatban, de nem minden kérvény volt ezzel a típussal lepecsételve és 1743 után nem találkozunk többet ezzel a pecséttel. Ezzel szemben a „koronás” és a könnycsepp alakú pecsét vegyesen, különböző típusú dokumentumokon is megjelenik. Az előbbi túlsúlya jelentős, Nādir Shāh 91 koronázás utáni rendeletéből 59-en ez a pecsét látható. Az utóbbi – mint a dátum (1158/1745) is jelzi – Nādir Shāh uralkodásának vége felé jelent meg és minden bizonynyal felváltotta a koronás pecsétet, ugyanis 1745 után nem maradt ránk olyan dokumentum, amelyen ne a könnycsepp alakú pecsét lenne. A körte alakú pecsét funkcióját nem ismerjük, mert mindössze egyetlen egy datálatlan dokumentumon fordul elő.

A dokumentumok hátulja tartalmazza a kancellária és a pénzügyi kamara hivatalnokainak pecsétjeit és jegyzeteit. A publikált oklevelekről készült képek alapján kevésbé lehetséges ezt a részt megvizsgálni, ezért elsősorban két publikálatlan dokumentum alapján tettem megfigyeléseket a hátoldalon található elemekkel kapcsolatban. Az egyik oklevél egy petícióra adott válasz,⁵⁶ amelynek hátulján egyedül a kérvényező pecsétje szerepel.⁵⁷ Ez arra utal, hogy nem volt pénzügyi vetülete a rendeletnek, amelyet *arqām-i bayāzīn*nak hívták. A másik dokumentum egy kormányzónak írott *raqam*,⁵⁸ amelynek hátulján számos pecsét és jegyzet megtalálható arra vonatkozóan, hogy ki írta a rendeletet és a bevezetőformulát, amely pénzügyi regiszterekbe került bejegyzésre a rendelet, valamint amely magasrangú hivatalnokok és kormányzók hagyták jóvá és láttamozták az oklevelet. Az oklevelek hátulján található pecsétek és láttamozások száma alapján általánosságban megállapítható, hogy a Szafavida-kori adminisztráció összetettebb volt és Nādir Shāh idején az államigazgatás szerényebb formában működött tovább.

⁵⁴ Ḥusayn DĀWUDĪ (Sh. 1348/1969), Asnād-i khānādān-i kalāntārī-yi sīstān. *Barrashtā-yi tā-rīkhī* 4, 5-6. 1–34. 15–16, 32.

⁵⁵ MĪRZĀ SAMĪĀ 1943:201–203.; BUSSE 1959:47–58.

⁵⁶ 122908 (Sh. 1145/1733) dokumentum (Āstān-i Quds-i Rażawī).

⁵⁷ A petícióra adott válasz másik formája: nem a kérvény fölé kerül a rendelet, hanem külön papírra. Ebben az esetben csak az oklevél szövegéből derül ki, hogy a dekrétum megszületését egy beadvány előzte meg.

⁵⁸ 110356 (Sh. 1159/1746) dokumentum (Āstān-i Quds-i Rażawī).

Formulárium⁵⁹

Protocol

INVOCATIO

Számos változat előfordul, mint a *huwa*, a *basmala*, vagy a *khayr al-asmā'*. Egyetlen dokumentumon látható az invocatio vörös tintával írva,⁶⁰ az összes többi esetben fekete tintával írták. A Szafavida-korban az *invocatiot* a *devotio* követte, azonban ez Nādir Shāh rendeleteiben nem található meg.

BEVEZETŐFORMULA

Megkoronázása előtt Nādir Shāh először a Szafavida-kori tartományi kormányzók bevezetőformuláját követi: „magasztos parancs került kiadásra” (*ḥukm-i 'ālī shud*),⁶¹ azonban 1733 júniusától a bevezetőformula szövege az uralkodói és tartományi kormányzói formula összeolvadása lett: „magasztos rendelet került kiadásra” (*farmān-i 'ālī shud*), tehát a „parancs” (*ḥukm*) helyett a „rendelet” (*farmān*) kifejezés került használatba. Ez a bevezetőformula tökéletesen tükrözte Nādir hatalmi pozícióját: nem teljesen király, de több, mint egy kormányzó. A koronázás után szinte kizárólag a „uralkodói rendelet került kiadásra” (*farmān-i humāyūn shud*) szövegű Szafavida-kori *ḥukm* és *parwāncha* típusú iratok uralkodói bevezetőformuláját használta, habár a Szafavida-korban a *raqam* bevezetőformulájának szövege minden esetben „Az egész világ által betartott parancs került kihirdetésre” (*ḥukm-i jahānmuṭā' shud*) volt.⁶² A bevezetőformulát szinte mindig egy vallási mottó kíséri, amely az ezt megelőző korszakokban nem volt jellemző. Többségében „A Mindenható Istennél keresek menedéket, kinek nagysága páratlan” (*a'ūdḥ billāh ta'ālā sha'nuhu al-'azīz*) és „A Mindenható Isten segedelmével” (*bi-'awn Allāh ta'ālā*) formulák különböző variáció voltak használatban.

Nādir Shāh minden rendeletén a bevezetőformulák külsőre az oszmán török szultán *tuḡhrāj*jaihoz hasonlóak, vagyis nagyon díszes, elnyújtott violinkulcs betűk jellemzik. Egyetlen olyan bevezetőformulát találtam, amely

⁵⁹ A modern kor előtti Irán kancelláriáiban a szöveg felépítése nem volt az európaihoz hasonló mértékben következetes és kötött. A középkori és kora újkori európai formulárium alkalmazása a perzsa diplomatikára bizonyos esetekben megkérdőjelezhető, mindazonáltal a tanulmányban a Heribert BUSSE (1959:29–41) által felvázolt formulárium követését tartottam célszerűnek, kisebb-nagyobb eltérésekkel.

⁶⁰ DĀWUDĪ 1969:15–16, 32.

⁶¹ NĀDIR MĪRZĀ QĀJĀR (SH. 1324/1945), *Tārīkh wa juḡhrāfi-yi dār al-saltāna-yi tabriz*. Teherán: Iqbāl (litográfia). 258–259.; Kalīmāllāh TAWAHHUDĪ (Sh. 1384/2005), *Nādir-i šāhibqirān*. Sanandaj, Nashr-i Zhiyār. 993.

⁶² BUSSE 1961:230.

az egyszerű Szafavida-kori mintát követi,⁶³ azaz könnyen olvasható és nincs vallási rész bennük. azonban a túlnyomó többség olvashatatlan.⁶⁴

Corpus

PROMULGATIO

A *corpus* a *promulgatio*val kezdődik, az *arenga* ekkoriban nincs használatban. Az *ānki* szóval kezdődik és a *bidānad/bidānand ki* szavakkal ér véget. A *promulgatio* a címzett nevét tartalmazza, az érintett személy rangját és pozícióját jelölő tiszteletbeli jelzők és tulajdonságok felsorolásával kezdve. A Szafavida-korszakban ezek hosszabbak és részletesebbek voltak ugyan, de a tartalom többé-kevésbé ugyanaz maradt. Például a grúziai Kartli kormányzójának (*wālī*) *promulgatio*ja Nādir Shāh egyik oklevelében az alábbi: „A hatalmas kormányzók magas rangú pillére, Ṭahmūras Khān, Kartli kormányzója” (*‘ālījāh-i ‘umdat al-wulāt al-‘azzām ṭahmūras khān wālī-yi gurjistān-i kārtīl*),⁶⁵ míg a Szafavida Sultān Ḥusayn (1694–1722) idején a következő: „A királyság és az uralkodás menedéke, a káprázatos és dicsőséges, a körültekintő és vitéz, a hatalmas uralkodók magas rangú leszármazottja, a királyság, uralkodás, nagyszerűség, dicsőség, méltóság és jó szerencse dísze, Naẓar ‘Alī Khān, Kartli kormányzója” (*salṭanat wa iyālat panāh ḥishmat wa jalālat dastgāh shihāmat wa basālat intibāh ‘ālījāh-i salālat al-salātīn al-‘azzām zaynan li-’l-salṭana wa al-iyāla wa al-ḥishma wa al-jalāla wa al-shawka wa al-iqbāl naẓar ‘alī khān wālī-yi gurjistān-i kārtīl*).⁶⁶

A címzett megnevezése után esetenként előfordul egy rövid megjegyzés, miszerint az illető az uralkodó támogatását élvezi. 1734 és 1736 között (vagyis még Nādir Shāh megkoronázása előtt) legtöbbször ehhez hasonló formában: „megnyugtatta és támogatva a magasztos és mindent átfogó elme figyelmé által” (*ba tawajjuh-i khāṭir-i khaṭīr-i ‘ālī mustaẓhar wa mustamāl būda*).⁶⁷ Azonban a koronázást követően megváltozik a szóhasználat és olyan elemek kerülnek elő ebben a részben, mint a „királyi könyörület” (*shafaqat-i shāhāna*), az „uralkodói égisz alatt” (*tawajjuhāt-i khaḍḍwāna*), a „fejedelmi kegyességek” (*alṭāf-i mulūkāna*), vagy a „korlátlan úri irgalom” (*marḥamat az ḥadd-i afzūn-i khusrawāna*), amelyek már mind Nādir

⁶³ Muḥsin MUFĀKHĀM (Sh. 1346/1968), *Asnād wa mukātabāt-i tārikhī. Barrasīhā-yi tārikhī* 2, 5. 151–163. 159.

⁶⁴ A Qājār-korszakban ugyancsak ez a stílus lesz a jellemző.

⁶⁵ RASHTIYĀNĪ 2015:140–141.

⁶⁶ Vladimir Sardionovich PUTURIDZE (1977), *Persidskie istoricheskie dokumenty v knigokhranilishchakh Gruzii. Kniga 1, vypusk 4*. Tbilisi. 102–103.

⁶⁷ RASHTIYĀNĪ 2015:25–27.

Shāh uralkodói státuszát tükrözik. 1739-től megjelenik az „Isten árnyéka” (*zill-i allāh*) királyi cím, amely a *shāh* isteni legitimitációját erősítette és újjátásnak tekinthető a megelőző korszakhoz képest. Az uralkodói rendeletek többsége ebben a formában kezdődik, de természetesen vannak kivételek.⁶⁸

NARRATIO

A rendelet megszületését megelőző körülmények ismertetése a *narratio*, amely általában a *chūn* vagy a *chūn dar īn waqt* kifejezéssel kezdődik. Egyes dokumentumoknál előfordul, hogy a bevezetőformula után egyből a *narratio* következik.⁶⁹ *Insertio* nem található Nādir Shāh rendeleteiben, csak egy kérvényre vagy rendeletre történő utalás.

DISPOSITIO

Az uralkodó akaratából született döntés szövege. A *dispositio*t a *bāyad ki, banā bar īn, arzānī dāshtīm ki, muqarrar farmūdīm ki* kifejezések vezetnek be. Pénzügyi dokumentumokban előfordul, hogy a bevezetőformula után egyből a *dispositio* jön.⁷⁰

ADHORTATIO

Az *adhortatio* a kötelezettségekre és az adott rendelet végrehajtására vonatkozó utasítás alkotja. Elsősorban a kinevezési pátensek jellemzője, hogy a kinevezett személy kötelességeinek felsorolása többnyire egy általános formulát követ: jól bánni a lakossággal, adó beszédese, a termény mennyiségének növelése, a tartomány virágzásának biztosítása és a bűnözők bebörtönzése. Mivel a kinevezett személynek nem volt joga eltulajdonítani semmit a *shāh* engedélye nélkül, ezért minden kormányzó vagy *kalāntar* kinevezésében megtalálható, hogy „napról napra a tündöklő nap ragyogásának jelenlétében adjon tanúbizonyságot jó szolgálatáról és ne hanyagolja és mulassza el az őszinteség és hűség apró részleteit” (*rūz ba rūz bar husn-i khidmat-i*

⁶⁸ T. M. MUSƏVI (1977), *Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVIXVIII əsrlər)*. Bakı, Elm.149–150.; MUFƏKHKHAM 1968:159.; Hasan SHAHRISTĀNĪ (Sh. 1381/2002), *Jilvahā-yi hunar-i ʿirānī dar asnād-i millī*. Teherán, Sāzmān-i asnād-i millī. 54.; RASHTIYĀNĪ 2015:41–42, 53–56, 61–64, 96–101, 120, 132–135, 140–141, 148–149.; HUSAYN MUDARRISĪ-ṬABĀTABĀTĪ (Shsh. 2535/1976), *Turbat-i Pākān. Āsār wa bināhā-yi qadīm-i mahdūda-yi kunūnī-yi dār al-muʿminīn-i Qum I*. Qum. I/383.; AFŠHĀR 1982:404–405.; Makar KHUBUA (1949), *Persidskie firmany i ukazy Muzeia Gruzii I*. Tbilisi. 76–78.; GARTHWAITE 1983:16–33.; DĀWUDĪ 1969:15–16, 32.

⁶⁹ NĀDIR MĪRZĀ QĀJĀR 1945:256–258.; MUFƏKHKHAM 1968:159.; MUSƏVI 1977:149–150.; RASHTIYĀNĪ 2015:50–52, 89–91, 104–109, 113–114, 120, 140–141.

⁷⁰ RASHTIYĀNĪ 2015:41–42, 61–64, 96–101, 132–135, 142–145, 148–149.; SHAHRISTĀNĪ 2002:54.; MUDARRISĪ-ṬABĀTABĀTĪ 1976:I/383.; NĀDIR MĪRZĀ QĀJĀR 1945:256.; AFŠHĀR 1982:404–405.; GARTHWAITE 1983:16–20, 28–33.; DĀWUDĪ 1969:15–16, 32.

kh^wud rā bar pīshgāh-i ra'y-i āftāb zāhir sāzad wa daqīqa az daqāyiq-i ikhlāṣ wa nīkūkhidmatī rā fawt wa furūguzāsh t nanamāyad).⁷¹

Az *adhortatio* tartalmazhat utasítást arra, hogy egy meghatározott tartomány hivatalnokai az újonnan kinevezett tisztségviselő felé szolgálatkészséget kell tanúsítaniuk, melyből kiderül a pozíciók helye a hierarchikus rendben: „Grúzia magas rangú főparancsnoka, helyettese, adminisztrátora és adószedői az előbb említett [személyt] Qaşba urának elismerik. [...] Az említett lakóhely *kadkhudāi*, parasztjai, lakosai és városlakói a fentebb említettek szerint kinevezettnek tekintik és engedelmeskednek neki” (*‘ālījāh-i amīr al-umarā’ al-‘azzām wa wakīl wa wazīr wa ‘ummāl-i ulkā-yi gurjstān mushār ilayhi rā malik-i qaṣba-yi mazbūra dānasta [...] kadkhudāyān wa ra‘āyā wa ‘umūm-i sakana wa mutawattīnīn-i maḥall-i mazbūr ḥasb al-maṣūūr muqarrar dānasta wa az sukhan wa ṣalāḥ-i ū bīrūn narawand*).⁷²

Ha az oklevél rendelkezik pénzügyi tartalommal, akkor az *adhortatio* végén található a *mustawfī*knak (és egyes esetekben a *lashkar-nawī*seknek) adott parancs. Az uralkodó felszólítja őket a *raqam* regisztrálására és az annak való engedelmeskedésre, amelynek megfogalmazásában mindössze kisebb-nagyobb stilsztikai eltérések találhatóak. Például: „A Legfőbb Dīwān tiszteletreméltó és méltóságos *mustawfī* jegyezzék fel a legszentebb *raqam* másolatát a hatályos jogi dokumentumok regiszterébe és tekintsék magukra nézve kötelezőnek” (*mustawfīyān ‘azzām wa kirām-i dīwān-i a ‘lā ṣūrat-i raqam-i aqdas rā dar dafātīr-i khulūd sabt namāyand wa dar ‘uhda shināsand*),⁷³ vagy „A *mustawfī al-mamālik* és a tiszteletreméltó és méltóságos *mustawfī* az áldott *raqam* tartalmát a hatályos jogi dokumentumok regiszterébe feljegyezve a módosítás hasonlatosságaitól tartózkodjanak és tekintsék magukra nézve kötelezőnek” (*mustawfī al-mamālik wa mustawfīyān ‘azzām wa kirām sharḥ-i raqam-i mubārak rā dar dafātīr-i khulūd sabt namūda az mashābih-i taghyīr maṣūn dānand wa dar ‘uhda shināsand*).⁷⁴

Az *adhortatio* tartalmazhat felszólítást az állam fennmaradásáért való imádkozásra, azonban ez csak egy dokumentumban található meg.⁷⁵

SANCTIO

A *corpus* tartalmazhat *sanctiot* is, amelyben megfogalmazásra kerül, hogy a parancs végrehajtásának megsértése Isten és a *shāh* haragját váltja ki,⁷⁶

⁷¹ RASHTIYĀNĪ 2015:50–52.

⁷² RASHTIYĀNĪ 2015:61–64.

⁷³ RASHTIYĀNĪ 2015:120.

⁷⁴ NĀDIR MĪRZĀ QĀJĀR 1945:256.

⁷⁵ SULĀN AL-QURRĀT 1957:504–506.

⁷⁶ Muḥammad ḤUSAYN QUDDŪSĪ (Sh. 1339/1960), *Nādirnāma*. Mashhad, Chāpkhāna-yi Khurāsān. 540–542.; MAKĀTĪB-I NĀDIRĪ (Sh. 1308/1929), *Armaghān* 102, 103. 133–138. 133–136.

vagyis mind az evilági (temporalis), mind a természetfeletti (spiritualis) büntetés kilátásba van helyezve.

A Szafavida-kori rendeletekre jellemző *corroboratio* nem található meg Nādir Shāh okleveleiben.

Eschatocol

DATATIO

Fontos változás a Szafavida-korszakhoz képest, hogy néha az év és a hónap mellett a nap is megjelenik numerikus formában.⁷⁷

APPRECIATIO

A megelőző periódussal ellentétben Nādir Shāh rendeleteiben nem található meg az *apprecatio*.

Konklúzió

A rendeletek többsége az adminisztratív és pénzügyi kategóriába sorolható, de találhatóak a vallási közösségek, elsősorban az örmény keresztények számára kiállított rendeletek, valamint a katonai csapatok ellátásával, a tartományok biztonságának őrzésével és a törzsi felkelések megakadályozásával kapcsolatos oklevelek is. A rendeletek széles témaköréből az következne, hogy minden egyes oklevél megírása annak témája szerint más és más szabályokkal és előírásokkal rendelkezett, a Szafavida-korszakhoz hasonlóan. Azonban Nādir Shāh uralkodása alatt adminisztratív szempontból a rendeletek között tematikus alapon nem tettek különbséget, és egyetlen típusra, a *raqamra* csökkent az oklevélkiállítás.

A *raqam* jelentős formai változtatásokon esik át a megelőző korszakhoz képest. A legmeghatározóbb módosításokon a bevezetőformula és a pecsétek esnek át. Nādir Shāh a trónra kerülése előtt egy ideig a tartományi kormányzók bevezetőformuláját, majd az uralkodói és kormányzói bevezetőformula hibrid formáját használta. Ez kiegészült az újításnak tekinthető vallási mottóval is. A bevezetőformula a korábbiakhoz képest egy rendkívül bonyolult, szinte olvashatatlan formát vett fel. A koronázás után sem került újra gyakorlatba a Szafavida-kori *raqam* kötött bevezetőformulája, „Az egész világ által betartott parancs került kihirdetésre” (*ḥukm-i jahānmuṭā' shud*). Helyette egy másik Szafavida-kori irattípus bevezetőformulája, az „uralkodói rendelet került kiadásra” (*farmān-i humāyūn shud*) jön haszná-

⁷⁷ DĀWUDĪ 1969:14–15.; RASHTIYĀNĪ 2015:25–27.; MUFAKHKHAM 1968:159.

latba, a már említett vallási mottóval kiegészülve. Megkoronázása után a pecsét felkerül a dokumentum tetejére, azonban a pecsétek használatában nem fedezhető fel rendszer.

Nādir Shāh okleveleiben az isteni legitimációt erősítő elemek száma a bevezetőformulákban, a pecsétekben és a *corpus*ban figyelemre méltó mértékben megnövekedett. A rendeletek szövegének felépítésében és nyelvi stílusában nem történt hangsúlyos változás a korábbi korszakhoz képest. Ezzel ellentétben az oklevelek díszítése és dekorációja teljes mértékben eltűnt. Mindezek alapján elmondható, hogy Nādir Shāh idején a Szafavida-kori kancelláriai gyakorlat egy egyszerűsített formája élt tovább.

Gutenberg 42 soros Bibliájának fragmentuma
a Váci Egyházmegyei Könyvtárban

A könyvkötések restaurálása és szakszerű feldolgozása során több esetben kiderült, hogy a középkori, kézzel írt pergamenlapnak vélt könyvborító nem az, aminek látszik, hanem nyomtatvány. A Váci Egyházmegyei Könyvtárban is ez történt. A könyvtár ugyanis évente rendszeresen pályázik az NKA támogatására a könyvkötésre felhasznált kódexlapok kibontásához, illetve az őrzőkönyvek restaurálásához, s ennek köszönhetően a Pázmány Péter *Acta et decreta Synodi Dioeceseanae Strigoniensis* (Pozsony, 1629) című kötet borítóját képező pergamenlap esetében is, hiszen – 1643-ban éppúgy, mint 2013-ban – pergamen kódexlapnak vélték a foliót, amellyel a könyvet a XVII. században bekötötték. Tehát több száz éven át kódexlapként rejtőzött a Gutenberg-töredék.

A kötéstábláról lebontott folió meghatározása több lépésben történt. A beazonosítás és meghatározás első lépéseként a töredéket összehasonlítottam a B42 hasonmás kiadásával (OSZK). Mind a formai, illetve a tipográfiai, mind a tartalmi megegyezés nyilvánvaló volt. A töredék B42 II. kötetének 310. foliójával való azonosságát és valóságát Falk Eisermar (Berlin), a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztője, valamint Eric White, a dallasi Bridwell Library (Dallas, USA) kutatója, a 42 soros töredékek szakértője is megerősítette. A jó állapotban fennmaradt folió Gutenberg híres, úgynevezett 42 soros – Szent Jeromos Vulgata fordítását tartalmazó – pergamenre nyomtatott Bibliájának 2. kötetéből a 310. foliója, amely a Jelenések könyvének jeromosi prólogusát és első fejezeteit tartalmazza.¹ Közleményünkben ezt a Gutenberg-fragmentumot ismertetjük, s megkíséreljük bizonyítani, hogy azt a XVII. században magyar területen kötötték a Pázmány-kötetbe. A további, részletesebb kutatás és feldolgozás eredményeit egy későbbi, átfogó tanulmányban tervezzük megfogalmazni és rendszerezni.

¹ Az első nyomdákban kikerülő, latin nyelvű Biblia nyomtatott kiadásai még nem tartalmaznak glosszákat, s többnyire a gutenbergi 42 soros tartalmát és prólogusait követik.

A töredék bibliográfiai leírása:

Váci Egyházmegyei Könyvtár (VEK) Inc. 22 (frg.)

Biblia [Lat]

[Mainz, typogr. Bibliae 42 linearum = Johann Gutenberg, ca. 1454/1455, non post Aug. 1456. 2 tomi, 2o] membr.

Fragmentum: 1 fol.: 2. tom., fol. 310.

A fragmentum leírása:

[310]² fol. r [a. columna csonka] Apocalypsis Iohannis, Prologus, 1,1–17 (lásd Képmelléklet 1.).

(fejlécben rubrummal: [*prologus apocalipsis*])

col.a. incipit: rubrummal, részben olvashatatlan: [...]ip apok[...]

[Johannes] apostolus et euangelista

explicit: [audit ver]ba prophotie huius et seruat ea

col.b. incipit: que in ea scripta sunt. Tempus enim

explicit: lucet in virtute sua. Et cum vidissem eum

A columnák között függőlegesen: N S K [Nobilis Stephanus Károly], amely a kötéstáblán a felső harmadban fekvő; jobb margón, a kötéstáblán alul bejegyzés.

[310] fol. v [b. columna csonka] Apocalypsis Iohannis 1,17–2,24 (lásd Képmelléklet 2.).

(fejlécben rubrummal: *apoca*)

col.a. incipit: cecidi ad pedes eius tanquam mortuus. Et

explicit: [mor]tem et dabo coronam vite. Qui habet

col.b. incipit: autem audiat quid spiritus [dicat ec]

H 3031, GW 4201, BSB-Ink B-408, CIH 610

Gutenberg első és legszebb műve az ún. 42 soros Biblia (1452-1454), amely külalakjában, betűtípusával, az iniciálék és a rubrumok helyének kihagyásával a középkori kódex mintájára készült. A két kötetes mű 1282 sort tartalmaz. 180 példányban hagyta el Gutenberg műhelyét, amelyből 150-et papírra, a fennmaradó 30-at igen értékes pergamenre nyomtattak. Mára már

² Ez a fragmentum a B42-es II:310. számozatlan foliója. Még egy II:310-es folió maradt fenn a Staats- und Stadtbibliothek Augsburg gyűjteményében: urn:nbn:de:bvb:37-dtl-0000000164 (Letöltés: 2018. március 10.) 2018-ben fedezték fel, lásd: Wolfgang MAYER, Christine BEIER, Helmut ZÄH, Ein weiteres Pergament-Exemplar der Gutenbergbibel. Fund eines Einzelblattes in der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. *Gutenberg-Jahrbuch*. 2018. 29–41.

csak összesen 49 ép példány maradt fenn. A 42 soros Biblia pontosan olyan lett esztétikai értékében és külső megjelenésében, mint egy középkori kézirat.

Az Eric Withe által korábban „soproni”,³ újabb census szerint „esztergominak” nevezett⁴ csoportnak eddig ismert 8 db pergamen töredéke:

- I. köt. 228. f = I Ezdrás 3-5. Klagenfurt, Universitätsbibliothek.
- I. köt. 233, 234 ff. = II Ezdrás 3-5 és 5-7. Bryn Mawr, Pennsylvania, USA
- II. köt. 132, 139 ff. = Dániel 1-2 and 10-11. Bern, Svájcnd, Boehlen Collection.
- II. köt. 185, 188 ff. = II Makkabeusok 10-11 és 14-15. Sopron (Ödenburg),- Városi Levéltár, Fragment 50.
- II. köt. 229 f. = Lukács evangéliuma 5-17. Budapest, Országos Szécsényi Könyvtár, Inc. 198.

Ebből a csoportból kilencedik a váci töredék, s ezzel a B42 pergamen-nyomatványból Magyarországon négy töredék található.⁵

A Gutenberg-fragmentum őrzőkönyve Pázmány Péter *Acta et decreta*, amelyet 1629-ben adtak ki Pozsonyban:

Jelzete: VEK 705.125

Acta et decreta synodi dioecesis Strigoniensis, auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri Pazmany archiepiscopi Strigoniensis, celebratae Tyrnaviae anno Domini MDCXXIX. die IV. Octobris et sequentibus. Jussu ejusdem illustrissimi archiepiscopi pro commoditate parochorum typis edita. Posonii MDCXXIX in aede archiepiscopali [typ. Societatis Jesu].

A–T⁴ V² = [2] + 152 + [2] pag. – 4°

RMNY 1448

Címlapon bejegyzés: *Hodie [Caesar] – Cras nihil.*⁶

³ Eric Marshall WHITE (2010), „The Gutenberg Bibles that Survive as Binder’s Waste”. In Bettina WAGNER and Marcia REED, *Early Printed Books as Material Objects: Proceedings of the Conference Organized by the Ifla Rare Books and Manuscripts Section Munich, 19–21 August 2009*. De Gruyter Sur. 21–35. Lásd még uő. (2002), „Long Lost Leaves from Gutenberg’s Mons-Trier II Bible”. *Gutenberg Jahrbuch* 77:19–36.

⁴ Eric Marshall WHITE (2017), *Editio princeps. A history of the Gutenberg Bible*. Turnhout, Brepols Publishers. 285–287., 324–325.

⁵ A GW 4201-ben (<https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>, legújabb frissítése: 2019. május 7.) az összesen 128 példány és töredék között már fel van tüntetve a váci fragmentum, valamint a további három magyarországi pergamen töredék is.

⁶ Vö. *Hodie Caesar cras nihil.*

Az őrzökönyv címlapja (VEK 705.125)

Poss. a címlapon: *Ex libris Nobilis Stephani Károly Anno 1643.*

Feltételezhetően a B42-es fol. legalább a második kötés az *Acta et decreta* példányán, mivel a margináliákat kötéskor megvagták (pl. 84., 101. p.),

Kötése a Gutenberg B42-es 310. f. membr. volt, amelyet 2013-as restauráláskor lebontottak, s helyette ennek a pergamen fóliónak másolatát helyezték vissza.

Az őrzőkönyv kiadásának időpontjából és a possessor-bejegyzés keltezéséből arra következtethetünk, hogy a B42 II, 310. fóliót 1629 és 1643 között köthették az *Acta et decretum* váci példányára. Ám ettől pontosabban és biztonsággal is be tudjuk határolni a kötés időpontját.

A kötéstáblából kibontott maculatura között ugyanis van egy magyar nyelvű nyomtatvány (a töredék jelzete: VEK 705.125/Mac.). Az egyfóliónyi töredék mindkét oldalán 12° nagyságú 9-9 oldal van nyomtatva a G és H ívfüzetből. Ez a Húsvét utáni időszak újszövetségi részeit és perikópáit tartalmazza. A töredék tipográfiai sajátosságai alapján Vízkeletyné Ecsedy Judit⁷ megállapította, hogy Farkas Imre csepregi nyomdájának betűkészletével nyomtatták,⁸ s nem más, mint amit Szabó Károly feltételezett az RMK I 737. szám alatt: *Evangeliumok és epistolák*, Csepreg 1643⁹ G és H ívéből való. Ebből a nyomtatványból eddig egyetlen egy példányt vagy töredéket sem ismertünk. Az 1643-as *Evangeliumok* a csepregi evangélikus nyomda utolsó munkái közé tartozik, mivel ebben az évben megszűnt. Ennek oka, hogy Nádasdy Pál katolizált, s már nem támogatta uradalma területén az evangélikus egyházat, többek között a csepregi evangélikus nyomdát sem. A kötéstáblából kibontott maculatura tehát megerősíti possessor-bejegyzésben megadott időpontot a kötés idejének, azaz 1643-at.

Nádasdy Pál az 1643. november 25-i csepregi zsinaton¹⁰ jelentette be, hogy katolikus hitre tér.¹¹ Ezzel a Nádasdyak birtokaihoz tartozó területen virágzó (iskolával, nyomdával stb.) evangélikus egyház egycsapásra hanyatlani kezdett. Olyannyira, hogy az evangélikus prédikátorok nem kívánatos tanítók lettek ezen a területen. Payr Sándor egyenesen az evangélikus Csep-

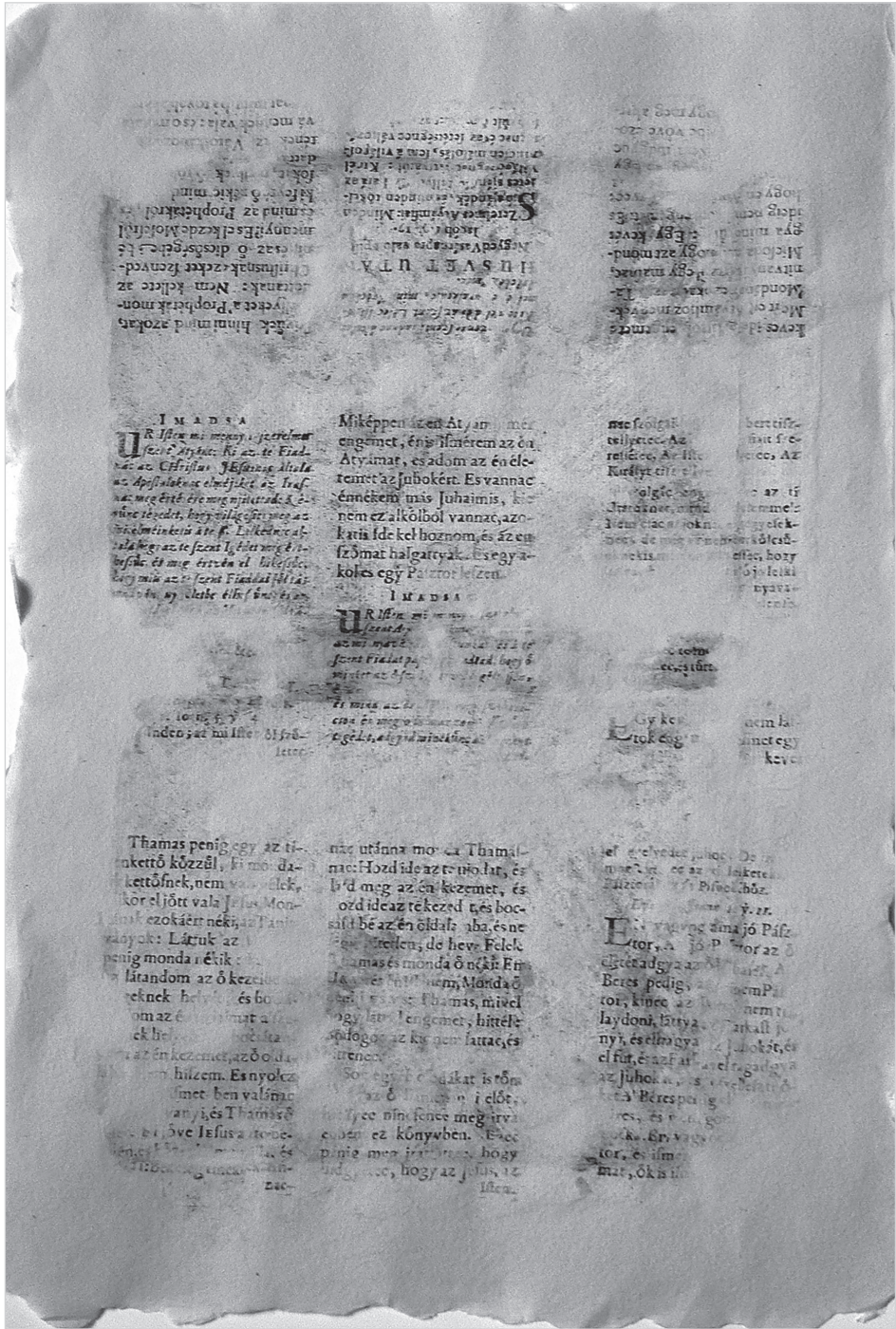
⁷ Itt mondok köszönetet Vízkeletyné Ecsedy Juditnak a töredék meghatározásáért, valamint Poljákne Vásárhelyi Juditnak az útmutató segítségéért.

⁸ Lásd a csepregi nyomdához SOLTÉSZ Zoltánné (1984), A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgirus-kiadása, *Magyar Könyvszemle*, 224–233. és ZÁTONYI Sándor (1963), Könyvnyomda Csepregen a XVII. század első felében. *Vasi Szemle*, 2. sz. 85–90.

⁹ RMNy 1989, RMK I 737.

¹⁰ A zsinati meghívót (RMNY 1990) szintén Csepregen nyomtatták. Vö. FAZEKAS József (1963), Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I-III. kötetéhez. (Harmadik közlemény). In *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1962-1963*. Budapest. 233.

¹¹ PAYR Sándor (1924), *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. 1. kötet. Sopron.

Evangeliumok és epistolák. Csepreg, 1643 (VEK 705.125/Mac.)

reg pusztulásáról ír.¹² Erre a gyökeres változásra utalhat a Pázmány-kötet possessorának¹³ bejegyzése: *Hodie Caesar, cras nihil*. Ez is közvetve utalhat a kötés 1643-as évére.

Már sokkal nehezebb kérdés a kötés helyének megállapítása. A kutatás jelenlegi állása szerint csak azt mondhatjuk, hogy a Bécs–Esztergom–Sopron háromszög területét, ahol az esztergomi csoporthoz tartozó B42-es töredékek előbukkantak, szűkítve Sopron környékét sejthetjük a Pázmány-kötet kötésének helyéül.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Pázmány Péter 1629-es kiadású *Acta et decreta* váci példányának kötése Gutenberg 42 soros Bibliája II. kötetének 310. fóliója, amelyet 1643-ban kötöttek a Pázmány-kötetre. A váci Gutenberg-fragmentum is az esztergomi családhoz tartozik, miként a soproni, ezzel való kapcsolatát azonban egy későbbi kutatás tárhatja fel. Ugyanakkor joggal feltételezhetjük, hogy újabb gutenbergi fóliók kerülhetnek elő az esztergominak nevezett példányból.

A Pázmány-kötet további hozadéka egy eddig feltételezett nyomtatvány töredéke, nevezetesen *Evangeliumok és epistolák*, Csepreg 1643 (RMNY 1989; RMK I 737). A váci maculatura az egyetlen ismert töredék ebből a nyomtatványból.

A fentiek alapján szükséges mind a CIH, mind az RMNY módosítása.

¹² Vö. PAYR Sándor (1898), Az evangélikus Csepreg pusztulása, *Protestáns Szemle*. 209–227.

¹³ Jelen közleményünkben nem térünk ki Károly István személyére. Csak annyit jegyzünk meg, hogy ebben a korból több Károly Istvánról tudunk. Első megközelítésre a kötet tulajdonosa azonos lehet azzal a hahóti prédikátorral, aki részt vett az 1631-es csepregi zsinaton. Vö. ehhez PAYR 1924:444.

Kottás kódextörédek a digitális korban¹

A töredékkutatás különösen fontos egy olyan országban, amely középkori kódexállományának nagy részét elvesztette. Mezey László 1978-ban megfogalmazott, az elsődleges források mellett fennmaradt jegyzékek, inventáriumok alapján elvégzett becslése szerint Magyarországon a középkorban hozzávetőleg 50 000 kódex lehetett forgalomban, s ebből mára mintegy 1500 maradt.² Ezzel a maradékkal több tudományág képviselői foglalkoztak és foglalkoznak ma is, eltérő mélységben, különböző szempontokat helyezve előtérbe és háttérbe.³ Mi több, elmondhatjuk, hogy a fragmentológia azon területek közé tartozik, amelyek napjaink elektronikus-digitális dimenziójába emelkedve új erőre kaptak. Hiszen egyfelől a sérült fragmentumok fizikai helyreállításának igen látványos módjaival találkozhatunk a világ vezető kutatóműhelyeiben, másfelől a világhálón hozzáférhető, a kooperáció, az *open science*, *open access* és az *interoperabilitás* új paradigmáinak jegyében készülő forrás-adatbázisok lehetővé teszik, hogy egymástól távolra szakadt forrásokat az új eszköztárak kreatív alkalmazásával virtuálisan újra egyesítsünk és tartalmilag rekonstruáljunk.⁴

A zenei szempontú töredékkutatás, azaz a középkori *liturgikus kottás* kódextörédek kutatása Magyarországon a múlt század hetvenes éveiben vette kezdetét, összefonódva a töredékkutatás mint önálló kutatási diszciplína kezdeteivel. A Mezey László által 1972-ben életre hívott *Fragmenta Codicum* tudományos műhely, amely – a korabeli európai tudományos kezdeményezésekkel összhangban – elsőként vágott neki a magyarországi középkori kódextörédek szisztematikus földolgozásának és közreadásának, 1983-tól megjelenő katalógusaiba a zenei töredékeket is belefoglalta.

¹ A tanulmány az NKFIH 120643 számú kutatási pályázata támogatásával készült.

² MEZEY LÁSZLÓ (1978), *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 30. 65–90.

³ A magyarországi töredékkutatás első, mintegy 25 éves időszakának áttekintését lásd: SÁRKÁB GÁBOR (1997), A MAGYARORSZÁGI KÓDEXTÖRÉDEK KUTATÁSA. *Iskolakultúra* 7 (5). 10–16.

⁴ Lásd a svájci Christoph FLÜELER által életre hívott nagyszabású *Fragmentarium – Digital Research Laboratory for Medieval Manuscript Fragments* projekt alapelveinek összefoglalását: <https://fragmentarium.ms/about/digital-library> (letöltés 2019. július 10).

Mezey fogalmazta meg azt az alaptételt, hogy egy töredék forrásértéke túlmutat önmaga töredék-voltán, s valójában a teljes forrás ismeretét adja a kutató kezébe.⁵

Az első és máig egyetlen zenei szempontú töredékkatalógus két évvel előzte meg az első *Fragmenta Codicum*-kötet megjelenését: Szendrei Janka *A magyar középkor hangjegyes forrásai* című katalógusa 1981-ben látta meg a napvilágot.⁶ A 131 teljes forrást és 68 alapvetően nem kottás, de kottás bejegyzéseket tartalmazó missale mellett 655 töredék leírását közlő jegyzék⁷ elsőként adott áttekintést az akkor ismert középkori zenei kódex-töredék-állományról, meghatározva az egyes fragmentumok pontos liturgikus tartalmát, a zenei tételek dallamvariánsait, notációtípusát. A Szendrei-jegyzék első ízben mutatott rá arra, mennyire fontos a zenei szempontok bevonása a töredékkutatásba, s hogy akár a notációfajta, akár a fennmaradt dallamváltozat gyakran az egyetlen fogódzót jelenti akkor, amikor a töredékek eredetének, provenienciájának és tartalmának meghatározásában a megszokott kodikológiai paraméterek nem vezetnek eredményre.

A Szendrei-katalógus megjelenése óta eltelt több mint 35 év alatt a Magyarországon föltárt kottás töredékek száma a sokszorosára emelkedett. Mind e megnövekedett forrásmennyiség, mind a zenei középkorkutatás mai nemzetközi színterén egyre erősödő igények indokoltá, sőt elengedhetlenné teszik egy korszerű, elsősorban zenei fragmentum-adatbázis létrehozását. A környező országok (Szlovákia, Csehország, Ausztria) ilyen irányú kezdeményezéseivel összehasonlítva sajnos azt kell látnunk, hogy Magyarország valamelyest lemaradt mind a könyv-alapú kottás töredékkatalógusok publikálásában, mind az eredmények online megjelenítésében. Az MTA Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályának kutatócsoportja ezért 2016-ban tudományos pályázatot nyújtott be *Kódexek és töredékek. Késő középkori hangjelzett forrásaink kutatása, újraértelmezése és online megjelenítése* címmel,⁸ amelynek középpontjában a középkori hangjelzett kódextöredékek föltárása, rendszerezése és online megjelenítése áll. A pro-

⁵ MEZEY László (1973), A *Fragmenta Codicum* szabályzata. *Magyar Könyvszemle* 89. 211–213. A mindmáig aktívan működő *Fragmenta Codicum* műhely (MTA OSzK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, *Fragmenta Codicum* Műhely) 1983-tól 2007-ig összesen 6 magyarországi gyűjtemény kódex- és töredékkatalógusát publikálta.

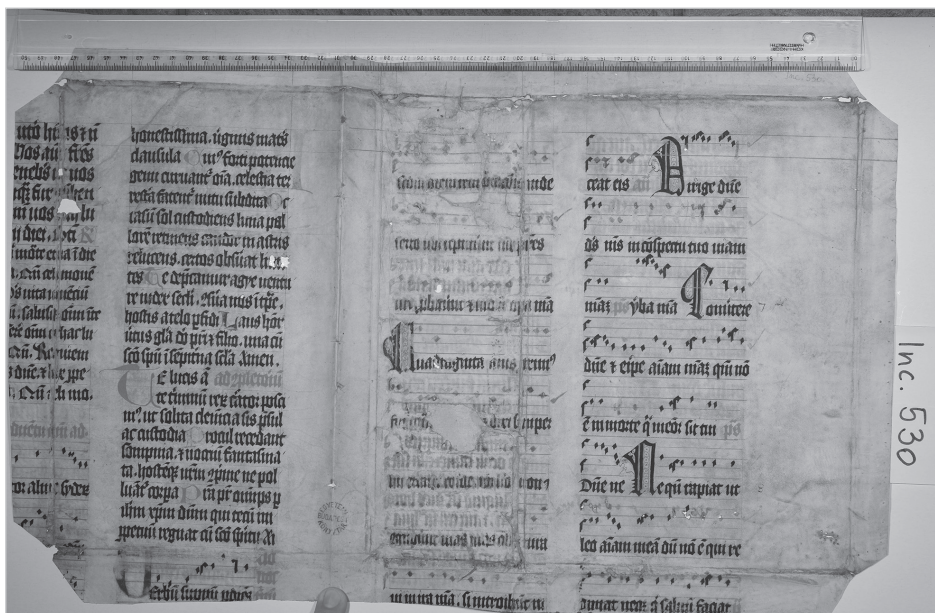
⁶ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1.) Budapest, MTA Zenetudományi Intézet.

⁷ A katalógusban a három tartalmilag-műfajilag elkülönülő forráscsoport jegyzékei C, M és F betűjellel megkülönböztetve következnek egymás után.

⁸ A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 120 643 számú pályázata. Vezető kutató Czagány Zsuzsa.

jeikt eredményeként született meg a *Fragmenta Manuscriptorum Musicarum Hungariae Mediaevalis* web-oldal és adatbázis.⁹

Az adatbázis – a töredékek facsimiléje mellett – három szinten közöl információkat. E háromszintű leírás érzékeltetéséhez a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára Inc. 530 jelzetű ősnymtatványának borítójául szolgáló fragmentumot választottuk: a bifólió a lepoglavai pálos kolostor XV. századi psalteriumából származik (1. kép).¹⁰

1. kép. Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, Inc. 530 borítója, f. 2v-1r

Az első szinten (lásd az 1. táblázatot) a fragmentum könyvtári adatait, műfaját és korát, illetve mennyiségét és állapotát határozzuk meg, és összefoglaljuk az alapvető kodikológiai paramétereket (oldalméret, tükörméret, oszlopméret, sorok és oszlopok száma, kottasorok magassága). Ezekhez kapcsolódik az írásfajta és a notáció típusának meghatározása. Mivel a fődolgozott töredékek túlnyomó része közép-európai eredetű, különös gondot fordítunk az e térségben használt középkori gótikus hangjegyírásfajták pon-

⁹ Online: <http://fragmenta.zti.hu/> (letöltés 2019. július 10). Az oldal arculatának kialakítója és karbantartója Kérges Dániel web-tervező.

¹⁰ Köszönetet mondunk Cséka Györgynek, a Kézirattár vezetőjének, aki lehetővé tette számunkra a töredékek helyszíni tanulmányozását és fotózását, és hozzájárult azok online megjelenítéséhez.

tos, a hagyományos zenei-paleográfiai terminológiánál árnyaltabb megközelítésére. A notáció definiálását követően ezért a kottaszisztéma olyan további tulajdonságaira is figyelmeztetünk, mint a vonalak színezése, a kulcsrakás, az őrhang (custos) jellegzetes alakja vagy éppen hiánya, esetleg egyes különleges neumaformák. Az alapszintet a hordozókönyv adatai és a korábbi katalógusok számait is tartalmazó bibliográfia zárja. Ezen a szinten nem foglalkozunk a töredék részletes liturgikus tartalmával, arra csupán egy rövid ünnepmeghatározással utalunk.

1. táblázat.
PSALTERIUM-HYMNARIUM S. 15, 1 csonka bifólió,
Budapest, Egyetemi Könyvtár Inc. 530 borítója.
A töredék kodikológiai-paleográfiai jellemzői

Műfaj	Psalterium-Hymnarium
Kor	s. 15
Könyvtári lelőhely	Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár
Jelzet	Inc. 530 (hordozó)
Anyag	pergamen
Mennyiség	1 csonka bifólió lefejtve
Oldal magassága	336 mm (nem teljes)
Oldal szélessége	333 mm (teljes)
Írástükör magassága	293 (nem teljes)
Írástükör szélessége	213 mm (teljes)
Oszlopok száma	2
Sorok száma	8 kotta-szövegsor 1 oszlopban
Oszlopok szélessége	96 mm
Kottaszisztéma magassága	24 mm
Írás	gothica textualis
Notáció	metzigót–magyar keverék
Notáció/megjegyzések	5 piros vonal, c-kulcs, f-kulcs, custos. Későbbi, vlsz. XVII. századi kiegészítések a kottában: utólag behúzott ütemvonalak
Hordozó 1.	Augustinus, Sermones Tom. 1–7, Basel, Johan Amerbach, 1494–1495.
Hordozó 2.	Inc. 530
Possessor	Lepoglava, pálos kolostor: monasterii Lepoglavensis catalogo inscriptus 1623
Tartalom	officium defunctorum, alia historia pro defunctis; himnuszok
Származás	magyarországi pálos
Bibliográfia	Sajó Géza-Soltész Erzsébet, Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I–II. Budapest, 1970, 394.

A részletes liturgikus tartalom az adatbázis második szintjén jelenik meg – ezen a szinten azonosítjuk a töredéken szereplő valamennyi liturgikus-zenei tételt (lásd a 2. táblázatot). A tételek liturgikus funkcióját három, illetve négy paraméter segítségével határozzuk meg attól függően, mise- vagy zsolozsmakódex töredékéről, illetve temporale- vagy sanctorale-töredékről van-e szó – liturgikus időszak (TEMPUS), ünnep (DIES), óra (HORA) és műfaj (GENRE) –, a zenei azonosítást pedig az incipit (INCIPIT), a tónus (MODE) és a CANTUS nemzetközi gregorián adatbázis¹¹ azonosítószáma (CANTUS ID) teszi lehetővé.

2. táblázat.

Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, Inc. 530 borítója.
A töredék liturgikus-zenei tartalma

RISM	FOLIO	TEMPUS	DIES	HORA	GENRE	INCIPIT	MODE	CANTUS ID
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N	Inv-Ps	Venite exsultemus Domino* ¹²	6	001121
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N1	a1	Dirige Domine Deus meus	7	002244
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N1	a2	Convertere Domine	8	001921
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N1	a3	Nequando rapiat ut leo	8	003875
H-Bu Inc. 530	1 verso		pro defunctis	N1	R1	Putasne mortuus homo rursum vivat	1	601919
H-Bu Inc. 530	1 verso		pro defunctis	N1	V1	Ecce in pulvere sedeo et*	1	601919a
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R4	[Heu mihi Domine] rep. Dum veneris		a00411
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	V4	Anima mea turbata*		a00411a
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R5	Ne recorderis peccata mea domine		007209
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	V5	Dirige Domine Deus meus		007209a

¹¹ *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*. Directed by Debra Lacoste (2011–), Terence Bailey (1997–2010), and Ruth Steiner (1987–1996). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/> (letöltés: 2019. július 10). A weboldalunkon föltüntetett Cantus-azonosítószámok egyúttal linkeként működnek, amelyek segítségével közvetlenül a Cantus adatbázis repertóriumába nyerünk belépést, s így a megfelelő énektétel teljes európai forrásanyagát tanulmányozhatjuk.

¹² Csillaggal jelöljük a töredékesen fennmaradt tételeket.

H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R6	Peccantem me cottidie et non*		007368
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R7	Redemptor meus vivit et in*		601986
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	V7	Lauda anima mea dominum*		601986a
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R8	Libera me Domine de viis*		007092
H-Bu Inc. 530	2 verso		pro defunctis / alia historia	N	R9	Libera me Domine de morte*		007091
H-Bu Inc. 530	2 verso		pro defunctis / alia historia	N	V9/1	Deus vita viventium*		007091zp
H-Bu Inc. 530	2 verso		pro defunctis / alia historia	N	V9/2	Requiem aeternam dona eis Domine*		007091u
H-Bu Inc. 530	2 verso	Adventus	Adventus	[V]	H	Conditor alme siderum*	4	008284
H-Bu Inc. 530	2 verso	Adventus, tempus per annum	Adventus	C	H	<i>Te lucis ante terminum</i> ¹³		008399
H-Bu Inc. 530	2 verso	Adventus	Adventus	[N]	H	Verbum supernum [prodiens a Patre]*	2?	205158

A harmadik szinten kerül sor a tartalmi különlegességek diszkurzív-elemző kifejtésére, amely alapjául szolgálhat a töredék esetleges későbbi monografikus feldolgozásának (lásd a 3. táblázatot a következő oldalon).

Bár a munka még csak most kezdődött, s a kialakított rendszer az adatfeltöltés során minden bizonnyal többször módosulni és tökéletesedni fog, már ebben a stádiumban a felszínre került néhány olyan töredék, amely nemcsak számszerűleg gyarapítja a szűkös magyarországi forrásállományt, de segítségükkel összetartozó forráscsoportokat rekonstruálhatunk. Az esetek többségében a feltárt és azonosított töredékek önálló entitásként illeszkenek be a középkori forrásállományba, azaz egy töredék egy forrással egyenértékű. Előfordulhat azonban, hogy bizonyos paraméterek alapján olykor egymástól távoli helyszíneken előkerült fragmentumok között is kapcsolatot feltételezhetünk: e kapcsolat jelenthet teljes azonosságot, azaz a töredékek ugyanabból a kódexből származnak, jelentheti azonban a rokonság különböző fokát, amelynek nyomon követésével a középkori könyvkultúra, a kódexkészítés és disztribúció, sőt az e mögött álló művelődéstörténeti kapcsolatrendszer mélyebb rétegeit is megismerhetjük.¹⁴

¹³ Kurzív szedéssel jelöljük a rubrikázott tételeket.

¹⁴ Egy ilyen kapcsolatrendszer, illetve kódexcsalád föltárásához járult hozzá az a töredék, amelyet az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában végzett helyszíni kutatásunk során fedeztünk fel.

3. táblázat.

A töredék tartalmához fűzött kommentár

A bifólió első és második lapja a halotti szolozsma két egységének részleteit őrizte meg. Az első fólió a szabályos, három noktornusba rendezett *officium defunctorum* első noktornusának invitatóriumát (a teljesen kiírt és kikottázott *Venite exsultemus* zsoltárt feltehetően a *Circumdederunt me* antifóna keretezte), antifónáit (recto) és első rezponzóriumát (verso) tartalmazza, a második fólió azonban már a szolozsma második egységének tételeit rögzíti. E második egység – egy rendszerint kilenc rezponzóriumból álló sorozat (*Credo quod Redemptor* kezdőtétellel) – a középkori közép-európai források többségében „alia historia” vagy „vigiliae mortuorum minores” megnevezéssel jelenik meg. A számfölötti rezponzóriumokat minden bizonnyal több napra elosztva énekeltek az adott alkalomnak és a mindenkori igényeknek megfelelően. A töredékünk második fólióján fennmaradt – kotta nélkül lejegyzett – tételek-tételfoszványok alapján a *Credo quod Redemptor*-ciklust annak negyedik rezponzóriumától (*Heu mihi Domine*) az utolsóig (*Libera me Domine de morte*) rekonstruálhatjuk.

A töredéken olvasható *Conditor alme siderum* és a *Verbum supernum prodiens a Patre* himnuszok dallamai a tipikus magyar (esztergomi) dallamválasztást tükrözik (vö. Szoliva Gábor ed., *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523*, f. 108v, *Musicalia Danubiana* 25, Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2015). A *Te lucis ante terminum* közlése azonban nem szokványos az ádventi himnuszok között. Magyarországon a pálos karkönyvekben fordul elő, hogy ádventhez írják a kompletórium anyagát (és benne a szóban forgó himnuszt), hiszen e hora náluk az év nagy részében invariáns, és így a karkönyvek elejére kíváncszott (vö. *Remetei pálos antifónale*, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 8 pp. 2–3; *Breviarium Paulinum* impr. Venetiis, 1540, ff. 69v, 86r–87r). A *Te lucis* hangzott az év szinte minden napján (kivételt csak karácsony és a nagybőjti idő jelentett), legfeljebb az *ad notam*-ot igazították az időszak ünnepéhez. A több dallamra szánt himnuszok szövegét – ahogy a töredéken is látható – nem volt szokás hangjelzéssel ellátni.

A *Verbum supernum* himnusz rubrikája „ad nocturnum”, azaz a matutínumban énekeltek. A magyar dallamhagyományt közlő himnáriumok között ez csak a pálosok köréből ismert, Esztergom, Kalocsa-Bács és függő egyházmegyéik ugyanezt a himnuszt a kompletóriumban énekeltek.

Mindezek alapján a töredék pálos eredete erősen valószínűsíthető.

Az F 726-os töredék két fóliója közé beilleszthető az ugyanabból a psalteriumból származó F 725-ös és F 724-es töredék, amely a halotti officium második és harmadik noktornusának részleteit tartotta fenn. A két töredék majdnem pontosan egymáshoz illeszthető: az F 725-ös töredék versóján elkezdődő *Sitivit anima mea* antifóna az F 724-es töredék rectóján folytatódik.

Czagány Zsuzsa, Szoliva Gábor

tünk föl 2016-ban. Az Inc. 260 jelzetű hordozókönyvről lefejtett borító egy XV. századi magyarországi graduáléból származik, amelynek több fragmentuma is fennmaradt Szombathelyen (Egyházmegyei Könyvtár, jelzet nélkül; Egyházmegyei Levéltár 48/E. fasc; Állami Levéltár, Index Prothocoli anni 1592 borítója). Ez utóbbi facsimiléjét Szigeti Kilián közölte 1962-ben, lásd SZIGETI Kilián (1962), A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen. *Vasi Szemle* 16/2, 64–73, illetve az Országos Széchényi Könyvtárban (Inc. 387 borítója; vö. SZENDREI 1981: F 225). A Gilányi Gabriella által elvégzett zenei-paleográfiai és tartalmi elemzés alapján arra következtethetünk, hogy a töredékek ugyanabban a műhelyben készültek, mint a ma Esztergomban őrzött egyik antifónale-kötet (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3d), azaz az antifónale- és graduále-kötetek eredetileg talán egy kódexsorozatot alkottak. Bővebben lásd: GILÁNYI Gabriella (megjelenés előtt), Esztergomi kódexsorozataink új Graduále Strigoniense-töredékek fényében. In KIM Katalin szerk., *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet.

A töredékkutatás egyik célja magától értődően ismert vagy ismeretlen kódexek rekonstrukciója minél nagyobb számú töredék segítségével. Szerencsés esetben előfordul, hogy főlíonként rakosgathatjuk össze egy-egy forrás nagyobb összefüggő részét, vagy tehetünk teljessé az idők során megcsonkított kéziratokat. A középkori Magyarország egyik leglátványosabban megcsonkított kéziratcsoportját alkotják a váradi székesegyház XV. század végén készült díszkódexei. Az egykori kódexsorozat mise- és zsolozsmakönyvekből állt kétkötetes antifonáléval, graduáléval, kyrialéval és szekvencionáléval. A hatalmas méretű, gazdagon illuminált karkönyveket nem sokat használták a váradi székesegyházban, hiszen feltehetőleg már a XVI. század folyamán a többi egyházi kincsel együtt elmenekítették a városból.¹⁵ A kódexek kora újkori és újkori sorsa, vándorlási útvonala mindmáig tisztázatlan.¹⁶ A Váradi (Zalka) antifonále két kötetének maradvékát – az eredeti kódex mintegy harmadát – a győri székesegyház raktárában találták meg a XIX. század hatvanas éveiben,¹⁷ s restaurálva-egybekötte ma is a győri egyházmegyei kincstárban őrzik.¹⁸ A kódexsorozat többi egysége – a graduále, kyriale és szekvencionále – elveszett, szerkezetére, liturgikus-zenei repertoárjára csupán egy-egy fönnmaradt töredéke alapján következtethetünk.¹⁹ A szekvencionáléból a közelmúltig mindössze 7 töredékes tételt ismertünk (lásd a 4. táblázatot, 1–7.).

¹⁵ A váradi eseményekről bővebben lásd: BUNYITAY Vince (1883–1884), *A váradi püspökség története* I–III. Nagyvárad. I/424–426.; BALOGH Jolán (1982), *Varadinum – Várad vára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2.) II/72.; KRUPPA Tamás (2005), Nagyvárad a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. *Századok* 139/4, 945–968. 959–961.

¹⁶ Vö. KÖRMENDY Kinga (1988), Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. In FELFÖLDY László, LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 33–40.; Zsuzsa CZAGÁNY (2016a), Das Itinerar einer spätmittelalterlichen Prunkhandschrift im 16–17. Jahrhundert. Fragmente des *Antiphonale Waradiense* in Levoča, Poprad und Esztergom. In Rastislav ADAMKO (ed.) (2016), *Musica Mediaeva Liturgica* II. Ružomberok. 103–129.

¹⁷ RÓMER Flóris (1877), A győri káptalan antiphonaléja. *Archaeologiai Közlemények* 11. 12–26.

¹⁸ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül.

¹⁹ A szekvencionále feltételezett összetételéről és újonnan megtalált töredékeiről lásd CZAGÁNY Zsuzsa (2014), Töredék, kódex, rítus, hagyomány II. A Váradi Szekvencionále újonnan előkerült darabja. In Kiss Gábor (szerk.) (2014), *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012, 35 éves jubileumi kötet*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet. 45–56.; Zsuzsa CZAGÁNY (2016b), Böhmische „Zutaten“ im Waradiner Sequentiar. In Pawel GANCARCZYK (ed.) (2016), *Ars musica and its contexts in medieval and early modern culture*. Warszawa, Liber Pro Arte. 237–245.

4. táblázat.
A *Várad* Szekvendionále fönmaradt tételei

Sorszám	Szekvencia	Ünnep	Könyvtár, jelzet
1.	<i>Exultent filie Syon</i>	commune unius virginis	Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum), 54.1.4.
2.	<i>Psallat ecclesia</i>	dedicatio ecclesiae	Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum), 54.1.4.
3.	<i>Lauda Syon Salvatore</i>	Corpus Christi	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ősnyomtatványgyűjtemény, Inc. 442
4.	<i>Uterus virgineus</i>	commune BMV	Budapest, MTA Könyvtára, T 300
5.	<i>Decet huius cunctis horis</i>	visitatio BMV	Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtár, RMK II; 1043; R 195
6.	<i>Mittit ad Virginem</i>	commune BMV	Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 5194
7.	<i>Ave virginalis forma</i>	commune BMV	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül, f. 318r-v (az antifonáléhoz kötött utolsó lap)
8.	<i>Plaudant chori monachorum</i>	Procopius cf.	Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, RMK III/463 borítója

A budapesti Egyetemi Könyvtárban végzett helyszíni kutatásunk során ezt a csekély mennyiséget egy új fragmentummal gyarapíthattuk (vö. 4. táblázat, 8. sor, valamint 2. facsimile). Az újonnan fölfedezett töredék ráadásul tartalmilag is rendkívül érdekes: az 1204-ben szentté avatott cseh remeteszerzetes, a sázavai bencés kolostor apátja, Szent Procopius *Plaudant chori monachorum* szekvenciájának részletét tartalmazza. Procopius kultusza ismeretlen volt a középkori Magyarországon, forrásainkban sem saját zsolozsmájával, sem egyéb, a tiszteletére írt énektétellel nem találkozunk. A Procopius-szekvencia a *Várad* *Gradualé*ban a kódex hazai, a kelet-magyarországi rítusterület hagyományában gyökerező repertóriumát (lásd a 2. képet a következő oldalon) csupán a felszínen díszítő rítusidegen, a *cseh* liturgikus-zenei hagyományból átszűrődő rétegéhez tartozik.²⁰

²⁰ A cseh források szekvenciakészletének jegyzékszerű áttekintését lásd Hana VLHOVÁ-WÖRNER <http://hymnologica.cz/> web-oldalán (letöltés: 2019. július 11.).

2. kép. A *Várad*i *Graduale* töredéke a Procopius-szekvenciával, Egyetemi Kvt RMK III /463 borítója, recto

A XV. századi váradi kódexsorozat legteljesebben fennmaradt egysége az antifonále, amelynek korpusza ma a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban található, számos töredéke pedig szerteszóródva magyarországi és külföldi (elsősorban szlovákiai) gyűjteményekben. Az antifonálével és töredékeivel a múlt században több kutató foglalkozott: az első összefoglaló, 1988-ban megjelent ikertanulmány Körmeny Kinga és Szendrei Janka nevéhez fűződik:²¹ a tanulmány részeként megjelent jegyzék 11 fragmentumot tartalmazott.²² A monumentális töredékkódex iránti tudományos érdeklődés azóta sem lankadt: az OSzK Res Libraria Hungariae Frag-

²¹ KÖRMENDY 1988.; SZENDREI Janka (1988), A Zalka Antiphonale provenienciája. In FELFÖLDY László, LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 21–32.

²² Az antifonáléból származó és Körmeny Kinga által azonosított fragmentumok száma ennél valamivel magasabb, ha különválasztjuk a jegyzékben egy egységnek tekintett, valójában azonban a kódex több különálló fólióját tartalmazó töredékcsoportot.

menta Codicum kutatócsoport és az utóbbi évtizedben fejlődésnek indult szlovákiai zenei szempontú töredékkutatás,²³ valamint saját, a győri Egyházmegyei Levéltárban végzett kutatásaink jóvoltából újabb töredékek kerültek napvilágra, sokszorosára emelve a *Várad Antifonále* 1988-ban ismert töredékeinek számát.²⁴

Hogy ezt a számot sem tekinthetjük véglegesnek, bizonyítja az a fragmentum, amelyre 2018-ban hívta föl a figyelmünket Adrian Papahagi román filológus-irodalomtörténész.²⁵ Papahagi a kolozsvári Román Akadémia Könyvtárában bukkant rá a *Várad Antifonále* töredékére, amely két, a XVII. század hatvanas éveiben Bécsben megjelent és nagy valószínűséggel ott egybekötött könyv borítójaként szolgál ma is.²⁶ Papahagi tanulmányban foglalta össze a töredék feltételezhető itineráriumát, alapvető kodikológiai adatait, tartalmát azonban nem azonosította (3. kép).²⁷

3. kép. A *Várad Antifonále* kolozsvári töredéke (két töredékből)

Mit látunk a töredéken?

Három szöveg- és kottasor részletét, és egy negyedik sort, amelyből csak a kotta látszik. A kibetűzhető szöveg: *Glo-* (1. sor), *-o et spiri-* (2. sor), *-iciens*, a végén egy piros *R* (3. sor).

²³ Az Eva Veselovská által kezdeményezett szlovákiai töredékkutatás eredményei elérhetők a [cantus.sk / Slovak Early Music Database](http://cantus.sk/) web-oldalon: <http://cantus.sk/> (letöltés: 2019. július 11.).

²⁴ A *Várad Antifonále* ma ismert töredékeinek száma 58. A teljes töredékanyag összefoglalását, liturgikus-zenei tartalmának elemzését az antifonále készülő kiadása tartalmazza: CZAGÁNY Zsuzsa (megjelenés előtt), *Antiphonale Waradiense. Facsimile kiadás és tudományos kommentár.* (Musicalia Danubiana 26.) Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet.

²⁵ Köszönetet mondunk román kollégáknak, amiért fölhívta figyelmünket a töredékre, és megosztotta velünk kutatási tapasztalatait. Ugyancsak köszönet illeti dr. Bogdan Craciunt, a Román Akadémia Könyvtára Régi és Ritka Könyvek Osztályának igazgatóját, aki engedélyezte számunkra a töredék digitális hasonmásának közreadását.

²⁶ Cluj, Biblioteca Academiei Române, BMV R. 19. A töredékbe a jezsuita LIPPAY János *Poisoni kert* c. művének két, 1664-ben és 1667-ben Bécsben nyomtatott majd egybekötött könyvét kötötték. (RMK I 1016, RMNy 3173; RMK I 1054, RMNy 3334).

²⁷ Adrian PAPAHAĞI (2019), A New Fragment of the Antiphonale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj. *Étude Bibliologiques / Library Research Studies* No 1. 40–46.

Az első két sort nem nehéz rekonstruálni, különösen akkor, ha a szöveg-fosztlányokhoz hozzánézzük a fennmaradt dallamkivágatot: nyilvánvalóan egy doxológia részei látszanak:

1. kottapélda

szöveggel együtt, hiszen ez a típusdallam a zsolozsma rezponzóriumainak klasszikus, a gregorián énekkészlet archaikus rétegébe tartozó 7. tónusú verzusaiban jelenik meg:

2. kottapélda: rekonstrukció

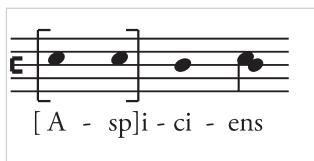
nem ez történik. A 3. sorban ugyanis már más látunk: *-iciens* szövegtöredéket, majd egy piros *R* betűt. Sem a fölötte levő kotta, sem az utolsó sor kottája, akármilyen kulcsot is képzelünk hozzá, sehogy sem illenek a 7. tónusú verzusdallamhoz. Ebből következik, hogy a doxológia nem lehetett teljesen kiírva. Ennek alapján úgy vélhetnénk, a 3. sorban egy új rezponzórium kezdődik, olyan, amelynek kezdősorában szerepelnie kell az *...iciens* szótöredéknek. Ebben az esetben a piros *R*-betűt ezt az új rezponzóriumot jelenthetné, amely ily módon visszafele volna érvényes: ez nem volna szokatlan, hiszen a Váradi Antifonále másolója gyakran helyezte el a műfajt megjelölő betűt a már megkezdett tételen belül. Egy olyan rezponzóriumot keresünk tehát, amely 7. tónusú, verzusa klasszikus 7. tónusú típusdallam, és *-iciens*-szel kezdődik. Egy ilyen van: az *Aspiciens a longe*, az első ádventi

A doxológia bizonyosan egy rezponzórium-verzus 7. tónusú típusdallamához illeszkedik: a dallam *d*-n kezdődik, és a sorvégi őrhang a folytatás irányát is megmutatja: *d-e*. A második sorban ismét jól látszik, ahogy a *fili-o et spiri* – szöveg fölötti dallam megérkezik a *c* recitációs hangra, és a *-ri* fölötti, ereszkedő szekundlépést jelző *clivis* is teljesen beleillik a 7. tónusú típusdallamba.

Akár rekonstruálhatjuk is a dallamot a

Biztosra vehetjük hát, hogy a töredéken látható *Gloria Patri* egy rezponzóriumhoz tartozott, mégpedig bizonyosan egy 7. tónusúhoz. Melyik lehetett ez a rezponzórium?

Azt várnánk, hogy a doxológia szövege a *-spiri* – után folytatódik a maga rendje és módja szerint a *-tui sancto, sicut erat in principio*-val. De

3. kottapélda: *Aspiciens*

vasárnap matutinumának első responsórium. A *-ciens-* fölötti dallam tökéletesen megegyezik a középkori magyar források responsóriumdallamával (3. kottapélda).²⁸

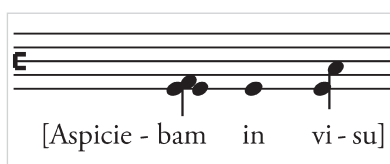
A rejtély tehát látszólag megoldódott: a kolozsvári töredék az *Aspiciens a longe* responsóriumot és annak doxológiáját tartalmazza. Két okból azonban mégsem lehetünk teljesen nyugodtak. Az egyik a töredék tételeinek a sorrendje: az iménti fejtegetésünk értelmében először volna a doxológia, aztán az *Aspiciens* responsórium. Ez lehetetlen, hiszen a doxológia mindig a responsóriumok legvégén áll, mintegy második verzusként, amely után megismétlődik a tétel adott szakasza (az úgynevezett repetenda), amelyre a források a megismétlendő szakasz kezdőszavával utalnak. Érvelhetnénk azaz, hogy akkor a doxológia egy másik, az *Aspiciens* előtt elhangzó responsóriumhoz tartozik. Ez azonban nem lehetséges, hiszen az *Aspiciens* az első adventi vasárnap első noktornusának első responsóriuma, s mint ilyen, az egész temporále, sőt az egész kódex első responsóriuma, nem előzheti tehát meg semmiféle másik responsórium. A másik ok, amely miatt nem lehet helytálló a meghatározás, tisztán zenei: az utolsó sor dallama, amelyről feltételeztük, hogy az *Aspiciens* folytatása, nem illik az ismert dallamhoz, az már nyilvánvalóan egy másik tételhez tartozik. Mi hát a megoldás?

Egyetlen módja van annak, hogy a doxológiát mégis az *Aspiciens*-hez társítsuk: a töredéken olvasható *Aspiciens (-iciens)* nem a responsórium kezdete, hanem a vége: az a kulcsszó, amely az egyszer már lejegyzett tétel doxológia utáni megismétlésére figyelmeztet. Tudvalevő, hogy a középkori zsolozsmaliturgiában az adventi első responsóriumnak kitüntetett szerepe volt: nemcsak egy, de három verzus is tartozott hozzá,²⁹ negyedikként pedig a doxológia, amely után meg kellett ismételni a teljes tételt. A töredéken olvasható szöveg- és dallamfoszlányok alapján tehát rekonstruálhatjuk a váradi szokásrendet: az *Aspiciens* responsórium után elhangzott annak doxológiája, majd ezt követően megismétlődött a teljes, *Aspiciens*-szel kezdődő tétel. Ezen feltevésünket megerősíthetjük egy zenei-paleográfiai érveléssel: ha jól megnézzük a töredék első két sorát, valamint a 4. sort, látjuk, hogy mindegyik végén, az írástükröt szegélyező dupla piros vonal közé beszorított órhang (*custos*) áll. A *Váradi Antifonáléban* minden sor végén van *cus-*

²⁸ László DOBSZAY, Janka SZENDREI (2013), *Responsories I–II*. Budapest, Balassi Kiadó. II/ 7110.

²⁹ *Quique terrigenae, Qui regis Israel, Tollite portas*. Vö. Cantus Index. Online catalogue for Mass and Office Chants, ID 006129: <http://cantusindex.org/> (letöltés: 2019. július 11.).

tos, amely megadja a következő sor dallamának kezdőhangját, segítve az énekest a darabok gördülékeny előadásában. A kódexben kizárólag akkor hiányzik a custos, ha az adott sor végén a dallam is véget ér, és a következő sorban már egy új tétel kezdődik. Ilyenkor nincs szükség custosra, hiszen az énekesnek elég ideje van az előző énektétel befejeztével fölkészülni a következőre. A töredék első két, valamint negyedik sora végén van custos, a harmadik végén azonban nincs. Ebből arra következtethetünk, hogy itt véget ért a darab – az *Aspiciens* kezdőszó után nem folytatódott tovább –, s a következő sorban már egy új tétel kezdődött. A piros R. tehát mégsem visszafelé, hanem előre mutatva érvényes, azaz a soron következő, az *Aspiciens* után lejegyzett második responzóriumot rubrikálja.

4. kottapélda: *Aspicebam in visu*

zépkori Magyarországon is mindig az *Aspiciens a longe* után következett a matutínumban.³⁰

Ezt az új tételt az ádventi noktornusok tételrendjének ismeretében már könnyen rekonstruálhatjuk, hiszen dallamunk is van hozzá: a negyedik sorban az *Aspicebam in visu* kezdő dallamsora (egész pontosan a *-bam in vi-* szövegfoszlány fölötti kotta) olvasható, amely Európa-szerte, így a kö-

A kolozsvári töredék rekonstruált tételrendje tehát a következő:

R1 *Aspiciens a longe*

Gloria Patri

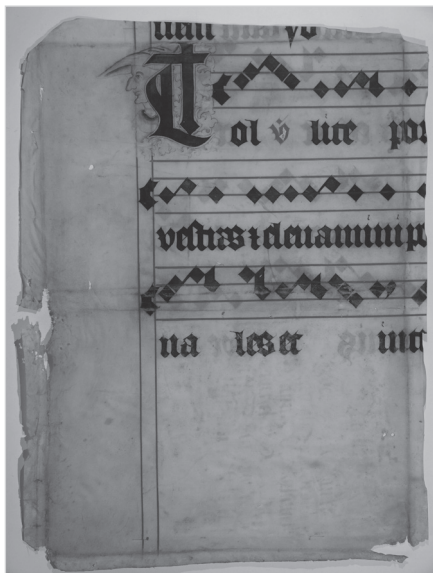
R2 *Aspicebam in visu*

A *Váradí Antifonále* legtöbb azonosított töredéke éppen a kódex első kötetének elejéről, azaz a temporále kezdőszakaszából, az ádventi részből származik. Ádventi énekeket tartalmazó lapok, fóliórészek maradtak fenn Győrben és a Pozsony melletti Modorban, ahol néhány évvel ezelőtt a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársa, Eva Veseľovská összesen tizenhárom töredéket talált az antifonáléból, s ebből nyolc tartalmaz ádventi tételket.³¹ Az egyik modori fragmentum³² ráadásul rectó-

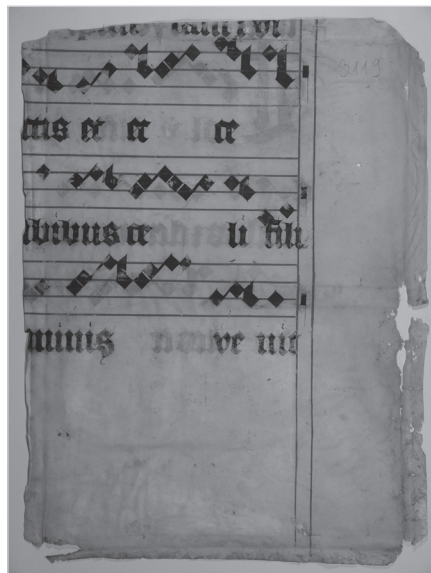
³⁰ DOBSZAY, SZENDREI 2013: *Aspicebam in visu* II/6027.

³¹ Eva VESEĽOVSKÁ (2008), *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Tomus I. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. A modori töredékek tartalmi elemzésének első összefoglalását lásd: CZAGÁNY Zsuzsa (2012), *Töredék, kódex, rítus, hagyomány*. In Kiss Gábor szerk. (2012), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet. 123–141.

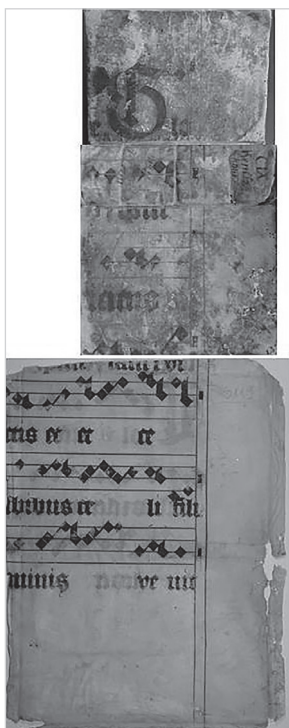
³² Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 3119. VESEĽOVSKÁ 2008: nr. 26.

4. kép. A Várdi Antifonále modori töredéke (3119/recto)

5. kép. A Várdi Antifonále modori töredéke (3119/verso)

ján éppen az *Aspiciens a longe* responzórium egyik verzusa, a *Tollite portas* kezdőszakaszát őrizte meg, azaz tartalmával közvetlenül megelőzi az imént ismertetett kolozsvári töredék doxológiáját (4. kép).

Versója pedig az *Aspiciebam in visu* responzórium részletét tartotta fenn, ugyanazt a tételt, amelynek első dallamsora a kolozsvári töredék végén olvasható (5. kép). Ha egymás alá rendezzük a két töredéket, látjuk, hogy pontosan illeszkednek egymáshoz, kiegészítik egymást: a kolozsvári dallamhoz tartozó szöveg (*Aspiciebam in vi-*) már a modori töredéken olvasható (6. kép).

6. kép. A Várdi Antifonále kolozsvári és modori töredéke összeillesztve

Az ismertetett fragmentumok és a vizsgálatukból leszűrt első tapasztalatok jól érzékeltetik a zenei szempontú töredékkutatás alkalmazott módszereit, fő irányait és céljait, valamint nemzetközi beágyazottságának kiemelkedő jelentőségét. E töredékek jelentik a zenei medievisztika azon területét, amelyen a leginkább számíthatunk a primer forrásbázis gyarapodására, s amely ily módon alapvetően változtathatja meg az adott korszakról szerzett ismereteinket. Új irányokat villanthat fel, és új szempontokat tehet megkezdhetetlenné a kéziratok vizsgálatában, a középkori könyves kultúra eddig rejtve maradt személyi és intézményi kapcsolatait tárhatja fel, s végül, a rendszerezettség megfelelő szintjén módosíthatja mindazt a háttértudást, amely a középkori magyar művelődéstörténet, ezen belül a liturgia- és zenetörténet mind teljesebb megismerésének és értelmezésének alapjául szolgál.

II. Rákóczi Ferenc *Confessio Peccatoris* című kézírata*A Confessio Peccatoris kiadástörténete*

A magyar történet- és irodalomtudomány régi adóssága II. Rákóczi Ferenc *Confessio Peccatoris* című művének kritikai kiadása. A pontos, megbízható latin szöveg hiánya a magyar fordítások minőségét, használhatóságát is megkérdőjelezi. A közelmúltig R. Várkonyi Ágnes irányította a kézirat kiadását, azonban halála megakadályozta abban, hogy a megjelent kötetet kézbe vehesse. Tanulmányunkban előbb vázoljuk, miként alakult a szöveg kiadásának története,² majd a kézirat sajátosságairól és Rákóczi szövegformálási munkájának egy aspektusáról, a javításokról adunk számot.

A *Confessio* létezéséről már II. Rákóczi Ferenc halála után néhány évvel, az *Emlékiratok* 1739-es hágai kiadása óta tudhatott a tudományos világ. Az 1848-1849-es szabadságharc zászlóalj-parancsnoka, a párizsi emigrációban élő Grisza Ágost több éves keresés után, a Bibliothèque nationale egyik könyvtartisztjének segítségével találta meg, 160 évvel ezelőtt, 1858 márciusában. A Magyar Tudományos Akadémiával közölte a hírt, de nagyrészt a feszült belpolitikai légkör miatt – jócskán a Kiegyezés előtt vagyunk – kezdetben nem gondolhattak a lázadó fejedelem kéziratának kiadására. Így Grisza nem siettetette a kiadás ügyét, mindennapi munkája mellett, sza-

¹ A kiadástörténet ismertetése Dénesi Tamás, a szövegforrás bemutatása Kiss Dániel, a javítások és a betoldások elemzése Takács László munkája. A tanulmány szerzői és Tóth Ferenc dolgoznak a *Confessio Peccatoris* latin szövegének új, kritikai kiadásán.

² A szövegkiadás története az 1960-as évekig viszonylag ismert: Jakus Lajos és R. Várkonyi Ágnes részletesen tárgyalta, nemrég pedig Tüskés Gábor foglalta össze és egészítette ki azt. JAKUS Lajos (1976), Rákóczi Önvallomásainak kiadása, *Vigilia* 687-691; R. VÁRKONYI Ágnes (2007), Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében. In BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla (szerk.), *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, Kolozsvár, 167–198.; R. VÁRKONYI Ágnes (2015), „In Nocte Nativitatis Domini...” A karácsonyi elmélkedés Rákóczi *Confessio peccatoris* c. művében, *Egyháztörténeti Szemle* 16/61–81.; TÜSKÉS Gábor (2016), A *Confessio peccatoris* kiadás- és fordítástörténetéhez, In BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya (szerk.), *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, 138–148.; Utóbbi más címmel: Tüskés Gábor (2017), Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán: a *Confessio peccatoris* kritikai kiadása elé, In MOLNÁR Gergely (szerk.), *Történetek a magyar nemzet múltjából, A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánykötete*, 70–77.

badidejében másolta le a kéziratot. Ez a munkája közel egy évtizedig tartott. Hazatérése után, 1872-ben adta át másolatát az Akadémia Történelmi Bizottságának, amely a fejedelem születésének közelgő 200. évfordulójára tervbe vette összes munkájának kiadását. Első kötetként a *Confessiót* akarták megjelentetni.

Sajnos, az fel sem merült, hogy a Grisza által másolt szöveget a kiadás előtt összevessék a kézirattal. Pedig egy rejtélyes esemény következtében rövid ideig erre esély mutatkozott. Grisza munkájának egy része ugyanis a nyomdába adás előtt elveszett. A Bizottság tervbe vette, hogy a párizsi kéziratot három hónapra kölcsönzi, illetve új másolatot készítet. Ezzel esély nyílt volna arra, hogy új, ellenőrzött másolat kerüljön nyomdába. Erre azonban nem került sor, mivel egyrészt az eredeti kéziratot nem adták oda, másrészt a kérdéses rész előkerült. A javításra felkért korrektor, Ponori Thewrewk Emil tehát nem Rákóczi kézírata alapján, hanem találomra javította a másolási hibákat, illetve azokat a helyeket, amelyeket ő másolási hibáknak gondolt. A kiadás³ így törvényszerű módon sok másolási és sajtóhibát tartalmaz. A kötet végi hibajegyzék 111 hibát sorol fel. Grisza a kinyomtatott mű saját példányában állítólag 552 javítást tüntetett fel. Mivel a Grisza-féle kézirat ma már nincs meg, nem tudjuk eldönteni, a megjelent szöveg sok hibája a másolás vagy a hanyag kiadás következménye-e. Minden bizonytalansággal leginkább az Akadémia koncepciójának hiányát okolhatjuk a pontatlan kiadásért. Hiba volt ugyanis, hogy a kiadás előtti szöveget nem vetették össze az eredeti kézirattal, továbbá nem látták el magyarázó és filológiai jegyzetekkel. Nem készítettek hozzá bevezető tanulmányt sem, csupán a kézirat megtalálásának körülményeit is magába foglaló rövid előszó került a kiadás elejére – Fraknoi Vilmos tollából. Tehát a nem hiteles latin szöveg alapján készültek a fordítások.

1953-ban, a Rákóczi szabadságharc kezdetének 250. évfordulóján a MTA II. Osztálya és Történettudományi Intézete programjába vette a *Confessio peccatoris* kritikai kiadását. Erre Révész Imre javaslatára került sor, aki új, szemelvényes fordítást készített és munkája közben felismerte az 1876-os latin kiadás hiányosságait. Javaslatára a Történettudományi Intézet 1954-ben beszerezte Párizsból az eredeti kézirat mikrofilmjét. A másolatok elkészítése közel három évig tartott. 1957-ben a latin szöveg gondozására és sajtó alá rendezésére Juhász Lászlót kérték fel, a bevezetés és a jegyzetek megírásával Révész Imrét bízták meg. A két kiváló szakember latin kiadásban gondolkodott, az akadémia II. Osztálya ellenben felvetette a kétnyelvű, latin-magyar kiadás gondolatát. Révész több okból sem tartotta helyesnek a teljes bilingvis kiadást.

³ *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes Principis Christiani e codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis* (1876), Budapest.

Az MTA Történettudományi Bizottsága és II. Osztálya javasolta a kötet felvételét az Akadémiai Kiadó távlati tervébe. A kiadó 1959-ben szerződést kötött a kéziratra, egy idő után azonban ellentét támadt Juhász és Révész között a kiadást illetően. Juhász bírálta Révész tárgyi jegyzeteit és bevezetőjét, nem készítette el ezek latin fordítását, és adós maradt a szövegkritikai jegyzetekkel. Nem akarta lektoráltatni az általa végzett munkát, és saját, újraindítandó sorozatában akarta megjelentetni a kötetet. 1960 októberében Juhász lemondta a munka folytatását. Révész legépelte az átdolgozott bevezetést és a jegyzeteket, majd felajánlotta kéziratai egy példányát a Sárospataki Tudományos Gyűjteménynek. Összeállította a kiadásra vonatkozó, birtokában lévő közel kétszáz lapnyi gyűjteményét.⁴ Mivel a kézirat nem készült el, az Akadémiai Kiadó 1964 februárjában felbontotta a szerződést.

Juhász László a mikrofilm fotokópiája alapján dolgozott és alapos munkát végzett. Kéziratában az első rész után következő Ádám elmélkedést és a Karácsonyi elmélkedést kiemelték eredeti helyéről és az egész szöveg végére illesztették. A pontos szövegrekonstrukció hívének ismert Juhász bizonyára nem önhatalmúlag változtatta meg az eredeti szöveget, a kiemelés oka az 1953-ban tervezett kiadás koncepciója lehetett.

Úgy tűnik, a Juhász László-féle tisztázat több mint egy évtizedig várta a munka folytatását. A Rákóczi Emlékbizottság 1976 januárjában Kenéz Győzöt kérte fel a *Confessio* szövegkritikai kiadásának előkészítésére és kritikai igényű, jegyzetelt fordítására. A megbízás az *Archivum Rakocianum*-sorozatban bilingvis kiadásra szólt, mégpedig a Juhász-féle latin szöveg latin nyelvű jegyzeteire, a magyar fordítás elkészítésére és annak magyar nyelvű jegyzetelésére. A munkát R. Várkonyi Ágnes, mint a TTI osztályvezetője és az Emlékbizottság tagja irányította, aki a tervezett kiadvány bevezető tanulmányát és a jegyzetek esemény- és politikatörténeti kiegészítését is jegyezte volna.

Kenéz megkapta a kézirat fotokópiáját, ez alapján javította Juhász tisztázatát. A latin szöveg szövegkritikai munkáját 1976. január 1. és 1977 februárja között végezte. A Karácsonyi elmélkedést visszahelyezte a kéziratban elfoglalt helyére,⁵ a szöveghez 539 latin nyelvű jegyzetet készített 78 kéziratoldalon. A fordítást és annak több mint 500 jegyzetét 1977. február 1. és 1979 ősze között készítette el.⁶

⁴ Ez ma az MTA Kézirattárában található.

⁵ Ez nem Kenéz saját döntése volt, hanem 1977. április 15-én hozott koncepcionális döntés, amelyet Érszegi Géza is jóváhagyott: R. VÁRKONYI 2015:68.

⁶ KENÉZ Győző, Áttekintés a *Confessio* szövegkritikai és fordítói munkájáról, h.n., é.n. [1979 április vége?]. R. Várkonyi Ágnes hagyatékában. A hagyaték Rákóczi *Confessió*jával kapcsolatos része jelenleg (a mű kritikai kiadásának megjelenéséig) a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban (PFL) található.

Nem tudni, Kenéz mikor fejezte be munkáját, de az Irodalomtudományi Intézet középtávú kutatási tervében 1985 decemberét jelölték meg a kézirat leadási határidejéül.⁷ Közben – 1981. június 18-án⁸ – Érszegi Gézát kérték fel a latin és a magyar kézirat kontrollszerkesztői feladatainak elkészítésére. Érszegi már 1982 januárjában arra hívta fel a figyelmet, hogy a párizsi kézirat fotokópiájából több oldal hiányzik, illetve mintegy száz oldalon nem látszik a szöveg széle. Nagyon fontosnak tartotta, hogy – mivel munkájuk során a Vallomások első kritikai kiadása fog napvilágot látni – valaki a kiadás előtt álló szöveget összevesse a kézirattal, akár a kézirat kölcsönzése révén, akár 2-3 hetes párizsi kutatóút során. R. Várkonyi Ágnes válaszában kifejtette,⁹ megkísérelték a kézirat kölcsönzését, de próbálkozásuk nem járt sikerrel. Úgy gondolta, 2-3 hét nem elég egy ilyen munka elvégzésére, megítélése szerint két hónapos ösztöndíjjal lehetne kifogástalan eredményt elérni, amit akkor nem tartottak megvalósíthatónak.

Érszegi a fotokópia és a Juhász-féle tisztázat alapján alaposan ellenőrizte a latin szöveget, annak magyar fordítását, valamint a latin és magyar jegyzeteket. Ezek alapján fogalmazta meg jelentését. Bár Kenéz munkájáról elismerően nyilatkozott, kevesellte a latin szöveg szövegkritikai és filológiai jegyzeteit és újra megfogalmazta: elengedhetetlennek tartja a párizsi kézirat bevonását a munkába. Csak ez alapján készülhet el a megnyugtató szöveg, majd erre támaszkodva a fordítás. Jelentéséhez 14 oldalban mellékelte a hibás olvasatokat és 7 oldalban a szerinte nem pontosan fordított szöveghe-lyeket.

Kenéz Érszegi Géza javaslatait 1984 folyamán dolgozta bele korábbi munkájába. A két szakember rendszeresen találkozott és egyeztetett módszertani és konkrét kérdésekről.¹⁰ Várkonyi Ágnes 1985. január 3-án Kenéz Győző hirtelen nyugdíjazásával és betegségével, illetve a kontrollszerkesztés lassú folyamatával magyarázta a munka elhúzódását. Ugyanakkor örömmel jelenthette, hogy Takács Imre bekapcsolódásával az irodalmi források feltárása a tervezett ütemben halad. A fiatal művészettörténész bevonása valószínűleg szintén Érszegi felvetése kapcsán történt meg, ugyanis a kontrollszerkesztő hívta fel arra a figyelmet, hogy Rákóczi művében mintegy háromszáz helyen vett észre bibliai és egyéb, klasszikus szerzőkre történő utalást. Várkonyi Ágnes ezalatt a Vallomások életrajzi adatait a korabeli

⁷ Kiss József intézeti tervfelelős R. Várkonyi Ágnes és Hopp Lajos [*Archivum Rakocianum*] sorozatszerkesztőknek, 1983. október 3. PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatéka.

⁸ ÉRSZEGI Géza: Jelentés Rákóczi Ferenc *Confessio* c. munkájának kontrollszerkesztéséről. 1983. október 19. PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatékában.

⁹ Uo.

¹⁰ Kenéz Győző jelentései 1984-ből. PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatéka.

forrásokkal vetette össze.¹¹ A fejedelem halálának 250. évfordulóján az ELTE bölcsészkarán tudományos konferenciát tartottak, amelynek közép-pontjában a bujdosó Rákóczi és kora állt – nyilván nem függetlenül a *Confessio* kiadásától.

Annak ellenére, hogy ekkor történt meg a *Confessio* tisztázati gépelése,¹² a munka 1985-ben torpant meg. Takács Imrét besorozták, Kenéz Győző egészségi állapota nem tette lehetővé, hogy a kontrollszerkesztői javaslatokat határidőre átvigye a magyar fordításba, Várkonyi Ágnes pedig a szöveg sokrétű problematikájának feltárásához további kutatásokat tartott szükségesnek.¹³ Egyelőre nincs forrásom arra nézve, történt-e bármi is a kiadás ügyében a következő másfél évtizedben. Mindössze egy rövid levél tanúskodik arról, hogy Loránt István végzett javításokat a latin szövegben.¹⁴

A munkába a 2000-es évek elején kapcsolódtam be. 2001 és 2005 között először – Dénesi Katalin segítségével – számítógépre vittem a Kenéz Győző-féle latin tisztázatot, majd a magyar fordítást. R. Várkonyi Ágnessel több mint egy évtizeden át újra, szóról szóra ellenőriztük a latin szöveget, összevetettük a mikrofilmről készült fotokópiával, az 1876-os kiadással, illetve Juhász tisztázatával. Kenéz latin szövegében számos hibát találtunk, amelyek jó része a tisztázati gépelésből adódott. A latin szöveghez mintegy 5000 lábjegyzetet készítettünk, amelyek a problémás helyeket, illetve az egyes szövegekben mutatkozó eltéréseket rögzítették. 2006 szeptemberében R. Várkonyi Ágnes Párizsban három héten át tanulmányozta Rákóczi kéziratát, ennek során számos kérdéses hely tisztázásra került. Ezek után nem a latin szöveg kritikai apparátussal történő ellátása felé léptünk tovább, hanem – mivel Várkonyi Ágnes kétnyelvű kiadásban gondolkodott – a már megbízható latin szöveg alapján elkezdtük a Kenéz-féle magyar fordítás alapos revízióját.¹⁵ Kiderült, hogy Kenéz szövege nyersfordítás, amely jelenlegi állapotában nem kerülhet az olvasók elé. A magyar változat felét átdolgoztuk, de a második, valamivel kisebb részt R. Várkonyi Ágnes halála miatt már nem sikerült véglegesítenünk.

¹¹ R. Várkonyi Ágnes Kiss József támafelölös részére (MTA ITI), 1985. január 3. PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatéka. A hagyatékban talált feljegyzések alapján Takács Imre 1984-1985 folyamán dolgozott a bibliai helyek felkutatásán.

¹² Ehhez lásd: Útmutató a *Confessio peccatoris* tisztázati gépeléséhez. PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatéka.

¹³ R. Várkonyi Ágnes Kiss József témacsoport-felelősnek írt levele, 1985. július 4. PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatéka.

¹⁴ PFL R. Várkonyi Ágnes hagyatéka.

¹⁵ Kenéz Győző maga is úgy vélte, fordítását még teljes egészében ellenőriznie kell.

*A szövegforrás*¹⁶

A *Confessio Peccatoris* szövegforrása a párizsi Francia Nemzeti Könyvtár, a Bibliothèque nationale de France MS latin 13,628 jelzetű kézírata. A kötet papírkézirat; 506 lapot, azaz 1112 számozott oldalt, elől és hátul pedig egy-egy számozatlan előzéklapot tartalmaz. A szöveget két XVIII. századi kéz másolta. A kötetet talán a XIX. század első felében egyszerű papírkötéssel látták el.

Mielőtt belelapoznánk a kéziratba, érdemes tisztáznunk a történetét. A *Confessio Peccatoris* kezdeténél, az első oldal bal felső sarkába írt francia nyelvű bejegyzés¹⁷ szerint a szöveg „Ragotski herceg”, azaz Rákóczi saját kezű írása, amelyet 1740-ben adott át Carbonnier atya, a Párizs melletti Grosbois kamalduli kolostorának házfőnöke. A bejegyzés nem jelzi, hogy az atya hová vitte át a kéziratot, de minden bizonnyal Saint-Germain des Prés maurinus bencés kongregációjának híres könyvtára volt a célállomás. A Bibliothèque nationale MS latin 11.504-től a 14.231-ig terjedő jelzetű kézíratai a francia forradalom után ebből a kolostorból kerültek át a könyvtárba.¹⁸ Ezek után a kézirat útjának csak a legelejét kell tisztáznunk. Mikor és hogyan kerültek Rákóczi írásai Grosboisba? A *Confessio Peccatoris* első könyvének első részét még itt írta a fejedelem és valószínűleg itt is hagyta, amikor 1717 őszén elindult Törökországba; a mű további részeit pedig Rodostóból küldte Grosboisba, vélhetően 1726-ban. Talán a kötetben tartalmazott egyéb írásai is ekkor kerültek a kamalduliakhoz.

A teljes párizsi kézirat három részre osztható. Az első 671 oldal a *Confessio Peccatoris* három könyvét tartalmazza, valamint két, az első könyvbe illesztett meditációt. Ezt a részt egy nem mindig könnyen olvasható, gyors kurzív kéz írta latin nyelven. A 673. oldaltól a 904. oldalig terjedő második részben viszont párhuzamos hasábokban jelenik meg Rákóczi *Fohászainak* latin és a francia szövege. Ezt a részt egy szép, világos, cirkalmas kéz írta. A kézirat harmadik része a fejedelem *Réflexions sur les principes de la vie*

¹⁶ A kézirat kodikológiai vizsgálatát a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott 116524. számú kutatási projekt tette lehetővé.

¹⁷ „*ouvrage du prince Ragotski, écrit de sa propre main – communiqué en 1740 par le Révérend] P[ère] Carbonnier Camaldule de Grosbois entre les mains de qui le prince l’avoit déposé.*” „Ragotski herceg műve, saját kezű leiratában, átadva 1740-ben Carbonnier tisztelendő atya, grosboisi szerzetes által.” Az évszám utolsó számjegye körül a papír beszennyeződött, így a mikrofilmen a számjegy nem olvasható világosan, és a korábbi szakirodalomban az 1746-os évszám szerepel. De a kéziratban egyértelműen látható, hogy az évszám 1740.

¹⁸ A kéziratcsoport katalógusa: Léopold DELISLE (1868), *Inventaire des manuscrits de Saint-Germain-des-Prés conservés à la Bibliothèque Impériale, sous les numéros 11504–14231 du fonds latin* (Bibliothèque de l’École des chartes, ser. VI, vols. I, III & IV), Párizs. Itt a Rákóczi-kézirat a 108. oldalon kerül említésre.

civile et de la politesse d'un chrétien, azaz „Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről” című művét tartalmazza, a 909. oldaltól az 1112. oldalig, francia nyelven. Ezt a részt ugyanaz a cirkalmas kéz írta, mint a másodikat.

Ahogy már említettük, a *Confessiót* leíró gyors, impulzív, erősen jobbra dőlő kurzív kézről az első oldalon olvasható, 1740-es dátumú bejegyzés azt állítja, hogy az magáé a fejedelemé. Ha a kézirat első részét összehasonlítjuk Rákóczi más fennmaradt íráslelkeivel, bebizonyosodik, hogy azt valóban a fejedelem írta.¹⁹ A kézirat második és harmadik részét lemásoló cirkalmas kéz pedig nyilván egy írnoké, aki a fejedelem környezetében dolgozhatott. Rákóczi a második résznek az első, a 716. oldalig terjedő szakaszának, valamint a teljes harmadik rész lapjait ellátta kézjegyével. Röviden azt mondhatjuk, hogy a párizsi kézirat a fejedelem *Confessiój*ának autográf példányát, két másik írásának pedig a szerző által hitelesített másolatát tartalmazza.

Ha a *Confessio Peccatoris* kézirata autográf, akkor vajon megállapíthatjuk azt is, hogy milyen jellegű példányról van szó: munkapéldányról, tisztázatról, vagy netán szerzői másolatról? Minden jel arra utal, hogy a szöveg egyetlen Rákóczi által elkészített kéziratos példányával van dolgunk, amely egyszerre volt szerzői munkapéldány és az utókor számára megőrzendő ereklye. Ezért is vethet több fényt a szöveg keletkezéstörténetére, az alkotói folyamatra és a Rákóczi gondolkodásában lezajlott változásokra a kézirat beható vizsgálata.

Kiindulópontot nyújt a kötet alapanyaga, a papír. A *Confessio* kézirátán belül négy vízjel különböztethető meg. Az első vízjel egy ágaskodó griff, a fején háromlevelű koronával, amelynek egy 1717-es előfordulását Raymond Gaudriault dokumentálta; a papír a közép-franciaországi Ambertben készült, B. Sauvade papírmalmában.²⁰ Ez a vízjel a kötetnek az 1–140. és a 183–236. oldalak közötti részén lelhető fel. Az előbbi vízjel párja egy lekerekített sarkú keretbe foglalt felirat, amely annyira közel áll a gerinchez, hogy a szoros kötés miatt lehetetlen elolvasni. Ezt a vízjelet a 25–126. oldalak közötti kéziratrészben észleltük. A harmadik vízjel egy hasonló felirat, talán *DEGROSS*, *DEGROSSE* vagy *DE GROSSEL*, két végén egy-egy ágaskodó griffel, amelyek középre hajolva két oldalról tartanak fel mellső lábaikkal egy zárt koronát. Ez a vízjel a 145–164. és a 237–670. oldalakon lelhető fel. A negyedik pedig egy felirat, *A GAILLIARDON* ovális keretben,

¹⁹ Köszönettel tartozunk Mészáros Kálmánnak, aki rendelkezésünkre bocsátotta egy, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Rákóczi-autográf (jelzet: G 15 Caps H fasc. 244.2) reprodukcióját.

²⁰ Raymond GAUDRIAULT (1995), *Filigranes et autres caractéristiques des papiers fabriqués en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Párizs, 135. oldal és 79. tábla, no. 689.

felette zárt korona, alatta pedig szőlőfürt. Ez a vízjel a 255–652. oldalak közötti kéziratrészben látható. Egy ugyan nem azonos, de nagyon hasonló vízjelet, amely a francia Pireneusokban fekvő Rocorlan-ban (ma Roquerlan) készült, Asparouh Velkov publikált 2005-ben, az ottomán hivatalos iratok vízjeleit tárgyaló munkájában.²¹

Összefoglalva: az első két vízjel az 1–140. és a 183–236. oldalon lelhető fel, a harmadik és a negyedik pedig az 145–164. és a 237–670. oldalon. Ez azt támasztja alá, amit tartalmi okoknál fogva is tudunk, hogy a *Confessio* első könyvének két része (1–116. és 165–236. oldal) és az első könyvbe illesztett *Meditationes in forma soliloquiorum de misterio reparationis humanae per Adam*, az úgynevezett *Ádám-elmélkedés* (117–139. oldal) elválnak az első elmélkedést követő *Meditatio in nocte Nativitatis Domini*től, a *Karácsonyi elmélkedéstől* (141–160. oldal) és a második, valamint harmadik könyvtől (237–671. oldal): az előbbiek ugyanis Franciaországban keletkeztek, az utóbbiak pedig Törökországban.

A *Confessio* végét követő kéziratrésznek nem vizsgáltuk meg minden egyes oldalát, de több szűrőpróbaszerű vizsgálat azt mutatta ki, hogy itt ugyanazok a vízjelek váltakoznak, mint a *Confessio* Törökországban keletkezett részében. Ez azt támasztja alá, hogy az *Aspirationes* és a *Réflexions* fennmaradt másolata valóban Rákóczi környezetében készült.

Takács László észrevette, hogy a kézirat oldalainak a számozása is kapcsolatban áll a füzetek szerkezetével. A *Confessio* második könyve a 237. oldalon kezdődik, a *Continuatio Confessionis* cím alatt. Itt három szám látható a jobb felső sarokban. Az egyik egy 1-es szám, amely azt jelzi, hogy egy 24 oldalas füzet első oldaláról vagy lapjáról van szó. Ez a szám 24 oldalanként ismétlődik, egészen a második könyv végéig. A második szám a 237. oldalon egy áthúzott 211-es, a harmadik pedig egy 237-es. Utóbbi értelme világos; de mit jelent az áthúzott 211-es? Karácsonyi János és Takács László meggyőző magyarázata, hogy ez a szám a kézirat korábbi állapotát tükrözi, amikor az még rövidebb volt, mint most. Amint említettük, a *Confessio* első könyvébe, ahogy a párizsi kéziratban, úgy a modern szövegkiadásokban is két meditáció illeszkedik. Az első könyv első része a kézirat 116. oldalán ér véget. Ezt követi a *Meditationes in forma soliloquiorum de misterio reparationis humanae per Adam*, az úgynevezett *Ádám-elmélkedés*, amely a 139. oldalon végződik. Ez az üresen maradt 140. oldallal együtt 24 oldal, azaz egy füzet. A következő füzet első húsz oldalán (141–160.

²¹ Asparouh VELKOV (2005), *Les filigranes dans les documents ottomans: divers types d'images* (Sofia: Éditions „Texte – A. Trayanov”, 2005), 28–29, no. 30: kis szőlőfürt, felette a FIN felirat, egy korona és az A GAILLIARDON felirat. Vö. uo. 38, „Raisin”, no. 30A és 387 no. 30A (röntgenkép). A Gailliardon-papírmalom nyilván rendszeresen exportált papírt Törökországba.

oldal) a *Meditatio in nocte Nativitatis Domini*, az úgynevezett *Karácsonyi elmélkedés* áll; a füzet utolsó négy oldala (a számozás szerint a 161–164. oldal) pedig üres. Egy új füzet első lapján, a 165. oldalon kezdődik a *Confessio* első könyvének második része, a második könyv pedig az általunk imént megvizsgált 237. oldalon, amely az áthúzott 211-es oldalszámot is viseli. $237 - 211 = 26$, tehát ennyivel csúszott el az oldalszámozás. Karácsonyi és Takács szerint ez a különbség azzal magyarázható, hogy az eredetileg nem ide tartozó *Karácsonyi elmélkedést* az első számozás után illesztették be a kéziratba. Bár az elmélkedés füzeté csak 24 oldalas, a 237. oldalon olvasható két szám közötti különbség pedig 26, könnyen elképzelhető, hogy a számozó a kézirat egy lapját nem számolta.

Takács László egy 2018. márciusi előadásában megjegyezte, hogy az oldalszéli bejegyzések és a szövegben megjelenő utalások szerint a *Karácsonyi elmélkedés* 1719 karácsonyán született, míg a *Confessio* első könyvének az első része 1716 karácsonya előtt, az Ádám-elmélkedés 1717 elején, a *Confessio* második könyvének a második része pedig 1717 januárjában. A *Karácsonyi elmélkedés* azután került a jelenlegi helyére, hogy valaki számozta a kézirat fontosabb oldalait.²² De pontosan mikor történt ez a változás, és mennyiben felel meg a fejedelem szándékainak? A kérdés eldöntéséhez tudnunk kellene, hogy mikor és hol lettek számozva a kézirat oldalai. Nyilvánvaló kihívást jelent egy kéz paleográfiai megítélése, néhány részben áthúzott számjegy alapján; így az oldalszámokkal kapcsolatban végső ítéletet most nem mondanék. Kutatásaink jelenlegi fázisában úgy gondoljuk, hogy a 237. oldalon az 1-es számjegy, valamint az áthúzott 211-es oldalszám Rákóczi keze írása lehet, a 237-es viszont nem az övé. Ha ez a megítélés helyes, akkor a kézirat korábbi állapota, amelyben a *Karácsonyi elmélkedés* nem állt a jelenlegi helyén, az Ádám-elmélkedés viszont igen, mindenképpen a fejedelem szándékát tükrözi.

Javítások, betoldások a párizsi kéziratban

II. Rákóczi Ferenc fejedelem részben Franciaországban, részben Törökországban 1716 és 1720 között írt *Confessio Peccatoris* (magyarul olykor *Vallomások*, olykor *Egy bűnös vallomása* címen ismert) latin nyelvű írásának jelenleg egyetlen kézirata ismert, jelzete: Paris, Bibliothèque nationale de France, MS latin 13,628. Készült ugyan két francia fordítása (egy teljes

²² TAKÁCS László (2018), *II. Rákóczi Ferenc: Confessio Peccatoris – a kézirat tanulságai*, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2018 március 27.

és egy kivonatos),²³ a latin szöveg kéziratos másolatáról vagy másolatairól azonban jelenleg nincs tudomásunk.²⁴ Tanulmányomban e Párizsban található kézirat sajátosságai alapján azt kívánom újabb érvekkel bizonyítani, hogy a *Confessio Peccatoris* jelenleg ismert egyetlen latin nyelvű kézirata nemcsak Rákóczi autográf írása,²⁵ hanem egyben a mű legelső fogalmazványa, így a szövegben a mű sorsára vonatkozó megjegyzések és utalások egyben magát a kézirat sorsát megvilágító kijelentéseként is értékelhetők. Ezen előrebocsátott megállapítás bizonyítására a kéziratban található *javitások* és *betoldások* fajtáit és természetét kívánom bemutatni.

A javítások és betoldások megítélése szempontjából fontos tényező, hogy a kézirat – a szöveg belső utalásai és külső bizonyítékok alapján is – két részre osztható. Az első könyv első részét Rákóczi Törökországba indulásakor Grosbois-ban hagyta, vagyis 1717. augusztus 15. után ennek a szövegéhez javítási céllal többé nem fért hozzá. Az első könyv második részét magával vitte, majd a második és harmadik könyveket 1717 őszétől 1720 elejéig írta meg, s ezeket csak évekkel később, föltehetően a húszas években küldte el a kamalduliaknak, bár 1726-ban a kamalduliaknak címzett levelének sorait úgy is lehet érteni, hogy azt csak halála után szándékozott eljuttatni Grosbois-ba.²⁶ Mindezt azért fontos előre bocsátani, mert a javítások értékelése szempontjából nem mindegy, mikor javította vagy javíthatta Rákóczi a *Confessio Peccatoris* szövegét. Az első rész javítására kevés ideje volt, hiszen ezt 1716 végén, karácsony táján kezdte írni, és 1717 augusztusában végleg megvált tőle, míg a többi részt – elvileg – éveken keresztül formálhatta. Ha teljes képünk lesz a kézirat javításairól, természetesen arra a kérdésre is egyértelmű választ fogunk adni, hogy milyen szempontok vezették Rákóczit a kézirat javításakor 1717-ben, illetve 1717 augusztusa után. Ennek a kérdésnek a létjogosultságát az adja, hogy 1719-ben súlyos

²³ E kéziratokkal kapcsolatban lásd Tüskés Gáborék e kötetben (ide majd a végleges oldal-szám) megjelent tanulmányát.

²⁴ Hopp Lajos tanulmányában azt állítja, hogy Rákóczinak volt másolata arról a szövegrészről, amelyet Grosbois-ban hagyott. A kézirat számozása és a *Confessio Peccatoris* első könyvében található javítások azonban nem erősítik meg ezt a föltételezést. Rákóczi nem tisztázatot, hanem az eredeti fogalmazványt hagyta Franciaországban, s nem vitt magával másolatot sem. Vö. HOPP Lajos (1972), Utószó, In Rákóczi Ferenc (1972), *Vallomások, Emlékiratok*, A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos, az utószó Hopp Lajos, Szepes Erika és Vas István munkája, Budapest, Szépirodalmi, 919.

²⁵ Ezt feltételezte a szöveg első kiadója, Grisza Ágost is: II. RÁKÓCZI FERENC (1876), *Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhitásai* című munkája. A párisi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kézirat alapján kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, VI: „A 671 lapra terjedő első rész, latin nyelven, Rákóczi által sajátkezűleg van írva.” Ezt erősíti meg a kézirat első oldalán olvasható francia nyelvű bejegyzés is: „[...] ecrit de sa propre main [...]” (lásd fentebb: ide kerül majd egy hivatkozás).

²⁶ Vö. ZOLNAI Béla (1927), A janzenista Rákóczi, *Széphalom*, 1, 7–9, 273–274.

kritikát fogalmaztak meg a konstantinápolyi egyházi cenzorok a nekik átadott írásainak janzenista tendenciája és tartalma miatt.²⁷ A korabeli teológiai viták szempontjából tévesnek minősülő kijelentései kijavítására tehát csak a magánál lévő kézirat-corporum esetében gondolhatott, így azokon a részekben, amelyek törökországi tartózkodása idején nála voltak, illetve amelyeket ott írt, még a cenzori vélemények megismerése után is változtatható, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy ha esetleg a korábbi eseményekkel kapcsolatban valamilyen új adathoz jutott, akkor változtatott a korábban papírra vetett szövegen. Az ilyen típusú javításoknak, betoldásoknak a *terminus ante quem*-je az az időpont, amikor a *Confessio Peccatoris* többi részét is elküldte Grosbois-ba.

Mindezek előrebocsátása után a *Confessio Peccatoris* kéziratáról a következőket lehet kijelenteni. Rákóczi más latin vagy francia nyelvű, ma Párizsban vagy Troyes-ban őrzött kézírataival²⁸ ellentétben a *Confessio Peccatoris* kézírata nem tisztázat, hanem fogalmazvány, amelynek szövege számos javítást tartalmaz, s ezek mind a szöveg formálódásáról tanúskodnak. A változtatások természetét tekintve három nagy csoportot különböztethetünk meg: 1. azonnali törléseket, 2. azonnali vagy a szöveg papírra vetésének időpontjától számítva nem sokkal későbből származó javításokat, 3. és végül betoldásokat. Szövegben való elhelyezkedésüket tekintve szintén háromféleképpen osztályozhatjuk a szövegváltoztatásokat. Az elsőbe tartoznak az azonnali törlések, illetve az ezekhez kapcsolódó, a törlött szórészlettel, szóval vagy több szóval egy sorban, vagy a közvetlenül utána

²⁷ Vö. VIZKELETY András (1961), II. Rákóczi Ferenc elmékedéseiről készült egyházi cenzori jelentések, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2, 204–216.

²⁸ Ezekről fényképfelvételek láthatók az *Archivum Rákóczianum* köteteiben, például: II. RÁKÓCZI Ferenc (1984) *politikai és erkölcsi végrendelete = Testament politique et moral du prince François II Rákóczi* (a tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI Béla; a latin szöveget gondozta BORZSÁK István; a francia szövegeket gondozta KOVÁCS Ilona, ford. SZÁVAI Nándor és KOVÁCS Ilona [avec une étude et des commentaires de Béla Köpeczi; texte latin établi par István Borzsák; textes français et appareil critique établis par Ilona Kovács]), Budapest, Akadémiai, 1–8. képek. Ezek egyértelműen nem Rákóczi-autográfok. Továbbá II. RÁKÓCZI Ferenc fejedelem (1978) *emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig = Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin* (ford. VAS István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI Béla, a szöveget gondozta KOVÁCS Ilona [avec une postface et des commentaires de Béla Köpeczi, texte établi et appareil critique par Ilona Kovács]), Budapest, Akadémiai, 1–6. képek. A kézírás alapján ezek sem Rákóczi-autográf kéziratlapok. Illetve: II. RÁKÓCZI Ferenc (1994) *meditációi* (a latin szöveget gond. és jegyz. DÉRI Balázs; a francia szöveget gond. és jegyz. KOVÁCS Ilona; a tartalmi összefoglalókat készítette, a tanulmányt írta TÜSKÉS Gábor [texte latin établi et annoté par Balázs Déri, texte français établi et annoté par Ilona Kovács; avec une étude et des résumés de Gábor Tüskés]), Budapest, Balassi, 1–5. képek. A képmellékletben szereplő kéziratlapok szintén nem autográfok. A Zolnai Béla tanulmányában közölt fényképfelvétel alapján az *Aspirationes* kézírata Rákóczi autográf tisztázata, amit a betűk és a számok formája is megerősít. Vö. ZOLNAI Béla (1927), *A janzenista Rákóczi*, Szépkalomp-Könyvtár 3., Szeged, 2.

következő sor(ok)ban található javítások, változtatások. A másodikba azokat a javításokat és betoldásokat sorolhatjuk, amelyeket a szöveg eredeti sorai közé írt Rákóczi. (Ezen *interlineáris* javítások, betoldások időpontjának meghatározása nehéz feladat, mert akár a szöveg fogalmazása során, akár egy későbbi revíziókor beszúrhatta őket Rákóczi.) Végül az utolsó csoportba a margóra írt betoldások sorolhatók, amelyek – természetüket tekintve – mindenképpen későbbinek tekinthetők, a kézírás alapján azonban ezek a *marginális* betoldások is Rákóczitól származnak, s nem egy későbbi értelmező kiegészítéseiről van szó. Külön csoportba, de az *interlineáris* javítások közé is lehetne sorolni a javításoknak azt a fajtáját, amikor Rákóczi az eredeti szavakat meghagyja, csak a sorrendjüket változtatja meg: ilyenkor a szavak végleges, helyes sorrendjét a szavak fölé, a sorok közé írt számokkal jelezte. Az ilyen típusú javításokat *numerikus*nak nevezem.

Táblázatba foglalva így klasszifikálhatók a szöveg javításai, ahol a metszéspontba azt írtuk, hogy vannak-e ilyen típusú javítások, s hogy a keletkezésük ideje mennyire határozható meg:

	<i>azonnali javítás</i>	<i>későbbi javítás</i>	<i>betoldás</i>
<i>lineáris</i>	igen	nincs	nincs
<i>interlineáris</i>	igen, lehetséges	igen, valószínű	igen, lehetséges
<i>marginális</i>	van, de kevésbé valószínű	van, valószínű	van, valószínű
<i>numerikus</i>	lehetséges	lehetséges	nincs

A *lineáris*, azonnali javítások meghatározása a legegyszerűbb. Ahogy Rákóczi egyszerre fogalmazza és írja a szöveget, meggondolja magát, és a leírt vagy éppen csak elkezdett szót áthúzza, és közvetlenül utána a már helyesnek tartott kifejezéssel folytatja a szöveget. Ennek az azonnali javításnak azonban vagy egy, a kézirat státuszával kapcsolatos sajátossága is. Nagyon sokszor olyan áthúzott szavakkal vagy szótöredékekkel találkozunk, amelyek később, pár szóval arrább előfordulnak a szövegben. Mivel ez a néhány szóval arrábbi előfordulás azt is jelenthetné, hogy a kézirat nem fogalmazvány, vagyis nem az első szöveg, hanem másolat, amelyben az ilyen tévesztések annak tudhatók be, hogy a másoló szeme ugrott egy vagy két sort a hasonló vagy azonos szavak miatt, tisztázni kellett, hogy pontosan melyik esetről van szó a két lehetőség közül. Mivel az azonnali javításoknak csak egy része ilyen természetű, másfelől utánuk általában a mondanivaló, a fogalmazás pontosítása történik, egyértelműen kijelenthető, hogy ezek a változtatások a kézirat fogalmazvány státuszát bizonyítják, vagyis – bár azt nem állíthatjuk, hogy nincsenek lappangó másolatai, mint ahogy van is francia fordítása – kijelenthető, hogy korábbi, teljes fogalmazványa nem volt a szövegnek. A *teljes* jelzöt azért kell hangsúlyozni, mert szövegtöredé-

kek, előzményszövegei előfordulhatnak más műveiben vagy előkerülhetnek, például levelekből, de magának a teljes szövegnek előzménye bizonyosan nem volt.

E javításokra a következő példákat idézzük (oldalszámként a kézirat számozását adjuk meg, amely valószínűleg nem Rákóczitól, hanem a kéziratot egybeillesztő grosbois-i szerzetestől származik.):

Ilyenből egy oldalon is rengeteg akad, hiszen a kéziratnak alig van olyan oldala, amely egyáltalán nem tartalmaz javításokat. Emiatt mutatványként csak néhányat idézünk, mint például a 237. oldalon találhatóakat: *et <tamdiu> donec*, illetve *nisi <propterea> quia [...]*,²⁹ majd ugyanitt arra is akad példa, hogy be sem fejezte az elkezdett szót (ebben az esetben többnyire csak hipotetikusán állíthatjuk, hogy Rákóczi milyen szót szeretett volna írni): *Pereundum enim esset mihi <absq> sine te [...]*. Az írás menetét mutatja az is, amikor szemmel láthatóan az első megfogalmazás során rosszkor ad meg egy adatot, majd amikor ezt észre veszi, azonnal javítja, mint például a 324. oldalon, amikor előbb elrontja, hogy hol is hagyta hátra feleségét: [...] *et rebus domesticis compositis/ uxore mea in <Javaroviensi vico sane re>/<licta> visovka relicta [...]*

Az ilyen típusú javítások közé sorolhatók azok is, amikor Rákóczi nem áthúz egy szót vagy szó-, illetve szövegrészt, hanem átírja a szó vagy szavak végződését, például megváltoztatja az esetvégződést. Például a kézirat 253. oldalán: [...] *id est illu<m>d firma [...]* vagy a 254. oldalon: [...] *omnes meas actiones non ad te direx<i>|:eram:| non/ tamen rejec<i>|:eram:| fundamenta [...]*, illetve a 274. oldalon: [...] *dum praefi/xum misericordiae tuæ terminum exce<derit>|:dit:| [...]*

Az *interlineáris* javítások csoportjába tartozó szövegvariánsok keletkezésének időpontjára csak a szövegváltozatok természete alapján következtethetünk. Ha grammatikai, stilisztikai jellegűek, vagy a fogalmi tisztázás vezette Rákóczit, akkor inkább a szöveg keletkezésének idejéhez közelebbi időpontot föltételezhetünk, ha teológiai terminológiai pontosításról, javításról van szó, akkor lehetséges, hogy a cenzori vélemények megismerése utáni időből származnak. Ezeket a javításokat természetünk szerint több osztályba sorolhatjuk. Vannak köztük grammatikai és stilisztikai jellegű változtatások, de ugyanilyen gyakorisággal fordulnak elő terminológiai változtatások, amelyek – a szöveg természetétől függően – az elbeszélés pontosítását szolgálják, a teológiai tartalmú elmélgedések, hálaadó szövegek esetében viszont elsősorban a precíz teológiai meghatározás szempontjából

²⁹ A kézirat szövegének idézésekor a következő diakritikus jeleket használom: törlés: <...>; betoldás: |:...:|; sortörés a kéziratban: /. A kézirat sok helyen interpunkció nélküli folyamatos szöveg, amelyben Rákóczi saját írói szándéka szerint írt kis vagy nagy betűvel bizonyos szavakat. Az idézett szövegben az eredeti kis és nagybetűk szerepelnek, a személynevek esetében is.

értelmezhetők. Ezeket a javításokat többnyire a javításra ítélt szavak fölé vagy azok közelébe írta, de olykor, ha a hely szűk volta miatt a sorok közt nem fért el, a lap szélén, a margón is folytatta. Néhány példa kellően megvilágíthatja az ilyen típusú javításokat.

A kézirat 238. oldalán több interlineáris javítás, betoldás is található: [...] *gemat* |:proinde:| *in me spi/ ritus tuus de foeditatibus et infidelitatibus meis* [...]. E részletben a *proinde* egyértelműen a logikai kapcsolat grammatikai pontosítására szolgál. Ennek folytatásában olvasható a következő javított részlet: [...] *te dictante scribens/ <et ea> |:illa quoque:| quæ te permittente quidem sed/nolente <et> |:quin immo te veluti:| absente ego miser ille ego/ mundi Carnis et demonis mancipium/ feci* [...]. Az *et ea* kijavítása nyilvánvalóan tartalmi pontosítás, de inkább sorolható a nyelvi finomítás kategóriájába, míg a másik szövegrészlet beszúrásának egyértelműen teológiai okai voltak, amennyiben a *quin immo te veluti* elveszi az *absente* kategorikusságát, és Isten távollétét látszólagossá teszi. Ugyanezen az oldalon található egy olyan interlineáris javítás, amely arról árulkodik, hogy Rákócziinak a saját írásával kapcsolatban is módosult az elgondolása. A *Confessio Peccatoris*-ra utalva írja, hogy: *Miranda et semper adoran/da sunt ea Domine mihi quæ in præcedenti/<libro> |:parte:| Confessionis meæ te revelante scripsi/ab infantia mea*. Mindez, mivel a második könyv elején olvasható, nyilvánvalóan az első könyvre vonatkozik. A *libro*-nak *parte*-ra való javítása azonban arra enged következtetni, hogy Rákóczi a javítás pillanatában nem *könyvek*-re gondolta tagolni írását, hanem *részek*-re. Csakhogy ez annak a könyvnek a második lapján szerepel, amelynek címe alatt az áll, hogy *Liber 2ndus*. Figyelembe véve, hogy a latin nyelv szabályai szerint *secundus*-nak csak abban az esetben nevezhette a könyvet, ha vagy feltett szándéka volt írni egy harmadikat, vagy már meg is írta azt, ellenkező esetben ugyanis *liber alter*-nek kellett volna a második könyvet definiálnia, valószínű, hogy – bár ez nem látszik rajta, mivel szabad helyre, középre lett írva – a *Liber 2ndus* is későbbi betoldás. Rákóczi valószínűleg akkor írhatta föl a 237. oldalon olvasható cím alá, amikor belefogott vagy elkészült a harmadik könyvvel, míg a *libro*-*parte* változtatás mindenképpen a végleges könyvszámozás kialakítása előtti időre datálható. Mivel a *Confessio Peccatoris* első könyvét Grosbois-ban hagyta, ezért arra nem írhatta rá, hogy *Liber primus*, ami valóban hiányzik is a kézirat első oldaláról.

A harmadik nagy csoportba tartoznak a mindenképpen utólagosnak tekinthető, *marginalis* kiegészítések. Ezeknek általában az a jellemzője, hogy Rákóczi a főszövegből nem húz ki semmit, hanem egyszerűen kiegészíti a szöveget a margóra írt szavakkal. Ezek a kiegészítések lehetnek egyszavasak és egészen terjedelmesek is. Minthogy az azonnali javítások a szöveg keletkezésével egyidejűnek tekinthetők, ezek a javítások azok, amelyek a szöveg keletkezésétől időben viszonylag távolabb helyezkednek el. Azt föl-

tehetjük, hogy ezek a javítások utólagosak, vagyis amikor Rákóczi lezárta egy részt, akkor a szöveget újra olvasta, s ezeket a kiegészítéseket akkor tette, ezek idejére azonban csak hozzávetőleges következtetéseket tehetünk. Ezek a kiegészítések egyaránt származhatnak az 1717 és 1719 vége közötti, de akár az 1720 utáni időszakból, de a *terminus ante quem* csak a Grosbois-ba küldés időpontja lehet. A külső körülmények figyelembevételével lehet ennek a javításokat is eredményező újraolvasásnak az időhatárát meghatározni. A legkönnyebb talán a Rákóczi janzenizmusát ért kritika alapján behatárolni a javításokat. Föltevésünk szerint – mivel Rákóczi szerette volna elkerülni a janzenizmus vádját – az orthodoxyát, vagyis a katolikus tanításhoz való ragaszkodását kifejező javításokat legkorábban 1719 tavaszára datálhatjuk. Ezek közé tartozik a következő szövegrész, amelybe alighanem a szabad akarat problémája miatt szúrta be az ember szembeszegülésének lehetőségét megadó kiegészítését: *Peccabis enim contra charitatem, cum meam super hæc oppinionem antecedentia et |:subsequentia:| abunde demonstrant. Sed valeant ad demonstrandum habere gratias suos gradus et peccatum mensuram, in quibus cum quis perseverat, ita per charitatis aut cupiditatis trahitur |:pondera:|, ut |:quamvis resistere posset, non tamen:| nunquam resistat [...].* A szövegben eredetileg csak azt állította, hogy a szeretet és a vágy súlya úgy ragadja magával az embert, hogy nem tud ellenállni: *trahitur, ut nunquam resistat.* Az ember ellenállásra való képességét engedi meg viszont azzal, hogy később beszúrta: *quamvis resistere posset,* vagyis megvan a képessége ellenállni. Ezt és az ilyen típusú javításokat, betoldásokat talán joggal tudhatjuk be a korabeli teológiai viták hatásának, és tekinthetjük az őt janzenizmussal hírbe hozó kritikákra adott válasznak.

Vannak természetesen olyan típusú javítások, amely ezekkel a teológiai nézeteivel kapcsolatos bírálatokkal nem hozhatók kapcsolatba, mégis utólagos revízió nyomait tükrözik. Ezekben az esetekben Rákóczi saját művének első olvasójaként fordul a *Confessio Peccatoris* szövegéhez, és pontosítja a szöveget, hogy az, aki majd olvassa – hiszen föltett szándéka volt, hogy írása mások kezébe kerüljön –, azonnal értse azokat az utalásokat, amelyeket a fejedelemnek nem kellett a maga számára megmagyaráznia. Ilyen típusú javítás-betoldás például a második könyv 279. oldalán több is található. Egyfelől a lap szélén szúrja be a szövegbe Bercsényi Miklós pontos beosztását: *[...] quapropter Comite Bercsenio |:supremo Confoederati / Regni Generali et Locum/tenente meo:| in /Poloniam |:in hanc rem:| expedito pro protrahendo bello / substiteram Munkacsini [...],* másfelől később kiegészíti a szöveget Károlyi névvel: *[...] et/ hinc Consilio habito Generali meo Campi/ Marechallo et partium Transstibisca/narum Commendantium |:comiti Karoli:| permiseram [...].* A személyek pontos meghatározásának célja vezette akkor is, amikor egy hosszabb magyarázó bejegyzést fűzött a szöveghez a kézirat 307. oldalán Desalleurs márkival kapcsolatban: *[...] quippe dis/ces-*

sus Parisiis ablegati mei aula Gallica per ora/torem suum |:marchionem des/alleurs qui durante/bello Hungarico able/gati apud me fungeba/tur ministerio:|/Constantinopoli residentem [...]. De ezek közé a javítások közé sorolható az is, hogy a 450. oldalon a tartózkodási helyére utaló *huc* mutató névmást áthúzva a pontos *in Turcicum Imperium* kifejezést írja.

A negyedik, *numerikus*nak nevezett javításokra a szövegben ugyan csak egy-két példa akad, érdemes mégis idéznünk ezek közül is, hogy kitűnjék, ezekben az esetekben elsősorban grammatikai-stilisztikai szempontok befolyásolták Rákóczit. A kézirat 654. oldalán eredetileg így volt olvasható a szövegrészlet: [...] *ex his novo exultationis et doloris argumento assumpto exciter ad laudandum |:et amandum:| te et odiendum et vituperandum me. [...].* Rákóczi a *vituperandum et odiendum* szavak fölé írt 1-es, 2-es és 3-as számmal kívánta jelezni, hogy a két participium fölcserélendő, aminek csak az lehet az oka, hogy így érezte a fokozatosságot erőteljesebbnek, hiszen a *vituperandum et odiendum* így ugyanazt telítődést jelzi, amelyet az *ad laudandum* mellé a margón beszúrt *et amandum* kifejez. Ebben az esetben tehát nyilvánvaló, hogy a *marginalis* és a *numerikus* stilisztikai javítás ideje egybeesett.

A javítások és beszúrások, kiegészítések tükrében Rákóczi tehát nem pusztán írója és lejegyzője volt a *Confessio Peccatoris*-nak, hanem, ha nem dolgozta is át és nem tisztázta is le a szöveget, s – tudomásunk szerint – mással sem készítettett tisztázatot, a szöveget egyszer vagy többször újra elolvasta, s különböző (grammatikai, stilisztikai, megértést segítő és teológiai terminológiai) szempontok szerint javította azt. Éppen ezért a kéziratban föllelhető javítások és betoldások regisztrálása és interpretálására jelentősen hozzájárul a *Confessio Peccatoris* és keletkezése folyamatának jobb megértéséhez.

Megjegyzések az oxfordi *Secretum secretorum*
(MS Hertford College 2) kéziratcsoportjához¹

A középkorban széles körben elterjedt pszeudo-arisztotelészi (valójában X. századi arab eredetű) királytükör, a *Secretum secretorum* kéziratának feldolgozása mai napig kihívás elé állítja a kutatókat. A *Secretum* gyakran megtalálható volt a középkori könyvtárak polcain (rövidebb vagy hosszabb változatban²). Latinra fordítását követő sikere nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a hagyomány szerint Arisztotelész írta Nagy Sándornak, és ket-tejük neve kellően vonzóvá varázsolta ezt a királytükört.³ A *Secretum* kéz-iratos hagyományán belül a királyi gyűjtemények sem képeztek kivételt, noha az udvari példányok mennyiségileg kevésbé reprezentatívak,⁴ különösen a XIV. századból. Nagy Lajos (1342–1382) király mégis birtokolt

¹ A tanulmány a Nemzeti Tehetség Program támogatásával készült, a „Nemzet Fiatal Tehet-ségeiért Ösztöndíj” című (NTP-NFTÖ-18) program keretében.

² Az arab nyelvű szöveget két fázisban ültették át latin nyelvre, így alapvetően egy rövidebb és egy hosszabb változata létezik. Elsőként Johannes Hispalensis fordította le 1120 körül az or-vosi részeket, ami *Epistola Aristotelis ad Alexandrum de regimine sanitatis* néven vált ismertté. Egy évszázaddal később, 1230 körül Philippus Tripolitanus itáliai klerikus Antiókiában megta-lálta a teljes arab nyelvű szöveget, és püspöke kérésére fordította le latinra. A szöveghagyomány-ban a következő fontos fázist a ferences Roger Bacon 1275 körüli átszerkesztése jelentette: en-nek során fejezetekre osztotta, új előszóval és jegyzetekkel is ellátta. Steven J. WILLIAMS (2003), *The Secret of Secrets: The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann ARBOR, University of Michigan Press. 31–60.; Steven J. WILLIAMS (1994), Roger Bacon and His Edition of the Pseudo-Aristotelian *Secretum secretorum*. *Speculum* 69, 57–73.; Mahmoud A. MANZALAOU (1982), Philip of Tripoli and his Textual Methods. In William F. RYAN, Charles B. SCHMITT (ed.), *Pseudo-Aristotle the Secret of Secrets, Sources and Influences*. London, Warburg Institute, 55–57.

³ A *Secretum* terjedéséről ld. Steven J. WILLIAMS (1994), The Early Circulation of the Pseu-do-Aristotelian ‘Secret of Secrets’ in the West. *Micrologus* 2, 127–144.; Mario GRIGNASCHI (1980), La Diffusion du *Secretum Secretorum* (Sirr al-’Asrar) dans l’Europe occidentale. *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 47, 7–70.

⁴ Steven J. WILLIAMS (2004), Giving Advice and Taking It: The Reception by Rulers of the Pseudo-Aristotelian *Secretum Secretorum* as a *Speculum principis*. In Carla CASAGRANDE, Chia-ra CRISCIANI, Silvana VECCHIO (eds.) *Consilium. Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale*. Florence, Edizioni del Galluzzo, 139–180.

egyét (Oxford, MS Hertford College 2), amely jelen tanulmányom kiindulópontja.⁵

Ez a kézirat több szempontból is kivételesnek tekinthető, egyrészt mert egy igen jó állapotban fennmaradt teljes, királyi megrendelésre készített *Secretum*ról van szó. Másrészt művészettörténeti szempontból jelentős, az illusztrált *frontispicium*, amelyen Lajos lovagkirályként, teljes fegyverzetben megfestett alakja dominál a h iniciáléban. A kódex a *Képes Krónika* műhelyében készülhetett, és kapcsolatban állhat Bölcs Róbert Nápolyból Budára hozott könyvtárával is. Az Oxfordban őrzött királytükör felépítése, fejezetbeosztása alapján (pontosabban Jakubovich Emil tanulmányára hivatkozva⁶) Friedrich Wurms⁷ a Lajos-féle kéziratot egy négy kötetből álló csoportba sorolta (ezek az ún. „átrendezett kéziratok”), ahogy arra a hazai szakirodalomban már Marosi Ernő is felhívta a figyelmet a *Képes Krónika frontispicium*ának vizsgálatával összefüggésben.⁸ A csoport elsődleges jellegzetességeit kívánom bemutatni, összehasonlítva a felépítésüket, a provenienciájukat és megkísérlem rekonstruálni a korábbi *possessorok* körét, azokban az esetekben, amikor kevés információ áll rendelkezésre, közelebb jutva Lajos király kódexének a *Secretumok* nemzetközi kézírathagyományán belüli elhelyezéséhez és a kéziratcsoport eddigi ismereteinek bővítéséhez.

Ahogy fentebb említettem, a középkori *Secretum* kéziratok feldolgozása nemzetközi szinten komoly érdeklődésre tart számot,⁹ és a több száz latin és népnyelven fennmaradt példányok tanulmányozásához kiindulópontként négy katalógus szolgálhat. Az első Richard Förster 1889-ben megjelent ta-

⁵ FÁBIÁN Laura (2018) Nagy Lajos királytükre: a *Secretum secretorum*. In FÁBIÁN Laura, HARASZTI SZABÓ Péter, LOVAS Borbála, UHRIN Dorottya (szerk.), *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*. Budapest, MTA-ELTE-HECE, 77–99.; Laura FÁBIÁN (2017), L’image du roi sage en Occident au XIVe siècle et un exemple concernant la Hongrie à l’époque angevine: le *Secretum secretorum* de Louis le Grand de Hongrie. In GyÖRKÖS Attila, KISS Gergely (éds.), « *M’en anei en Ongria* » *Relations franco-hongroises au Moyen Âge II*. Debrecen, MTA–DE Lendület Kutatócsoport, 83–103.; JAKUBOVICH Emil (1930), Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi *Képes Krónika* kora és illuminátora. *Magyar Könyvszemle* 37, 382–393.

⁶ JAKUBOVICH 1930: 382–393.

⁷ Friedrich WURMS (1970), *Studien zu den deutschen und den lateinischen Profassungen des pseudo-aristotelischen „Secretum secretorum“*. Hamburg, Bönecke, 81–83.

⁸ MAROSI Ernő (1995), *Kép és hasonmás, Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 190. 222. jegyzet.

⁹ Például a nemrégiben megjelent tanulmánykötet a *Secretum* népnyelvi változatait vizsgálta: Catherine GAULLIER-BOUGASSAS, Margaret BRIDGES, Jean-Yves TILLIETTE (éd.) (2015), *Trajectoires européennes du Secret des secrets du Pseudo-Aristote (XIIIe–XVIe siècles)*, Turnhout, Brepols.

nulmánya,¹⁰ noha ez a lista igencsak kezdetleges Wurms már említett 1970-es gyűjtéséhez képest. Wurms a latin nyelvű kéziratokat három kategóriában osztályozta: teljes, rövidített és töredékes, és tovább bontotta ezeket különféle alkategóriákra.¹¹ Az „átrendezett kéziratok” a teljes csoportba tartoznak, és mind a négy kézirat a *Secretum* teljes változatát tartalmazza. Szintén hasznos kiindulópont a Charles B. Schmitt és Dilwyn Know páros által kiadott adattár az 1500 előtti pseudo-arisztotelészi kéziratokról, melyeken belül a *Secretum*okat őrzési hely szerint veszik sorra.¹² Steven J. Williams monográfiájában egyrészt a fenti katalógusokra építve egészítette ki az 1325 előtti *Secretum*ok listáját,¹³ egy tanulmányában pedig az udvari *Secretum*okat gyűjtötte össze.¹⁴

Oxford, MS Hertford College 2

Egy korábbi tanulmányomban ugyan részletesebben bemutattam Nagy Lajos kódexét,¹⁵ az összehasonlítás végett összefoglalom a fontosabb jellemzőit. A reprezentatív célra készült 66 főlíós kódex csak a *Secretum*ot tartalmazza. Datálásában sokáig a *frontispicium* lengyel címere lehetett a kiindulópont, így 1370 utánra tették a készítését, viszont nem volt ismeretlen, hogy Lajos már korábban is használta a lengyel címet. Emellett stíluskritikai megfontolások alapján a *Képes Krónika* műhelyében készülhetett, ezért az 1360-as évek tűnnek valószínűbbnek.¹⁶ A kéziratot nem lehet különválasztani attól az eseménytől, hogy Lajos nápolyi hadjárata során Budára hozta Bölcs Róbert (1309–1343) király könyvtárának egy részét,¹⁷ ahogy arról Giovanni da Ravenna is beszámolt.¹⁸ Mivel Lajos *Secretuma*

¹⁰ Richard FÖRSTER (1889), *Handschriften und Ausgaben des pseudo-aristotelischen Secretum Secretorum*. *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 6, 1–22.

¹¹ WURMS 1970.

¹² Charles B. SCHMITT, Dilwyn KNOX (eds.) (1985), *Pseudo-Aristoteles Latinus. A Guide to Latin works falsely attributed to Aristotle before 1500*. London, The Warburg Institute, 1985. 54–76.

¹³ WILLIAMS 2003:367–430.

¹⁴ WILLIAMS 2004:139–180.

¹⁵ FÁBIÁN 2018.

¹⁶ MAROSI Ernő, TÓTH Melinda, VARGA Lívía, WEHLI Tünde (szerk.) (1982), *Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban. Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 128.

¹⁷ Isabelle HEULLANT-DONAT (2000), *Une affaire d’hommes et de livres. Louis de Hongrie et la dispersion de la bibliothèque de Robert d’Anjou*. In Noël COULET, Jean-Michel MATZ (éds.), *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge*. Rome, 689–708.

¹⁸ „Imo verius dicam librorum dumtaxat residuam fecem. Nempe Ludovicus rex, ultum fratris necem in Apulos tendens, regno invaso, genitorem meum, physicus eius, sanctissimi atque omni sapientia adornatissimi quondam regis Roberti thesauro pretiosissimo librorum regia liberalitate

előtről nincs tudomásunk más példányról az udvarban, és Róbert híres könyvtárában megtalálható volt egy *Secretum*,¹⁹ feltehetően az oxfordi kéziratot egy Nápolyból hozott példányról másolhatták.

Illusztráció az említett király-ábrázoláson kívül, a személyére vonatkozó királyi címerek vannak az alsó lapszélen. Valószínűleg tervbe volt véve a kódex díszítése (erre utalnak az üres helyek a lapszéleken és az iniciáléknál is), de a további fóliókon csak különböző kezektől származó margináliák találhatók. Meglehetősen homályos a kódex Angliába kerülésének provenienciája, ezért feltevésekre vagyunk utalva. A kódex újkori útjának feltérképezését a kézirat *frontispicium*án és a harmadik fólió *recto* oldalán található 1658-as dátumbejegyzés (fol. 1r., fenti lapszélen: *Liber Aula Magd[alena]. Oxon[iensis]. 1658*; lap alján: *Ex dono Edmundi Hall Art : Mag : & Coll : Pembr : Socij :*) segítheti. E szerint Edmund Hall klerikus (1619/1620–1687) a Magdalena Hall-nak (a mai Hertford College jogelődjének) adományozta a kódexet.²⁰ Minthogy Lajos *Secretum*ának felépítése²¹ megegyezik a kéziratcsoport karlsruhei példányával, így erre a következő kódex leírásánál térek ki.

Karlsruhe, Aug. perg. 63.

A Wurms-féle kategórián belül tulajdonképpen az első, egy szintén XIV. század második felében készült itáliai kódex, amely ma a karlsruhei egyetemi könyvtárban van (Karlsruhe Badische Landesbibliothek, Cod Aug. Perg. 63).²² Wurms a másik három kódexet is ehhez képest sorolja be. A könyv két kódexből lett összeállítva (fol. 1r–24r. + fol. 24v–72v.), ez a külső stílusjegyek és az íráskép alapján is jól kivehető.²³ A kódexben összesen hat

donavit.” Vittore NASON intr., ed. (1986) Giovanni Conversini da Ravenna, *Rationarium vite*. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 157.

¹⁹ Ahogy arra egy prédikációjában is hivatkozott, ld. Darleen N. PRYDS (2000), *The King Embodies the Word, Robert d'Anjou and the Politics of Preaching*. Leiden, Brill, 118.

²⁰ Neil Ripley KER (1983), *Medieval Manuscripts in British Libraries*, I–IV, Oxford, III, 619–620.; Exh., *Hungarian Art Treasures, Victoria and Albert Museum*. London, 1967, 137. sz.; A kódex provenienciájáról bővebben ld. FÁBIÁN 2018:81–82.

²¹ A pontos tartalmáért ld. FÁBIÁN 2018:91–98.

²² Ez az egyetlen a négy közül, amelyik digitális formában teljesen elérhető az alábbi oldalon: <https://digital.blb-karlsruhe.de/blbhs/content/titleinfo/1889978> (letöltés: 2017. december 10.); Karl PREISENDANZ (1970), *Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe Badische Landesbibliothek V. Die Reichenauer Handschriften*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 203–205.

²³ Anyaga pergamen, a pergamenlapok száma 72 számozott fólió, mérete: 33,9 x 24,5 cm. A szöveg több kéz írása, kalligrafikus gótikus könyvirás, beosztása csak a fol. 24r-ig kéthasábos, majd egyhasábos. A *Secretum*ban a fejezetek kezdősorait vörös rubrummal írták, de a kezdőbetűket felváltva írták kék és vörös tintával. Egyes fóliók kissé kopottak, de a szöveg végig jól ol-

különböző jellegű szöveg olvasható. A legelső maga a *Secretum secretorum* (fol. 1r–23r); a második egy orvosi recepteket tartalmazó kivonat Avicennától (*Hec sunt medicina secundum Avicennam*, fol. 23r–23v.); a harmadik egy bemásolt oklevél, a *protocollum* titulátúrája alapján feltehetően XIII. század végi – XIV. század eleji, mivel II. (Sánta) Károly nápolyi királyt (1285–1309), Bölcs Róbert apját, és I. János (Johannes Marchionem Montiferrati) montferrati örgrófot említi (fol. 23v.)²⁴; a negyedik egy egy oldalas szöveg a „*Rubrica de magnanimitate*” kezdettel a fol. 24 versón (ezt valószínűleg több kéz másolta). A következő, ötödik már egy hosszabb terjedelmű szövegkorpusz, Pszeudo-Máté evangéliuma (fol. 24v–40v.) és végül egy Nagy Sándor történet (fol. 40v–67v.). A kódex ugyan heterogén szövegekből áll, viszont két munka tágabb értelemben összekapcsolható a *Secretum*-mal. Egyrészt az Avicenna kivonat minden bizonnyal azért került be (rögtön a *Secretum* után) mert az orvosi-gyógyító részei miatt tartalmilag hasonlóknak vélte a *scriptor*. Másfelől a Nagy Sándor történet szintén kötődik a *Secretum*hoz, a makedón uralkodóhoz köthető vonatkozása miatt.

A *frontispicium* iniciáléja vörös-kék tintával díszített H (*Hic est nobilissimus...*) betű, ugyanilyen díszített iniciálé még a fol. 11. versón található. *Possessor* terén a helyzet nem egyszerű, mivel a szövegek előtt nincsenek dedikációk, tehát feltehetően nem királyi-udvari megrendelésre készült. Egy korábbi katalógus szerint a kézirat valamikor 1385 előtt készülhetett Modenában,²⁵ amire a kódex legelejére bejegyzett pár családtörténeti vonatkozású mondat utalhatna csupán, viszont ez nem jelenti, hogy a kódex többi részére is vonatkoztatható. A számozatlan fólióra bejegyzett rövid családi események (születések és halálozások) alapján a *terminus post quem* 1395 körül határozható meg, viszont figyelembe véve, hogy nem tartozik szervesen a kódex egyetlen szövegéhez sem, és a pergamen ránézésre is más mint a többi, nem feltétlenül árulkodó sem a *Secretum*, sem a kódex többi szövegének készülésétől sem. A XIV. századot követően provenienciájáról annyit ismert, hogy a recihenai apátság gyűjteményéből került több száz kézirattal együtt a karlsruhei gyűjteménybe a XIX. század elején.²⁶ Margináliák, megjegyzések több fólión is vannak (több kéztől), de *possessor* bejegyzés

vasható. Több felső lapszéli bejegyzés alapján körülvágták a *Secretumot* tartalmazó részeket (pl. fol. 19r. vagy 23r.). A nagyobb különbség a fol. 24 rectón kezdődik, ezt már minden bizonnyal más kéz írhatta, és a fol. 24. versón kezdődött szintén.

²⁴ „Karollus secundus dei gratia rex Ierusalem, Sicilie, ducatus Apulie et principatus Capue, prouincie et Folcalquerij comes, viris nobilibus et discretis pot, Consilio et Communi Asten. dilectis amicis suis Salutem et sinceram dilectionem.” Cod. Aug. Perg. 63. fol. 23v.

²⁵ Alfred HOLDER (Hrsg.) (1917), *Die Handschriften der Grossherzoglich Badischen Hof- und Landesbibliothek in Karlsruhe VII, Die Reichenauer Handschriften*, Leipzig–Berling, Verlag und Druck von B. G. Teubner. 148.

²⁶ PREISENDANZ 1970:203–205.

vagy rá utaló jel nincs. A nápolyi-montferrati hatáskörű oklevél bejegyzés a kódex nápolyi kapcsolatát is alátámaszthatná, de nem egyértelmű a helyzet, hogy ki, mikor és miért másolta be.

Lajos kódexe feltűnő hasonlóságot mutat a karlsruhei kötet *Secretumá*-val, mind szerkezetileg, mind külső jegyek alapján. Szövegük és felépítésük megegyezik, a rövid felvezető után (*Hic est nobilissimus...*) következik a tartalomjegyzék (fol. 1r–1v.), a prologusok (fol. 1v–3r.), majd a fejezetek négyes, Roger Bacon-féle²⁷ felosztása (fol. 3r–23r.). A *Secretumok* esetében alkalmanként előfordult, hogy a scriptorok más szövegekkel is kiegészítették a pszeudo-arisztotelészi királytükrot, például ritka módon a karlsruhei kódexben megtalálható pszeudo-Albertus Magnus hét növényről szóló leírása (a *De secretis mulierum*, vagy *De virtutibus herbarum, lapidum et animalium* címen ismert szöveg részlete²⁸) (fol. 21r–21v.). Ezt a növényleírást az oxfordi kódexben is megtaláltam a negyedik könyvben (fol. 60–62. v.), és valószínűleg az az egyik oka, hogy a hét gyógynövény leírása szintén a Nagy Sándor hagyományhoz kapcsolódik, és a pszeudo-Albertus Magnus szöveg szerint az ő tudása révén vált ismertté a növények csodás hatása. A kézirat két vonatkozásban tér el az oxforditól: egyrészt a karlsruhei *Secretum*-ban nincs illusztráció,²⁹ és a *Secretum* ebben az esetben nem egy különálló kódex.

Párizs, BnF. Lat. 6756

A harmadik kézirat Párizsban, a Bibliothèque national de France-ban található (BnF, lat. 6756).³⁰ A 38 fólióból álló könyv tulajdonképpen első ránézésre csak abban hasonlít az oxfordi kódexhez, hogy szintén egy *Secretumot* tartalmaz, de tartalomjegyzék és illusztráció nélküli, és láthatóan nem szánták reprezentatív célra: apróbb betűs kézírással³¹ készítették, csupán vöröskék tintával díszítették a betűket, beosztása kéthasábos és számos margináliája pedig azt igazolja, hogy sokat forgathatták. Provenienciájáról annyit

²⁷ Ld. 1. lábjegyzet.

²⁸ ALBERTUS MAGNUS (1669), *De secretis mulierum. Item, de virtutibus herbarum, lapidum et animalium*, Amstelodami, Apud Henricum et Theod. Boom, 126–130.; Michael H. BEST, Frank BRIGHTMAN (eds.) (1973), Albertus Magnus. In *The Book of Secrets of Albertus Magnus of the Virtues of Herbs, Stones and Certain Beasts, also a Book of the Marvels of the World*. Oxford, Clarendon Press, 18–24.

²⁹ Ez is tartalmaz a kódex második felében rajzokat (fol. 36r-tól, különösen a fol. 40v-től), amiket láthatólag kedvtelésből vázolhatott fel valaki. De a fol. 40. versótól feltehetően már tudatos illusztrálási szándék megnyilvánulását kell abban látni, hogy a vörös rubrummal megegyező színű kutyát is felrajzolt a készítő. A rajzok befejezetlenek, nem egy szó szerint félbe maradt (fol. 46v.).

³⁰ GRIGNASCHI 1980:14–15.

³¹ A fóliók kezdő sorait cirkalmasabb betűkkel írták, például az „l”, „t” betűk szárait.

ismert, hogy először egy orléans-i jogász, Hugo de Matiscone kánonjogi *licentiatus* könyve volt, aki a kódex végén, a legutolsó számozatlan fólión olvasható *possessor* bejegyzés szerint Jean Jouvenel des Ursins, VII. Károly (1422–1461) idején élt reimsi érseknek adta.³² A könyvet minden bizonnyal 1429 és 1432 között adhatta Jean Jouvenel-nek, mivel az *ex libris* szerint párizsi avranches-i esperes és parlamenti *avocat* volt, de Ursins 1432-től beauvais-i püspök lett, s előtte töltötte be az említett hivatalokat. Steele úgy vélte, hogy a kéziratot egy XIV. századi itáliai vagy avignoni kéz készíthette,³³ az íráskép alapján ez igen valószínű. A könyvet így minden bizonnyal a XV. század elején kapta meg az érsek, de az első *possessor* nem feltétlenül Hugo de Matiscone volt.

Röviden érdemes kitérni a párizsi kézirat egy sajátos jellegzetességére, amely a kutatók figyelmét korábban már felkeltette, mivel a *Secretum secretorum* kézirat hagyományában a párizsi példány különleges helyet foglal el. Ahogy fentebb említettem a *Secretumot* két fázisban fordították le latin nyelvre. Philippus Tripolitanus változatában a fiziognómia fejezet általában a tizedik könyvben olvasható, míg az eredeti arab verzióban a második könyv végén. A párizsi kézirat annak a ritka változatnak egyik ékes példája, hogy a fiziognómiát a második fejezet végére másolták be. Noha jelenleg nincs olyan ismert kézirat, ami a legkorábbi változata lenne Philipus Tripolitanus fordításának (a későbbiekben ez is folyamatosan változott, hol lerövidítették, hol kiegészítették), Steele megfigyelte, hogy ez a párizsi kötet az első ismert változata, ami szoros kapcsolatot mutat a feltételezett eredetivel.³⁴ Grignaschi ezt azzal egészítette ki, hogy nem csupán a párizsi az egyetlen, amiben a fiziognómia a második könyv végén van, de az első itáliai fordítások is ezt az elrendezést tükrözik.³⁵ Ez a szerkezetbeli részlet a fiziognómia fejezetről azért is fontos, mivel nem csupán a párizsi, hanem az egész „átrendezett kéziratok” csoportra jellemző.

³² „Iste liber est Hugonis de Matiscone, licenciati in legibus ac canonici ecclesie Aurelianensis, quem dedit Pictavis domino Johanni Jouven. De Urssinis, decano Abrincensi et regio advocatio in curia parlamenti.” Léopold Victor DELISLE (1868), *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale*, II, G. Olms (Hildesheim, RFA), 421.; Ezúton helyesbítem korábbi tanulmányomban tévesen tett megállapításomat, mi szerint nem VI. hanem VII. Károly idején volt reimsi érsek.

³³ STEELE 1920:xxii–xxiii.

³⁴ STEELE 1920:xxii–xxiii.

³⁵ GRIGNASCHI 1970:14., 22.

München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 15.963

A negyedik „átrendezett” *Secretum* egy XV. századi Münchenben őrzött kódexben van (München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 15.963). Újkori provenienciájáról annyi tudható, hogy eredetileg a salzburgi Szent Péter bencés apátság könyvtárából került Münchenbe.³⁶ Noha *possessor* bejegyzés nincs, a kézirat miniatűrái támpontul szolgálhatnak a megrendelő körével kapcsolatban.

A kódex két munkából áll, az első 64 fólión a *Secretum* olvasható (fol. 1r–64v) és a karlsruhei kézirathoz hasonlóan nem önálló kötet, mivel a második a XIV. századi teológia professzor, Krakói Mátyás *Tractatus de arte moriendi*³⁷ (fol. 65r–86v) című munkája.³⁸ A kéziratcsoporton belül egyrészt kronológiailag ez áll a legtávolabbi kapcsolatban az oxfordi kézirattal, de felépítésében beilleszkedik az „átrendezett” csoportba. A tartalomjegyzék ebben az esetben is megelőzi a szöveget (fol. 1r–3v), ezt követik a prologusok (fol. 4r–8v.).³⁹ A kötetet egy kéz készítette, egyhasábos beosztású és egy scriptor másolta, valamint a fóliók díszítése is egy kéz munkája, így összességében egységes. A négy kézirat közül csak erre jellemző, hogy a fejezetek számozva vannak (összhangban a tartalomjegyzékkel), ami segíti azok kereshetőségét. Állapotából ítélve eredeti kötésében jegyzetelt pergamenek vannak bekötve, és a két szövegben több fólión is megtalálhatók a használat nyomai, és ugyanaz a kéz jegyzetelhetett a lapszéleken. A négy „átrendezett” kézirat közül ennek az illusztrációja legkvalitásosabb, több oldalt is gazdagon díszítettek. A *Secretum* kezdő oldalán (fol. 4r.) a D iniciálében (*Domino suo excellentissimo...*) egy könyvet olvasó klerikus alakja rajzolódik ki. A lapszéli színpompás aranyozott növényi indák keretbe foglalják a szöveget, a bal alsó sarokban egy érsek – feltehetően a donátor – tekint fel, mellette a salzburgi érsek(ség)re utaló címerábrázolással. Mivel a kódex provenienciája Salzburgba vezet, aminek kéziratait a XIX. század elején

³⁶ Carolus HALM, Fridericus KEINZ, Guilielmus MEYER, Georgius THOMAS (Hrsg.) (1878), *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis. T. II pars III, Codices num. 15121–21313 complectens, Monachii, 1878*. O. Harrasowitz, Wiesbaden, 1969. 44.; Hermann HAUKE (1982), Die ehemals St. Petrischen Handschriften in der Bayerischen Staatsbibliothek. In Aegidius KOLB, Gregor Martin LECHNER, Kuno BUGMANN (Hrsg.), *Festschrift St. Peter zu Salzburg: 582–1982*, Salzburg, Verlag St. Peter. 823.

³⁷ Mary Catharine O’CONNOR (1942), *The Art of Dying Well: the Development of the Ars moriendi*. Columbia University Press, 73.

³⁸ *Catalogus codicum latinorum*, 44.

³⁹ Az első könyv a 8v–35v., a második könyv a 36r–39v, a harmadik könyv a 39v–56v, és végül a negyedik könyv az 56v–64v.

a müncheni bajor állami könyvtárba vitték,⁴⁰ így a salzburgi érsekek között érdemes a donátort a későbbiekben keresni.⁴¹

Az „átrendezett kéziratok” összehasonlítása

A négy kézirat közül kettőről, az oxfordiról és a karlsruhei példányokról megállapítható, hogy nagyjából azonos idősávban készülhettek (valószínűleg kb. 1360–1395 között). A párizsi kódex esete már bizonytalanabb, valamikor a XIV. század második felében (de legkésőbb 1429-ig), míg a müncheni a XV. században. Földrajzilag nem mutatnak hasonlóságot, mivel az oxfordi a jelek szerint egy itáliai kódex alapján készült Budán, a karlsruhei Itáliában (talán Modenában⁴²), a párizsi esetében nincs konkrétum, talán Orléans-ban vagy Párizsban, és a müncheni pedig a miniatúrák alapján Salzburgban. Viszont figyelembe véve, hogy Lajos *Secretum*-át egy nápolyi/itáliai példányról másolhatták, és elfogadva Steele megfigyelését, hogy a párizsit egy avignoni/itáliai kéz készíthette, a kéziratcsoport máris több szálon kötődik egymáshoz.

Possessor terén csak az oxfordi és a párizsi kódexek esetében van határozott támpontunk. Míg a müncheni kódexet minden bizonnyal egy salzburgi érsek készítette (de a pontos személy kiléte további kutatásokat igényel), a párizsi esetében pedig Jean Jouvenel des Ursins érsekhez csak ajándékozással került egy orléans-i jogásztól, és összességében ez a legszerényebb kivitelű kódex a négy közül. A karlsruhei kódex *possessor*a a legproblémásabb, tulajdonképpen semmi bizonyosat nem lehet tudni, itáliai provenienciáját egy családtörténeti bejegyzés, illetve a II. Károlyt és I. János montferati örgrófot említő oklevél erősíti meg.

Felépítés tekintetében a párizsit kivéve, mindegyik kéziratnak van tartalomjegyzéke. A tartalomjegyzékek megfogalmazásukban, nyelvezetükben nagyon hasonlóak, a karlsruhei és oxfordi gyakorlatilag megegyezik, a müncheni néhány módosítástól eltekintve szintén. A tartalomjegyzékek minden esetben megelőzik a prológusokat, ami általában nem jellemző a teljes *Secretum* kéziratokra, mivel többnyire a bevezetők után szoktak következni.⁴³ A müncheni és a párizsi kódexekbe nem másolták be a pseudo-Albertus Magnus részt, és a korábbi katalógusokban is csak az volt ismert,⁴⁴ hogy

⁴⁰ Elisabeth KLEMM (1980), *Die romanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek, 3/1. Die Bistümer Regensburg, Passau und Salzburg*. Wiesbaden, Reichert, 155.

⁴¹ A donátor beazonosítását az is nehezíti, hogy három különböző címerábrázolás is előfordul (fol. 4r., 8v., 65r.).

⁴² A korábbi katalógus indoklás nélküli megjegyzése szerint Modena. HOLDER 1917:148.

⁴³ Például a XIII–XIV. századi müncheni BSB Clm 615.

⁴⁴ WURMS 1970:81–82.

a karlsruhei kézirat tartalmazza a hét növény leírását, de ez kiegészíthető az oxfordival is. Fontos, hogy mindegyik – és nem csupán a párizsi lat. 6756-os jelzetű – kézirat elrendezésében található a fiziognómia fejezet a második könyv végén, tehát mindegyik ahhoz a kézirat hagyományhoz kapcsolódik, amely az eredeti, arab nyelvű elrendezést mutathatja.

A kéziratcsoport oxfordi, karlsruhei és párizsi kódexe között az összekötő kapocs minden valószínűséggel Itália lehetett. A karlsruhei példányról megállapítható, hogy Itáliában készült, felmerült Modena, de nem zárnam ki hipotézis szintjén akár Nápoly lehetőségét sem. A kéziratcsoportban egyfelől csak Lajosé a királyi példány és gyakorlatilag teljes a megegyezése a karlsruhei kézirattal. Mivel ez utóbbi esetében csak annyi állapítható meg, hogy itáliai, így valószínűleg létezhetett egy harmadik, amiről másolhatták ezeket, viszont a kéziratcsoport tagjai a fentiek tekintetében nem tartoznak a tipikus felépítésű *Secretumok* közé.

G. MOLNÁR PÉTER

A budai Erzsébet-rendi apácák első éveit néhány újra felfedezett levél alapján

Milyen jó lesz megismerkedni valakivel, aki *volt*,
mérhetetlen hosszú idők előtt volt, és megmondja nekem,
mit szeretett, mit gyűlölt, minek örült, miért bánkódott.

(JANKOVICS MARCELL¹)

A budai Batthyány, korábban Bomba tér északi oldalán áll a volt Erzsébet-rendi kolostor és templom, amelynek korai történetéhez néhány 2017. őszén árverésre bocsátott német nyelvű levél nyújt adalékot. Kilenc levelet bocsátottak a sikertelenül végződött árverésre, amelyből nyolcat az első főnöknő, Clara Anger (1747–1814) írt II. Józsefnek (1741–1790), s amelyek a császár saját kezű válaszait is tartalmazzák, a kilencedik pedig az uralkodónak a főnöknőhöz írt levele.

A rend magyarországi történetéről kevés publikáció született. A legrészletesebb Pokorny Emánuel *A Szent Erzsébet-szerzet* címmel² írt könyve, illetve Beke Margit publikált egy tanulmányt³ 2005-ben, de ez főleg a rend XIX–XX. századi történetét tárgyalja.⁴ A levelek és egyéb források segítségével próbálom meg bemutatni az Erzsébet-apácák budai életének első pár évét, illetve a levelek fordítását is közlöm.

Előzmények

A Bomba téri kolostor és templom története a török időkbe nyúlik vissza: dervislakások és dzsámi állt ezen a helyen, melyet Buda felszabadítása után a ferences rend kapott meg, és ott 1703-ban kolostort kezdett el építeni.

¹ JANKOVICS Marcell (2006), Mohács után. In HUNYADI Csaba Zsolt (szerk.) (2006), *Az örök Felvidék. Felvidéki magyar írók történelmi elbeszélései*. Szeged, 20–28.

² POKORNY Emánuel, *A Szent-Erzsébet szerzet tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára*, Budapest, é. n. Az előszó 1935-ben kelt.

³ BEKE Margit (2005), A budai Erzsébet-apácák megtelepedése és életük 1785-től. In ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert (szerk.) (2005), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I.*, Budapest–Piliscsaba, 288–294.

⁴ A rend alapítására ld. POKORNY (é. n.), 7–18. Ld. még: KOLTAI András (2016), Erzsébet-nővérek. In *Szerzetesség a koraiújkor Magyarországon*: Összehasonlító rendtörténeti blog, 2016. 10.03. (<https://szerzetes.hypotheses.org/noi-rendek/erzsebet>; letöltés: 2019. január 3.)

A templom és a kolostor 1890 után
(Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.
XV.19.d.1.08.045)

1722-ben a nyugati (Fő utca felé eső) szárny épült meg, 1726-ban a keleti (Dunára néző) szárny. 1731–37 között épült a templom, amely 1741-re kapott tornyot.⁵

II. József 1782 januárjában hozott rendeletével feloszlatta a kontemplatív életmódot folytató szerzetesrendeket.⁶ A Fő utcai kolostorban élő ferencesek sem lehettek nagyon nyugodtak, amikor 1784. október 15-én az uralkodó látogatást tett náluk, és misehallgatás után megtekintette az épületet.⁷ Ennek az volt az oka, hogy II. József a Várban lévő katonai kórház számára – amelyet a városnak engedett át – keresett új helyet, és erre kezdetben a Fő utcai épületet találta alkalmasnak. A budai ferencesek így joggal félték a feloszlástól, amitől csak gróf Batthyány József (1727–1799) hercegprí-

⁵ POGÁNY Frigyes (szerk.) (1963), *Budapest Műemlékei I.*, Budapest, 651–652., POKORNY é. n.: 22–27. Ld. még: FEJÉRDY Tamás (1991), *A barokk építészet szerepe a mai magyar városképekben.* In *A barokk kor műemlékei: az Egeri Nyári Egyetem előadásai, 1990. augusztus 15–22.*, Eger, 92.

⁶ A témához ld. VELLADICS Márta (2000), *Szerzetesrendi abolíció Magyarországon, 1782–1790, Levéltári Közlemények* 71, 1–2. 33–52.; IFJ. BARTA János (2012), *A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország*, Debrecen, 75–77.

⁷ POGÁNY 1962: 654., POKORNY é. n.: 32.

más közbelépése mentette meg a közösséget.⁸ 1785 márciusában született meg az a döntés, hogy a ferenceseknek a felosztatott ágostonos rendiek kolostorába kell átköltözniük az Országútra – ahol a mai napig is élnek. Ugyanakkor a Bomba téren lévő ferences kolostort a hadmérnökök mégsem találták alkalmasnak a katonai kórház számára, így 1785 szeptemberében az uralkodó úgy döntött, hogy a bécsi Erzsébet-rendi kolostorból néhány nővér települjön át a budai ferencesek kolostorába, hogy ott női kórházat működtessenek,⁹ a katonaság pedig a kiscelli trinitáriusok rendházát és templomát kapta meg, a mai Kiscelli Múzeum épületét.¹⁰ A ferences kolostor átalakítási munkálatait Franz Anton Hillebrandt (1719–1791) tervei alapján Tallherr József (1730 k.–1807) kamarai építész végezte 1785–1787 között.¹¹

Az uralkodónak a nővéreket érintő döntése nem volt teljesen előzmény nélküli: Dosezl Mária postamesternő már 1736-ban épületeket és szőlőt hagyott a betegápolással foglalkozó rendre, hogy az Budán is kolostort alapíthasson, s a bécsi konvent engedélyt is kért erre. Am 1738-ban mégis inkább Pozsonyt választották az új konvent helyéül.¹²

1785. szeptember 23-án tehát II. József elrendelte, hogy 18 nővér költözzön Budára, és számukra fejenként évi 150 forint ellátást állapított meg, illetve a kórház fenntartására évi 4000 forintot.¹³ Főnővérnek a tiroli születésű, ekkor 38 éves Clara Angert választotta meg a közösség.¹⁴ A nővérek két csoportban, hajóval tették meg utat és 1785. november 6-án, illetve 15-én érkeztek meg Budára.¹⁵ A budai Víziváros lakossága ekkor nagyobb részt

⁸ POKORNY é. n.: 32.

⁹ Noha a kolostor katonai kórháznak nem volt alkalmas, az uralkodó szerint városi kórház céljára megfelelő lehet: „Ismerem a kolostort, magam vettem szemügyre. Nincsen akadálya annak, hogy azt az Erzsébetiek részére jól át ne lehessen alakítani. Nagy a különbség katonai kórház és egy ilyen kórház között, mert ennek 20 ágy számára legfőleg két szobára van szüksége, a katonai kórházat pedig 160-170 ágyra kell berendezni, aminél az épület földszintjét is igénybe kellene venni. Különbön is Budán nincs más épület ennek a kórháznak és kolostornak behelyezésére, ezért elhatározásom szerint kell intézkedni. József.” Idézi POKORNY é. n.: 38.

¹⁰ POKORNY é. n.: 33–35., vö. VELLADICS 2000:54. lábjegyzet.

¹¹ POGÁNY 1963:654., POKORNY é. n.: 39.

¹² POKORNY é. n.:18–20.

¹³ POKORNY é. n.:38.

¹⁴ Clara Anger 1747. június 1-jén született a tiroli St. Johannesben Katharina néven. Mind a hat testvér – két fiú, négy leány – szerzetes lett. 1764-ben lépett be az Erzsébet-rendiek bécsi kolostorába, 1766-ban tett fogadalmat. A bécsi kolostorban többek között a pincéért és a konyháért felelt. Prímási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE58/10. Az életrajzi adatokra ld. *Biographie der hochgebohrnen, hochgelehrten und hochwürdigen Frau Frau Maria Klara von Anger, ersten und ruhmwürdigen Oberin des WW. EE. Elisabethiner-Klosters in der königl. freyen Haupt- und Krönungsstadt Ofen*, Buda, 1803. Az egyes tisztségekről és az azokhoz kapcsolódó feladatokról ld. *Regel, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen Elisabethinerinnen genannt, des dritten Ordens des heil. Vaters Francisci*, Graz (é. n.), 38–46. (<http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ24453207>; letöltés: 2019. január 3.)

¹⁵ POKORNY é. n.:39–42.

németekből állt, kisebb részben magyarokból és szlávokból. A katolikus hívek száma 6550 volt, ebből 5400 felnőtt.¹⁶ Ahogyan a *Canonica Visitatio* fogalmaz: „A ferences atyák monostorába 1785-ben József császár kegyesen bevezette az Erzsébet-rendi nővéreket, akik a beteg nőket az ispotályba fölveszik és gondosan ellátják.”¹⁷

Kondé Miklós (1730–1802) apát, esztergomi kanonok már érkezésük másnapján, november 16-án német nyelvű szabályzatot (*Ordenssatzung*) adott ki a nővéreknek, amely 10 pontból állt.¹⁸ A nővérek budai élete sok nehézséggel indult. Clara Anger az apácák által elfoglalt volt ferences kolostorban uralkodó sanyarú helyzetet mutatja be a primásnak egy november 25-én kelt levélben: a kolostor szép ugyan, de teljesen üres, ezért a legutolsó apróságról is neki kell gondoskodnia. Már 12 napja (ő ugyanis az első csoporttal, november 5-én érkezett) idegen jötevők kegyéből tudnak csak étkezni, mert sem élelmiszerük, sem főzési lehetőségük nincs; minden építés alatt áll és semmi sincs befejezve; a betegszoba a második emeleti klauzúrában van; bár megfelelő mennyiségű cella áll rendelkezésre, ezek elég messze esnek egymástól, mert a kolostor igencsak nagy kiterjedésű.¹⁹

A levelek

Az aukció előtt kaptam kézhez a leveleket, hogy azokról rövid leírást készítsék az antikvárium részére. Az uralkodóhoz írt kilenc levél 1786. október 8. és 1788. november 6. között keltezett. Bár a borítékok sorszámozva vannak, időbeli sorrendjük eltér a számozástól. Kezdetben nem tudtam, honnan származhatnak a levelek, mivel csak az antikváriussal voltam kapcsolatban, és az iratok jelenlegi tulajdonosát nem ismerem. Pokorny azonban némelyikből részleteket közöl említett művében, sőt a 9. számú levél, amely II. József rövid köszönőlevele, fotómásolatban, fordítással együtt lett közreadva. Pokorny lábjegyzete szerint ezek a levelek az erzsébetiek irattárából valók,²⁰ és a borítékokon látható számozás szerint hivatkozik rájuk.

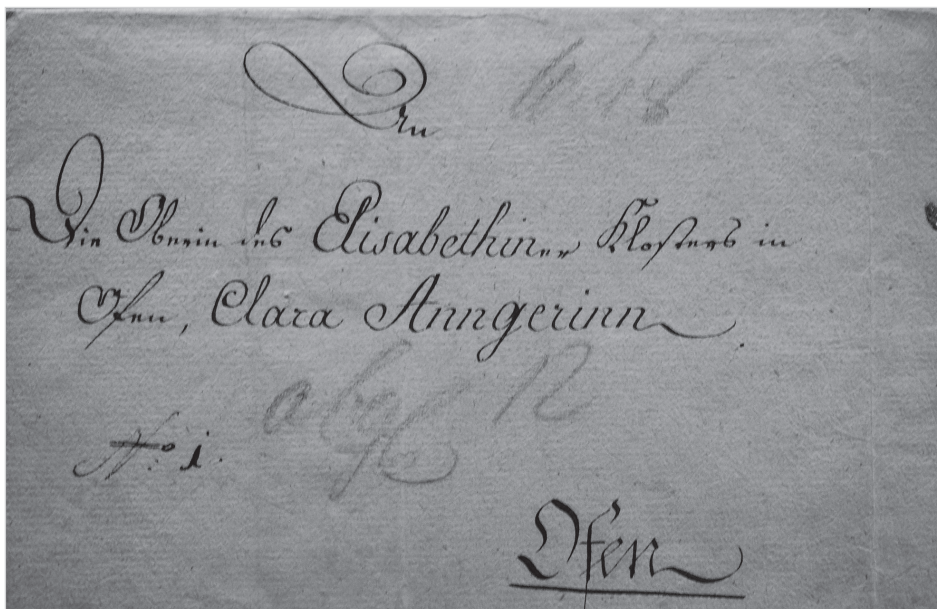
¹⁶ Prímási Levéltár, *Visitationes Canonicae* Lib. 156/b, 73–74.

¹⁷ Prímási Levéltár, *Visitationes Canonicae* Lib. 156/b, 94.

¹⁸ Prímási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE58/10, 8. sz. A legfontosabb pontok: evangéliumi fogadalmak értékeinek szem előtt tartása, egyszerű ruházkodás, havi gyónás, csak a főnöknő viheti a postára a leveleket, a betegek ellátása ügyében a főnöknőnek teljhatalma van, klauzúra betartása, ill. a 8. pont a napirendet tartalmazza. Ez a szabályzat jóval rövidebb és lényegre törőbb, mint a nyomtatásban megjelent *Regel, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen Elisabethinerinnen...*, ld. 10. lábjegyzet, vö. POKORNY é. n.:42.

¹⁹ Prímási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE58/10, 6. sz., vö. Clara Angernek a Helytartótanácsához írt levele, POKORNY é. n.:44.

²⁰ POKORNY é. n.:52, 3. lábjegyzet. A levelek minden bizonnyal a szerzetesrendek 1950-es feloszlásakor kerültek ki az irattárból.

Az 1. számú boríték

A leveleken kívül említést tesz Clara Anger kéziratos feljegyzéseiről is, amelyet szintén a kolostorban őriztek,²¹ és amelyet szintén felhasznált műve megírásakor.

Mivel Pokorny csak egy-két részletet közöl a levelekből, érdemesnek tűnik végig venni, miről is levelezett a főnövér az uralkodóval, milyen témákat érintett, milyen problémákat vetett fel a kolostor vezetője ezekben az iratokban, és milyen válaszokat kapott ezekre. Mindebből kiderülhet, milyen képet alkothatott II. József a budai kolostor életéről ebben a két évben, illetve hogyan alakult ki a levelezés kettőjük között. Emellett a főnövér személyére, egyéniségre vonatkozó információkat is ki lehet gyűjteni a levelezésből.

Arra a kérdésre, hogyan és miként kezdett el levelezni az uralkodó és a budai kolostor főnöknője, a választ az időrendben első, 2-es sorszámot viselő levélben találjuk, amely 1786. október 8-án kelt, és Clara Anger egy nővérről, bizonyos Augustináról írt. A levélben hivatkozott egy korábbi kérésére is, amelyet az uralkodónak küldött. Ez alapján feltételezhetjük, hogy levélváltásra már korábban is sor került a főnövér és az uralkodó között.

²¹ *Beschreibung des Anfangs und Fortgang des Klosters St. Elisabeth hier zu Ofen*, ld. POKORNY é. n.:40.

Ez a korábbi levél a Schell Károly báró (1754–1802)²² tanácsára írt kérvény lehetett, melyet azért írt az uralkodónak, mert a Helytartótanáctól nem kapott választ az épület átépítésére vonatkozó kéréseire. Ezeket a kéréseket 1786 januárjában és februárjában terjesztette fel.²³ Az Augustina nővér ügyében írt válaszában II. József kegyesen engedélyezte, hogy a főnövér továbbra is hozzá forduljon a nővérek felvételével vagy személyes ügyeivel kapcsolatban. Ezt az engedélyt Clara Anger olyannyira komolyan vette, hogy egy személyzeti problémával kapcsolatos levelében²⁴ arról tájékoztatta a primást, az ügyben már írt az uralkodónak is, mert neki írásos engedélye van erre.

Az épülettel és a kórházzal kapcsolatos adatok

1786. november 3-án Clara Anger arról tájékoztatta az uralkodót, hogy bár a betegszobák többsége elkészült, de a nedvesség miatt tavaszig, március 19-ig nem lehet használatba venni azokat. Azt is megemlítette, hogy a mennyezetre Szent Erzsébetet kívánja megfestetni, mert ha csak lemeszelnék azt, akkor ötévente újra kellene meszelní, ami költséggel és fáradtsággal járna. II. József válaszában elrendelte, hogy a betegszobákat alaposan szárítsák ki, mert „sem a szent, égi, sem a bűnös, földi Józsefnek” nem lesz ellenére, ha nem március 19-én foglalják el azokat a szobákat. A Szent Erzsébet-festményről azonban nem esett szó, és sajnos a műemléki topográfia

²² Schell Károly életrajzi adatait Guzik Mária Etel gyűjtötte össze. Eszerint Karl Laktanz Joseph Freiherr Schell von Bauschlott 1780-as, a bécsi Stephansdomban történt házasságkötésekor kerületi italdó-beszedő volt Kremsben és ott is lakott. Első felesége Maria Theresia Nell volt, akitől 1781-ben született gyermeke, foglalkozása ekkor is adószedő. Második feleségét 1783-ban vette el ismeretlen helyen. Elképzelhető tehát, hogy 1785-ben, az Erzsébet-rendi apácák Budára költözésekor ő volt az a Schell kapitány, aki az alapítványi számvevőség (Stiftungsbuchhalterei) részéről felügyelte a költözést, és Clara Angert tanáccsal látta el. GUZIK Mária Etel (2013), *Genealogy*, Book 2, Naples, Florida, USA. 202. (http://mek.oszk.hu/13900/13980/pdf/13980_2.pdf; letöltés: 2019. január 3.); GUZIK Mária Etel (2014), *Genealogy*, Book 3, Naples, Florida, USA. 97 (<http://mek.oszk.hu/13900/13979/13979.pdf>; letöltés: 2019. január 3.); JUSTUS PERTHES (1899), *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*, Gotha. 865 (<https://archive.org/details/gothaischesgenea1899492goth>; letöltés: 2019. január 3.); Schell báró feladataira ld. POKORNY é. n.:41–44.

²³ POKORNY é. n.:45.

²⁴ Primási Levéltár, Batthyany Prot. 225. Nr. 7., 1787. december 12. A levél a három lázongó nővér ügyében íródott, akik miatt a kolostor nem tud fejlődni, és ilyen hangulatban, zavargásban és rossz példák (*bösen beyspillen*) mellett a tervezett fogadalomtételre nem is gondolhatnak. Clara Anger azt is írta, reméli, hogy kérését az uralkodó elfogadja és az ügy a jó hírnév és a további zavarok megelőzése miatt a legnagyobb csendben elintéződik. Vö. 1787. december 13-i levél.

is csak a templom leírását tartalmazza, a kolostorét nem, így nem tudni, teljesült-e a főnövér kívánsága.

Még egy, a kórházra vonatkozó adat szerepel a levélben: a főnövér jelentette, hogy az 1786-os évben 11 ágyon több mint 300 beteget láttak el, akik közül csak 7-en haltak meg. Négy beteg összesen 6 forint alamizsnát adott, a többieket ingyen gyógyították. Pokorny is említi ezeket az adatokat, de nem erre a levélre, hanem egy Helytartótanácsnak írott jelentésre hivatkozik.²⁵

Személyzeti ügyek

A levelezés legnagyobb részét a személyzeti ügyek teszik ki. A már említett Augusta nővérről azért írt az uralkodónak,²⁶ mert az már jó ideje rosszkedvű volt, de csak később vált világossá, hogy vissza szeretett volna menni a bécsi kolostorba, s ebbéli reményeinek a bécsi főnövér is táptalajt adott – titkos levelezés útján. Noha II. József engedélyezte a visszatérését, ekkora derült ki, hogy a bécsi főnövér mégsem akarja visszavenni Augustinát, aki emiatt nagyon csalódott lett, mert már egy éve tervezte ezt a lépést. Clara Anger maga is elítélte a bécsi főnövér gondolkodásmódját, és undort érzett a csalás és hamisság miatt.

Egy másik problémás esetről két hónappal később, 1786. december 23-án számolt be. Egy Tóth Anna nevű leány nyert felvételt a kolostorba, azonban belépése után 12 nappal elbocsátását kérte. Mivel ő erre három napig nem válaszolt, a lány előadta a kérését a vízivárosi plébános és a kapucinus gvardián jelenlétében is, ez utóbbi beszélt magyarul is. A nagyszombati volt klarisszák főnöknője ugyanakkor arról tájékoztatta Clara Angert, hogy ez a személy sose volt a kolostorukban, és különböző neveken (Anna Widitsch, Szalay Anna, Tóth Anna) bukkan fel hol Pesten, hol más városokban, de mindig nagyszombati ex-novíciának kiadva magát. Mindezek miatt elbocsátotta, és kötelességének érezte erről a császárt is értesíteni.

A harmadik, két levélben (1787. december 13. és 25.) is érintett problémát három karnővér és két laika okozta, akiket „kedvetlen” (*missvergnigte*) egyéneknek nevezett, és akik másokban is nyugtalanságot, elégedetlenséget keltettek. Miattuk már korábban is kért segítséget az uralkodótól, aki személyesen beszélt a nővérek előtt, s azok utána meg is voltak ijedve, de az utóbbi három hónapban újra felleptek és félő volt, hogy elégedetlenségükkel „felrobbantják” (*in die luft gesprengt wird*) a kolostort. Beszélt velük és sérelmeiket, melyeket még Bécsben panaszkodva felemlgettek, az itteni kolostorba való belépéskor egyből orvosolta: minden szükségességet megadott

²⁵ POKORNY É. N.:49.

²⁶ 1786. október 8.

nekik; egyformán ruházta őket; jobb ételt adott nekik; saját maga sem kapott jobb kosztot vagy ruhát, mint korábban; minden novíciának ugyanaz van, mint neki, mivel ő maga a legszegényebb mind között.²⁷ Levelében tanácsot kért az uralkodótól, mit tegyen?²⁸ Az uralkodó megköszönte a beszámolót és ígéretet tett rá, hogy ezt a rosszat gyökerestül kitépi. Alig két héttel később kelt az a levél,²⁹ amely diadalmas felkiáltással kezdődik: Nincsenek többé! (*Sie sind nicht mehr!*) majd hálát ad Istennek, de az igazságos és irgalmas uralkodónak is, hogy ismét nyugalom és csönd van. A három nővért ugyanis áthelyezték, II. József gyorsan reagált a főnövér segítségkérésére.

Az apáca

Végül a főnöknő, Clara Anger személyiségét, tulajdonságait is megismerhetjük a levelekből. Magát hű szolgálónak tartotta, aki urának a legkisebb dologról is számot ad. Hatalmas volt az öröme a kolostor felvirágzása miatt, és kész volt a császár minden parancsát teljesíteni; ha az azt mondaná, akkor Törökországba is elutazna, mert nem magának, hanem Isten akaratának teljesítéséért él.³⁰

Egy másik levélben még ennél is tovább megy: amikor legutóbb az uralkodó saját kezű aláírását olvasta – írja –, majd meghalt az örömtől, ez a kegy túl nagy az ő szívének; ilyen hatalmas pártfogó segítségével a mégoly hatalmas nehézségeket is könnyű szívvel győzné le. Ezer élet is kevés lenne, azt is mind odaadná az uralkodóért, a legszeretőbb apáért (*liebreichester vatter*), csodálja hírneves, nemes tetteit (*ruhmvoll, edelmütig*); most az egész világ tanúja annak, hogy ők az uralkodó legnagyobb jóságának eszközei, és csak Isten tudhatja, mi megy végbe a szívében. II. Józsefet arra kéri, ne vesse őt el, és ne haragudjon érzelmei miatt.³¹

Az újraszervezése miatt is tanácsot kért az uralkodótól:³² bár a rend szabályzata szerint egy újonnan alapított kolostor főnöknője élethosszig viseli ezt a címet (ezt az új alapítással összefüggő feladatok, illetve a folytonosság miatt tartották fontosnak), Batthyány bíboros rendelkezése szerint minden

²⁷ Ez a feljegyzés újabb adalék a bécsi konventtel kapcsolatos kritikákhoz, amelyeket már Augusta nővér kapcsán is éreztetett.

²⁸ 1787. december 13.

²⁹ 1787. december 25.

³⁰ 1786. október 8.

³¹ 1786. november 3.

³² 1788. július 4.

kolostori előjárónak le kell mondania három év után.³³ Ezért Clara Anger az uralkodóhoz fordult tanácsért, mit tegyen ebben a helyzetben, ugyanakkor kifejezte azt is, hogy nyugodt lelkiismerettel mondana le, mert három év alatt több eredményt ért el, mint mások húsz év alatt. Az uralkodó azt javasolta, hogy nyújtsa be lemondását a három év után, ahogyan az szokásos és a bíboros meghatározta, mert nem kétli, hogy ily módon mind a lelki előjáró (a bíboros), mind a nővérek megerősítik hivatalában és újraválasztják; ami számára kedvezőbb, megbecsültebb helyzetet és az alárendeltek bizalmát hozza magával, nem úgy, mintha a császár nevezte volna ki újra. Ez így is történt, Batthyány bíboros megerősítette tisztségében.

Új hazájához való viszonyulásának szempontjából is érdekes egyik megjegyzése: a magyarokról ugyanis azt írta, a földön az a legnagyobb öröme, ha azt látja, hogy öfelsége nevére a büszke magyarok a földre zuhannak (*zu boden sinken*) – majd rögtön bocsánatot is kért, hogy ilyen nyíltan írt.³⁴

Itt kell szót ejteni arról az 1788. október 15-én Zsebelyről (Schebel, Temes megye) kelt levélről is, melyet Pokorny is közölt,³⁵ és amiből szintén a főnővér és az uralkodó közti kapcsolatra lehet következtetni: a levélben II. József köszönetét fejezte ki a neki küldött balzsamért, bár ő maga inkább – ahogy írja – a természetnek hagy utat, vagyis nem él a gyógyszerekkel. Sajnálataát fejezte ki, hogy a nővér költségekbe verte magát miatta, de hogy a balzsam kárba ne vesszen, beteg katonáknak fogja adatni.³⁶

Clara Anger egyéniségét mutatja be egy másik levélváltás is. Kondé Miklós az apácák kérését tolmácsolva írt a bíborosnak 1789-ben, mert egy aranykeresztet szerettek volna csináltatni a főnöknőnek szeretetük és hálájuk jeléül, s ehhez a bíboros engedélyét kérték. Batthyány válaszában elutasította ezt, amit azzal indokolt, hogy az ékszer világi jutalomnak számítana, és egyébként sem hiszi, hogy Clara Anger hordaná azt,³⁷ vagyis a bíboros egyszerű, a szegénységi fogalmat szigorúan betartó szerzetesnek ismerhette meg a főnöknőt.

³³ A korábban említett, Grazban kiadott szabályzat nem tartalmazza az élethosszig való kinevezés lehetőségét, ld. *Regel, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen Elisabethinerinnen...*, 11. Pokorny szerint viszont egy másik, 1755-ös, boroszlói kiadást hoztak magukkal, de ehhez nem fértem hozzá és a vonatkozó pontot nem tudtam ellenőrizni, ld. POKORNY é. n.:55.

³⁴ 1786. október 8.

³⁵ POKORNY é. n.:53–54.

³⁶ II. József 1787-ben kezdett háborút a török ellen orosz szövetségben, de a délvidéki hadszíntéren maga is megbetegedett. 1788. decemberében hagyta el a katonai tábor, ld. IFJ. BARTA (2012), 101–102. Korábban Zimonyból is írt egy levelet Clara Angernek, ez 1788. július 9-én kelt.

³⁷ Batthyány Prot. II. 225, Nr. 14. 1789. augusztus 13. A kérelmet 15 nővér írta alá.

Az apáca és az uralkodó kapcsolata

A fentiekből is kitűnik, és igazán jól az eredeti levelek olvasása közben érezni azt a nagyon szoros, már-már meghitt kapcsolatot, ami főnövért és az uralkodót összekötötte. A főnövér levelei az őszinte csodálat hangján, szinte rajongással szólnak az uralkodóhoz, és II. József válaszai is – bár nem ragadhatja el magát – mély empátiáról tanúskodnak: felelősséget érez nem csak a kolostorért, a közösségért, hanem személyesen a főnövéért is. Ez a személyes kapcsolat a budai kolostoralapítással függ össze, nincs előzménye: az 1786. október 8-i levélben esik szó arról, hogy Budán találkoztak először és ismerték meg egymást személyesen is.

Arra, hogy ez a lelkes és rajongó hangvétel kizárólag az uralkodónak, II. Józsefnek szólt, bizonyítékként szolgálnak a főnöknőnek a bíborshoz írt, a Prímási Levéltárban fennmaradt levelei,³⁸ melyek kivétel nélkül hivatalos hangnemben íródtak. Csak egyszer engedte meg magának, hogy örömet fejezz ki, és akkor is II. József látogatása miatt: egy fogadalomtételre vonatkozó hivatalos kérelemben³⁹ írja, hogy a főherceg Pestről jövet, még mielőtt bármi mást meglátogatott volna Budán, egyből a kolostorba ment, ahol egy órát töltött el, és mindent megtekintett. Végül ezekkel a szavakkal búcsúzott: „Még sose láttam olyan kolostort, még kevésbé olyan kórházat, mely oly tiszta, oly rendes lenne, mint ez.”⁴⁰ Továbbá megígérte, hogy küldet egy portrét saját magáról és a főhercegnőről „örök emlékül”.⁴¹

Clara Angernek a bíborshoz intézett levelei a lelki előljáró számára írt, hivatalos hangvételű, hivatali ügyekre korlátozódó feljegyzések: a beöltözésre, a fogadalomtételre, új gyóntató kérésére vonatkoznak. A valódi problémákkal, az őt igazán mélyen érintő – akár személyes – ügyekkel az uralkodót kereste meg, amire valójában kevés indok az, hogy II. József alapította a kolostort,⁴² a főnöknő mégis a legnagyobb bizalommal fordult hozzá. Az újra felbukkant levelek révén nem csak a rend budai megtelepedésének történetébe kapunk bepillantást, hanem megismerkedhetünk két, „hosszú idők előtt” élt emberrel, kapcsolatukkal, örömeikkel, szomorúságaikkal, és az őket összekötő őszinte csodálattal és felebaráti szeretettel.

³⁸ A levelek két állagban találhatóak: Batthyany Prot. II. 225, Batthyany Prot. III. 51.

³⁹ Batthyany Prot. II. 225, Nr. 5., 1788. március 16. A levél két novícia fogadalomtételére vonatkozó engedélykérés.

⁴⁰ „Ich hab kein Kloster, noch viel weniger ein Krankenhaus, so reinlich, so ordentlich gefunden, wie dieses.”

⁴¹ „Zum ewigen Andenken.” A főhercegnő talán II. József nővére, Mária Anna lehetett, aki a klagenfurti apácákat támogatta, ld. KOLTAI 2016.

⁴² Az Erzsébet-rendiek szabályzata szerint a nővérek a ferences tartományfőnöknék vagy az általa kinevezett vizitátoroknak vannak alárendelve, ld. *Regel, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen Elisabethinerinnen...*, 11.

Függelék

A levelek közlésekor a dátum után szögletes zárójelben adtam meg a borítékra írt sorszámot. A fordítás során törekedtem a szöveghűsége és a szöveg szerkezetének megőrzésére, azonban a főnöknő az egyes gondolati egységeket nem szerkesztette külön mondatba, hanem pontosvesszővel elválasztva vetette papírra, így – a jobb érthetőség érdekében – módosítanom kellett a központosítást, és néhány helyen új mondatot alkottam. II. József írásaival kapcsolatban ilyen probléma nem merült fel, szabatos, rövid mondatokkal válaszolt levelezőpartnerének. Ez alól csak az 1786. december 23-i levélre adott válasza a kivétel, melyet három helyen is ki kellett egészítenem, illetve módosítanom, különben nem nyert volna értelmet a szöveg. A kiegészítéseket mindenhol szögletes zárójelbe tettem.

1.

1786.október 8. [Nr. 2.]

Felséged! Legutóbbi kérésem miatt, amelyet Augustinámról⁴³ bátorkodtam tenni, a legmélyebb alázattal adom elő, Felséged, ennek további történetét, miután őt a bécsi főnöknő már egy éve azokban a hiú reményekben ringatja, hogy viszontlátja őt. Így megígérte volna neki, hogy saját kezűleg ír magas helyekre. Mindezek a levelek tudtom nélkül jöttek-mentek, és ezért nem tudtam rájönni, hogy Augustinámat miért nem tudom semmilyen jótéteménnyel, barátságos viselkedéssel, amivel minden cselekedetével szemben viseltetem, boldoggá tenni. De még ez sem elég, hozzám utasította, azt írta neki, hogy én lennék az egyetlen útja annak, ami által ő elérhetné a célját. Augustina követte a tanácsot, kért engem, én pedig megígértem neki mindent, ami csak az elégedettségéhez hozzájárulhat, a Felséged jelenlétében tett ígéretemet szentnek tartottam, habár minden szempillantás végtelenül értékes, és kolostorom sok fontos ügyéről elfeledkeztem a túlaradó örömtől, mivel Felséged nem utasított el irgalom nélkül. Így előzetesen értesítettem Augustinát a bécsi kolostorba való átlépésről, amit számára Felségednél kérni mertem. Abban a pillanatban derült ki az egész dolog, amikor váratlanul üzenetet, elutasító választ kapott az itteni kapucinus gvardián atyától, akin keresztül küldözték az összes korábbi ígéretet és titkos leveleket, ezzel a kirohanással: *Ha előzőleg megkérdeztek volna, hogy Augustinát átvesszem-e, ami Őfelsége legnagyobb jószágából mindenképpen sejthető, úgy azt válaszoltam volna, hogy ez szándékunkkal sosem történik meg.* Ennél

⁴³ Augustina Heyd, 1747-ben született Bécsben. Budán kapusi feladatokat látott el. Primási Levéltár, Batthyany Prot. II. PE58/10.

a mondatnál eszembe jutottak Felségednek az Augustinára vonatkozó megismételt kérésemre legkegyesebben mondott utolsó szavai, melyek annyira ugyanezek voltak, és felismerem belőle, hogy Felséged bizonyos mértékig, mint Isten maga, majdnem mindentudó. Augustinát most mintha villámcsapás érte volna, mélységesen csalódottnak érzi magát, és mivel a csalást már egy éve igen komolyan üzték, így most mindez számára hihetetlenül hangzik, ellenkezni akar Isten megmutatkozott akaratával úgy, hogy magát erőszakkal kényszerítené a bécsi apácák közé, és egyúttal mártírrá válna. Istenem! Mennyire különbözőek az érzelmek, és milyen távol állok a bécsi főnöknő gondolkodásmódjától, hiszen nem engedem a csalással és hamissággal szemben érzett megvetésemet kifejezni, hanem mindezt átengedem leghatalmasabb uram és uralkodóm legmegfontoltabb, legbölcsebb belátásának. Ami közösségemet többi tagját illeti: még mindig csodálatra méltó módon nyugodtak Felséged legfenségesebb jelenléte óta, leghatalmasabb uram egyetlen pillantása helyrehozta azt, amit a püspökök sem tudtak, és számomra ez pont olyan, hogy attól a naptól kezdve, hogy a házamra üdv köszöntött, mert Felséged meglátogatott minket (amit életem legboldogabb napjának mondok), a béke is beköltözött, mert én akkor Felséged legmagasabb méltóságából oly sok erőt kaptam, hogy minden tévelygést könnyen rendbe tudok szedni. Hiszen Isten továbbra sem hagy el!

Ami az épületet illeti: ez is Felséged legmagasabb kegyelmének mindig romolhatatlan zálogát élvezzi, tudniillik a szép, nagy, tágas kertben már megkezdődött a munka, és a magisztrátus is kezd megenyhülni, mert a boldog Magyarországon az a hír járja, hogy Felséged hamarosan ismét meglátogatja. Mekkora öröm ez számomra? Nem is merem remélni, noha az építőmestert mégis meghagytam ebben a hitben, és néhány napon belül, Felség, látjuk a fedélszéket felállni. A földön a legnagyobb öröm számomra, ha azt látom, hogy pusztán Felséged legmagasabb neve miatt sok büszke magyar földre rogyik.

A legmélyebb alázattal kérek bocsánatot, hogy ilyen nyílt szívvel írok, olyan vagyok, mint egy hűséges szolgáló, aki legmagasabb urának a legkisebb apróságról is számot ad, sőt, még saját hibáit sem hallgatja el, de bármekkora is legyen felvirágzó kolostorom feletti örömöm, annyira önzetlen is, mert ha Felséged azt parancsolná, hogy keljek fel és utazzak Törökországba, még ha ez a kolostor a Paradicsomhoz is lenne hasonló, akkor is ellenkezés nélkül követném legkegyelmesebb parancsát, mert nem magamért élek, hanem Isten akaratának teljesítéséért, és ezt legmagasabb alapítónk akaratában ismerem fel! Sose sajnálja Felséged ezt az oly kegyesen megkezdett művet teljesen befejezni és alaposan megerősíteni, mert Isten dicsőségére szolgál, és Felségednek a legnagyobb dicsőséget nyújtja, meggyőződésem oly megalapozott, hogy emiatt egyáltalán nem aggódom, legmélyebb

alázattal helyezem magam tehát lábai elé, magamat és enyéimet legmagasabb kegyes védelmébe ajánlom, maradok halálig igaz tisztelettel,

Felséged!
1786. október 8.
legengedelmesebb, legkisebb
Clara Angerin
a cs. k. józsefi alapítású
budai Erzsébet-rendiek
főnöknője

Le vagyok kötelezve Önnek ezért a tudósításért, és valóban előre láttam, hogy az, ami egyszer ily módon el lett választva, nem olyan könnyen egyeshető ismét. Örülök, hogy Önt, akinek jó tulajdonságai számomra biztosítékként szolgálnak arra, hogy kolostorában rend és a betegek jó ellátása iránti igyekvés uralkodik, közelebről megismerhettem, és kegyes vagyok megengedni Önnek, hogy olyan ügyekben, mint ami az intézetébe történő felvételeket, vagy az Ön személyes elégedettségét érinti, hozzám fordulhasson.

József s. k.

2.

1786. november 3. [Nr. 3.]

Felséged! Legmélyebb tisztelettel, alázatosan adom Felséged tudtára, hogy most már a betegszoba a kápolna és az ablakkeretek kivételével majdnem teljesen kész állapotba van helyezve, de jelentéktelen véleményem szerint ide a vizes pára és nedvesség miatt nem lehetséges korábban beköltözni, mint talán március 19-e, noha szívesen vinném át a betegeket a karjaimban, és harsány hangon *Te Deum laudamus*t énekelnék. Eközben azt is kértem, hogy a mennyezetre a mi nagy védőanyánkat, Szent Erzsébetet fessék, hogy egyáltalán meg legyen festve (amelynek költségei talán csak száz forintra fognak rúgni), így a meszelés mindenkorra elkerülhető, amit a bécsi kolostorban minden 5 évben egyszer szükségszerűen meg kellett tenni, és nagyon nagy gondot és költségeket okozott. Eközben ebben az évben 11 ágyon több mint 300 beteget ápoltunk, ahogy az a mellékelt lapon látható, amelyet a jegyzőkönyvből másoltam ki, akik közül csak heten haltak meg, és négyen voltak, akik 6 forint önkéntes alamizsnát tettek le, a többi mind ingyen, haszonra való törekvés nélkül lett felvéve, már az elég volt, hogy segítségre szorultak. Azt hiszem tehát, hogy legfenségesebb alapítónk valódi célját és

törekvését elértük, mivel úgy a szegényeket, mint a gazdagokat szolgáljuk, és készen állunk, hogy életünket, ami mégiscsak a legértékesebb ezen a világon, naponta minden egyes emberért különbség nélkül odaadjuk. Nem is hiszem, hogy egyetlen beteg is panaszkodhatna, hogy nem a legszeretetteljesebben és leggondosabban vannak ápolva. Én is gondoskodom az alám rendeltéknek minden szükségéről a legkisebbtől a legnagyobbig (igencsak belátván, hogy semmi sem nyomorúságosabb, mint egy apáca, aki be van zárva és nem rendelkezik azzal, amire szüksége van, [és] úgy követelheti meg egy főnöknő tőlük a kötelességeket, ha ő maga egyformán gondoskodik mindről), így minden vonakodás nélkül számolok be a megtakarításaimról, ami 2000 forintot tesz ki készpénzben, amit kész vagyok zálogba tenni, és ezzel kapcsolatban csak leghatalmasabb uram legkegyelmesebb parancsát várom! Ez minden évben így történne, egyszer több, egyszer kevesebb a jötevek lehetőségei szerint. Nem hallgatok el egyetlen fillért sem, mert mindenem meg van, ami szükséges, így omlok legszeretőbb uralkodónk trónjához, ahol eddig mindent megkaptam, amit kértem.

A betegek ellátására a következő negyedévre kegyesen biztosított ezer forintot nemrég kaptam meg anélkül, hogy megtakarítás után érdeklődtek volna, ugyanis semmiről sem tettem jelentést, amíg erről Felsőged legfelségesebb parancsát meg nem kapom. Még ezt az egyetlen dolgot fűzöm hozzá: amikor legutóbb sajátkezű legkegyelmesebb aláírását olvastam, majd meghaltam az örömtől, legfelségesebb uram! Szívem majdhogynem túl kicsiny és túl érzékeny a kegyelem ilyen árjára. Ha a jövőben a nehézségek mint hegyek állnak is előttem, ily hatalmas támogatás mellett könnyű szívvel kelek át rajtuk, ezer élet is túl kevés lenne, amit leggondoskodóbb uralkodónknak és legszeretőbb apánknak kívánnék adni! Milyen gyakran szemléltem és csodáltam csöndben ezt a nemes tettekkel teli hírnevet, mielőtt, Felsőged, abban a kegyben lett volna részem, hogy legfelségesebb személyében megismerjem, de most az egész világ tanúja annak, hogy mi csupán Felsőged legfelségesebb jószágának eszközei vagyunk, így egyedül Isten tudja, mi megy végbe a szívemben. Csak azt kérem, ne vessen el és ne haragudjék szívem beszéde miatt, mert túlságosan tele van, és nem tudok másmilyen mint őszinte lenni. Maradok halálig legmélyebb tisztelettel,

Felsőged!

Buda, 1786. november 3.

legalázatosabb, legengedelmesebb,
legkisebb
Clara Agerin
a cs. k. józsefi alapítású
budai Erzsébet-rendiek
főnöknője

Az Ön beteg szegények érdekében teljesített segítsége, amit számomra a jelenlegi listával tanúsít, különös megelégedésemre szolgál, mivel az az intézmény hasznosságát és az Ön igyekezetét különösen bizonyítja. Nagyon kérem Önt, hogy a betegszobát jól szárítsák ki, mielőtt belakják, amire a márciusi és áprilisi levegő különösen alkalmas, úgyhogy csak májusban foglalják el, és biztosan nem fog csalódottságot okozni sem a szent, égi, sem a bűnös, földi Józsefnek, ha ez nem március 19-én történik.

Az Ön által megtakarított és nekem jelentett 2000 forint gazdálkodásának és a jó rendnek a dicséretére szolgál. Abban is teljesen igaza van, hogy sem a betegeket, sem nővértársait nem hagyja szűkölködni. Azt tanácsolom, ezt a megtakarítást őrizze meg előre nem látható esetekre és kis kiadásokra; ha idővel növekedne, fektesse be gyümölcsözően és biztos módon a magyar kamaránál, és a befolyó kamatokból tartson még egy vagy két állandó betegágyat. Jó emlékezetébe és imájába ajánlom magam.

József s. k.

3.

1786. december 23. [Nr. 4.]

Felséged! Legfontosabb kötelességem szerint legmélyebb tisztelettel teszek engedelmes jelentést arról, hogy Tóth Anna, aki a mellékelt beszámoló szerint Felséged legfenségesebb kegye által rendeltetett kolostorunkba, időközben, 12 nappal belépése után elbocsátását kérte. Mivel igen állhatatos kérésével szemben 3 napig néma maradtam, kérését a városi plébános úr és a kapucinus gvárdián atya (aki beszél magyarul) jelenlétében igen sürgetően megismételte. Ugyanekkor kaptam meg a nagyszombati volt klarissza főnöknő írásos bizonyítványát, hogy ez a személy soha, egy óráig sem volt az ő kolostorukban, hanem különböző nevek alatt, úgymint Anna Widitsch, Szalay Anna, és Tóth Anna hol Pesten, hol más városokban tartózkodott, de mindig nagyszombati ex-noviciának kiadva magát. Erre elbocsátottam őt, mert minden kényszerítés oly messze van tőlem, mint a csillagos ég, és Istennek is csak az önkéntes áldozat tetszik. Kötelességemnek tartottam tehát ezt Felséged legfenségesebb figyelmébe ajánlani.

Egyébként egyáltalán nem tudom elrejtetni fájdalمامat, ami bizonyos szidalmak miatt van bennem, amelyek az úgynevezett napi- és esti lapokban (vagy újságok kivonatos lapjain) rólunk megjelentek. Úgy tűnik, mintha szándékosan romba akarnák dönteni azt, amit Felséged tisztán a szegények iránti szeretetből a város hasznára saját kezűleg fenntartani szándékozik. De ez nem fog sikerülni az irigyeknek, mivel ez az oltalom oly hatalmas, és ezáltal lehetőséget talállok, hogy ezernyi jócselekedettel még több izzó

parazsat szórjak ellenségeim fejére.⁴⁴ Elég, hogy az igazságnak megfelelően elmondom, hogy Felséged legfenségesebb jelenléte óta semmi említésre méltó nem fordult elő, és ha történt is volna? Hát olyan különös, hogy az emberek hibáznak? Miért kellene tehát legkegyelmesebb uralkodómnak, aki Istenen kívül egyedül elég hatalmas ahhoz, hogy nekem segítsen, az ügyeimet megmagyarázni? Ha magam a legnagyobb bűnt is követtem el volna, nem tudnám elrejtteni, mert Felségedé minden ember közül a legjobb! tudniillik a szíve, és ott már semmilyen álcázás nem segít. Hiszen Isten volt az, nem én, aki legbölcsebb előrelátása által ezen a földön a legnagyobb ember érzékeny szívét egy kolostor felépítésére készítette, mivel sosem jutott volna eszembe ezért könyörögni, de a legelső pillanatban, amikor az engem érintő legmagasabb rendelkezés ki lett adva, megcsókoltam ezt a kezet és magasztaltam ezt az előrelátást. Kötelességeim minden lehetséges teljesítésére nézve is, így hízelgek magamnak, a szükséges oltalom, ami eddig sem hagyott cserben, elég hatalmas ahhoz, hogy ellenségeimet legyőzze, akik rágalmozással akarják azt elrabolni tőlem, ami egy ilyen munkában a legkevésbé sem hiányzik. Abban a biztos reményben omlok lábaihoz, hogy Felséged a legnagyobb kegyelmet (ami mélyen a szívemben van elrejtve, mintha még a küszöbön állva kérném felemelt kézzel segítségét, irgalmát és hogy ne hagyjon el engem) soha ne vegye vissza, és így teljesen megvigasztalva maradok halálig legmélyebb tisztelettel,

Felséged!
Buda, 1786. december 23.
legengedelmesebb, legkisebb
Clara Angerin
főnöknő

Nagyon helyesen tette, hogy Tóth Annát elbocsátotta, mert egy olyan közösség,⁴⁵ ahol nem a felebaráti szeretet és vallási kötelességeink teljesítése iránti buzgalom uralkodik, pont az Ön gyógyító intézetének célja ellen hatna, és végül az egésznek szét kell esnie, ahogy azt Ön már tapasztalta. Ezért Pálffy grófnak⁴⁶ ezt az ügyet érintő írását visszaküldöm Önnek.

Egyúttal nemrégem [értesültem arról], amint az egy ideje Budán állomásozó, az itteni alapítványi könyvelés számvevőség [részéről] Schell kapi-

⁴⁴ Róm 12,20–21, vö. Péld 25,21–22.

⁴⁵ Itt módosítanom kellett a kifejezést, mert a kéziratban szó szerint ez áll: „mert egy olyan közösségben”, de ez nyelvtanilag nem egyeztethető a mondat többi részével.

⁴⁶ Pálffy Károly gróf (1735–1816) 1778-tól alkancellár, 1785-től kancellár, IFJ. BARTA 2012:79.

tány nekem jelentette, hogy az általam a kolostora számára meghatározott évi 4000 forintot olyan esedékes bevételnek tekintik, amiért Önnek évről-évre újra folyamodnia kellett. Ezért utasítottam a magyar udvari kancelláriát, hogy adjon Önnek arról biztosítékot, hogy a kolostor számára ez a 4000 forint mostantól minden évben ki lesz utalva, éspedig addig, míg másként nem rendelkezek. Ön tehát továbbra is fenntartja a jó rendet a házban, méghozzá gazdaságos módon eljárva, de úgy, hogy a betegek a szükségsekben semmi hiányt ne szenvedjenek. És egyébként semmivel se foglalkozzon, amit az újságírók vagy bárki más terjeszt, mert annak, aki az útján egyenesen halad, senkitől sem kell félnie, ahogy én is több esetben teszem mindazzal, amit rólam és ellenem beszélnek és írnak.

József s. k.

4.

1787. január 3. [Nr. 1.]

Felséged! Nem állom meg, hogy ebben a pillanatban ne omoljak leghatalmasabb uram lábaihoz, hogy a legmélyebb tisztelettel helyezzem oda határtalan hálámát a betegek számára legkegyelmesebben megállapított 4000 forint biztosításáért. Ez volt az a mázsás kő, ami engem a saját ellátásunk mellett mindig is nyomasztott, és ami iránt a legcsekélyebb biztosíték sem volt a kezemben, és következésképpen mindig félnem kellett, hogy a 18 személy egyikének halála után a bécsi konvent által (amitől mi ebben a dologban függünk) 150 forint levonásra kerül, és így végül az egész megszűnne. Mivel viszont van engedélyünk fiatal növendékek felvételére, tehát így az egész közösség sose kisebbedik, hanem sokkal inkább növekedik. Erről a tárgyról Felségednek a legjobb felvilágosítást az alapítványi könyvelés részéről Schell kapitány tudja adni, aki minden lépésemet számon tartja, és teljesen belelát a kolostori gazdálkodásomba. Miután itt, idegen földön senkit sem találtam, akit felvehetnék, Felségednek ezúttal is irgalmaznia kéne rajtunk, hogy ez a legkegyesebb ellátás mindig 18 főre legyen megállapítva, és egyik vagy másik élete múltán ne szűnjék meg. Így lehet ezt a művet befejezni, és egy év múlva meg fogom győzni Felségedet arról, hogy ez a legmagasabb kegy nem méltatlanoknak lett kínálva, hogy tőlem a pénzhűség vagy az önzés olyan távol áll, mint a csillagos ég, és hogy már rég nővéreim és ittlétünk céljára szenteltem minden javamat. Azzal vigasztalom tehát magam, hogy ez a legmagasabb kegy, tudniillik a 18 főnek a Felséged által legkegyesebben elrendelt 2700 forintnyi folyamatos ellátása így biztosítva van. Ahogy sose hittem volna, hogy Felséged, aki az ittlétünk révén az igaz emberszeretet ilyen kifejezett bizonyosságát adta a világ számára, minket mint ennek az eszközét használja. Minden javunk csakis egyedül Felséged

kegyétől függ! Ami számunkra viszont a leghízelgőbb, hogy ezen legmagasabb kegyről és kegyességről kifejezett bizonytságot kapunk, amiért én és velem együtt a kilenc növendék és ifjú hajtás, akik ezt a kegyességet élvezük, örökké hálásak leszünk. Továbbra is maradok legmélyebb tisztelettel,

Felséged!

Buda, 1787. január 3.

legalázatosabb, legkisebb

Clara Angerin

a józsefi alapítású

budai Erzsébet-rendiek

főnöknője

Az Ön által az itteni Erzsébet-rendi apácakolostortól kért biztosítéklevelet, amiben az kötelezi magát az évente meghatározott 2700 forint összeget nem csak az innen Budára áthelyezett 18 fogadalmas nővérnek, hanem ezek elhalálása után az ottani kolostornak örök időkre valóságosan kifizetni, kikérettem, amit Önnek itt eredetiben megőrzésre elküldök abban a reményben, hogy úgy Ön, mint az összes nővérei teljes megnyugvást lelnek ezáltal, és jó kedvvel, buzgón tudják magukat gyógyító intézményükben a szenvedő emberiség javára szentelni, és minden okom megvan rá, hogy erre Öntől ígéretet kapjak.

József s. k.

5.

1787. december 13. [Nr. 5.]

Felséged! Egész messziről és csak a küszöbön állva várok legmélyebb alázattal egy kegyes pillanatra, amit Felséged, a legfontosabb államügyektől teljesen elborítva, rám, legszegényebbre tud szánni. Felséged legyen kegyes meggondolni, hogy már legfenségesebb jelenlétekor kénytelen voltam lelkiismeretesen megvallani, hogy kolostoromban néhány igen kedvetlen egyén van, akik ellenem titkos összejövetelek révén, amit csak Isten tud szétszórni, mindenki mást felingerelnek, úgy, hogy az ember minden cselekedetével elégedetlenséget okoz körükben, noha mindig is a legbékésebb lelkületet ápolja magában. Akkor sürgősen segítséget kértem, és Felségednek a maga magas személyében meg volt a legfenségesebb kegyelme, hogy mindannyiuknak azt mondja, ha nem akarnak megnyugodni, nincs más kiút, mint egyiket ebbe, a másikat abba a kolostorba elhelyezni. A leghatalmasabbnak ezen szavai egy ideig, éspedig egy egész évig hatottak, megrémül-

ve legalább mások kötelességteljesítését nem gátolták, ha már maguk nem akarták azt teljesíteni. Most azonban, három hónapja, megint teljesen kijöttek a sodrúkból, és nem tudom, miféle gonosz szellemre támaszkodnak? Talán abban a csalóka reményben élnek, hogy Felséged oly számos hadi ügye mellett nem képes figyelő pillantást vetni ránk, ezért örömmel várják az ősellenséget, mint megszabadításuk egyetlen eszközét, mivel mindezt pont azoktól a világi emberektől hallják, akik nem kevésbé szítják ezeket a dolgokat. És így majdnem egész Buda ezektől a kedvetlenektől visszhangzik, úgyhogy sok asszony aggódva figyelmeztetett, hogy meg kéne szabaduljak ezektől az emberektől, vagy a kolostor egyszer csak felbomlana. Különösen az öreg Zichy grófnő⁴⁷ maga küldött hozzám egy urat, és mély sajnálatát fejezte ki. Akkor magamhoz hívtam az elégedetlen nővéreket és szemükre vettem, milyen igaztalanul cselekednek, mivel engem és az enyéimet a világ előtt oly nagyon megaláznak és rágalmaznak, engem! aki mindazt, amit ők Bécsben a vizsgálat során panaszkodva jeleztek, a kolostorunkba való első belépéskor megszereztem. Nekik minden szükségeset megadok, tetőtől talpig mindet egyformán ruházom, jobb ételt adok nekik, sem ételben, sem ruházatban nem kapok többet, minden noviciának ugyanaz van, ami nekem, mivel én vagyok mind között a legszegényebb. Mindig nővére vagyok azoknak, akiknek előljárója is vagyok, minden nehézségben közösséget vállalok, a betegápolásban, az imádságban, minden közös munkában. Senki sincs köröttem, egész nap egyedül vagyok, bárki kopogtathat és szabadon beléphet hozzám: Mit szeretnél gyermekem? Segítségre van szükséged? Hogyan tehetnék boldoggá? Minden szempillantást a kolostoromnak szentelek. Együttal eléjük tártam Felséged kegyelmét, milyen fontos az, hogy nekik a jelenlétükben legkegyelmesebben azt a javaslatot tette, hogy őket mind egyenként meghallgatja, ha valakinek valami mondanivalója lenne, segít is, és mind azt mondta, neki nincs, egyáltalán nincs! Mivel most Felséged legfenségesebb kegyelméből a mi kolostorunk is megalakult, mely semmilyen idegentől nem irigyli legfenségesebb alapítónk nagyvonalú és gyengéd kezét, milyen nagy büntetésnek is vetnék alá magukat, ha a kolostor nyugalma továbbra is zavarnák és mindezzel a kegyel visszaélnének. A büntetés egyedül őket érné, mert ők a felbujtók, akiket mindig a legjobban kell büntetni és gyakran egy egész várost képesek lennének elpusztítani, annál is inkább gyenge nemünk egy ily kis közösségét,

⁴⁷ Minden bizonnyal az Óbudát birtokló Zichy Miklós (1709–1758) özvegyéről, Berényi Erzsébetéről (1715–1796) lehet szó. Érdekes összefüggés, hogy a katonai kórház végül nem a Bomba téri volt ferences kolostorban, hanem a trinitáriusok óbudai kolostorában kapott helyett, amelynek templomában Zichy Miklóst eltemették és neki ott síremléket állítottak, ld. LÉTAY Miklós (2005), Gróf Zichy Miklós halotti emlékműve. In F. ROMHÁNYI Beatrix szerk. *Tanulmányok Budapest múltjából XXXII.* 67–78.

ahol legtöbbször, ha valaki elkezd futni, butaságból mindenki más fut utána anélkül, hogy megkérdezné, miért? vagy hová? Legutóbb felemelt kézzel kértem őket, mégis komolyan vessék magukat alá a rendnek és az engedelmességnek azzal a megfontolással, hogy minden háznak megvan a maga előjárója, és ha az nem én lennék, akkor valaki más lenne az, így nem is egyszer, de többször figyelmeztettem őket, de Istenem! milyen sértéseket vágta erre a fejemhez, azzal fenyegettek, hogy magasabb hatóságnál már mindent aláaknáztak,⁴⁸ már csak az van hátra, hogy a kolostort sikeresen a levegőbe repítik, hiszen ők bizonyosan olyan csapásnak akarnak kitenni, amit a legkevésbé gyanítok. Tehát minden nap újra tanácskoznak, mit kezdjenek velem, és nem alaptalanul gyanítom, hogy ha ezt nem jelentem még időben, ezeryi cselszövés által elérkezettnék látnák az időt céljuk elérésére, és ennek a kolostornak az elpusztítására. Felsőged legyen kegyes saját legbölcsebb belátása szerint legkegyelmesebben megítélni, mit kell tegyek ebben az ügyben? Figyelmeztetésemre semmit sem adnak, hát meg kéne büntetnem őket? Ezt még nem tettem meg, mióta Budán vagyok. Jelentéktelen véleményem szerint, úgy hiszem, azok a kis büntetések, amiket a kolostorokban személyekre, mindenek előtt noviciákra ki szoktak szabni, elég haszontalanok, felolvasásukkor az intézmény gúnyos nevetésben törne ki és kevés hasznot is hozna. Ha a dolog csak engem érintene, úgy szívesen hallgatnék és a végítélet napjáig hagynám magam keresztre feszíteni, ám miután ezt Felsőged a legkegyesebben rám bízta, az egész ház jóléte függ ettől, amiért felelős vagyok, és ezekért a kedvetlenekért is, akik egy kolostor pestisei és az egész tésztát megerjesztik,⁴⁹ és másokért is, akik saját maguk kínzói. Így kénytelen vagyok segítséget kérni, és hol máshol kopogtathatnék, mint Felsőgednél! Akinek legfelségesebb kegyelméből bírnak mindent, és akinek a kezéből a jövőben is életet vagy halált várok. Isten a tanúm, hogy se nem gyűlöletből, se nem viszolygásból jelentem ezt, hanem pusztán a további kellemetlen következmények elkerülése miatt. Nem is vágyom semmi másra, csak hogy a rend, ahogy az eddig is volt, továbbra is megmaradjon. Ebbe a rendbe sorolom főképp a tiszta és fegyelmezett betegápolást, amit mindenkor az emberekért végeztünk, valamint a házi békét. Hogy ehhez tartsák magukat, nincs más fegyverem, mint az intézmény, ha azt tisztelik, és nincs más védművem sem, és tehát mit tesz a bárány a farkasok között, szükségképpen muszáj menekülnie, ahogy én is legutóbb pár órára egy magáncellába kellett bezárkózzak, hogy dühüket kikerüljem, amit a városi plébános úr és mindkét gyóntatóatya bizonyíthatnak, még számos hasonló tanúságot hozhatnék világi férfiktól és nőktől, ha rá akarnám bízni

⁴⁸ „Bey einer höheren Behörte heten sie schon alles untermindert...”, ez valamilyen feljelentésre, panasztételre utalhat.

⁴⁹ 1Kor 5,6.

valakire, hogy ezzel a kéréssel merészkedtem Felsőged elé. De szükségesnek találom ezt mint a legnagyobb titkot megőrizni, nehogy a tűz, ami mindig izzik a hamu alatt, még a tetőt is felégesse, és még nagyobb balszerencse üssön be.

Végül fel kívánom jegyezni ezeknek a neveit, így hívják őket ugyanis: Nepomucena,⁵⁰ Alloysia,⁵¹ Marcella.⁵² A negyedik ebből a társaságból egy semleges gyóntatótyát kért tőlem, rendesen meggyónt és ígéretet tett a valódi javulásra. A fent nevezetteket követi még két megrontott laikus nővér, akikkel tanácskozni szoktak, akiket azonban, még ha a többiekben példát is látnak, úgy hiszem, könnyen meg lehet javítani. A többiek velem együtt Istenhez sóhajtanak, hogy végre irgalmazzon, és az egész közösség most a noviciákat is beleszámolva 24 személyből áll.

Hát minden panaszomat előadtam, amit a most már ismét egészen boldog szívemmel Felsőged lábához helyezek, és Uram! csak egyetlen egy szót kérek, és már azzal segít.⁵³ Eközben minden kedves beteggel a mi jó Istenünket Felsőged legfelségesebb jólétéért, tartós egészségéért oly biztos bizalommal, oly heveséssel kérjük, mint amilyen legfelségesebb heveséssel én Felsőgedet eddig elárasztottam, és még mindig megkaptam. Ezzel helyezem magam lábaihoz, továbbra is magas kegyes védelmébe ajánlva, maradok legmélyebb tisztelettel,

Felsőged!
Buda, 1787. december 13.
legengedelmesebb, legkisebb
Clara Angerin s. k.
a józsefi alapítású
Erzsébet-rendiek
főnöknője

Ezért a nyílt és házának javát és tisztességét célzó jelentésért le vagyok Önnek kötelezve. A legsűrűbb és legfontosabb elfoglaltságok mellett is mindig

⁵⁰ Nepomucena Wäger 1732-ben született Bécsben. Budán az intéző (*Procuratorin*) és főpincemester (*Oberkellermeisterin*) feladatát látta el, Primási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE58/10. Az intéző feladatkörére ld. *Regel, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen Elisabethinerinnen...*, 41–42.

⁵¹ Alloysia Mezler 1752-ben született Bécsben. Budán konyha- és pincemester (*Kuchel und Keller Meisterin*) volt, Primási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE58/10.

⁵² Marcella Huber 1730-ban született Bécsben. Budán kapus volt, Primási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE58/10. A kapus feladataira ld. *Regel, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen Elisabethinerinnen...*, 44–45.

⁵³ Mt 8,8.

találok annyi időt, hogy olyan ügyeket is elsimítsak, amik a jót célozzák. Ezt a gonoszsgot gyökerestül fogom kiirtani, ezért csak arra kérem, minden lehetséges elhallgatott dolgot figyeljen meg, és az időtől és körülményektől függően Ön is tegyen meg mindent, ami ennek a célnak a végrehajtásához szükséges.

József s. k.

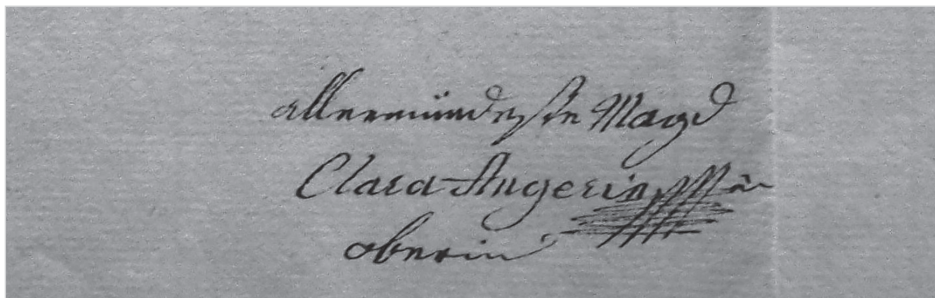
6.

1787. december 25/31. [Nr. 6.]

Felséged! Nincsenek többé! És minden nyugodt és csendes. Dicsőség a magasságban Istennek, és békesség a földön az jóakarató embereknek.⁵⁴ De dicsőség és köszönet a legkegyelmesebb fejedelmünknek is! Aki olyannyira igazságos, mint amilyen irgalmas is, és ígétét szentül véghezvitte. Teljesen fel vagyok kavarodva és még nem tértem magamhoz a csodálkozástól, mily bölcsen, mily nagylelkűen simította el Felséged ezt az ügyet, és mily hatalmas kegyvel árasztott el engem, mert noha a legkegyelmesebb *Fiat* legbensőbb vigasztalásomra már a kezemben volt, majd meghaltam az aggodástól, mert sose mertem remélni, hogy az ilyen gonosz lelkek⁵⁵ Felséged legfenségesebb nevére ilyen gyorsan és ilyen kevés zajjal kiűzethetnek. Mindörökké hála legyen annak, aki ezen a világon a legjóságosabb, a leg-hatalmasabb! Ezen jelenet után az összes gyermekem körülfogott, mind örömkönnyekeket sírtak, és a nagy buzgósággal ismét megfogadták nekem, hogy szép és hasznos intézetünkön kétszeres erővel fognak dolgozni. Most már csak a legfenségesebb döntést várom, mit tehetek a hátrahagyott berendezéseikkel, amik ládából és képekből állnak? Alsóneműt, ruházatot és minden egyéb apróságot már magukkal vittek. A legalázatosabban kérdem, vajon hová küldjem azt az ittlétük idejére járó, fejenként 100 tallért, amit Felséged túlon túl nagy kegyből a budai kolostornak 18 apáca számára örökösön megállapított. Helyük már, Istennek hála, békés és dolgos gyermekekkel lett betöltve, és mivel Felséged ezt az öt sarokkövet, amiben minden fiatal palánta megbotlott, a legkegyelmesebben kiemelte, abban a biztos reményben vagyok, hogy ennek a kolostornak, amiért oly sok gonddal és álmatlan éjszakával és könnyekkel fizettem, végül, és ráadásul csak Felséged legfenségesebb oltalma által, rendbe hoztam, Isten kegyelmével bizonyosan örök folytatása lesz. Készen állok tehát, hogy, bármi legyen is az, Felséged legfenségesebb akaratát, amit Isten akaratának tekintek, mindenben a legpontosabban betöltsem. Lelkesen köszönöm meg tehát még egyszer min-

⁵⁴ Lk 2,14.

⁵⁵ Poltergeister.

Clara Anger aláírása az 1787. december 25-i levélen

den gyermekem nevében legkegyesebb figyelmét és még nem vesztettem el minden reményemet, hogy majd élőszóban is elmondhassam: Most, ó, Uram, bocsásd el szolgálódat,⁵⁶ mert szemeim látták még egyszer legfenségsébb urunkat és alapítónkat, eközben maradok legmélyebb tisztelettel,

Felséged,
Buda, 1787. december 25. / 1787. december 31.
legkisebb szolgálója,
Clara Anger *s. k.*
főnöknő

Megelégedettséggel értesülök arról, hogy kolostorában a rend és az egység kezdeményezéseimre most helyreállt, és hogy Ön, aki oly szenvedélyesen szenteli magát a közösség vezetésének és a szegény betegek szolgálatának, ezzel elégedett. Folytassa ezeket, és legyen biztos abban, hogy mindenben örömmel együtt fogok működni, ami ezt a gyógyító célt biztosítani tudja, amiről mindenkori jelentését mindig örömmel fogjuk venni.

Az elutazott apácák celláiban lévő tárgyakat a legjobb célra és a kolostori közösség használatára megfelelően alkalmazza, anélkül, hogy az eltávozottakat emiatt bármivel is kártalanítaná, mert ők büntetésből lettek áthelyezve. Ami az éves ellátást illeti, arról magam fogok intézkedni, és ez már nem Önre tartozik, mert ez az 5 személy már nem az Ön közösségéhez tartozik.

József *s. k.*

⁵⁶ Lk 2,29–30.

7.

1788. július 4. [Nr. 7.]

Felséged! Miután ittlétem ideje alatt még sose vállalkoztam semmi fontosra anélkül, hogy azt Felségednek mint kolostorom legfenségesebb védőúranak ne adtam volna legmagasabb tudtára, úgy ebben az ügyben is, Felséged, kegyes figyelemért és kegyelemért könyörgök. Hamarosan, méghozzá most októberben telik el három év, hogy ezt a hivatalt elfoglaltam, amiben Isten rendelése mellett Felséged a legkegyesebben megerősíteni méltóztatott. Mivel számomra Felséged rendelkezései mindig a legszentebbek, így ebben az ügyben is legmélyebb tisztelettel kérem legkegyesebb döntését, hogy ugyanis ezen időpont elmúta után Őeminciája általános rendelkezése szerint benyújtsam-e lemondásomat, vagy regulánk és szabályzatunk szerint járjak-e el, melynek 9. fejezetében ez olvasható: *Egyetlen főnövért se válasszanak meg élethossziglan, hanem csak 6 évre, mely után ismét megerősítést nyerhet; kivéve egy új kolostor élére kinevezettet, mely kinevezés élethosszig szól; mivel neki különösen igyekeznie kell a megkezdett rendet megalapozni és a kolostort megőrizni, de az utódaira ez nem vonatkozik.* Ha tehát Felséged a legkegyelmesebben azt méltóztatik parancsolni, hogy ezt a hivatalt továbbra is megtartsam, úgy kérem ennek legkegyelmesebb megerősítését, ha azonban le kell tegyem? úgy bizonyosan egyfajta belső örömmel válok meg tőle, mivel azt a megelégedettséget élvezem, hogy ebben a rövid időben gondoskodásom szerencsés eredményét elvárásaimat messze meghaladva, és a gyermekeim közti rendet és békét megszilárdítva látom. De Istenen kívül kinek is köszönjem meg ezt a fejlődést? Kinek másnak, mint Felséged legfenségesebb oltalmának és legbölcsebb rendelkezéseinek, ami még az utókor számára is örök hírnévként marad fenn. Amilyen nagyon rászorulva látom közösségemet a legmagasabb oltalomra, és a jövőben is rá lehet szorulva, úgy anyai szívem rezdüléseit nem tudom sem elrejteni, sem elhallgatni, amely ebben a házban tevékenyen közbelépett, és minden erejét felebarátja jólétére fordította. Fogadja most Felséged élő hálám ezen őszinte bizonyítékát, mellyel közösségemnek tartozom, mert én, aki mindig az Ön oldalán álltam, sose felejttem el az igyekezetet, állhatatosságot és szorgalmat, melyek Önt minden nehézségben jellemezték, és amire még nem láttam példát, és amiért örökké hálás érzések töltenek el. Azzal, hogy ezt itt leírom, visszaszolgáltatok Felségednek egy jó nyájat, amit szétszórva kaptam meg, és noha nem teljesen sikerült nekem az elkóborolt bárányokat visszavezetni, szakadatlan igyekezettel addig jutottam, hogy legalább a többiek megmaradtak, és nem kerültek tévútra, amiben Isten segített. A mellékelt lap, ami hivatalom letételét tudatja gyermekeimmal, minden cselekedetemről tanúságot tesz. Ami a világi ügyeket illeti, a lelkiismeretes elszámolás mellett, amelyet kész vagyok azonnal letenni, és amellest, hogy mindenkit

külön-külön minden szükségessel ellátok, és hét jó, szegény leányt kellett felvennem és éppen Felséged legmagasabb jóságából teljesen kistafiroznom, kétezer-négyszáz forintot spóroltam meg, ehhez még hozzáveszek minden adományt, amit a saját barátaimtól, és itt személyesen is kezemhez kaptam, így ez összesen 3000 forintot tesz ki, amit Felségednek mint kolostorom tulajdonképpen legfenségesebb urának lábához helyezek, és vagy még egy, a kamránál elhelyezhető betegágyat kérek, vagy bátorkodhatom-e véleményemet itt közbevetni? Hogy ez a kis csillámpor,⁵⁷ ez a 3000 forint a hadipénztárba legyen befizetve és a hadsereg szükségére legyen felhasználva. De ne haragudjon Felséged szívem együgyűsége miatt, mert Isten a két fillért sem veti meg, amit az asszony (mint egész vagyont) a perselybe dobott.⁵⁸ Mindezt úgy adom elő Felségednek mint kolostorunk atyjának, mint az egyetlennek, aki Isten után mindent megtett ennek fejlődéséért, és annak, aki a leginkább azon van, hogy ez a ház továbbra is Isten dicsőségére megmaradjon. Várom erre vonatkozó legfenségesebb parancsait, amik egész életemben zsinórmértékül szolgálnak, és azzal vigasztalom magam annál is inkább biztosabban, mert ezernyi esetben meggyőződtem arról, hogy Felséged azon legfontosabb ügyekben sem felejt el a szerencsétleneket, és ezen könyörgőkhöz a legkisebb szükség miatt is leereszkedik, amiért Felségednek Isten bizonyosan győzelmet, békét és hosszú életet ad, ami miatt Istent egyöntetűen, legállhatatosabban kérjük, és az irgalmasság minden cselekedete is ezt szolgálja. Még az életemet is legkegyelmesebb fejedelmünk szolgálatára kívánom adni, így lennék a legboldogabb. De ebben a dologban azt kell mondjam: Uram, nem vagyok méltó⁵⁹ – végezetül magamat és egész konventemet lábaihoz helyezem, magamat továbbra is magas védelmébe és kegyelmébe ajánlom és halálomig legmélyebb tisztelettel maradok,

Felséged!
Buda, 1788. július 4.
legalázatosabb, legengedelmesebb
Clara Angerin
a józsefi alapítású
Erzsébet-rendiek főnöknője

Zimony, 1788. július 9.

⁵⁷ *Sonnenstüb*, azaz *Sonnenstaub*. Erre a jelenségre nincs külön magyar kifejezés, és bár a főnöknő nyilván az összeg csekély voltát akarta hangsúlyozni, a fordításban igyekeztem visszaadni a napfényben táncoló porszemek csillogását is.

⁵⁸ Lk 21,2–4.

⁵⁹ Mt 8,8.

Mivel őszinte véleményemet kívánja tudni arról, amit Önnek ebben az Ön számára mindenképpen fontos esetben tennie kell, így egész nyíltan megmondom Önnek.

Úgy hiszem, most októberben, amikor főnöknői hivatalának három éve letelik, és mivel ez a szokás és az érsek által is elrendelt, késedelem nélkül be kell nyújtania lemondását, és használja a mellékelt beszédmintát, ami senki mást, mint az alárendeltjeit kell hogy megérintse. Egyáltalán nem kétkeltem, hogy ily módon mind a lelki felsőség, az érsek, mind az összes nővértársa előljárói hivatalában egyhangúan megerősítik és újraválasztják, ami az Ön számára sokkal megnyugtatóbb, dicséretesebb és az alárendeltjei részéről oly szükséges bizalom miatt sokkal hasznosabb lesz, mintha úgy tünne, hogy Ön valamennyire is az én döntésem vagy akár csak ajánlásom által lett felemelve, ami nővértársaiban valamennyi szemrehányást vagy irigységet okozna, amit ilyen közösségekben, ahol együtt kell élni és a gyenge lelkeket el kell viselni, és ahol ahhoz van szokva az ember, hogy a legkisebb ügyeket is mint nagyon fontosakat kell kezelni, annál gondosabban el kell kerülni.

Ami a megtakarított pénzt illeti, le vagyok Önnek kötelezve a felajánlásáért. Sokkal inkább azt hiszem, hogy ezt a nevezett módon, a lemondásakor és az elszámoláskor a közösségre kell bízni, hogy ez az összeg vagy egy ágy alapítására legyen fordítva, vagy a saját szükségleteik biztosítására gyümölcsözően legyen befektetve. Most tehát mindent tud, amit én Önnek ebben az ügyben tanácsolni tudok, már csak az van hátra, hogy Önnek a jó egyetértésért és a rendért való gondoskodásának folytatását, magamat pedig imáiba ajánljam.

József s. k.

8.

1788. október 15. [Nr. 9.]

A nekem küldött balzsamért, és különösen az ezzel kimutatott jóindulatáért le vagyok kötelezve és sajnálom, hogy ezáltal költségekbe verte magát, amiről viszont adandó alkalommal meg fogok emlékezni. Ami ennek az orvoságnak az általam való használatát illeti, ahhoz vagyok szokva, hogy a természetnek hagyjak szabad folyást. De hogy ez a gyógyszer ne maradjon kihasználatlanul, a megbetegedett katonáknak fogom adatni, és így válik az a felebarát javára. A magam számára magamat az Ön és egész közösségének buzgó imájába ajánlom, amit minden gyógyszernél hasznosabbnak tartok.

Zsebely, 1788. október 15.
József s. k.

9.

1788. november 6. [Nr. 8.]

Felséged! Mivel a Gondviselés nővéreim egybehangzóan egységes szavazata által ismét arra a hivatalra állított, amivel már három évvel ezelőtt a legkegyelmesebben meg lettem bízva, így nem állom meg, hogy ebben a pillanatban Felséged lábához ne omoljak és ismét azt a legfenségesebb oltalmat kérjem a magam számára, ami engem és közösségemet eddig mindig kísért és nagyon boldoggá tett. Annál is inkább merek az erről való gondoskodásban bízni, mivel hiszem, hogy ebben az ügyben sem tévesztettem szem elől Felséged legfenségesebb szándékát. Már egy hónapja vártam Öminenciáját azzal a vággyal, hogy lemondásomat neki magának személyesen nyújthassam be,⁶⁰ de az enyémekek közül senki sem tudott semmit és egy ilyen gondolattól mind olyan távol voltak, mint a csillagos ég, ezért október 8-át, első megválasztásom évfordulóját a legünnepélyesebben tartották meg, a legártatlanabb örömmel leptek meg, és egységesen írásos szavazatukat hozták nekem. Ezt tréfának fogtam fel és hasonló szeretettel köszöntem meg nekik. Végül október utolsó napján jött Öminenciája, abban a pillanatban a városi plébános úr⁶¹ által elküldtem neki a lemondásomat. Öminenciája a kolostor jó rendjével és állapotával, ahogy azt neki a városi plébános úr szóban kiemelte, teljesen elégedett volt, és azt mondta, másnap eljön. Erre fel összehívtam a közösségemet és elmondtam nekik, hogy le kívánom tenni a hivatalomat, de Istenem! micsoda lárma lett, átfogták a térdem, mind keservesen sírt, kérdezték, mivel bántottak meg? vajon nem teljesítették a kötelességüket? miért hagyom el őket? Átdöfték a szívem, és a továbbiakban nem tudtam semmit sem mondani, és ahogy én szoktam magamat teljesen nekik szentelni, mintha csak a számukra lennék teremtve, úgy mondta mindegyikük maga elé: nem adom az anyámat; az én kedves anyám az enyém, és senki, csak a halál szakíthat el minket. Sietve elküldtek a városi plébános úrért, akit, ahogy mondták, ezen nagy szerencsétlenség egyetlen okozójának tartottak. A legkeserűbb kifejezésekkel panaszkodtak neki, és nyíltan kimondták, hogy jobb belátásra kéne bírnia engem. Ez a férfi azonban, aki, azt hiszem, minden klerikus között a legönzettelenebb és legnemesebb, mindezt csodálatos türelemmel tűrte és jól szórakozott a felzúdulást látva. Ezután rögtön Pestre kellett [mennie], hogy Öminenciájának megmondja, a nővérek semmilyen választást nem fogadnak el, és azt hiszem, elbizakodottságukban azt gondolták, még a bolygók is engedelmessé válnak nekik. De minden dolognak szabad folyást engedtem, mert Öminenciája

⁶⁰ A lemondólevél október 7-én kelt, és hasonló kifejezéseket tartalmaz, mint az uralkodóhoz írt levél. Batthyany Prot. II. 225. Nr. 11.

⁶¹ A plébános neve Joseph Richard volt. Batthyany Prot. II. PE58/10. 4. sz.

elküldte a titkárát és három nap gondolkodási időt ajánlott nekik, hogy akkor magukhoz térjenek, ami meg is történt. Megkérdeztek, vajon jó lelkiismerettel le tudnám-e tenni ezt a hivatalt ebben a még kezdő kolostorban? Azt mondtam, igen, mert mindent létrehoztam Isten segítségével és az uralkodó kegyéből ezekben a rövid években, amit más kolostor 20 év alatt sem remélhet, ezért a legjobb rendben és meglegedettséggel adok helyt másnak, egyúttal kértem Őeminenciáját, egyenként hívassa és hallgassa meg őket a távollétben. Ez is megtörtént, de gyermekeim, akiknek szeretete minden elvárásomat felülmúlja, egészen megváltoztak, és mindegyik saját írásos szavazatát hozta a hercegnek, hogy ők engem mindörökké anyjukká választanak. Gyermekeim ezen egyhangú határozatára Őeminenciája is késlekedés nélkül a legnagyobb kegyel megerősített, és a legkegyesebb megígérte nekünk, hogy Felsőgednek mindarról, amit személyesen látott és hallott, írásos tanúságot ad. A meglegedettség általános volt, és Őeminenciája irántam való szeretetét ezernyi hízkelkedéssel fejezte ki, amit szívesen engedtem neki. Most már csak azért kérek bocsánatot, hogy bátor voltam az egész eseményt leírni. Ez azért történt, hogy Felsőged szívünk nyugalmaról és állapotáról maga is meg legyen győződve, és soha ne sajnálkozzon mindazon, ami velünk történt. Isten, akit mi szakadatlanul, egyöntetűen a legállhatatosabban kérünk Felsőged legfenségesebb jólétéért, lesz ezért a legnagyobb jutalom. Most Felsőged lábaihoz vetem magam és legmélyebb alázattal köszönök meg minden kapott kegyelmet és továbbra is állandó magas kegyelmebe és kegyességébe ajánlom magam, amit egyébként legmélyebb tisztelettel várok,

Felsőged,
Buda, 1788. november 6.
alázatos, legengedelmesebb
Clara Angerin s. k.
a józsefi alapítású
Erzsébet-rendiek
főnöknője

Jókívánságaimat küldöm Önnek, a kolostornak és a betegeknek Budára az Ön főnöknővé való egyhangú megválasztása alkalmából. Kormányozza továbbra is a szokott szorgalommal és egységgel ezt a házat, akkor kétszeres meglegedettséget fogok érezni, hogy ezt az oly hasznos intézetet létrehoztam, és hogy ismét az Ön irányítása alatt tudhatom. Ön most kétségkívül a legkedvezőbbnek tartja az általam az Ön lemondására vonatkozó, jóindulatú tanácsomat, ami nélkül nővérei háláját és bizalmát nem próbálhatta, és nem is érdemelte volna ki. Jámbor imáiba ajánlom magam.

József s. k.

Hangjelzett kódextöredékek a németújvári ferences kolostorban¹

A dél-burgenlandi Németújvár (Güssing) ferences kolostorának késő középkortól napjainkig egyben tartott, csodálatosan érintetlen könyvtára a művelődéstörténeti kutatások számos ága számára kínál felbecsülhetetlen értékű forrást. ² A zenetudomány, ezen belül a hazai zenei mediavisztika is évtizedek óta számon tartja a gyűjtemény egy igen különleges részét. Legfőképp a liturgikus zenei kódexeket – közöttük a legkorábbi, XIII. századi, teljes magyarországi *Missale Notatumot*³ –, s emellett mintegy 100 db hangjelzett liturgikus zenei kódextöredéket – számos hungarikumot is – a XII. és a XVI. század közötti időszakból.

Hasonlóan érintetlen középkori-kora újkori hazai könyvtárat aligha ismerünk. ⁴ Ám míg az egyes pergamen kódextöredékek története kevésbé rekonstruálható, magának a könyvgyűjteménynek a sorsa jól ismert. A könyv-

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült és az OTKA K 120643 számú pályázat keretében.

² A XIX. század derekán Fejérpataky László 450 kötetről számol be, ezek között 34 kéziratot különít el. Lásd FEJÉRPATAKY László (1883), „A német-újvári sz. ferencendi zárda könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 8 (1883), 100–137, itt: 101–102.

³ Lásd RADÓ Polikárp (1973), *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 78 (ZALÁN Menyhért kéziratoss feljegyzései nyomán, „A magyar középkori missalék kutatásának feladatairól”, *Pannonhalmi Szemle*, 1928. 194–195); SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. C 47. A kódex eredetéről lásd DOBSZAY László (1984), „Árpád-kori kottás miscskönyvünk provenienciája”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1984*”. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 11.

⁴ A történelmi kataklizmák köztudottan súlyos pusztítást végeztek a középkori könyvállományban, a tatárjárás és a török hódoltság idején a magán- és intézményi könyvtárak zöme megsemmisült, fennmaradt állományuk szétszéledt. Abból a forrástanyagból, amely túlélte a viharos századokat, a középkori magyar könyvkultúra kivételes fejlettségére következtethetünk, jóllehet a mai kódexállomány csak igen csekély töredékét képviseli az egykorinak, azt is egyetlen földrajzi és kronológiai megoszlásban. A ténylegesen fennmaradt és becsült középkori kódexmennyiségéről lásd MEZEY László (1978), „Fragmenta Codicum”, *MTA I. Osztályának Közleményei* 30. 65–90.

tár alapállományához tartoznak a kihalt németújvári grófokat követő Batthyányak bibliotékájának teológiai témájú kötetei a XVI. századból.⁵ A protestáns hitre áttért humanista bibliofil, Batthyány Boldizsár⁶ ezt a magánkönyvgyűjteményt a németújvári evangélikus iskolára hagyományozta, de ide kerültek udvari lelkészének, Beythe István protestáns püspöknek kötetei is.⁷ Batthyány Boldizsár unokája, a katolizáló Batthyány Ádám viszont az 1640-ben általa alapított ferences rendi kolostornak adta át a könyvgyűjteményt⁸ azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy az atyák a veszedelmes protestáns irodalmat biztonságosan zárják el majd az olvasók elől. A kötetek az őket megerősítő középkori kódexfragmentumokkal együtt tehát éppen ennek az ellentétes célú elővigyázatosságnak, de mindenképp elől a fegyelmezett ferenceseknek köszönhetik, hogy ma is kézbe foghatók, olvashatók. Ami a középkori anyagot illeti, a németújvári könyvtár liturgikus kézíratai és nyomtatványai, valamint a borítónak szétvágott egykori kódexek egy része talán még a Batthyány család korábbi birtokairól,⁹ nagyobb része feltehetően más katolikus intézményekből kerülhetett ide – ferences rendházakból, vagy a Batthyány Boldizsár idején megszüntetett közeli ágostonos¹⁰ esetleg a ferences konvent helyén egykor álló pálos¹¹ kolostorból – sajnos nem tudunk biztosat.

A szélesebb körű tudományos feltárások előtt a kolostor a XIX. század második felében nyitotta meg kapuit. Az 1860-as évek elején Szopori Nagy Imre, majd Fejérpataky László tudósított az itt található különleges gyűjte-

⁵ Németújvár a 16. század elején lett a Batthyány család birtoka. Lásd FEJÉRPATAKY 1883:101.

⁶ A Batthyány könyvgyűjteményről lásd még MONOK István (szerk.) (2005), „A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége”, in *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 87–104.

⁷ A németújvári születésű Beythe István neves botanikusként, Batthyány Boldizsár udvari lelkészeként, iskolavezetőként működött 1612-es haláláig. A liturgikus kódexekből származó töredékekbe bekötött könyvekben túlnyomórészt Beythe István possessorbejegyzéseit olvashatjuk.

⁸ Lásd MADAS Edit, MONOK István (2003), *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, Balassi Kiadó. 131, 140–141.

⁹ Dobszay László a Batthyány család szlavóniai és a nyugat-magyarországi birtokai közötti transzmisszió lehetőségét veti fel a Németújváron őrzött zágrábi *Missale Notatum* kapcsán. Ez a kapcsolat szerinte módot adhatott arra, hogy értékes kódexeket a török által fenyegetett déli területről északabbra menekítsenek. Lásd DOBSZAY László (1984), „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, in *Zenatudományi Dolgozatok 1984*. Budapest, MTA Zenatudományi Intézet. 11.

¹⁰ Lásd MADAS, MONOK 2003:141.

¹¹ Lásd FEJÉRPATAKY 1883:100.

ményről.¹² A könyvtár zenetörténeti jelentőségét legkorábban Bartalus István, Falvy Zoltán, Radó Polykárp méltatta.¹³

Az MTA BTK Zenetudományi Intézet a liturgikus zenei kódexekről és a fragmentumok egy részéről évtizedek óta fekete-fehér fotókat őriz. E dokumentáció alapján Szendrei Janka 50 darab németújvári kottás kódextörédekét vezethetett be *A magyar középkor hangjegyes forrásai* című 1981-es katalógusába.¹⁴ Az 1970-es és 1980-as években zajló szisztematikus gregorián forrásfeltárás azonban átfogóbb helyszíni vizsgálatokat sürgetett: egyrészt a teljes németújvári állomány zenei szempontú áttekintését, másrészt magasabb technikai színvonalú, színes fotók készítését a fragmentumok tartalmának precíz meghatározásához, illetve a későbbi zenei és zenepaleográfiai analízisekhez. A helyszíni kutatásra 2004-ben került sor Dobszay László és Szendrei Janka vezetésével. Kezdő kutatóként jómagam is részt vettem a feltárásban, és pályám későbbi alakulását döntően meghatározó élménynek bizonyult a güssingi „könyvtárszoba” hihetetlen látványa, a középkori pergamen kódextörédekkel beborított kötetektől roskadozó grandiózus polcrendszer, a kitapintható évszázados állandóság és rend. A feltárás során minden olyan kötet lekerült a polcokról, amelyet liturgikus kódextörédekbe kötöttek be. Az áttekintés és meghatározás mellett a teljes anyagot dokumentáltuk: mind a fragmentumokról, mind a hozzájuk tartozó hordozókönyvek címlapjairól készültek digitális felvételek. A kutatóút legfőbb eredményeképp 25 korábban nem ismert kottás kódextörédekkel gyarapíthattuk a Szendrei-féle töredékkatalógust.¹⁵

Először a könyvborító fragmentumokról élénk tárul legnyilvánvalóbb zenei vonatkozású alkotást, a hangjelzést vettük szemügyre. A pergamen fóliórészekről felsejlő szép középkori gregorián notációk földrajzi és kronológiai szempontból rendkívül változatos képet mutattak, a középkori Magyarország, sőt, Közép-Európa gregorián hangjelzéstípusainak különféle

¹² Lásd I. jegyzet, emellett még SZOPORI NAGY Imre (1865), *Az almádi konvent*, in *Győri történelmi és régészeti füzetek* III. 54–234, itt: 55.

¹³ Lásd BARTALUS István (1870), „Jelentés felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához”, in *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* I, 11. Pest. FALVY Zoltán (1958), „A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában”, *MTA I. Osztályának Közleményei*, XIII/1–4. 205–214. Radó Polykárp forrásjegyzéke kizárólag a teljes Zágrábi *Missale Notatumot* regisztrálja, lásd 3. jegyzet. A kódextörédeket e munkák nem említik.

¹⁴ Lásd SZENDREI 1981: F 265, 266, 311, 349, 350, 351, 352, 496 (–507), 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508 (–534), 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537 (–538), 538.

¹⁵ Az újabban felfedezett töredékek a következő kötetekhez tartoznak: 1/6, 1/40, 1/81, 2/85, 2/158, 3/129, 3/260, 4/7, 4/35, 4/38, 4/58, 4/152, 4/156, 4/163, 4/228, 4/229, 4/231, 4/232, 4/237, 4/252, 12/22, 18/7, 18/10b, 18/11, 19/40/b.

mintáit regisztrálhattuk belőlük, a XII. századi német neumanotációktól kezdve a XIII–XIV. századi magyar/esztergomi zenei notáción át a XV–XVI. századi gotizáló keverékhangjelzésekig. Liturgikus szempontból hasonlóan színes kép tárult elénk: a töredékek a római katolikus egyház liturgikus alappilléreihez, a miséhez és a zsolozsmához tartozó liturgikus zenei könyvek majd’ valamennyi típusát reprezentálják: graduálék, antifonálék, notált breviáriumok, misszálék, pszaltériumok találhatók közöttük.

A 2004-es kutatóút gyümölcseit azonban mindeddig nem arattuk le. Bár a helyszínen készült egy alapadatokat rögzítő, belső használatú katalógus, a magyar gregoriánkutatás máig adós a kiemelkedő németújvári fragmentumlelet részletesebb leírásával, a forrásanyag egészének vagy részleteinek tárgyalásával, értékelésével.

A gregorián töredékkutatás iránti nemzetközi szakmai érdeklődés élénkülésével párhuzamosan a németújvári forrásanyag ügye a közelmúltban kerülhetett újból napirendre a Régi Zenetörténeti Osztályon, amikor központi feladatként tűztük ki magunk elé a középkori magyarországi gregorián kódextöredékek szisztematikus vizsgálatát. A frissen elindított és jelenleg is nagy erővel épített *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Medaevalis* adatbázis¹⁶ sokoldalú és többszintű zenei-liturgiai leírásai reményeink szerint monográfiák, esettanulmányok sorozatát inspirálhatják a németújvári töredékek kapcsán is.

Az első monografikus tanulmány most jelent meg,¹⁷ rövid összefoglalásaképp ennek témáját, a gregoriánkutatás szemszögéből az egyik legizgalmasabb németújvári leletet mutatom be a továbbiakban, miközben azokról a gregoriánkutatásban alkalmazott analitikus módszerekről is szó lesz, amelyekkel a zenetudomány eredményesen járulhat hozzá hazai középkori kódextöredékeink azonosításához.

A gregorián kódexfragmentumok rangsorában előkelő helyen szerepelnek azok a darabok, amelyek valamiképp összetartoznak, csoportot alkotnak. Közösséget teremthet pl. az azonos liturgikus könyvtípushoz tartozás, a közös hangjelzéstípus, vagy a liturgikus tartalom szerencsés párhuzamosága, de ezek tudományos értékét messze meghaladja, ha azonos kódexből kimetszett töredékekhez jutunk hozzá. Egy azonos kódexhez tartozó újabb lelet megsokszorozza a magányos kódexdarab által hordozott tartalmat, sőt, bizonyos szempontból, például a zenei paleográfiai vizsgálat aspektusából nézve két-három ilyen összetartozó fragmentum a teljes forrással egyenér-

¹⁶ Online: <http://fragmenta.zti.hu/>, 2019. 05. 20.

¹⁷ Lásd GILÁNYI Gabriella (2019), *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából – Egy Anjou-kori Antifonále töredékei Güssingben*. Resonemus pariter 1. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

tékű, mivel elegendőnek bizonyulhat ahhoz, hogy az egykori kódex zenei írásjelkészletét teljeskörűen megismerjük belőle.

A németújvári gyűjtemény a fentiek értelmében azért is jelentős, mert több fragmentumsorozatot őriz, ezek között egy XIV. századi magyarországi eredetű antifonále darbjait, összesen 14 db összetartozó kódextörédek (1. táblázat). A fragmentumok nincsenek lefejtve a hordozókönyvekről, csak a fóliók külső oldalai olvashatók, vagyis a tényleges liturgikus zenei tartalomnak a fele. Ugyanakkor itt is érvényes a fenti kitétel, 14 töredék bőségesen elegendő lehet a zenei notáció aprólékos jellemzéséhez, amely kulcs a későbbi proveniencia-meghatározáshoz is.

1. táblázat

Jelzet	Hordozókönyv	A borító-fragmentumon szereplő zsolozsmák
4/4	Brodaeus, Iohannes Turonensis: Miscellaneorum libri sex, 1555	nov. 19. – Árpád-házi Erzsébet
4/30	? a címlapot egér rágta le	szept. 8. – Mária születése
4/48	Neander, Michael: Loci communes philosophici Graeci, 1588	szept. 8. – Mária születése
4/49	Neander, Michael: Loci communes philosophici Graeci, 1588.	szept. 14. – Szent Kereszt felmagasztalása
4/68	Brandolini, Lippo Aurelio: De ratione scribendi, 1573.	nov. 22. – Cecília
4/80	Sigonius, Carolus: Fragmenta Ciceronis, 1559.	nov. 22. – Cecília
4/82	Schellenberg, Christophorus: Carmina nuptialia, 1576.	nov. 19. – Árpád-házi Erzsébet
4/116	Siber, Adam: Sionion, 1573.	nov. 25. – Katalin
4/119	Reusnerus, Nicolaus: Panegyris, 1593.	nov. 25. – Katalin
4/124	Scaligero, Giulio Cesare: De sapientia et beatitudine, 1573.	nov. 25. – Katalin
4/137	Iucundus, Iohannes: Commentariorum de statu religionis, 1575.	nov. 25., dec. 6. – Katalin, Miklós
4/142	Toxites, Michael: Commentarii, 1564.	nov. 25. – Katalin
4/273	Stephanus, Henricus: Conciones sive orationes ex Graecis, 1570.	nov. 22. – Cecília
19/40	Neander, Michael: Aphorismi. Breves et sententioni de omnibus, 1581.	szept. 25., 26., 29. – János apostol elhunyta (?), Kozma és Damján mártírok, Mihály arkangyal

A fellelt töredékek végig hangjelzettek: a zsolozsmához tartozó énekek sorakoznak rajta, vagyis a töredékek antifonáléhoz tartoztak egykor. A teljes pergamen fóliók kilenc kottaszisztémát foglalnak magukban. A négy piros kottavonalon fekete hangjelzés található a hangmagasságot jelölő c, f, g, h betűkulcsokkal a sor elején. A hajszálvékonyan húzott kottavonalak 5 mm-es távolságra helyezkednek el. Az írástükör mérete 196 mm x 265 mm, azaz egy kényelmesen kézben tartható, használati énekeskönyv lehetett az eredeti kódex.

A sorvégi custos, más néven órhang, amely a következő sor kezdőhangját jelzi, legtöbbször hiányzik, de egyszer-egyszer regisztrálható: például a 4/80 jelzetű kötet borítóján az utolsó sorban – a lapozást megelőzően mutatja a következő oldalon kezdődő dallam pozícióját. A custos hiánya, illetve alkalmosságúsága a XIV. század második felére utal, és ezt a datálást a notáció jellegzetességeinek összessége is megerősíti. A scriptura és a zenei notáció harmonikus egységet alkot, az egykori kódex kiállítása igényes, de nem reprezentatív, nem valószínű, hogy fő egyházi központ számára készült kéziratról lehet szó, inkább alacsonyabb rangú intézménybeli használatról.

A kódexfragmentumok a téli–őszi sanctorale egyes szeptemberi, októberi, novemberi és decemberi zsolozsmáinak tételeit tartalmazzák, tehát a liturgikus év sorrendjében előre haladó antifonále egymáshoz közeli lapjából származnak (lásd 1. táblázat, 3. oszlop). 48 önálló liturgikus énektételel találtunk meg: rezponzorium prolixumokat (gyakran verzusaikkal, doxológiával) és antifóna-részeket, többnyire a zsolozsma éjszakai imádságának, a matutinumnak az énekeit (2. táblázat).

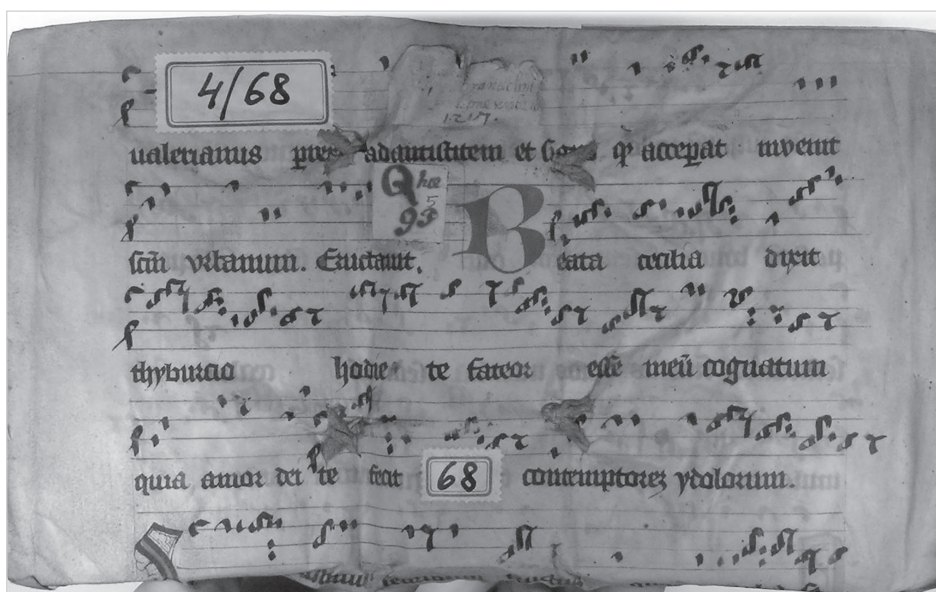
2. táblázat

Jelzet	Ünnep	Gregorián tételek
4/4	Árpád-házi Erzsébet	R/ Caeco nato cui nec V/ Novum hoc spectaculum
4/30	Mária születése	R/ Nativitas gloriosae V/ Gloriosae virginis Mariae R/ Solem justitiae V/ Cernere divinum V/ Gloria patri R/ Felix namque
4/48	Mária születése	a/ Veniat dilectus meus R/ Diem festum praecelsae V/ Nativitatem hodiernam R/ Corde et animo

4/49	Szent Kereszt felmagasztalása	a/ Praecinxit se Dominus a/ Sanctae crucis in honore a/ Vere obstructum a/ Fons omnium a/ Ecclesia sanctorum A/ Cornu salutis
4/68	Cecília	a/ Tunc Valerianus perrexit (folyt.) R/ Beata Caecilia dixit V/ Suscipe Domine
4/80	Cecília	V/ Nam sponsum quem a/ Credimus Christum a/ Nos scientes sanctum a/ Tunc Valerianus perrexit
4/82	Árpád-házi Erzsébet	a/ Deo decantent omnia a/ Juste lux orta gratiae a/ Deus palam omnibus
4/116	Katalin	R/ Martyrium sitiens V/ Daemoniis plena sunt a/ Cum esset adhuc a/ Maxentius instat impius a/ Caesar electos convocat a/ Christi fidem docuit
4/119	Katalin	V/ Gloria patri a/ Passionem gloriosae a/ Gloriosa Dei martyr
4/124	Katalin	a/ Caesar electos convocat R/ Christus sanctam tenebroso V/ Salve virgo benedicta R/ O quam felices V/ Cum duce Porphyrio R/ Virgo flagellatur
4/137	Miklós	R/ Ex eius membris V/ Catervatim ruunt populi
4/142	Katalin	a/ Regia stirpe generosa a/ Gaude decus virgineum R/ Haec quinquagenos oratores V/ Efficiens testes fidei V/ Gloria patri A/ O inclyta Costi regis filia
4/273	Cecília, Árpád-házi Erzsébet	a/ Fiat Domine cor meum R/ Cilicio Caecilia membra V/ Non diebus neque R/ Caeciliam intra cubiculum V/ Angelus domini descendit R/ Aman in patibulo V/ Manum mittens R/ O lampas ecclesiae V/ Tu Dei saturitas

19/40	Szent János apostol elhunytja (?), Kozma és Damján, Mihály	R/ Vox tonitru V/ Victo senatu cum V/ Gloria patri A/ Cosmas et Damianus Anthimus a/ Excelsi regis filium a/ Cui sol luna
-------	---	--

A karakteres kottairás alapján vizuálisan is könnyen beazonosíthatók az antifonálénkhöz tartozó fragmentumok a könyvtárpolcokon véletlenszerűen – tehát a bekötött nyomtatványok sorrendjében – helyet foglaló töredékből. A hangjelzés típusát a gyakorlott szem azonnal felismeri (1. kép): a magyar gregoriánkutatók számára legbecsesebb zenei notációt láthatjuk, a XIII. századra kialakult, majd a XIV. század elején fejlett kalligrafikus formát öltött központi magyar notáció sajátos variánsát.

1. kép. 4/68 töredék

A nemzetközi szakirodalomban sokáig tévesen a klosterneuburgi reformnotáció leszármazottjaként emlegetett középkori esztergomi hangjelzés egy önálló közép-európai vonalra írt jelrendszer, amelyet Szendrei Janka definiált az 1980-as években,¹⁸ azt hangsúlyozva, hogy e notáció kizárólag ma-

¹⁸ A téma részletes kifejtését lásd SZENDREI Janka (1999a), *Középkori hangjegyvírások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 4. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 30–61.

gyar szkriptóriumokhoz kapcsolódott a középkorban, vagyis minden forrás, amely ezzel a notációval készült, kivétel nélkül magyarországi provenienciájúnak tekinthető. Ennek a középkori magyar gregorián hangjelzésnek a legkidolgozottabb formája a XIV. század első felére datált *Missale Notatum Strigoniense*ből dokumentálható,¹⁹ s fontos karakterisztikuma a ferdén felfelé, egyenesen, függőlegesen lefelé előrehaladó írásirány, amely a XIII. század előtti metzi gregorián notáció származéka, továbbá a kifejezetten elegáns, gördülékeny írásmodor, amely mögött a gregorián paleográfiai kutatás itáliai hatást sejt.²⁰

Ha az esztergomi *Missale Notatum* kidolgozott neumaformái alá helyezzük a töredékeinken szereplő megfelelő neumákat, több érdekes megfigyelést is tehetünk (3. táblázat).

3. táblázat.

A *Missale Notatum Strigoniense* és töredékeinek alapneumái

	Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
Missale Notatum Strigoniense, 14/1		 	 				
Güssingi töredékek 14/2	 	 	 	 	 	 	

Egyfelől itt is megtalálhatók a magyar notációt meghatározó alapjelek: a 7-es alakú clivis, a kötött scandicus, a függőleges, pontokból álló climacus, ez utóbbi kötött változata is, és a jellegzetes írásirány. Ugyanakkor ez a kottairás fegyelmezetlenebb benyomást kelt, mint az esztergomi, improvizatívabb, kacskaringósabb, s szembe tűnő az írás egészére jellemző lendületesség, kurzív írásmodor. Míg a XIV. század esztergomi díszírásában nincsenek véletlenszerű elemek, minden mozdulat eltervezett, minden részelem szabályozott és kötött, a töredékeken a neumaszerkezetek már felbomlóban, és a hangjelzés nem merevíti meg határozottan egy-egy neuma formáját, hanem szabadon alkalmazza őket, úgy, ahogy az az írás lendületéből a legkényelmesebben adódik. Az esztergomi notációban elképzelhetetlen a hul-

¹⁹ SK-BRm EC Lad. 3 és EL 18.

²⁰ Lásd SZENDREI 1999a:46–49.

lámvonalak ilyen öntörvényű alkalmazása. Elkülöníthető azonban egy zenei írásgyakorlat, amelynek ez az egyik megkülönböztető jellegzetessége, és ez a magyarországi írásvariáns *erdélyi* forrásokból mutatható ki.

Az ún. erdélyi hangjelzés, amelynek elkülönítésére a magyar hagyományon belül szintén Szendrei Janka tett javaslatot,²¹ jórészt töredékek révén maradt fenn. Egyes leleteket hordozókönyvek, possessor-bejegyzések is összekötnek a jellegzetes zenei írásmód mellett,²² a németújvári töredékek esetében azonban nincs más fogódzónk, csak a zenei vizsgálat és az erdélyi íráselemek határolják be a fragmentumok származási helyét.

A proveniencia-meghatározó erdélyi elemek között említhető meg a cseppforma alakú punctum, amely ferdén fekszik fel a vonalra, s gyakran hosszú befutóvonallal indul (3. táblázat). A vízszintes elemek hullámos megjelenítése különösen a zárlatok lejegyzésében figyelhető meg, például a *clivis* neumát nyújtja meg így a notátor, de a *torculus* és a kötött *climacus* vízszintes elemei is érintettek a kinagyított, széthúzott ábrázolásban. Fontos a túlzó kerekdedség, hurkok alkalmazása, amely például a *pes* alakjában látványos. A *climacus* neuma is szignifikáns megkülönböztető elem: itt két pont részleges összevonásából és az írás lendülete miatt a második pont „elkenéséből” alakul ki: ez az ún. kalapos erdélyi *climacus*-forma variánsa. Specifikus a *scandicus* is: csak Erdélyből dokumentáltuk a tagolt neumának ezt a rajzát. A részelemek összessége tehát mindenképp a középkori Kelet-Magyarországra, a kerekded, hullámzó íráskép közvetlenül Erdélyre utal.

A zenei paleográfia mellett a zenei szempontú vizsgálatok során hagyományosan két nézőpont segítheti még a proveniencia-meghatározást: a liturgikus analízis és a dallami összehasonlítás. Mivel a gregorián énekrepertoár és dallamstílus a középkorban variánsokban élt, és egy-egy változat az adott közösség hagyományában identitást meghatározó jellegzetességként rögzült, egyszerűnek tűnt a feladatunk: olyan megoldásokat kellett keresnünk más középkori magyar gregorián forrásokban, amelyek a lehető legközelebb állnak a töredékeken látottakhoz. Kifejezetten provenenciajelző magyarországi Sanctoriale-zsolozsmaanyag sajnos nem található a fragmentu-

²¹ A középkori erdélyi kottás források notációjáról lásd SZENDREI 1999a: „IV. A magyar notáció differenciálódása. Erdély.”, 62–63, illetve Uő (1999a): „V. A magyar notáció demokratizálódása. Észak és Kelet-Magyarország.” 72–73.

²² Lásd pl. azt a XIII. századi antifonále-töredéket, amely a XVII. századi erdélyi katolikus énekeskönyv, az ún. Jancsó Benedek-kódex (= Petri András énekeskönyv) pergamen borítója. A kézirat jelzete: Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 1395 Lásd Stoll 1963, 50. sz. A töredék a Szendrei-katalógusban F 325 szám alatt található meg. Több bizonyosan Erdélyhez köthető töredéket találunk a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében: a csíksomlyói ferences kolostorból származó anyagban, míg egy másik töredékcsoport bizonyosan a kolozsmonostori bencés kolostorhoz köthető (pl. F 34, F 348 töredékek a Szendrei-katalógusban).

mokon, csak közismert szentek közkeletű anyagát dokumentáltuk. Még az egyetlen halványabb jelentőségű kivétel, az Árpád-házi Szent Erzsébet-ünnepen elhangzó *Laetare Germania* kezdetű verses história is jól ismert ciklus volt Közép-Európában.²³

Az ünnepek egy részénél viszont az officiumok mélyebb szerkezeti rétegében, a liturgikus énektételek választékában, pozicionálásában és sorrendjében ki tudunk mutatni olyan szignifikáns analógiákat és eltéréseket, amelyek továbbvezethetnek.²⁴

Jelentékeny liturgikus variánsra bukkantunk a Szűz Mária születése ünnep matutinumában. A 4/30 jelzetű hordozókönyv töredékborítóján a harmadik noktornus 2–3. rezponzóriuma szerepel – a verzusokkal és a *Gloriával* együtt. A noktornusban harmadik helyen előírt *Solem justitiae* rezponzóriumra kell figyelni, ugyanis a szűken vett esztergomi rítushoz tartozó forrásokban ez a tétel nem szerepel, helyette az *Ad nutum Domini* rezponzorium áll. Viszont ugyanebben a pozícióban (tehát a harmadik helyen, doxológiával kiegészülve) zágrábi és erdélyi rítusú zsolozsmaforrásokban regisztrálni tudtuk.

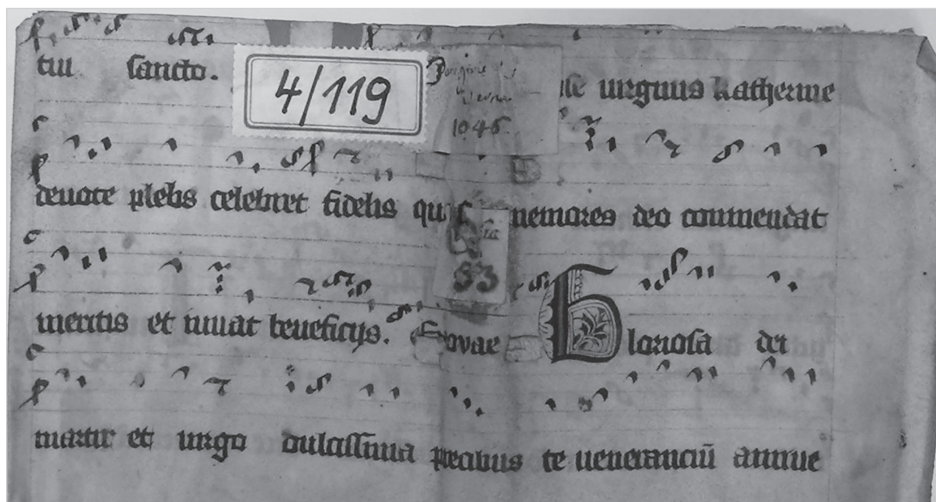
Egy következő fragmentumon (4/48) az iméni ünnep matutinumának eleje is látható: a második noktornus első és második rezponzóriuma. Ismét azt tapasztaltuk, hogy a töredék tartalma erdélyi rítusú zsolozsmaforrásokkal tart, ezzel szemben a Kalocsa-Zágrábhoz és Esztergomhoz tartozó források más tételt írnak elő a második helyen, a *Regali ex progenie* rezponzoriumot.

Még meghatározóbbnak vélhetjük a tételválasztást a Mihály-officium vesperásának antifónái, az *Excelsi regi filium* és a *Cui sol luna deserviunt* énekek esetében. Ismét Erdélyben találunk elsősorban párhuzamokat. A sorozat nem csak a XV. századi erdély-váradai forrásokból mutathatók ki, de némi változtatással a XII. század elejéről származó, feltételezhetően gyulafehérvári eredetű német neumás *Codex Albensis* is diszponálja az öttételes sorozatot, amelynek első tételei a töredéken is láthatók. Ezen kívül a Zágrábról, a Felvidékről, szepesi forrásokból bukkan fel a tételsor – tehát kizárólag a középkori Magyarország északi és keleti peremvidékéről, míg a központi Esztergom egy szimplább megoldással, csak egy antifóna solával, a *Sancte Michael archangele* tétellel indítja az ünnepet.

²³ Az MTA BTK ZTI középkori közép-európai zsolozsmahagyományokat feltérképező CAO-ECE projektje (lásd online: <http://zti.hu/index.php/hu/regizene/kutatas/zsolozsma/cao-ece>, 2019. 05. 20.) Esztergomon kívül Aquileiában, Prágában, Salzburgban mutatja ki.

²⁴ Analíziseinket itt is az MTA BTK Zenetudományi Intézet CAO-ECE projektjének magyar forrásokat feldolgozó kötetei (V/B Esztergom, VI/B Kalocsa-Zágráb, VII/B Erdély-Várad) segítették.

A töredékek vizsgálata emellett olyan különleges tételalkalmazásokat is felfedezett, amelyeket más magyar forrásból nem tudtunk kimutatni. Unikális a Katalin-zsolozsma laudesének itt olvasható antifónája (2. kép): a *Gloriosa Dei martyr* kezdetű 8. tónusú tételt ebben a formában sem a közép-európai forrásokat feldolgozó CAO-ECE-projekt, sem a közel 150 európai hangjelzett zsolozsmaforrás tartalmát magában foglaló CANTUS Index nem ismeri.²⁵

2. kép. 4/119 töredék, rajta az unikális *Gloriosa Dei martyr* antifóna részlete (nov. 25., Katalin)

A Katalin-offícium másik töredéken szereplő részlete szintén kicsi kivágot, de annál jelentősebbnek tűnik: *Ex eius membris* responzorium az a Miklós-ünnepen is alkalmazott, elterjedt *Ex ejus tumbae marmore* szövegvariánsa szintén a kuriózumok sorát gyarapítja: magyarországi és európai öszszevetésben szintén sehol máshol nem találkoztunk ezzel a változattal.

A főbb liturgikus különlegességek után a gregoriánkutatás harmadik, jelen áttekintésben utolsó pilléréként a dallami összevetés segítette vizsgálatainkat. Módszerünk az volt, hogy a töredékeken látható dallamrészleteket elolvasásuk után modern kottába írtuk át, majd azt összevetettük más ma-

²⁵ Egyetlen kivételt regisztrálhatunk. A brágai katedrális aquitán 16. századi antifonáléja szintén a Katalin-zsolozsma laudesében írja elő a tétel variánsát (online: <http://cantusindex.org/id/a00447>, 2019. 05. 20), mindössze egy szót cserél ki a töredéken látható szöveginciumhoz képest (*dulcissima/castissima*). A dallam ugyan 8. tónusú itt is, de nem a töredékeken látható zenei anyagról van szó. A brágai példa olyan távoli kapcsolatnak tűnik, hogy más források híján közvetlen összefüggést nem vonhatunk a két eset között.

gyarországi forrásokból származó dallamokkal.²⁶ Korábbi paleográfiai és liturgikus vizsgálatunk eredményeivel korrespondálva azt tapasztaltuk, hogy a fragmentumokon olvasható zenei részletek jelentősen eltérnek a magyar/esztergomi liturgikus főhagyomány zenei forrásainak dallamaitól. Az 1–2. kottapéldák a töredékeken olvasható markáns variációs lehetőségeket illusztrálják.

1. *Mar - ty - ri - um si - ti - ens li - ba - mi - na Cae - sa - ris hor - rens*

2.

1. Kottapélda. Responzórium-részlet: *Martyrium sitiens* (nov. 22., Katalin)
(DOBSZAY, SZENDREI 2013:2125.)
1. 4/116 töredék dallama; 2. Esztergomi dallam (Str-3)

prae - cel - sae prae - cel - sae

na - ti - vi - tas na - ti - vi - tas

Cer - ne - re Cer - ne - re

2. Kottapélda. Responzórium-részlet: *Diem festum praeelsae* (szept. 8., Mária születése)
(DOBSZAY, SZENDREI 2013:4008.)
1. 4/48 töredék dallama; 2. Esztergomi dallam

²⁶ Munkánk során a magyarországi antifóna- és zsolozsmarepertoár szisztematikus dallamkiadásait használtuk fel. Lásd DOBSZAY László, SZENDREI Janka (1999), *Antiphonen*, hrsg. Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3. Kassel, Bärenreiter, illetve UÓK (2013), *Responsories* Volume 1–2. Budapest, Balassi.

A zenei vizsgálat a fragmentumok tartalmának és a középkori magyar gregorián főhagyomány kapcsolatának lazaságát bizonyította, amely a megelőző részanalízisek fényében nem meglepetés: az Esztergomtól való bizonyos fokú különállásával, a kelet-magyarországi gregorián hagyomány önálló zenei megoldásaival magyarázható a jelenség. Az erdélyi eredet igazolása azonban e módszerrel nem sikerülhet, hiszen mindössze egyetlen nagyobb terjedelmű összehasonlító zsolozsmaemléket tudunk hozzá felhasználni: az erdély-váradai gregorián zsolozsmahagyomány XV. századvégi reprezentatív közvetítőjét, a kottás *Váradai Antifonálét*.²⁷ Sajnos a *Váradai Antifonále* maga is töredékesen maradt ránk, és emiatt csak három ünnep, a Szent Kereszt Felmagasztalása-, Mária születése- és a Mihály-offícium kínál fel közös dallamokat az analógiák kereséséhez.

Az analízis bizonyos pontokon így is ígéretesnek tűnt. A Szűz Mária születése-zsolozsma *Veniat dilectus meus* kezdetű antifonájának inciuma pl. a fragmentum és a *Váradai Antifonále* dallamában nagyon hasonló, és ez látványosan közelebb hozza a forrásokat (3. kottapélda), mert az esztergomi dallam elkülönül, változata erőteljesebb. A töredékek és a *Váradai Antifonále* teljes dallamelemzésének eredménye azonban már kevésbé meggyőző, sok az eltérés, s az iménti dallami közösség tényleg csak alkalmoszerűnek tűnik. Ugyanakkor a zenei analízis egy másik forrással való kapcsolatra világított rá. A töredéken rekonstruálható dallamrészletek a *Váradai Antifonálé* helyett a bizonytalan provenienciájú középkori magyar forrással, az 1990-es évek elején a zenei mediavisztikai kutatások terén központi szerepet játszó 1360 körüli Isztambuli Antifonále²⁸ változataival mutattak analógiát (3–4. kottapélda). Következtetéseinkben a jelenség pusztá regisztrálásánál nem tudunk tovább lépni, csak annyi bizonyos, hogy az *Isztambuli Antifonále* származásának, provenienciájának kérdéséről ezt a kapcsolódást figyelembe véve kell gondolkodni a jövőben.

²⁷ A kottapéldákban Váradia rövidítéssel. Lásd SZENDREI 1981: C 53, lásd újabban Czagány Zsuzsa forráskutatásait a váradai kódexsorozattal összefüggésben, CZAGÁNY ZSUSZA (2014), „Töredék, rítus, kódex, hagyomány – II. A Váradai Szekvencionále újonnan előkerült darabja”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet. 45–56.

²⁸ Lásd TR-Itks 42 (Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42). Facsimile-kiadás: SZENDREI, Janka (szerk.) (1999b), *The Istanbul Antiphonal, About 1360*. Budapest, Akadémiai Kiadó. A kottapéldában IsztA rövidítéssel.

1.
 Ve - ni - at di - lec - tus me - us
 2.
 3.

3. kottapélda. Antifóna-részlet:
Veniat dilectus meus
(szept. 8., Mária születése)
(DOBSZAY, SZENDREI 1999:6152.)
1. 4/48, IsztA; 2. Váradia;
3. Esztergom

1.
 me - mo - res De - o com - men - det pre - ci - bus et ju - vat be - ne - fi - ci - is
 2.

4. kottapélda. Antifóna-részlet: *Passionem gloriosae* (nov. 22., Katalin)
(DOBSZAY, SZENDREI 1999:1513.)
1. 4/119 töredék, IsztA; 2. Esztergom

A zenei analízis további jelentős eredménye, hogy a rendelkezésre álló németújvári fragmentumok elolvasható dallamkínálatához képest igen nagy-nak mutatta a töredékeken az egyedi zenei megoldások arányát, amelyhez nem található más forrásból párhuzam. Akár a liturgiai analízisnél, a zenei vizsgálat során is több olyan dallamrészlet került felszínre, amelyet más magyar forrásból nem tudtunk kimutatni. Az 5–6. kottapéldában látható dallamok olykor még körvonalaikban sem emlékeztetnek a Magyarországon elterjedt változatokra, a 6. példánál még a legalapvetőbb zenei elem, a hangnem sem azonos (a kottapéldákat lásd a következő oldalon).

Az ellentmondásos eredmények után még sürgetőbben merül fel a kérdés, vajon miért regisztrálhatunk ilyen jelentős liturgiai és dallami egyediségeket az Erdély-Váradhoz tartozó példákhoz képest, ha a töredékek zenei notációja viszont támogatja az erdélyi származást. Egyetlen logikus válasz képzelhető el. A változatok legvalószínűbben azt jelzik, hogy az egykori anyakódex nem a partiumi területeket lefedő középkori váradi püspökség többé-kevésbé rekonstruálható gregorián hagyományához tartozott, hanem talán az erdély-gyulafehérvári XIV. századi liturgikus hagyományt közve-

1. *fa - ctus est pro mun - di re - de - mpti - o - ne*

2.

3.

5. kottapélda. Antifóna-részlet: *Praecinxit se Dominus*
 (szept. 14., Szent Kereszt felmagasztalása)
 (DOBSZAY, SZENDREI 1999:2142.)
 1. 4/49; 2. VáradiA; 3. IsztA, Esztergom

1. *Ec - cle - si - a san - cto - rum laudet au - cto - rem sa - lu - tis to - ti - us no - men e - jus so - li - us*

2.

3.

4.

6. kottapélda. Antifóna-részlet: *Ecclesia sanctorum laudet*
 (DOBSZAY, SZENDREI 1999:6126.)
 1. 4/49 töredék; 2. VáradiA; 3. IsztA; 4. Esztergom

títhette. Sajnos, teóriánkat igazolni egyelőre nem tudjuk, mert a forráslánc hiányos: a német neumanotációval leírt XII. századi *Codex Albensisen* kívül, amely a gyulafehérvári hagyományt meglehetősen kiforratlan, korai alakban közvetíti még, s notációja miatt a dallamok sem rekonstruálhatók belőle, nincs teljes forrásunk, így viszonyítási pontunk sem. A főliók elrendezése és tartalma, illetve a zenei paleográfiai analízis inkább kisebb rangú egyházra, plébániára utal az egyházmegyén belül és nem reprezentatív köz-

ponti használatra, az azonosításhoz reményeink szerint talán újabb erdélyi források – reálisan kódextöredékek – feltárásával kerülhetünk közelebb.

A németújvári ferences kolostor könyvtárában fellelhető töredékcsoport összehasonlító zenei paleográfiai elemzése iránymutatónak bizonyult a töredékek provenienciájára nézve: erdélyi forrásról lehet szó. A liturgikus elrendezés és a dallamok vizsgálata tovább árnyalta eredet-meghatározást: a fragmentumok egy erdélyi kódexből származhatnak, ugyanakkor a minden vizsgálati aspektusból megmutatkozó unikális vonások alapján egy olyan lokális hagyományra gondolhatunk, amelynek ma e liturgikus fragmentumok a ma fellelhető kizárólagos forrásai. Reménnyel tölthet el minket, hogy az erdélyi gyűjtemények zenei kódexfragmentum-anyaga jórészt máig feltáratlan, és az új kutatási kezdeményezések révén lappangó összehasonlító töredékes források folyamatosan kerülnek még elő hazai és külföldi gyűjteményekből. Úgy tűnik tehát, hogy a középkori erdélyi gregorián hagyomány feltárása nem zárult le, sőt, a közeljövőben még szignifikáns alapkutatósi eredményeket hozhat felszínre.

Pseudo-művek eredetiségének vizsgálata.
Esettanulmány a tartalmi vizsgálat lehetőségeire
az arab filozófiai irodalomban

Bevezetés

Hol a határ az eredeti, és a hamis közt? – tesszük fel a kérdést, valahányszor bizonytalan eredetű információval találkozunk. A hamisítások majdhogynem egyidősek a szerzői tekintéllyel,¹ így kortól és kultúrától függetlenül látunk rá példákat, különösen a jelenkorban.² Nem csoda, hogy nem volt ez másként a középkori iszlám kultúrájában sem.³

Az alábbi tanulmányban az eredetiségvizsgálat problémáját járom körül az arab filozófiai szövegek korpuszában.⁴ A kérdés talán az Avicenna szakirodalomban kapta a legnagyobb figyelmet:⁵ Dimitri Gutas úttörő munkája, az *Avicenna and the Aristotelian Tradition* második kiadása az az alapmunka, amely összefoglalja és elkülöníti az Avicennának tulajdonított műveket, az autentikusakat és a bizonytalanokat egyaránt.⁶ Az avicennai pseudo korpusz kérdésével Gutas mellett David Reisman is foglalkozott. Ő volt az, aki először a pseudoepigráfia terminológiai kérdéseit tisztázta, majd metodológiai megfigyeléseit egy bizonyos szövegre alkalmazta is.⁷ Munkájában a következő hamisítástípusokat jelöli meg: a pseudoepigráfia, hamisítás (*forgery*), meghamisítás (*falsification*), s végül a plagizáció (*plagization*).

¹ Anthony GRAFTON (1990), *Forgers and Critics. Creativity and Duplicity in Western Scholarship*, London, Collins & Brown. 8.

² Gondoljuk a „fake news”-ra, mint kommunikációs stratégiára.

³ Richard Nelson FRYE (1974), *Islamic Book Forgeries from Iran*. In Richard GRAMLICH (ed.), *Islamwissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum sechzigsten Geburtstag*, Wiesbaden, 107–109.

⁴ Ez a vállalkozás tulajdonképpen egy bevezető tanulmány a készülő monográfiámhoz, az *al-Masā'il al-ḥikmīya* című avicennai mű eredetiségének vizsgálatához.

⁵ Dimitri GUTAS (2010), *The Study of Avicenna. Status Questionie atque agenda*, *Documenti e Studi sulla Tradizione Filosofica Medievale*, 21, 45–69.

⁶ Dimitri GUTAS (2014), *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Leiden–Boston, Brill.

⁷ David REISMAN (2004), *The Pseudo-Avicennan Corpus I*. In John MCGINNIS, David REISMAN (eds.), *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Medieval Islam. Proceedings of the Second Conference of the Avicenna Study Group*, Leiden–Boston, Brill, 3–21.; David REISMAN (2010), *The Ps.-Avicenna Corpus II: The Šūfistic Turn*, *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale*, 243–259.

Véleménye szerint az alapvető különbség a pszeudoepigráfia és a hamisítás között a szándékban ragadható meg: míg utóbbi egy szándékos cselekedet, előbbi inkább egy későbbi másolói, vagy egyéb hiba eredménye. A meghamisítás (*falsification*) egy eredeti szöveg olyan változtatása, amely lényegileg változtat a szerző mondanivalóján, míg plagizáció az, amikor valaki egy más szerző munkáját vagy annak egy részét tulajdonítja magáénak. A hamisítás ennek ellenkezője, miszerint valaki a saját munkáját tulajdonítja szánt szándékkal másnak.⁸

A négy fajta közül a hamisítás, a meghamisítás és a pszeudoepigráfia a legjellemzőbb vagy leggyakoribb. Ezen típusok vizsgálata különböző módszerekkel történhet: a klasszikus értelemben vett filológiai eszköztár, illetve a digitális bölcsészet adta lehetőségek, úgymint a stílusvizsgálat, azaz a stilometria.⁹

A filológiai módszer általános szokása szerint belső és külső evidenciákat használ fel:¹⁰ belső evidenciák alatt azokat az adatokat értjük, amelyek magában a szövegben találhatóak, míg külső evidenciák alatt azokat, amelyek a kézirat hagyományban, kodikológiai, papirológiai adatokban, bio- és bibliográfiai adatokban, illetve más művekben való hivatkozásokban jelennek meg. A belső evidenciák tehát az adott szöveg terminusait, jellegzetességeit jelentik, egyszóval a stílust is.

Jóllehet egy szerző stílusáról lehet intuitív fogalmunk, ezt a szubjektív véleményt azonban nagyon nehéz egzakt módon vizsgálni, még inkább igazolni. Különösen, mivel már annak meghatározása is nehéz, hogy mit is értünk pontosan stílus alatt. Bizonyos szófordulatok, mondatszerkezetek gyakori előfordulását? Bizonyos terminuskészlet megjelenését? Továbbá, amint azt már fentebb említettük, egy-egy szerző könnyűszerrel írhat több stílusban akár egy műfajon belül is, nem is beszélve arról, hogy a műfajok befolyásolhatják a stílus megválasztását is.

Ebben a tekintetben a modern számítástechnikai eszközök egy újabb megközelítésre, nevezetesen a stilometriára is lehetőséget adnak. Ezen gyűjtőfogalom alá immár több technika is tartozik. A legegyszerűbb és a legelérhetőbb formája az úgynevezett „szózsák” módszeren alapul: egy program összeszámolja az adott szövegben szereplő szavakat, és azokból az átlaghoz képest egy előfordulási rátát; majd ezen rátákból vektorokat képez. A különböző vektortávolságok meglepően jó eredménnyel csoportosítják

⁸ REISMAN 2004:6–7.

⁹ A stilometria kapcsán nagy köszönettel tartozom dr. Mészáros Tamásnak, a BME-MIT docensének, aki hasznos tanácsokkal látott el, valamint időt nem spórolva átolvasta ezen tanulmány vázlatát, és felhívta a figyelmemet a pontatlanságokra. Minden fennmaradt hibáért engem terhel a felelősség.

¹⁰ REISMAN 2004:12.

egymás mellé az azonos szerzőségű műveket. Ebben a vizsgálatban a nagy számban előforduló szavak, mint a kötőszavak, létigék, tagadószavak használatának átlaga egész jó hányadossal tükrözi egy-egy szerző stílusát. Ennek a módszernek azonban megvannak a határai; a műfajtól és a nyelvtől is függ az, hogy melyik számítási algoritmus adja ki a legbiztosabb eredményt. Mindenesetre egy olyan szempontot is meg tud világítani, amely a filológus szemét elkerüli, így ebben a minőségében jó kiegészítése lehet a hagyományos filológiai módszereknek.

Az Avicenna-szakirodalomban vannak olyan kutatók, akik a klasszikus értelemben vett tartalmi vizsgálatot követik.¹¹ Dimitri Gutas egyértelműen ezt a módszert tartja a leggyengébb eszköznek az eredetiség kérdésében.¹² David Reisman, amint azt alább látni fogjuk, nem hagyja figyelmen kívül a belső evidenciákat sem, és ad némi támpontot ezen oldal vizsgálatára is.

Az alábbiakban tehát egy módszertani esettanulmányban az eredetiségvizsgálat nehézségeit fogjuk bemutatni. Ezen belül is a belső evidenciákra, azaz kizárólagosan a szövegre összpontosítva a talán legnagyobb kihívást jelentő tartalmi és stílusvizsgálatot fogjuk elvégezni. Az az alapelv, hogy minél több az információ, annál jobb eséllyel tudunk jó döntést hozni: így, a klasszikus értelemben vett filológiai módszereket a stilometriával egészítjük ki.

A cikk első felében az eredetiségvizsgálatról általánosságban lesz szó, majd ezt követően térünk át egy pszeudo-avicennai mű, az *Iṭbāt al-nu-buwwāt* elemzésére.

A módszertani megközelítések lehetőségei

A következőkben röviden összefoglaljuk a külső és belső evidenciák vizsgálatának jelentőségét az autenticitás alátámasztására.

Külső evidenciák

Külső evidenciák alatt értjük mindazon adatokat, amelyek nem a szövegből önmagából származnak: a szöveghagyomány azon részét tehát, amely nem a már kritikai igénnyel kiadott szöveg. A variánsokhoz kapcsolódó kodikológiai és papiroológiai adatok, a különböző kéziratok provenienciái mind ebbe a kategóriába tartoznak. A klasszikus értelemben vett filológiai eszköztár mellett minden más forrás, legyen az például irodalmi vagy régészeti, ezt a halmazt bővíti. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a rendelkezésre

¹¹ Meryem SEBTI (2012), La question de l'authenticité de l'Épître des États de l'âme (Risāla fī aḥwāl al-naḥs) d'Avicenne, *Studia Graeco-Arabica*, 2, 331–354.

¹² GUTAS 2014:390–391.

álló kéziratok papirológiai és kodikológiai hitelességének megállapítása, majd a stemma felállítása szükségszerű feltétele minden eredetiségvizsgálatnak.

A kolofónok és a margináliák, vagy a tulajdoni pecsétek és bejegyzések további, számos értékes információt adhatnak a mű hagyományozásáról. Ezek jelenléte azonban egyáltalán nem szükségszerű; sőt, tulajdonképpen szerencsés esetnek mondható, ha ilyen információk is a rendelkezésére állnak a kutatónak. Jóllehet ezen adatok elsődleges forrásai a mű datálásnak, még megjelenésük esetében sem zárható ki a hamisítás lehetősége. Ha a hamisító hamisítani akar, az egyik legkézenfekvőbb elcsalt evidencia maga a kolofón hamisítása. Erre jó példa, az állítólagosan 'Umar Ḥajjām kezével másolt Avicenna traktátus, amelyet Richard Nelson Frye idéz.¹³ A kolofón hamisságának megállapításához a lehető legszélesebb körű vizsgálatra van szükség: kiszűrni azonban csak akkor lehet, ha más evidenciák egyértelműen kizárják a hitelesség lehetőségét.

Pontosan az efféle buktatókat kiküszöbölendő, a korabeli egyéb írott források sokat segítenek: ezek alatt elsősorban közvetlenül a műre vonatkozó referenciákat kell érteni, amelyek megjelennek különböző doxológiai vagy történeti munkákban, vagy esetleg idézetként szerepelnek hasonló művekben. Dimitri Gutas hívta fel a figyelmet a középkori könyvjegyzékek jelentőségére, amely tiszta forrást nyújt arra vonatkozóan, hogy mely művek lehettek az adott szerző látóterében.

Összegezve: az úgynevezett külső evidenciák esetében is érvényesnek tartjuk azon megállapítást, hogy minél több adat áll rendelkezésünkre, annál jobb helyzetben vagyunk az eredetiség kérdésének eldöntésében. Mivel a tudatosan elkövetett hamisítási próbálkozások eredetinek akarnak látszani, igen nehéz helyzetben vagyunk a bizonytalan esetekben, hiszen lehetőség szerint sok minden történhetett. Módszertanilag az a leghálásabb eset, amikor olyan evidenciát találunk, amely egyértelműen kizárja az eredetiséget.

Belső evidenciák

Belső evidenciák alatt tehát magából a szövegből származó adatokat értjük. Ezen halmaz magában foglalja a stílust és tudományos művekben nagy hangsúllyal a tartalmat is. A stílus azonban nagyon tág fogalom: alá tartozik a szókészlet, a szintaktikai jellegzetességek, voltaképpen mindaz, ami magát a szerző nyelvezetét építi fel.

Tartalom alatt pedig egyértelműen azon tanokat értjük, amelyeket a szerző az adott műben képvisel. Amennyiben tudományos, nem pedig irodalmi művekre irányítjuk a figyelmünket, úgy a tartalmi vizsgálatnak van létjogo-

¹³ FRYE 1974:108.

sultsága. A tartalmi vizsgálat próbája a fentebb már többször említett probléma, vagyis, hogy nagyon nehéz meghúzni a határt az eredeti innováció és a hamisítás között különösen, ha a különbség szubtilis. Amennyiben banálisan nagy tartalmi eltérés tapasztalható, nyilvánvalóan nem vetődik fel a hamisítás kérdése, de az apró változások nagyon nehezen kategorizálhatók: elég csupán arra gondolni, hogy egy szerző élete során akár többször is változtathatta véleményét. Ez az az eset, amelyet *counter argument from chronology* terminussal említi a szakirodalom.¹⁴ Vagy még tovább, mi a helyzet akkor, ha a szerző egész egyszerűen téved?

A probléma tulajdonképpen arra a kérdésre megy vissza, hogy minek tekintjük egy bizonyos tudós tanítását: egy megragadható, definiálható, de legalábbis leírható egésznek, amelynek vannak esszenciális és járulékos, azaz lényegi, illetve lényegileg elhanyagolható, változó részei, vagy egy folyamatosan változó, képlékeny folyamatnak, amely sohasem volt egy jól körül határolható lezárt egész.

Az első esetben, azaz ha egy esszencializálható tartalomnak tekintjük a tanítást, akkor meghatározható, hogy melyek a lényegi, illetve járulékos részei, azaz melyek a szükségszerű és változatlan, illetve melyek a változtatható részek.

A második esetben, azaz ha egy folyamatosan változó folyamatként tekintünk a tanításra, már jóval több változás, újdonság férhet bele ebbe a keretbe. Ez esetben azonban azt a fejlődéstörténetet kell felvázolni, amely iránymutató lesz arra nézve, hogy a kérdéses anyag összhangban van-e a „gerinccel”.

Az azonban, hogy minek tekintünk egy filozófiai tanítást, egy eldöntendő kérdés. Szerzőről szerzőre változhat az, hogy ki hogyan reflektál a saját tanítására, ha ugyan reflektál egyáltalán. Jóllehet első látásra jó támpont adhatna egy ilyen jellegű értelmezés, de magának az értelmezésnek a kialakítása még több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Tehát e két értelmezési lehetőség valójában az adott filozófiai tartalom fogalmának a megértésére vonatkozik, ennek következtében „az értelmezés értelmezésének” tekinthető. Ez a folyamat pedig szükségszerűen további feltételezéseket, hipotéziseket követel meg, ezek pedig nemhogy nem egyszerűsítik, hanem tovább bonyolítják az egyenletet. Ugyanakkor éppen az ilyen jellegű kérdések megválaszolása a filológusok munkája; még akkor is, ha sok esetben egyenesen hübrisznek minősül az, hogy ennyire lezárt keretekbe próbáljuk szorítani egy-egy gondolkodó tanítását.

Az arab filozófiánál maradva, tovább tetézi a gondokat, hogy egy-egy szerző korpuszában többféle műfaj is létezhet: kommentár, korábbi munkák

¹⁴ REISMAN 2004:17.

összefoglalása, és teljesen önálló traktátus. Sok esetben látjuk ugyanis, hogy az adott gondolkodó csupán összefoglal, esetleg kivonatol egy bizonyos munkát. A célja ezekben az esetekben nem az, hogy azzal szemben, vagy amellet a saját álláspontját fogalmazza meg. Önmagában a korpusz eszerinti kategorizálása is komoly filológiai munka, és egyáltalán nem tartható lezárt kutatási területnek.

A műfajból kiindulva további nehézséget jelent, a mű célközönségének meghatározása, és ennek megfelelően a stílus megválasztása. Jóllehet ez lényegi, tartalmi változást nem implikál, mégis magával vonhat más, eladig ismeretlen érveket, érvrendszereket. Avicenna esetében például, az *al-Isārāt wa-l-tanbīhāt* egy kifejezetten szakértőknek szánt, nagyrészt elliptikus mű, míg a *Dānišnāma-i 'Alā'ī* vagy a *Kitāb al-Hidāja* kezdőknek, azaz filozófiában kevésbé jártas olvasók számára készült. E két utóbbi munka egyszerű példákat alkalmazva vezet be a filozófiába. Az *al-Isārāt wa-l-tanbīhāt* ezzel szemben egy nagyon tömör megfogalmazású munka, abban az értelemben, hogy például számos premissza hiányzik a fejtegetésből. A szöveg azt feltételezi, hogy aki ezt olvassa, már ezek tudatában van.

Ismét más a helyzet a levelezéssel, illetve a kérdés-felelet műfajjal, amelyben egy-egy vitás kérdés eldöntése került terítékre. Ez utóbbi esetben már nagyobb valószínűséggel találkozunk befejezetlen, nyers gondolatokkal, kiváltképp ha nem a szerző által kiadott munkáról van szó.

A tartalom problémái után térjünk rá a stílus filológiai megközelítésére. David Reisman felsorol néhány kritériumot ebben a tekintetben. Hangsúlyozza a műfaj jelentőségét, és az ebből fakadó különbségeket is. A belső evidenciák között megemlíti a stílust, a terminológiát, a szintaktikai felépítést és struktúrát.¹⁵ Tekintve, hogy a *terminus technicus*ok nagyrészt állandók az arab filozófiai hagyományban, így az eredetiség kérdésének tekintetében csak nagyon extrém, illetve olyan esetekben bírnak döntő jelentőséggel, amikor más értelmet hordoznak, más filozófiai rendszerben látszanak működni. További érdekes adalék lehet a megszólítások, udvariassági formulák vizsgálata, azonban még ez esetben is csak nehezen kategorizálható adatokra támaszkodunk: nem egyértelműsíthető ugyanis, hogy mely megszólítási formula melyik korban, illetve melyik vallási felekezet körében volt használatos. Reisman megemlíti továbbá a metaforák, koránidézetek használatát, valamint a stílust is. Azonban ez utóbbi esetben sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hamisítók feltehetően igen járatosak voltak ebben is. Reisman szerint műfajtól függetlenül felvázolható, hogy Avicenna milyen szintaktikai struktúrákat használ előszeretettel, továbbá érdekes felvetés a kimunkált perzsa stílus feltételezett hatása írásaira, amennyiben ez

¹⁵ REISMAN 2004:17–18.

összevethető a különböző korok stílusával.¹⁶ Nehéz kérdés, hogy mindez mennyire detektálható, ugyanis a szerző saját stílusa is igen nehezen vizsgálható egzakt módon, de mégis szükséges abban az esetben, ha nem szeretnénk a szubjektív megérzések rabjaivá válni. Erre nyújt egy modern, statisztikai alapú megoldást a stilometria módszere.

A stilometria egy modern eszköz, amely a szövegjellemzőket számszerűsíthető adatok alapján próbálja meghatározni, vagy legalábbis elválasztani egy másik szöveg szövegjellemzőitől. A huszonegyedik században, amikor a számítástechnika ugrásszerűen fejlődik, már nagyobb kapacitású eszközök állnak rendelkezésre, amelyek egyre nagyobb mennyiségű adat kezelésére képesek. Ez azt eredményezi, hogy egyre nagyobb szövegtörzseket tudnak analizálni. A stilometria gyökerei a tizenkilencedik századig nyúlnak vissza, amikor az angol logikus, Augustus de Morgan egy levelében azt állította, hogy a szerzőségi kérdés eldönthető a választott szavak hosszúságának mérése által.¹⁷ Ez a vélemény azonban könnyen cáfolhatónak bizonyult. A stilometriai kutatásokban az áttörést a hatvanas években Frederick Mosteller és David Wallace munkássága hozta meg, akik meggyőzően és a történeti-filológiai szakirodalommal egybehangzóan adtak egy megoldást az amerikai *Federalist Letters* kérdéses szerzőségű darabjaira. Mosteller és Wallace a funkciósavak (kötő- és előljárószavak) ezer szavankénti előfordulását átlagolta.¹⁸ Ez tulajdonképpen a modern stilometria alapja. A kilencvenes években John Burrows eredményei emelték még magasabb szintre a stíluskutatásokat. Ő is elsősorban a funkciósavak előfordulási statisztikájára támaszkodott, ezen változók szórásának az átlagát vette alapul, és így alkotta meg a delta-értéket.¹⁹ Ez a módszer tulajdonképpen a nagyszámú változóból egy kisebb számú, kevesebb dimenziójú változókészletet hoz létre, amely már akár kétdimenziós síkon is vizualizálható. Ezek tulajdonképpen kombinációi az eredeti változóknak, és az első néhány komponens nagy valószínűséggel jól ragadja meg a különbözőséget az eredeti adathalmazban.²⁰ Jóllehet a Burrows-deltánál már összetettebb számítási algoritmusok is léteznek, ez mégis meglepően jó eredményeket produkál.

¹⁶ REISMAN 2004:19–20.

¹⁷ A stilometria történeti áttekintéséről, valamint annak magyar nyelvű korpuszra való alkalmazásáról ld. KISS Margit (2019), Stilometriai elemzés lehetőségei magyar történeti szövegtörzsen, *Digitális Bölcsészet* 2 (november), T:15-T:33. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2019.2.336>.

¹⁸ David I. HOLMES (1998), The Evolution of Stylometry in Humanities Scholarship, *Literary and Linguistic Computing*, 13, 111–117.

¹⁹ John BURROWS (2002), 'Delta': A Measure of Stylistic Difference and a Guide to Likely Authorship, *Literary and Linguistic Computing*, 17, 271: A 'Delta score' (...) can be defined as 'the mean of the absolute differences between the z-scores for a set of word-variables in a given text-group and the z-scores for the same set of word-variables in a target text.'

²⁰ HOLMES 1998:113.

A stílus illetően való megragadása azon alapul, hogy minden szerző egyéni és, sok esetben, tudatos reflexió nélkül használja a nyelvet, amely stílárius hasonlóságokban nyilvánul meg az általa alkotott szövegek között.²¹ Eszerint tehát nem az egyszer, vagy ritkán használt kifejezések az igazán döntők, hanem pontosan azon nyelvi elemek, amelyek tudatos reflexió nélkül kerülnek bele a nyelvbe. Gondoljunk csak a kötőszavakra, amelyek száma jól tükrözi a fogalmazási habitust, vagyis, hogy az adott szerző mennyire gyakran, illetve milyen arányban használ összetett mondatokat. Ez az elmélet abból az egyszerű feltevésből indul ki, hogy a létrehozott nyelv választások (döntések) összessége, s egy adott szerző egy döntési szituációban megszokásból hasonló döntéseket hoz.²²

A stilometria emellett többfajta eszközt is használ. Az imént felvázolt Burrows-Delta tulajdonképpen a szózsák (*bag of words*) megközelítést követi, amely a szöveget egyszerűen szavak, vagy karakterek (2, 3, 4-grammok) halmazának tartja, és ezen elemek gyakoriságát átlagolja. Ez talán a legegyszerűbb módszer. Kritikaként általában azt hozzák fel e módszer alkalmazása ellen, hogy számos más jellegű stíluselemet figyelmen kívül hagy a vizsgálat során, például a szintaktikai viszonyokat, vagy egyéb szemantikai jellegzetességeket. Ennek ellenére, jóllehet ez a legegyszerűbb elemzési módszer, mégis meglepően jó eredményeket generál.²³

Az Iṭbāt al-Nubuwwāt

Az Avicenna neve alatt hagyományozódott korpusz alá számos pszeudo, illetve kérdéses szerzőségű mű tartozik. Amint fentebb utaltunk már rá, ezen a területen Dimitri Gutas és David Reisman munkássága számít mérvadónak.²⁴ A korábbi vizsgálatok ellenére azonban még nagyon sok tennivaló akad ezen a téren. A következőkben a fentebb már bemutatott átfogó eredetiség vizsgálat lehetőségeit, nehézségeit szeretném egy példán keresztül illusztrálni.

²¹ Stefan EVERT, Thomas PROISL, Fotis JANNIDIS, Isabella REGER, Steffen PIELSTRÖM, Christof SCHÖCH, Thorsten VITT (2017), Understanding and Explaining Delta Measures for Authorship Attribution, *Digital Scholarship in Humanities*, 32, , ii4.

²² Patrick JUOLA (2013), Rowling and “Galbraith”: an authorial analysis, forrás: <http://language.log.ldc.upenn.edu/nll/?p=5315>; HOLMES 1998: 114.

²³ Ennél összetettebb a tanuló gép, *machine learning* „technika.” A Maciej Eder által fejlesztett Stylo package (R-ben írva) *classify* funkciója ezt az elvet követi. A harmadik, talán legösszetettebb módszer ismét a mesterséges intelligencia alá tartozik, ez a neurális hálókön alapul.

²⁴ REISMAN 2010: a szerző meggyőzően, a történeti forrásokat is tekintetbe véve kimutatta, hogy az Abū Saʿīd Abū al-Ḥayr levelezés, amely tíz levélből áll, nem tekinthető autentikusnak.

A Risāla fī iṭbāt al-nubuwwāt (Traktátus a prófétaság[ok] bizonyításáról) című traktátus egy vitatott szerzőségű munka a szakirodalomban. A mű második kiadója, Michael M. Marmura autentikusnak tekintette ezt a munkát, csakúgy, mint Heidrun Eichner is.²⁵ Velük ellentétben Herbert A. Davidson, Olga Lizzini és Jean-Baptist Brenet vitatottnak tartotta a szerzőség kérdését,²⁶ míg Dimitri Gutas egyértelműen az autenticitással szemben foglalt állást.²⁷

A kérdés eldöntésére nem vállalkozhatunk, elsősorban azért, mert a munka kritikai kiadása még nem történt meg. Ismereteink szerint a szöveg két kiadásban került nyomdába. Az első a *Tis' Rasā'il fī al-ḥikma wa-l-ṭabī'ij-jāt*, mely nem kritikai kiadás,²⁸ a második pedig Michael E. Marmura munkája, aki a tizennégy rendelkezésre álló kézirat közül csupán hatot használt fel kiadásához. Ezt a szöveget hozza az Olga Lizzini, Jean-Baptiste Brenet által szerkesztett francia bilingvis kiadás.²⁹ Dimitri Gutas jelenlegi ismereteink szerint huszonhat kéziratot sorol fel a műhöz.³⁰ Természetesen, amíg a kritikai kiadás nem készült el, a külső evidenciák kapcsán nem lehet definitív választ megfogalmazni.³¹ Ez tehát a klasszikus esete annak, amikor elsősorban a sokkal kézenfekvőbb belső evidenciákra lehet és kell támaszkodni.³²

A következőkben tehát a belső evidenciák elemzését vesszük sorra.

A mű két fő részre osztható: az elsőben a szerző általános értelemben beszél a próféciairól és a próféta mibenlétéről, míg a másodikban különböző Koránversek és prófétai hagyományok elemzése szerepel. Az első részben a filozófiai mondanivaló tulajdonképpen összhangban áll Avicenna más, autentikus műveiben található tanokkal, miszerint a próféta az intellektualitás tekintetében mindenki felett áll, így fogadhatja a kinyilatkoztatást az

²⁵ GUTAS 2014:485, n. 38; Heidrun EICHNER (2009), Ibn Sīnā's Epistle on Prayer (*Risala fi al-salat*), in: *Uluslararası İbn Sīnâ Sempozyumu*, II, İstanbul, 173, n. 8.

²⁶ Herbert A. DAVIDSON (1992), *Alfarabi, Avicenna, and Averroes, on Intellect: their Cosmologies, Theories of the Active Intellect and Theories of Human Intellect* Oxford / New York, Oxford University Press, 87 n. 56; AVICENNE(?) (2018), *R. fī iṭbāt al-nubuwwāt = Épitre sur les prophéties*, Texte arabe, introduction par O. L. Lizzini, traduction et notes par J.-B. Brenet, Paris, Vrin., 25.

²⁷ GUTAS 2014:485–489.

²⁸ AVICENNA (?) *Kitāb al-ḥudūd* = IBN SĪNĀ, 'Alī Ibn Ḥusayn ibn 'Abdallah, *Tis' Rasā'il fī al-ḥikma wa-l-ṭabī'ij-jāt*, Dār al-'Arab lil-Bustānī, al-Qāhira., 120–132.

²⁹ AVICENNE(?) 2018, *R. fī iṭbāt al-nubuwwāt*.

³⁰ GUTAS 2014:489.

³¹ GUTAS 2014:489. A szerző megjegyzi, hogy már az egyik korai kódexben, a Hüseyin Çelebi 1194-ben is megtalálható, amelyet 1277 körül másoltak. Mindenesetre a mű kritikai kiadásáig nem tudunk eleget a hagyományozási történetéről.

³² Az *Iṭbāt al-Nubuwwāt* esetében csupán három kéziratot állt módomban megtekinteti, s egyiket sem sikerült élőben megvizsgálni: Ayasofya 4849, Nuruosmaniye 4894, valamint Majlis 3071.

Univerzális Intellektusból.³³ A *Kitāb al-Šifā*ban és a *Kitāb al-Nağāt*ban, azaz Avicenna alapműveiben a következő szerepel: a próféta racionális lelke, pontosabban intellektusa „szent” (*al-‘aql al-qudsī*) azaz a tökéletesedés útján a felkészültség azon szintjére jutott el, hogy közvetlenül, vagy majdnem közvetlenül állhat kapcsolatban az Aktív Intellektussal, amely emanálja a formákat. Az intuíció (*ḥads*) ezen formájához lelki tisztaság és intellektuális élesség kell, amely csak egyes emberek, a próféták sajátja.³⁴

Az *Ithbāt al-nubuwwāt*-tal kapcsolatban Dimitri Gutas, jóllehet nem ezen metódust tartja a legerősebbnek, két fő tartalmi problémát emel ki. Véleménye szerint ezek összegegyeztetetetlenek az avicennai tanítással. Az első az intellektus szintjeire, míg a második a fény-koránvers értelmezésére vonatkozik. Az intellektus esetében a harmadik szint (*‘aql fa‘‘āl* vagy *mustafād*) terminológiai és tartalmi problémákat vet fel.³⁵ Állítását nem szándékozunk cáfolni, csupán kiegészítjük azt további adalékokkal. A hetedik paragrafusban az aktualizáló, Ágens Intellectus (*‘aql fa‘‘āl*) mint Univerzális Intellektus (*‘aql kullī*) jelenik meg, ám ez csak Avicenna egy korai művében szerepel, a *Risāla fī al-nafs ‘alā sunnat al-iḥtišār*ban.³⁶ A szöveg azonban szinonimaként kezeli az Univerzális Intellektust (*al-‘aql al-kullī*), az Univerzális Lelket (*al-nafs al-kullī*), vagy Világlelket (*nafs al-‘ālam*). Ami itt igazán érdekes, az az, hogy a formákat emanáló létezőt a szerző három fogalommal írja le, mint az *al-‘aql al-kullī*, *al-nafs al-kullī* és *nafs al-‘ālam*, azaz Univerzális Intellektus, Univerzális Lélek és Világlelek. E három azonban nem jelöli ugyanazt.³⁷

Avicenna *Kitāb al-ḥudūd* című munkájában mind az Univerzális Intellektus (*‘aql kullī*), mind az Univerzális Lélek (*nafs kullī*) az értelemben létező, univerzális értelemben vett intellektust, illetve lélek-fogalmat jelenti, azaz két olyan univerzális fogalmat, ami sok, számban különböző egyedről állítható a Mi az? kérdésre felelve. Ezek közül mindegyik egy saját indivi-

³³ AVICENNE(?) 2018, *R. fī iḥbāt al-nubuwwāt*, 97.

³⁴ AVICENNA (1975) *al-Nafs* = IBN SĪNĀ, ‘Alī Ibn Ḥusayn ibn ‘Abdallah, *Al-Šifā’, al-Ṭabī‘ij-jāt, al-Nafs*, ed. Jūrj. Anawātī, Sa‘īd Zāyid, al-Qāhira (al-Hay‘a al-Miṣriyya al-‘Āmma li-l-Kitāb) 219, 4–220, 13.; AVICENNA (2000) *al-Nağāt* = IBN SĪNĀ, ‘Alī Ibn Ḥusayn ibn ‘Abdallah, *al-Nağāt min al-Ġarq fī Baḥr al-Dalālāt*, ed. Dānišpazhūh, Muḥammad Taqī, Tihrān (Intiṣārāt-i Dānišgāh-i Tihrān), 1379 [2000], 339–341; AVICENNA (1907), *Kitāb fī al-nafs ‘alā sunnat al-iḥtišār* = Edward Abbot van Dyck, *Hadījjat ar-Ra‘īs (...)* wa-hiya *Mabḥaṭ ‘an al-quwā n-nafsānīja aw Kitāb fī n-nafs ‘alā sunnat al-iḥtišār*, Cairo, Maṭba‘at al-ma‘ārif, 1325., 64; AVICENNA (2005) *Ṭabī‘ijjāt-i Dānišnāma* = IBN SĪNĀ, ‘Alī Ibn Ḥusayn ibn ‘Abdallah, *Ṭabī‘ijjāt-i Dānišnāma-yi ‘Alāī*, ed. Muḥammad Maškūt, Hamadān (Dānišgāh-i Bū ‘Alī Sīnā), 1383 [2005], 145.

³⁵ GUTAS 2014:487.

³⁶ GUTAS 2014:486.

³⁷ Néhány megjegyzést, valamint az újplatonikus görög előzményeket felsorolja Jean-Baptiste Brenet is. AVICENNE (?) 2018, *R. fī iḥbāt al-nubuwwāt*, 129–130.

duális lélekkel vagy intellektussal bír.³⁸ A korai, *al-Mabda' wa-l-Ma'ād* című műben Avicenna felhívja a figyelmet egy terminológiai problémára. A terminusok ebben a munkában nem pontosan egyeznek, de nagyon hasonlóak. A filozófusok szokása szerint az „Egész intellektusa” (*'aql al-kull*), illetve az „Egész lelke” (*nafs al-kull*) vagy az összes, égi szférában lévő intellektust és lelket jelenti, vagy a legkülső szféra intellektusát és lelkét.³⁹

Az *'aql kullī*, illetve *nafs kullī* páros ugyanakkor megtalálható egy másik avicennai műben, a *Risāla fī al-sa'āda aw al-ḥuḡaḡ al-'ašara* című traktátusban. Ez a traktátus nagy valószínűséggel (!) autentikus. Ebben a munkában Avicenna az isteni emanációt, az Univerzális Intellektussal és Univerzális Lélekkel azonosítja, hangsúlyozva, hogy szokás szerint ezt így hívják (*wa-huwa mim mā ḡarat al-'āda bi-tasmijatihā bil-'aql al-kullī wa-l-nafs al-kullī* – ez az, amelyet szokás szerint Univerzális Intellektusnak és Univerzális Léleknek hívnak).⁴⁰

Ez azonban csupán egy egyedi eset az avicennai korpuszban, és itt sem kerül említésre a nagyon erősen újplatonikus hatást tükröző Világlélek. Legjobb tudásom szerint⁴¹ a Világlélek terminusa, ezen esetet, azaz az *Iṭbāt al-nubuwwāt*ot, leszámítva nem fordul elő máshol az avicennai korpuszban.

Megjelenik azonban Plótinus *Enneades*ének arab parafrázisában, a *Theologia Aristotelis*ben, mely szerint az égi világ lelke (*nafs al-'ālam al-samāwī*) szép, és a szépséget Vénusz közvetítésével ez árasztja a földi világra.⁴²

Ez utóbbi azonban sokkal nagyobb hangsúllyal jelenik meg az úgynevezett „Tisztaság testvériségének” a leveleiben, a *Rasā'il Iḥwān al-Šafā*ban. Ez a gyűjtemény egy sokat vitatott szöveggörpusz, amely egy nehezen azonosítható, X–XI. századi ismailita társasághoz köthető. A szöveg nagyon mély újplatonikus hatást mutat. Az Iḥwān al-Šafā tanításában fontos szerepet játszik a platonikus makro-mikrokozmosz párhuzam, miszerint az ember felépítése mint mikrokozmosz a világ felépítésére hasonlít, amely a makrokozmosznak felel meg. Ebben a kontextusban több helyen is szerepel, hogy az Univerzális Lélek nem más, mint a világ lelke (*nafs al-'ālam bi-asrihā*).⁴³

³⁸ AVICENNA, *Kitāb al-ḥudūd*: 90. Idézi AVICENNE (?) 2018, *R. fī iṭbāt al-nubuwwāt*: 129–130.

³⁹ AVICENNA (2004) *al-Mabda' wa-l-Ma'ād* = IBN SĪNĀ, 'Alī Ibn Ḥusayn ibn 'Abdallah, *al-Mabda' wa-l-Ma'ād*, ed. 'Abdallāh Nūrānī, Tihrān, 1383 [2004], 73–74.

⁴⁰ AVICENNA (1979) *Risāla fī al-sa'āda* = Rasā'il Ibn Sīnā, Intihārāt-i Bīdār, Qum, 1400 [1979], 271.

⁴¹ Ebben segítségemre volt a digitalizált Avicenna korpusz, melyez az iráni Noor digitális könyvtár adott ki.

⁴² PS.-ARISTOTELES, *Uthulūḡijā* (1977) = *al-Aflāṭūnija al-Muḡaṭa 'inda al-'Arab*, ed. Badawī, 'Abdarrahman, al-Kuwajt (Wikālat al-Maṭbū'āt), 120.

⁴³ *Rasā'il Iḥwān al-Šafā* (2006) = *Rasā'il Iḥwān al-Šafā*, Bajrūt, Dār Šādir, I.16, 293, 398; II. 25, 477; III. 213–214, 216, 333.

Avicennánál azonban mind a terminológia, mind a mögötte rejtőző tartalom hiányzik. Ez az adalék arra utalhat, bár végérvényesen nem bizonyító, hogy a szerző olyan újplatonikus terminológiát kevert fejtegetésébe, amely más rendszerben nyeri el értelmét. Kétségtelen tény, hogy Avicennánál az égi szférák lelkei idézik elő a szférák mozgását, amelynek van hatása a keletkezés és pusztulás világára; de az égi szférák lelkei nem azonosak az égi szférák intellektusaival. Pontosan lelki mivoltuk teszi képessé őket a partikuláris mozgás elvégzésére. Ellenben az Aktív Intellektus az, amely emanálja a formákat az emberi intellektusba, akkor, ha a gondolkodás és absztrakció elvégzése után felkészült az intelligibilis fogalmak befogadására.

Ez a terminológiai inkonzekvencia egy erős érv az eredetiséggel szemben. Tekintve, hogy Avicenna, az elérhető szövegei alapján sehol sem használja a világlélek kifejezést, még az égi szférákról szóló tanításában sem, ezért eléggé furcsa lenne, ha egyszer minden megmagyarázhatatlan ok nélkül hirtelen meggondolta volna magát.

Egy másik terminológiai probléma az *annijja-innijja-ānijja* (létezés, *haecceitas*) problémája.⁴⁴ Ez már komolyabb kérdéseket vet fel, hiszen szubtilisebb különbségeket mutat.

Az *Iṭbāt al-nubūwwa* című traktátusban a 13. passzus a következőképpen szól:

„A dolgok közötti kiválóságban lévő különbségek a következőképpen vannak, ahogyan mondom: a létezők (*annijjāt*) között vannak olyanok, amelyek önmagukban állnak, és olyanok, amelyek nem önmagukban állnak; az első jobb. Azok, amelyek önmagukban állnak, vagy formák és olyan létezők (*annijjāt*), amelyek nincsenek anyagban, vagy olyan formák, amelyek ruhaként öltik magukra az anyagot. Az első jobb. [...]”⁴⁵

Az autentikus Avicenna korpuszban nem jellemző az *annijja-innijja-ānijja* többes száma létezők értelemben. Legjobb tudásom szerint egyedül a *Kitāb al-inṣāf*-ban, azon belül is a *Theologia Aristotelis* kommentárjában fordul elő, ahol ezen utóbbi szöveget idézi.⁴⁶ Ebben a szövegben viszont, az, „ami önmagában áll, illetve nem önmagában áll” tagmondat alapvetően a szubsztancia – járulék felosztást hivatott tükrözni.⁴⁷ Az *önmagában álló létezők*, pedig vagy a formák és az anyagtalan létezők, illetve az anyagi formák.

⁴⁴ Az *annijja-innijja-ānijja* írásképe, *rasm*-ja azonos, az olvasatok a vokalizáció különbségén múlnak. A vokalizáció szerint nincs közöttük értelmezésbeli különbség.

⁴⁵ AVICENNE (?) 2018: *R. fī iṭbāt al-nubūwwāt*, 95.

⁴⁶ AVICENNA (1977), *Šarḥ Kitāb Uthulūǧijā = Aristū 'inda al-'Arab*, ed. 'Abdarrahman Badawī, al-Kuwajt (Wikālat al-Maṭbū'āt), 43.

⁴⁷ AVICENNA, *Kitāb al-ḥudūd*, 87.

Ez egy viszonylag leegyszerűsített és pongyolán megfogalmazott felosztás, ugyanis *ami önmagában áll*, az sok minden másra is vonatkozhat, például Istenre, az első princípiumra, aki nem szubsztancia, vagy az elsődleges szubsztanciákra; de semmiképpen sem csak az anyagtalan és anyagi formákra.

Az *annijja-innijja* kifejezés általában a *māhijjával*, *quidditasszal* jár együtt. Az *innijja* az egyedi létezést jelenti, míg a *māhijja* a dolog fogalmi lényegét.⁴⁸ Istenen kívül, akinek a fogalmi lényege maga a létezés, azaz *māhijjaja* maga az *innijja*, minden más teremtett létező összetett abból a szempontból, hogy *māhijjaja* más, mint az *innijjaja*, s ez utóbbi járulékos a fogalmi lényeghez képest.⁴⁹ Csupán ez a rövid, leegyszerűsített kitérő is elég annak bemutatására, hogy az *annijja* terminus többes számban miért hangzik furcsán abban a szerepben és értelemben, ahogyan az *Iṭbāt al-nubūwwā*-ban szerepel.

Ezzel szemben, a fentebb már emlegetett *Theologia Aristotelis*ben, nevezetesen a Plotinus *Enneades*ének arab parafrázisában több alkalommal szerepel, és nem mindig pontosan ugyanabban az értelemben.⁵⁰ Az egyik alkalommal a Teremtő mind az intelligibilis, örökkévaló, mind az érzéki, múlandó létezők (*ānijjāt*) oka.⁵¹ Egy másik passzus ugyanakkor csak az anyagtalan létezőket nevezi *ānijjának*.⁵²

Itt tehát pontosan az látszik, hogy az *Iṭbāt al-nubūwwāt annijja*-használatát mintha a *Theologia Aristotelis āniya* használatát követné; azaz egyszer általában a létezőket, másszor meg csak az anyagtalan, égi szférákban lévő létezőket jelöli.

Pontosan itt van a nehézség a határ megjelölésében, nevezetesen, hogy mennyi változtatást engedélyezünk Avicennának. Ha azonban a terminológiai pontatlanságok mögött mélyebb dogmatikai problémák állnak, ame-

⁴⁸ Marie-Thérèse D'ALVERNY (1959), *Annijja – Anitas*, in: *Mélanges offertes a Étienne Gilson*, Toronto. 59–90; Amos BERTOLACCI (2012), *A Hidden Hapax Legomenon in Avicenna's Metaphysics: Considerations on the Use of Anniyya and Ayyiyya in the Iḥiyyāt of the Kitāb al-Shifā'*. In Aafke van Oppenraay, Resianne Fontaine (eds.) *The Letter Before the Spirit: The Importance of Text Editions for the Study of the Reception of Aristotle*, Leiden–Boston, Brill, 289–311.; S. VAN DEN BERGH (1986), *Annijja*, in: *Encyclopaedia of Islam*, II., Vol. 1 (A–B), Leiden–Boston, Brill, 513–514; Amélie-Marie GOICHON (1938), *Lexique de la langue philosophique d'Ibn Sīnā*, Paris (Desclée de Brouwer), 1938, [Islamic Philosophy, Vol 38, ed. Sezgin, Fuat, Frankfurt (Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University), 1999] 9–12.

⁴⁹ Ld. Például AVICENNA 1975, AVICENNA (1975) *Ilāhijāt-i Dānišnāma = IBN SĪNĀ, 'Alī Ibn Ḥusayn ibn 'Abdallah, Ilāhijāt-i Dānišnāma-i 'Alā'ī*, ed. Mu'īn, Muḥammad, Tihriān, (Kitāb-furūṣī-yi Dihḥudā), 1353 [1975], 76–77.

⁵⁰ Ps.-ARISTOTELES 1977, *Uṭulūḡiyyā*, 21; 25–27; 85; 87, 113–114; 130; 133.

⁵¹ Ps.-ARISTOTELES 1977, *Uṭulūḡiyyā*, 26; 27.

⁵² Ps.-ARISTOTELES 1977 *Uṭulūḡiyyā*, 113.

lyek vagy érthetetlenek, pongyolák, vagy teljesen összeegyeztethetetlenek az autentikus tanításokkal, akkor elég evidenciával rendelkezünk ahhoz, hogy megkérdőjelezzük a munka eredetiségét. Esetünkben pontosan ezt láttuk; a Világlélek kifejezés értelmetlen az avicennai rendszerben, valamint az *annijja-ānijja* mint létező, is meglehetősen pontatlan: Avicenna számára az *annijja* elsősorban a partikuláris létezést jelenti, amely a *māhijja* („lényeg”), azaz quidditas konkomitáns járuléka. Isten esete kivétel: itt a *māhijja* azonos az *annijjával*.⁵³

Miután felsoroltunk néhány példát, amelyek nem illenek az avicennai rendszerbe, szükségszerű megemlítenünk néhány dolog hiányát is. Avicenna autentikus műveiben a prófétáknak szent intellektust tulajdonít (*al-'aql al-qudsī*), amely a felkészültség olyan fokára jutott, hogy közvetlenül képes befogadni az emanációt.⁵⁴ Ez többek között azt jelenti, hogy a tudást intuícióval érti meg, vagyis a középfogalmat, tehát alapesetben a konklúzió okát közvetítő nélkül fogja fel. Ez azt jelenti, hogy ha a tudás tárgyát - tegyük fel - egy állításként írjuk le, a próféta ezt már közvetlenül, szillogisztikus bizonyítás nélkül tudja, mert a konklúzió okát, a középfogalmat egyből megérti. Az *Iṭbāt al-nubuwwāt*ból viszont mind az intuíció tana (*hads*), mind a „szent intellektus” (*al-'aql al-qudsī*) gondolata/fogalma hiányzik.

Ezen megfontolások elvezetnek a kronológiai ellenérvhez (*counter-argument from chronology*), azaz mi zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szerző változtatott véleményén életének egy bizonyos pontján? Miért ne lehetne egy nagyon korai Avicenna munka az *Iṭbāt al-nubuwwāt*? Miért ne készülhetett volna egy olyan időszakban, amikor még nem alakult ki teljesen Avicenna próféta-ságról szóló tanítása?

A szövegben kimutattunk újplatonikus terminológiát, amely az ismailita körökben is ismert volt. Avicenna önéletrajzából tudjuk, hogy gyerekkorában, édesapja házában ismailita misszionáriusok is megfordultak, és azt is, hogy az ő tolmácsolásukban hallott Avicenna a lélekről. Ezen információhoz hozzáteszi, hogy tanításukkal nem értett egyet.⁵⁵ Ezen, meglehetősen gyenge hipotézis ellen szól, hogy első, tizenhét évesen írt munkájában,⁵⁶

⁵³ AVICENNA (1960) *Ilāhijjāt* = IBN SĪNĀ, ‘Alī Ibn Ḥusayn ibn ‘Abdallah, *al-Šifā’*, *al-Ilāhijjāt* (1), ed. Qanawāfi, J. S., Zāyid, S., al-Qāhira (al-Hay’a al-‘amma li-Šu’ūn al-Maṭābi’ al-Amīrijja); *al-Ilāhijjāt* (2), ed. Mūsā, M. Y., Dunyā, S., Zāyid, S., al-Qāhira (al-Hay’a al-‘amma li-Šu’ūn al-Maṭābi’ al-Amīrijja). 344, 10.

⁵⁴ AVICENNA 1975, *al-Nafs*, 219, 4–220, 13.; AVICENNA 2000, *al-Nağāt*, 339–341; AVICENNA 1904, *Kitāb fi al-nafs ‘alā sunnat al-Iḥtišār*, 64; AVICENNA 2005, *Ṭabī’ijjāt-i Dānišnāma*, 145.

⁵⁵ William E. GOHLMAN (1974), *The Life of Ibn Sina. A Critical Edition and Annotated Translation*, New York (State University of New York Press), 18.

⁵⁶ GUTAS 2014:81.; Samuel LANDAUER (1875), *Die Psychologie des Ibn Sīnā*, *ZDMG*, 29, 335–418.; 337–339.

a fentebb idézett *Kitāb fī al-naḥs 'alā sunnat al-iḥtiṣār*ban már megtalálható az intuícioról, valamint a szent intellektusról szóló tanítás.⁵⁷

Azt tehát kijelenthetjük, hogy e két terminus újplatonikus hatást mutat, sokkal inkább, mint az autentikus avicennai korpusz. Ezen adatok így mind abba az irányba mutatnak, hogy meg kell kérdőjelezni a munka eredetiségét.

Stilometria

Amint fentebb bevezettük, a stílusvizsgálat egyik modern eszköze a stilometria. Az általunk alkalmazott mérés a még viszonylag egyszerű, szószák módszert követi, azaz a különböző szövegeket mint szóhalmazokat kezeli, így a leggyakrabban előforduló szavak átlagtól való eltérése alapján klaszszifikálja az adott szövegeket. Ezen mérések elvégzésére az R-ben írt Stylo csomagot használtuk, melyet Maciej Eder, Jan Rybicki és Mike Kestemont fejlesztett.⁵⁸

Természetesen, ez a módszer sem ad zajmentes eredményeket. A különböző mérések korpusztól, nyelvtől, műfajtól is függhetnek. Következésképp az arab nyelvre alkalmazva azonban hasonlóképpen működik.⁵⁹

Ami vizsgálódásainkat illeti, kellő mennyiségű digitalizált szöveg áll rendelkezésre, köszönhetően az iráni Kitābhāna-yi Nūr kiadványainak.⁶⁰ Az elemzés során a legnagyobb problémát az jelentette, hogy az általunk vizsgált *Iṭbāt al-nubuwwāt* traktátus viszonylag rövid, mindössze 2657 szót számlál. Ez nagyon kevés, éppen azon az alsó határon mozog, amelyen még releváns mérést lehet végezni.⁶¹

⁵⁷ GUTAS 2014:488.

⁵⁸ Maciej EDER, Jan RYBICKI, Mike KESTEMONT, (2016), Stylometry with R: A package for computational text analysis, *R Journal* 8(1), 107–121; DOBI Jan Sándor, MÉSZÁROS Tamás, KISS Margit (2018), Shtylo: stilometriai elemzések webes támogatása, in: VINCZE Veronika (szerk.) *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, MSZNY 2018*, Szeged, 423–437.

⁵⁹ Számos tanulmány született a stilometria alkalmazásáról arab szövegkorpuszon, jóllehet nem az R-ben írt Stylo funkcióban: Efstathios STATAMATOS (2008), Author Identification: Using text sampling to Handle the class imbalance problem, *Information Processing and Management*, 44, 790–799; Hadjadj HASSINA, Sayoud HALIM (2018), Authorship Attribution of Seven Arabic Religious Books – a Fusion Approach, *Proceedings of Engineering and Technology*, 35, 80–88, Ahmed AL-FALAH, Mohamed RAMDANI, Mostafa BELLAFKIH (2017), Machine Learning for Authorship Attribution in Arabic Poetry, *International Journal of Future Computer and Communication*, 6.2, 42–46.

⁶⁰ Az egy másik kérdés, hogy a digitalizált szövegek sok esetben nem kritikai kiadások. Mentésünkre szóljon, hogy szinte minden mű esetében az összes kézirat alapján elkészített kritikai kiadás még várat magára, másrésztől a szavak-száma mérésben, egy-egy szövegvariáns hatása minimális változást eredményez az átlagolásban.

⁶¹ Ld. Maciej EDER (2015), Does size matter? Authorship attribution, small samples, big problem, *Digital Scholarship in the Humanities*, 30.2., 180. A szerző szerint latin prózán 2500

A mérések során a cél a szövegek csoportosítása volt, nevezetesen, hogy az *Iṭbāt* hogyan viszonyul az avicennai korpuszhoz. Két mérést végeztünk: az egyikben autentikus, bizonytalan és biztosan hamis avicennai művek voltak, míg a másikban csak autentikus művek, méghozzá négy különböző szerzőtől.

Ez utóbbi csoportban al-Fārābī (megh. 950), Qāḍī ‘Abd al-Ġabbār (megh. 1024), al-‘Āmirī (megh. 992) és a Tisztaság testvériségének a levelei (X. század) találhatóak. Al-Fārābī kivételével minden más korpusz három, 2400-3000 szavas mintával képviselteti magát (1. ábra).

A mérés konszenzusra felépítéséhez Burrows-Delta algoritmusát használtuk, négy karakterből álló sorozatokkal (*character 4-grams*), a száz leggyakoribb szótól százasával „ugorva” az ezer leggyakoribb szóval történt méréseket összesítve. Jóllehet nagyon rövidek a minták, a különböző szerzők szépen elkülönülnek egymástól, ami azt mutatja, hogy ezen paraméterek jól működnek a korpuszon. Az *Iṭbāt al-nubuwwāt* traktátus (lásd „Iṭbat”) viszont egyáltalán nem az avicennai korpuszhoz van közel, hanem al-‘Āmirī és a Tisztaság testvériségének szövegeihez kapcsolódik. Érdekes, hogy mindkét forráscsoport erősen újplatonikus hatásokat mutat, amint azt fentebb, a filológiai vizsgálódásban a Tisztaság testvériségének kapcsán már megjegyeztük. Az *Iṭbāt al-nubuwwāt* pozíciója a konszenzuszában nem azt jelenti, hogy al-‘Āmirī írta volna; a jelenlegi ábrából sokkal inkább azt olvashatjuk ki, hogy a leggyakoribb szavak átlaga tekintetében egyáltalán nem az autentikus avicennai korpuszhoz van közel.

Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a stilometriai vizsgálat alátámasztja a filológiai eredményeket.

A másik mérésben néhány, két bizonytalan és egy jól bizonyítottan hamis szerzőségű művet illesztettünk az autentikus minták közé. Az *Iṭbāt al-Nubuwwāt* mellett a hamis Abū Sa‘īd Abī al-Ḥayr levelezés két darabját,⁶² valamint a *Māhijjat al-Šalāt* című traktátust vettük elő.⁶³

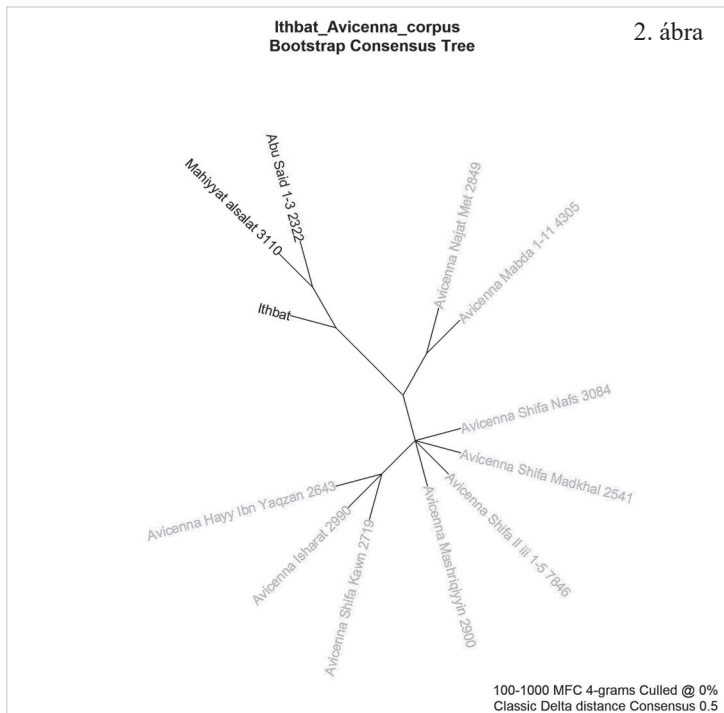
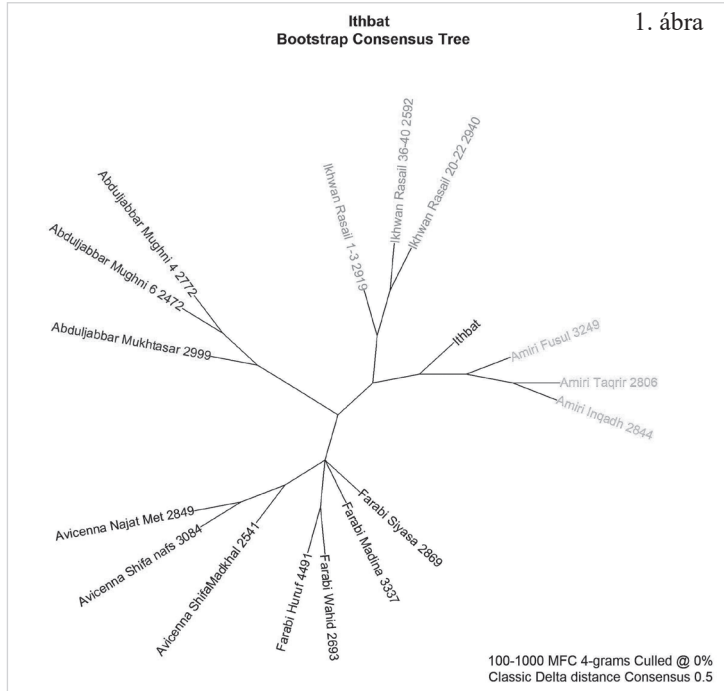
Emellett az autentikus Avicenna korpuszt, négy rövid, 2500-7800 szavas *excerptum* a *Kitāb al-Šifā*ból, valamint további öt hasonló hosszúságú kivonat teszi ki, méghozzá az *al-Mabda’ wa-l-Ma’ādb*ól, az *al-Išārāt wa-l-Tanbīhāt*ból, a *Kitāb al-Nağāt*ból, a *Manṭiq al-Mašriqijjīn*ből, és a *Ḥajj Ibn Jaqzān*ból. A korpusz felállításának ugyanaz volt az alapelve, mint az előző esetben, valamint a beállítások is teljesen hasonlóak voltak (2. ábra).⁶⁴

szó az alsó határ, ógörögnél 3000, de általában más nyelveknél 5000 szó. A korpusz előkészítésében, e problémát kiküszöbölendő Efstathios Statamatos „első metódusából vettünk inspirációt, miszerint az összes mintát a legrövidebb mintához hasonló hosszúságúra kurtítjuk. Ld. STATAMATOS 2008:794.

⁶² REISMAN 2010.

⁶³ GUTAS 2014:489–491; EICHNER 2009 viszont nem vonja kétségbe eredetiségét.

⁶⁴ Konszenzus-fa, Burrows deltája, 4-grams, 100-1000 MFW százként ugorva.

Az eredmény ugyancsak megerősíti a filológiai elemzést, azaz az *Itbāt al-Nubuwwāt*, az Abū Sa'īd levelezés, valamint a *Māhijjat al-Šalāt* világosan különválnak az autentikus Avicenna korpusztól. Az autentikus Avicenna korpusz immár sokkal reprezentatívabb, mint az előző esetben, és a leíró, illetve kommentár-jellegű filozófiai fejtegetések mellett olyan művek is szerepelnek, mint a *Ḥajj Ibn Jaqzān*, amely sokkal inkább egy rövid, allegorikus mű. A mérés tehát megerősíti fejtegetésünket.

Összegzés

A fenti esettanulmányban az eredetiségvizsgálat talán legnehezebb részét, a belső evidenciák, azaz a tartalmi vizsgálat nehézségeit mutattuk be. Jól tudjuk ugyanakkor, hogy teljes és végleges választ nem lehet adni a külső evidenciák, azaz a szöveghagyomány minden aspektusának alapos vizsgálata nélkül, hiszen mindmáig ez a legfontosabb. Az olyan esetekben azonban, amikor erre nincs lehetőség, a belső evidenciák jó kiindulási alapot adhatnak; jelen tanulmányban pontosan erre láttunk egy gyakorlati példát. Az *Itbāt al-nubuwwāt* tartalmi és stíloselemzése mind abba az irányba mutat, hogy jó okkal kérdőjelezzük meg a munka eredetiségét. Ez az esettanulmány is igazolja azt, hogy a stilometria és a filológiai elemzés szépen kiegészíti egymást. Mivel általában kevés adat áll rendelkezésünkre a bizonytalan szerzőségű ó- és középkori szövegek esetében, véleményünk szerint arra kell törekedni, hogy a lehető legtöbb releváns adatot használjuk fel.

Kelemen Didák ismeretlen prédikációgyűjteménye?

(Egy kézirat tanulságai)

Kelemen Didák és a kompiláció

A minorita hitszónok, Kelemen Didák életművét jelentős mértékben áthatják a szövegkölcsonzések. Erre már – 1982-ben megjelent tanulmányában Ocskay György is utalt,¹ aki áttekintette azon nyomtatott prédikációkat, amelyek a nevezett szerzőhöz köthetők és szó szerinti átvételeket tartalmaznak. Ocskay joggal hangsúlyozta, hogy az általa összeállított lista csaknem minden megjelent Kelemen-művet tartalmaz, és ezek időbeli megoszlása is igen széles skálán mozog: a legkorábbi és legkésőbbi művében is található jelöletlen, szó szerinti Pázmány-átvételek. Kelemen Didák tehát – Ocskay György szavai szerint – „Pázmány »Prédikációit« és »Kalauzát« tehát egész szónoki tevékenysége alatt mintegy kézikönyvként forgatta, s a két művet együtt használta. Az erkölcsi témájú vagy dogmatikus jellegű beszédek forrásául a Pázmány-beszédek, a hitvitázó prédikációk esetében pedig a »Kalauz« megfelelő részei szolgáltak.”² Példa erre az – eddigi ismereteink szerint – első, nyomtatásban megjelent Kelemen-beszéd, a Koháry Judit felett mondott gyászbeszéd és az utolsó, Kelemennek tulajdonított, Krucsai János felett mondott halotti búcsúztató is.

Ocskay György források műfajára vonatkozó megállapításai is igen fontosak, noha a kutatások előre haladtával néhány tekintetben árnyalhatjuk is azokat. Először is azzal kapcsolatban, hogy Kelemen Didák nemcsak az említett két forrást használta³ és nem is biztos, hogy a vitajelleg határozta meg forrásválasztását. Korábbi kutatások Káldi György és Lépes Bálint munkáit, valamint a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi mű kompilatív felhasználását igazolták a minorita szerzők munkáiban és valószínűsítették Guilielmus Stanihurstus *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek szentséges historiája* című munkájának felhasználását is. A vitakozó szán-

¹ OCSKAY György (1982), Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86,4. 436–448.

² OCSKAY 1982:440.

³ LUKÁCSY Sándor (1994), *Isten gyertyácskái*. Pécs, Jelenkor. 159.; MACZÁK Ibolya (2010), *Elorzott szavak*. Szigetmonostor, WZ Könyvek.

dék mellett a kétségkívül bonyolult tanítás hiteles közvetítésének igényét is vélelmezhetjük a teológiai tárgyú *Kalauz*-kompilációk esetében.

Ocskay György fontos megállapítása az is, hogy Kelemen Didák „képesség vált egyetlen beszédében több Pázmány-mű felhasználására és kombinálására. Ez a jelenség főként a kései beszédek esetében figyelhető meg. Szemléletes példa a Csáky Krisztina felett mondott gyászbeszéd, amely három Pázmány-prédikáció felhasználásával készült. Kelemen Didák azonban sohasem mechanikusan veszi át Pázmány szövegrészleteit. Tudatosan szelektál és érvényesül egyénisége, szerkesztő és alakító tehetsége.”⁴ A későbbi kutatások fényében azonban a fent leírtakat árnyalnunk kell, ugyanis a források arra utalnak, hogy Kelemen közvetítő (nagy valószínűséggel kölcsönzött szövegeket eleve tartalmazó) hagyatékkal dolgozott. A fellelt források alapján ugyanis igazolható, hogy a minorita hitszónok 1727-es oltáriszentség-beszédéről (amely később bőjt negyedik vasárnapjára való beszédként bekerült a *Búzafejek* című gyűjteményes kötetbe), magáról a *Búzafejek* című kötetéről, illetve 1721-ben megjelent úrnapi beszédéről tudjuk, hogy egy Bernárd Pál nevű hitszónok hagyatékából származik. Ez utóbbi szerző művei tehát közvetítő forrást jelentettek Kelemen Didák számára a Pázmány-életmű tekintetében. Nem tudjuk azonban, hogy ezeket pontosan milyen módon és mértékben dolgozta fel a minorita hitszónok a neki tulajdonított szövegekben. (Arról sincsenek ismereteink, hogy vajon van-e még olyan harmadik, negyedik stb. olyan szerző, aki közvetítő forrás lehetett Kelemen Didák és szövegalkotó elődei között. Azaz nem tudjuk pontosan, hány szerző munkája a Kelemen Didák neve által fémjelzett életmű.) Vagyis kétségtelen tény, hogy a Kelemen Didáknak tulajdonított szövegek sokrétűen kompilált szövegeket tartalmaznak, azonban nem lehetünk benne bizonyosak, hogy pontosan milyen jellegű is lehetett Kelemen szerkesztői munkája.

Ocskay György megfogalmazása szerint „hűen bemutatni Pázmány és Kelemen Didák kapcsolatát a fent elmondott általános jelenségeken túlmenően csakis konkrét szövegpárhuzamok felsorakoztatásával lehetséges. Ezek az összehasonlítások bepillantást engednek a nagy egyházszónok és egy emberöltővel későbbi követője kapcsolatának mikrovilágába, és élénk fényel világítják meg Kelemen Didák egyéniségét, írói stilisztikai képességeit is.”⁵ Megállapításainak alapgondolataival egyetérthetünk: a szövegpárhuzamokat valóban mélyebben érdemes vizsgálnunk, de – mai forrásadottságainkkal felvértezve már tudjuk – nem egy kapcsolat, hanem egy jelenség egy adott állomásának mikrovilágába pillanthatunk így be.

⁴ OCSKAY 1982:441.

⁵ OCSKAY 1982:441.

Kelemen Didák és prédikációgyűjteményei

Eddigi ismereteink szerint Kelemen Didák minorita szerzetes és hitszónok egyetlen nagyobb nyomtatott prédikációgyűjteményt hagyott ránk: az 1729-ben, Kassán megjelent *Búzafejek* című kötet anyagát.⁶ Alkalmi és halotti beszédei közül több is napvilágot látott, de nem gyűjteményes formában. Ez alól kivételnek talán az 1721-es úrnapi és Szent Antal napi beszédének közös kiadását tarthatjuk,⁷ amelynek címlapján is olvasható, hogy „Az első Bátor Várossa Piaczczán 1721. esztendőben, az Ur-napi Processioban Seraphicus Szent FERENCZ Szerzetiből való Minorita Barát praedicallotta, A' másikat Szent Antal napján ugyan azon Szerzetes mondotta.” Ennek tudatában joggal állapítható meg, hogy a *Búzafejek* című kötet a Kelemen Didák-életmű legterjedelmesebb darabja.⁸ Különös jelentősége van annak is, hogy ebben a gyűjteményben található Kelemen Didák igen terjedelmes és számos alkalommal elemzett beszéde, a második nagypénteki passió-prédikáció.⁹

A *Búzafejek* – mint a legtöbb gyűjtemény – illeszkedik az egyházi év rendjéhez, és de tempore beszédek tartalmaz ádvéntől húsvétig. Ebből adódóan nagyon könnyű megállapítani, hogy a szerző (kompilátor) folytatást tervezett, hiszen nyilvánvalóan ilyen esetekben a szerző az egyházi év további részére vonatkozó prédikációit is nyilvánosságra szánja – annál is inkább, mivel ezek a szövegek a hitszónokok segítségére szánt mintaprédikációk. Ez igaz még akkor is, ha csonka gyűjteményekről is tudomásunk van. (A két legismertebb ilyen gyűjtemény Káldi György de tempore-gyűjteménye ugyancsak ádvéntől húsvétig közöl szentbeszédek, Pázmány gyűjteményében pedig lényegében hiányoznak a szentekről szóló prédikációk.¹⁰)

⁶ KELEMEN Didák (1729), *Búza fejek*. Cassán, Akad. Ny. (Petrik II. 355.)

⁷ [KELEMEN Didák] (1721), *Úr-napi és Sz. Antal napi praedicatioik*. Kassa, Acad. ny. (Petrik V. 533.)

⁸ Jelentőségét az is mutatja, hogy kifejezetten e kötet kompilációs elemzéséről önálló tanulmány is készült: HARGITAI Andrea (2001), Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi, *Irodalomtörténeti Közlemények*. 105, 5–6. 638–656.

⁹ Szövegkiadása: *Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1.), 49–96.

¹⁰ Bár Pázmány beszédegyűjteményében olvashatók ilyen típusú szövegek, lényegében „rendszertelenül” (aránytalanul és az egyes ünnepek jelentőségéhez képest súlyozatlanul) kerültek be a szentek ünnepeire vonatkozó beszédek. A legnyomósabb érv azonban a Pázmány-gyűjtemény „csonkasága” mellett a következő szerzői jegyzés: „Szándékom vala, hogy még egy-néhány Predikációkat kiterjesztek, mellyek üszögében vannak irásim-közöt. A Szent Martirok innepére, a keresztyéni erősségnek dücsösségesb cselekedetérül, a mártiromságrül akartam tanuságot adnom. A Szent Doktorok innepén meg akartam mutatni, miben ál a keresztyéni szentség és bölcsesség. A Szent Confessorok napján arrül akartam szóllani, hogy a jámborság künnyeb és gyönyörűségésb a feslett életnél. A Szent Szüzek innepén a szüzesség méltóságát akartam ismértetni.

Egy de tempore prédikációgyűjtemény esetében tehát maga a kiadvány szerkezete a legerősebb érv arra vonatkozóan, hogy a szerző szándékozta-e folytatni munkáját. Kelemen Didák esetében ezt támasztja alá a minorita szerzetes patrónusához, Károlyi Sándorhoz szóló levele. 1728. április 24-i keltezéssel tehát egyebek közt a következőket írta Kelemen Didák Károlyinak: „Ami csekély Praedikációmat illeti, már Istennek Sz. áldásával az első részét, úgy mint Advent első Vasárnaptól fogva, Húsvét első Vasárnapig rendbe szedvén, eperjesi becsületes Páterektől el küldöttem, hogy Kassán ki nyomtassák.”¹¹ A szövegben tehát egyértelműen arról van szó, hogy a kötet első része került nyomdába és azt is joggal vélelmezhetjük, hogy ekkorra már további kéziratok is rendelkezésre álltak egy várható következő kiadásra.

E második kötet megjelenéséről azóta nincs tudomásunk. Ugyanakkor lábra kapott egy olyan jószándékú, ám kétes hitelű adat, amely szerint ez a kötet 1734-ben megjelent volna. Rákos B. Raymund minorita szerzetes, 1975-ös, *Ugye, atyafiak?! című Kelemen Didák-monográfiájában* a következőket írta ugyanis a *Búzafejek* című kötetéről: „A könyvet Kassán nyomták ki 1729-ben s második kötetét 1734-ben. A kiadás költségeit Koháry István gróf, országbíró fedezte, akinek Kelemen Didák atya ezt a művét hálából ajánlotta.”¹²

Már ez a megfogalmazás sem egyértelmű: a második kötet vélelmezett kiadása idején Koháry István már három éve nem élt, hiszen 1731-ben elhunyt.¹³ Vagyis különösebb magyarázat nélkül – például végrendeletre, hagyatékra való hivatkozás nélkül – Koháry-támogatásra hivatkozni eleve kétségesse teszi a megállapítást. (Annál is inkább, mivel Kohárynak közismerten sok végrendelete ismert – 1689-től 1731-ig,¹⁴ tehát ebben az esetben kulcsfontosságú lenne annak említése, hogy pontosan melyikben található utalás erre a feltételezett kötetfinanszírozásra.)

Tény, hogy ez a kötet nem ismert a kutatás számára sem névvel, sem név nélkül, noha az első kötet elterjedtségéből és példányszámából indulunk ki,

Ezen-kívül Bóldog Aszszonyrúl, Szent István királyrúl, Szent Ferencz-rúl és töb nevezetesb Szentekrúl sok predikációim jegyzésben vannak. De mivel ez a könyv felettéb öregbedett, és romlott egészségem derék munkára alkalmatlanná változott, it végezem predikációimat.” (PÁZMÁNY Péter (2005), *Összes munkái*, VII. Budapest. 799.)

¹¹ P. KELEMEN Didák levelei (1714–1743), sajtó alá rendezte RÁKOS B. Rajmund, Róma, 1979, 205.

¹² RÁKOS B. Raymund (1975), *Ugye, atyafiak?! Isten szolgája, Kelemen Didák élete*. Róma. 81.

¹³ ÁCS Pál (2006), Koháry István. In KŐSZEGHY Péter (főszerk.) (2006), *Magyar művelődéstörténeti lexikon V*, Budapest, Balassi. 467–470.

¹⁴ MARTÍ Tibor (2015), Adatok Koháry István és a füleki ferencesek kapcsolatához. In KÖZICZ János, KOLTAI András (szerk.) (2015), *Koháry István emlékkönyv: A kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Piarista Rend Magyar Tartománya, Budapest. (Magyarország piarista múltjából, 8.) 200–204.

akkor – az eddigi gyakorlatnak megfelelően joggal vélelmezhetnénk, hogy legalább egy-két példánynak lennie kéne ebből az anyagból.

Okkal gondolhatjuk azt, hogy az 1734-es megjelenés téves adat, hiszen magában a Rákos Raymund könyvben olvashatók (egy másik helyen) a következő adatok: „Az elsorolt egyes beszédeken kívül van egy 364 negyedrét oldalra terjedő vaskos kötete Búzafejek címen, amely [Kelemen Didák] advent első vasárnapjától húsvétig terjedő vasárnapokon elmondott beszédeit tartalmazza, s amelyet 1729-ben adott ki. Ezekben benne van egész hite, tiszta lelkülete, hódolata Isten előtt, szeretete embertársai iránt. Kár, hogy az egyházi év többi vasárnapjaira való beszédeit már nem volt ideje sajtó alá rendezni.”¹⁵

A Rákos Raymund-könyv tehát ilyenén módon önellentmondásba kerül saját magával. Némely kutatások szerint 1734-ben jelent meg Kelemen Didák-mű, de ez semmiképpen sem tekinthető prédikációgyűjteménye második kötetének. Sajnálatos módon azonban a könyv két egymásnak ellentmondó adata közül a téveset vette át a szakirodalom és voltaképpen indoklás nélkül állították bizonyos fórumokon a kinyomtatásra – azaz a második megjelent kötetre – vonatkozó adatokat. Ez a kötet főként azért került az érdeklődés homlokterébe, mert újabb lendületet vettek a Kelemen Didák boldoggá avatására tett kísérletek.

Ugyanakkor a már jelzett levélrészlet alapján okkal vélelmezhetjük, hogy a jelzett anyag azaz a prédikációgyűjtemény kézírata elkészült, csak nyomtatásban nem jelent meg.

Egy miskolci minorita kézirat néhány tanulsága

Ugyanakkor a Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltárban Miskolcon 2017-ben olyan kézíratra¹⁶ bukkantam, amelyről több szempontot is egybevetve joggal vélelmezhetjük, hogy köze lehet az eddig elveszettnek hitt gyűjteményhez.

Ez a kézirat, amely címlappal nem rendelkezik és a vége is hiányzik, egy XVIII. századi, kézíratos prédikációgyűjtemény, amely Pünkösdtől a Pünkösöd utáni 12. vasárnapig tartalmaz magyar nyelvű szentbeszédeket – összesen tizenkét teljeset és egy csonkát. A kötet abban az értelemben sem teljes, hogy az eredeti számozás szerinti 57. lapon kezdődik, a 101. lapon ér véget. A benne foglalt prédikációk terjedelme változó – de alapvetően megegyezik a *Búzafejek* című kötetben lévő beszédekével. Noha töredékes – illeszkedik a (feltételezett) szövegtörzshez. Alapvetően vasárnapi be-

¹⁵ RÁKOS 1975:604.

¹⁶ MNL Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára, XII. 1/f 20. kötet.

szédek tartalmaz, kivétel ez alól néhány ünnepre rendelt szöveg. (Szent Pál apostol napjára, Szent Márk evangélista napjára.)

A kézírás sajátosságainak vizsgálata folyamatban van – ugyanakkor nem lehetetlen, hogy tisztázat és nem is feltétlenül a szerzőtől/kompilátortól származik. (Itt jegyzendő meg, hogy a meglévő, Kelemen Didákhoz köthető kéziratokat illetően – például a boldoggá avatás előkészületei miatt is – számos XVIII. századi másolat készült.¹⁷)

A szentbeszédek jelentős mértékű, szó szerint megegyező kompilált részeket tartalmaznak Pázmány Péter beszédeiből. Ez a szövegalkotás különösképpen jellemző Kelemen Didák műveire és Pázmány-kompilációit több ízben is elemezte a szakirodalom. A vizsgált anyagban például a Szent Péter és Pál napjára írt prédikáció a következőképpen kezdődik:

Miskolci minorita kézirat	Pázmány Péter
<p>„A véghetetlen hatalmú Isten tsalhatatlan erejével az eget és a földet semmiből termtvén Sz. írás bizonságiból nyilván ki tetszik, hogy ékesíteni akarván üszögében lévő alkotmányát negyedik nap világos szövétneket helyeztetett az égbe, hogy egyik nappal, másik éjjel terjesztvén sugárit: nem-csak elválasztanak a nap állapotját étszakátul hanem üdök változásit és esztendők részeinek különbözését szerezvén, éltetnék, nevelnék, sok szép termésekkel gyümölcsöztetnék a földi állatokat. Christus Urunk-is a lélek-szerént romlott világot újonnan teremtven üdvösségre, az Anyaszentegyházban mely sokszor Menyországhoz hasonlított két csudálatos világosító fáklyát gyújtott, hogy a tudatlanok setétségét elkergetvén, vezérellyék, éltessék, ékesítsék, gyümölcsöztessék a sovány földnek magtalanságát. Ezek, a kiknek emlékezetit a mái napon böcsülettel innepellyük, Szent Péter és Pál Apostol, kiket méltán nevezhetünk vagy ama két olaj-fának,</p>	<p>„Mikor Isten az ő végetlen hatalmának erejével az eget és földet semmiből teremtette, azt mongya a Szent Írás, hogy ékesíteni akarván üszögében-lévő alkotmányát, negyedik nap két világos szövétneket helyeztetett az égbe, hogy egyik nappal, másik éjjel terjesztvén sugárit: nem-csak elválasztanak a nappali állapotot az étszakátul, hanem üdök változásit és esztendők részeinek különbözését szerezvén, éltetnék, nevelnék, sok szép termésekkel gyümölcsöztetnék a földi állatokat. Christus Urunk-is a lélek-szerént romlott világot újonnan teremtven üdvösségre, az Anyaszentegyházban (mely sokszor Menyországhoz hasonlított két csudálatos világosító fáklyát gyújtott, hogy a tudatlanok setétségét elkergetvén, vezérellyék, éltessék, ékesítsék, gyümölcsöztessék a sovány földnek magtalanságát. Ezek, a kiknek emlékezetit a mái napon böcsülettel innepellyük, Szent Péter és Pál Apostol, kiket méltán nevezhetünk vagy ama két olaj-fának,</p>

¹⁷ Gyulafehérvári Érseki Levéltár, VI. 17/i Gyűjtemények, Kelemen Didák 1. doboz. Boldoggá avatására vonatkozó iratok (1724–1796).

mellyet Zacharias, Proféta látott Isten szolgálattýára talpon állani, hogya híveket üdvösséges olajjal kövéritesék és gyógyítcsák, vagy a Christus jegyes mátkája két emnléjének, mivel ők, mint jó dajkák, üdvösséges téjjel táplálták és nevelték az; Isten fiainak kisdedségét.”¹⁸

mellyet Zacharias Proféta látott Isten szolgálattýára talpon állani, hogy a híveket üdvösséges olajjal kövéritesék és gyógyítcsák, vagy a Christus jegyes mátkája két emnléjének, mivel ők, mint jó dajkák, Lac potum dederunt, üdvösséges téjjel táplálták és nevelték az Isten fiainak kisdedségét, vagy ama két arany Cherubin-nak, mellyek egy-mást nézték és az Isten szekrényét szárnyokkal fedezték, mert Szent Péter és Szent Pál aranyak vóltak isteni szeréteekkel, egy-mást nézték tanítások egygységével, Isten Szekrényét fedezték a hívek óltalmával; vagy ama nevezetes két oszlopnak, mellyekben helyeztette Salamon az Isten templomának ékességét és vastagságát, vagy a fő-pap mellyén fényeskedő tizen-két drága kövek-közöt ama két csudálatos köveknek, mellyeket Isten, Doctriam et Veritatem, igazság tanításának nevezett, mivel, a mint sidó Jósef írja, azok-által jelentette Isten akarattýát; szokatlan világoosságok villámásit mutatván benne, mikor kedves vólt az áldozat.”¹⁹

Az idézett szöveg nagyobbik része Pázmány-átvétel: némi rövidítéssel és variálással élt adaptálása során a (feltételezett) minorita koncionátor.

Mindezekhez tartozik még, hogy Kelemen Didák a következőket írta 1729. szeptember 3-án Károlyinak – Miskolcra: „Az magam számomra pedig egy Praedicatiós könyvet Kalauzzal együtt, ha Isten eő Szentfelsége aláhozza Excellenciádat, kérem alázatosan méltóztassék hozni, mert még itt semmi könyveink nincsenek.”²⁰ Ez a kérés egyértelműen a hitszónoké, sőt a kompilátoré – azaz Kelemen Didák nem egyéni, lelki olvasmányként kérte a jelzett műveket. Kutatások igazolják, hogy ezek voltak a legelterjedtebb kompilációs „alapanyagok” a korszakban – ráadásul mindkét műből található szó szerint átvett részek az általam vizsgált miskolci kéziratban. Ha a vizsgált miskolci gyűjtemény azonos a *Búzafejek* című kötet második kiadatlan részével, akkor az idézett levélrészlet alapján 1728-ban már ké-

¹⁸ MNL Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára, XII. 1/f 20. kötet.

¹⁹ PÁZMÁNY 1905:VII. 752.

²⁰ P. KELEMEN 1979:221.

szen volt – ehhez tehát már nem volt szüksége Kelemen Didáknak segédletre, ám a könyvigénylés alátámasztja az ezekkel való foglalatosságra.

Az anyag szövegalkotása tehát számos vonásában megegyezik Kelemen Didák kompilációs technikájához. Nem mellékes az sem, hogy a szövegkorpusz a miskolci minoriták levéltári anyagában lelhető fel – és Kelemen Didák is az itteni rendházban hunyt el 1744. április 21-én.

A vizsgált anyagot tehát elsősorban az rokonítja Kelemen Didák munkásságával, hogy Miskolcon, a XVIII. században, a kompiláció technikájának hasonló érvényesülése révén készült, mint Kelemen Didák beszédei. Ráadásul beilleszthető a nyomtatásban megjelent Kelemen-korpuszba, amelynek kapcsán tudható, hogy készült ilyen anyag és a minorita hitszónok készült is ennek megjelentetésére. Mindazonáltal a kutatás jelen szakaszában még nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy az anyag minden kétséget kizáróan Kelemen Didák gyűjteménye, ehhez további kutatások szükségesek. Annyi azonban bizonyosan állítható, hogy egyértelműen kimutatható benne az az irodalomtörténeti és prédikációírói hagyomány, amelyet kutatásaink Kelemen Didák nevéhez kapcsolnak.

Mindazonáltal érdemes kiemelni, hogy a kompiláció jelenléte számos egyéb kérdést is felvet – éppen Kelemen Didák munkássága nyomán. Ma már számos adat alapján tudható, hogy a neve alatt megjelent prédikációk – legalábbis részben – másodlagos szövegátvételek eredményei, sőt éppen séggel egy a miskolci minorita fondban lévő további (feldolgozás alatt álló) anyag igazolja, hogy Pázmány Péter, Bernárd Pál és Kelemen Didák munkáját tovább is kompilálták.²¹ (Azaz Pázmány műveinek egy részét kompilálta Bernárd Pál, az ő műveit pedig Kelemen Didák.)

A XVIII. századi kompilációs szöveghagyomány bonyolult szerzőségi viszonyainak ismerete tehát óvatosságra int az egyes kéziratokat illetően – igaz ez a miskolci kézirat predikációkra is. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy hasonló szöveghagyományon alapul ez az anyag is, mint amely Kelemen Didákhoz köthető.

²¹ Erről bővebben: MACZÁK Ibolya (2018), Miskolci minoriták az Oltáriszentségről In SZELESTEI, N. László (2018), *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 159–166.

MÉRCZ ANDRÁS

Grafikus elemek egymásra hatása közel-keleti kéziratok kultúrákban

A tükörpár és a képvers példája egy szír kézirat nyomán

A filológia fő feladata a szöveghagyomány vizsgálata. A kéziratok azonban az írásos tartalom mellett grafikus elemeket is tartalmazhatnak, amelyek kutatása többnyire a művészettörténészekre hárul. A különböző rajzok, a margókon található ábrák vagy a kéziratot záró díszes kolofónok is a kéziratok szerves részét képezik, jelenlétük és a megformálásukhoz használt technika gyakran a szöveg megalkotásának körülményeiről árulkodik, ezért a kétféle tartalom együttes vizsgálatával értékes többletinformációhoz juthatunk. Jelen tanulmány egy különleges szír kézirat, az Ms. London, British Library, Harley 5512 két olyan grafikus elemét vizsgálja, amely eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

Kutatástörténet

Az Ms. London, British Library, Harley 5512 a leghosszabb latin garšūnī, vagyis szír betűkkel írt latin nyelvű szöveget tartalmazó kézirat. Különlegessége ellenére mind ez ideig csak hárman foglalkoztak vele behatóan. A XIX. században William Wright ismertette meg a kötetet a nyilvánossággal a British Museum katalógusában adott hosszú leírásában.¹ A kódex legnagyobb részét (f. 3r–159v) a *Missale Romanum* latin szövegének szír betűs átírása teszi ki, amely az egyházi év legfontosabb ünnepeinek szövegét tartalmazza advent első vasárnapjától pünkösdig. Ezt követi egy Ordo Missae (f. 160r–161v), egy imádság a Szentlélekhez (f. 162r–164v), három szír anaphora (f. 165r–174v), egyéb vegyes tartalmú szír szövegek (f. 175r–v) és végül egy másik Ordo Missae (f. 180r–185r). Wright terjedelmes részleteket közölt a 174v, 178r, 179r foliókon található kolofónokból, amelyekből kiderül, hogy egy szír ortodox szerzetes, Mardini Mózes készítette a kéziratot 1549-ben az etiópok Szent Istvánnak szentelt római kolostorában. Mar-

¹ William WRIGHT (1870), *Catalogue of Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838*. Vol. I. London, Gilbert and Rivington. Item CCLXXXIII, 214–216.

dini Mózes jól ismert a szizológusok körében, hisz ő az európai szír tudomány egyik megalapítója.²

A XX. század derekán az olasz orientalista Giorgio Levi Della Vida Mardini Mózes vatikáni kéziratait vizsgálva egy három oldalas lábjegyzetben fontos adatokkal gazdagította a kötet történetére vonatkozó ismereteinket. Ő azonosította a harmadik kolofónban (f. 179r) említett személyeket: Marcello Cervinit, Reginald Pole-t, Pietro Paulo Gualtierit és Mariano Vittoria da Rietit, akik a korszak befolyásos egyházi vezetői, s egyszersmind Mardini Mózes pártfogói voltak.³

A harmadik személy pedig, aki érdemben foglalkozott a kötettel Jules Leroy volt, aki előbb részletek közölt a kéziratból az illusztrált szír kéziratokat vizsgáló nagyszabású monográfiájában,⁴ majd pedig egy külön tanulmányt szentelt a kötetnek. Ebben kodikológiai megfigyelések és az átírással

² A XVII. századtól kezdve számos tanulmány született az életéről és munkásságáról. A legkorábbi: Andreas MÜLLER (1673b), *Dissertationes duae de rebus itidem Syriacis, et e reliquis Mardeni Epistolis maxime. De Mose Mardeno, una; De Syriacis librorum sacrorum Versionibus...* altera. Coloniae Brandeburgicae. In Andreas MÜLLER, ed. (1673), *Symbolae syriacae*. Berolini, Officina Rungiana. 1–46. A későbbi, Mardini Mózessel kapcsolatos szakirodalomból csak a legfontosabbakat említjük. Diplomáciai szolgálatáról lásd Ignātijūs Antūn al-Tānī HĀYIK (1985), *‘Alāqāt kanīsāt al-surjān al-ja’āqiba ma’ al-kursī al-rasūlī min 1143–1656*. [s.l.], [s.n.]. A kötet utóbb megjelent olasz nyelven is: Ignace Antoine IL HAYEK (2015), *Le relazioni della Chiesa Siro-giacobita con la Santa Sede dal 1143 al 1656*. éd. Pier Giorgio BORBONE et Jimmy DACCACHE, Paris, Geuthner. (Cahiers d’Études Syriaques, 3.) Mardini Mózes kulcsszerepet játszott a szír Újszövetség első, 1555-ös kiadásában. Erről lásd Robert John WILKINSON (2007), *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation. The First Printing of the Syriac New Testament*. Leiden – Boston, Brill (Studies in the History of Christian Traditions, 137.). Írnoki munkásságáról Pier Giorgio Borbone készített tanulmányt: Pier Giorgio BORBONE (2017b), “Monsignore Vescovo di Soria”, also Known as Moses of Mardin, Scribe and Book Collector, *Khristianskii Vostok* 8. 79–114. Tanítványával, Andreas Masiusszal folytatott levelezéséről lásd Andreas MÜLLER (1673a), *Epistolae duae Syriacae amoebaeae. Una Mosis Mardeni, Sacerdotis Syri, altera Andreae Masii, Jcti et Consil. Olim Cliviaci cum versione et notis*. In Andreas MÜLLER (ed.) (1673), *Symbolae syriacae*. Berolini, Officina Rungiana. 1–36. és Jan Wim WESSELIUS (1990), *The Syriac Correspondance of Andreas Masius: A Preliminary Report*. In René LAVENANT (ed.) (1990), *V. Symposium Syriacum, 1988: Katholieke Universiteit, Leuven, 29–31 août 1988*. Roma, Pontificum Institutum Studiorum Orientalium. (Orientalia Christiana Analecta, 23.) 621–629. Életének korai korszakával kapcsolatos ismereteinket jelentősen felülírja egy nemrég megjelent tanulmány. Vö. Giacomo CARDINALI (2018), *Ritratto di Marcello Cervini en orientaliste (con precisazioni alle vicende di Petrus Damascenus, Mosè di Mārdīn ed Heliodorus Niger)*, *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 80,1. 77–98 és 80,2. 325–343.

³ Giorgio LEVI DELLA VIDA (1939), *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei manoscritti orientali della biblioteca vaticana*. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e testi, 92.) 142–144, n. 5.

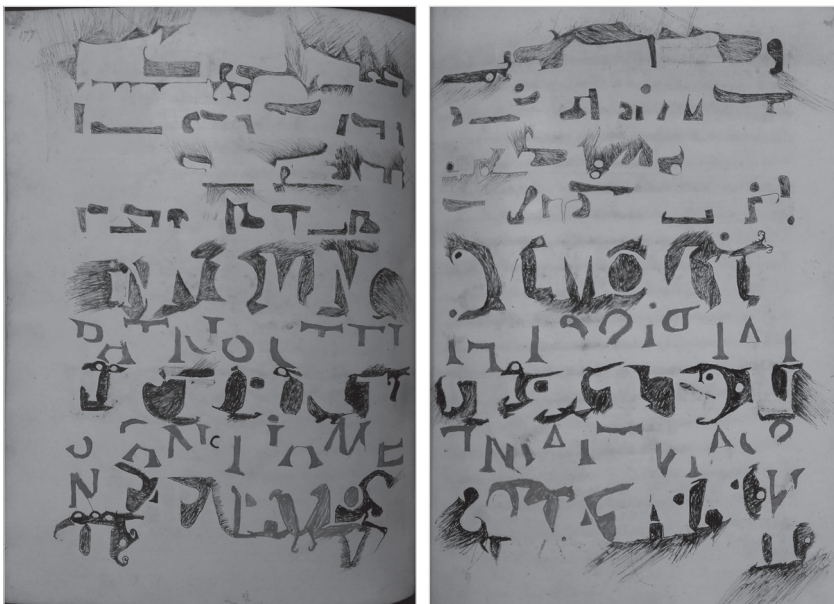
⁴ Jules LEROY (1964), *Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les bibliothèques d’Europe et d’Orient. Contribution à l’étude de l’iconographie des Églises de langue syriaque*. 2 Vols. Paris, Geuthner. (Institut français d’archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, 77.) I, 113.

kapcsolatos hangtani fejtegetések mellett fő célja a kézirat történelmi környezetben való elhelyezése volt.⁵

Ezekon kívül az Ms. Harley 5512 számos egyéb tanulmányban említésre kerül, de azok nem tesznek hozzá érdemben a már korábban leírtakhoz, többnyire az itt felsorolt három szerző megállapításaira hivatkoznak.⁶

Tükörírás (taw'amān)

A kézirat végén, a 176v–177r foliókon fekete és piros színű, esetlegesnek tűnő satírozások találhatóak (1–2. kép). Egyik-másik alakzat betűtöredékre hasonlít, de a formák nem adnak ki értelmes szöveget.

1–2. kép. Ikerpár, Ms. London, British Library, Harley 5512, f. 176v–177r

⁵ Jules LEROY (1970–1971), Une copie syriaque du Missale Romanum de Paul III et son arrière-plan historique, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 46. 354–382.

⁶ Vö. Alphonse RAES (1939), *Anaphora syriacae quotquot in codicibus adhuc repertae sunt. II Vols.* Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum. I/XXVI; Pier Giorgio BORBONE (2017a), Marāgha mdittā arškitā: Syriac Christians in Marāgha under Mongol Rule. *Egitto e Vicino Oriente* 40. 109–143, itt: 130, n. 104; BORBONE 2017b: 99–100; Martin HEIDE (2017), Die Syrische Apokalypse oder Offenbarung an Johannes. Kritische Edition der Harklensischen Textzeugen. In Marcus SIGISMUND, Darius MÜLLER (eds.) (2017), *Studien zum Text der Apokalypse II.* Berlin–Boston, De Gruyter. (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung, 50.) 81–188, itt: 91–95 és 115.

A fent felsorolt vonatkozó szakirodalom nem ad eligazítást arról, mi célt szolgálhat ez a grafikus betét. Wright részletes tartalomjegyzékéből ennek a két oldalnak a leírása hiányzik, és Levi della Vida sem tesz említést róla. Leroy ugyan röviden leírta, mi látható ezeken az oldalakon, de nem bonyolódott részletes elemzésbe és találgatásokba a látottakkal kapcsolatban.⁷

Nem az Ms. Harley 5512 az egyetlen kézirat, amelyben az írnok, Mardini Mózes ilyen irkafirkákat hagyott. Két másik kéziratában is hasonló rajzolatok figyelhetők meg: egy szír kódexben, amely a Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményében található, és egy Hamburgban őrzött liturgikus gyűjteményben, amelyet szíriul *Beth Gazonak*, vagyis kincseházak hívnak.⁸ Ez utóbbiról a híres bibliatudós, Eberhard Nestle azt írta, hogy titkosírás lehet, amelynek megfejtéséhez a szélesebb tudományos közvélemény segítségét kérte.⁹

A legújabb kutatások fényében ezek az alakzatok könnyen azonosíthatók. Egy perzsa titkosírásról van szó, amelynek feltalálását a heráti Majnun Rafiqi nevéhez köti a hagyomány, aki 1503-ban leírta a módszert egyik kalligráfjáról szóló művében.¹⁰ A technika lényege, hogy a két oldalt összefordítva és a fény felé tartva válik olvashatóvá az írás. Ezért is hívják ezt a kalligrafikus eszközt többnyire *taw`amānnak* vagy *to`amānnak*, vagyis ikerpárnak, de tükörpár néven is előfordul a szakirodalomban.

A titkosítási módszer ismeretében azonnal értelmet nyernek az amorf betűtöredékek. A hamburgi kéziratban Mardini Mózes I. Ferdinánd királyt élteti: „Deus omnipotens Ferdinando Romanorum Regi gratiam concedere dignetur ut Turcam conuincere, et populos sibi subditos foeliciter gubernare possit”.¹¹ Néhány folióval korábban egy másik szövegkezdemény is talál-

⁷ „De fait un hiatus se produit dans la suite, entre les feuillets 176r–179r, où les feuillets blanc ou couverts de dessins, qui rappellent étrangement une inscription, voisinent pour se clore avec une nouvelle notice historique en carshouni (179r).” LEROY 1970–1971:359–360.

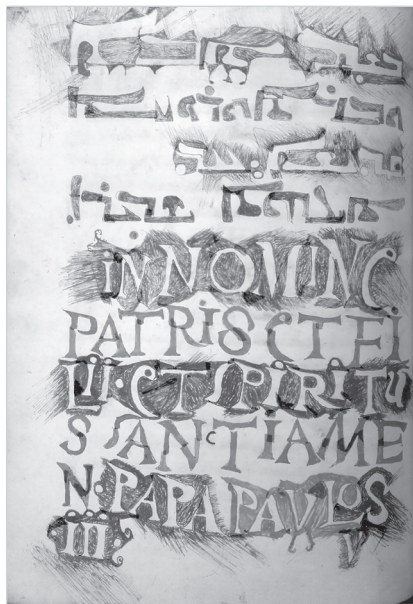
⁸ Ms. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. in scrin. 100, f. 309–310 és 313–314, valamint Ms. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Syr. 1, f. 51v–52r.

⁹ „Zugleich möchte ich die Fachgenossen darauf aufmerksam machen, dass in der genannten Handschrift S. 313–314 die Nachahmung einer alten Schrift, eine Geheimschrift, sich findet, die ich nicht herausbringen konnte, auch nicht mit Unterstützung eines gleichzeitig die Sammlung besichtigenden Fachgenossen. Sie sei den Bemühung der Hamburger Orientalisten empfohlen.” Eberhard NESTLE (1903), Zur Geschichte der syrischen Typen. *ZDMG* 57. 16–17, itt: 17.

¹⁰ Ḥabīb Allāh FAZĀ`ELI (1391/1971), *Atlas-e ḥaṭṭ: Taḥqīq dar Ḥuṭūṭ-e Islāmī*. Esfahan: 655. Vö. Angelo Michele PIEMONTESE (1995), Dottrina e arte di Mani secondo lo scrittore persiano `Oufi, con una glossa sul libro “Gemello”. In Alessandro BAUSANI (1995), *Un ricordo che non si spegne. Scritti di docenti e collaboratori dell’Istituto Universitario Orientale di Napoli in memoria di Alessandro Bausani*. Napoli, Istituto universitario orientale, Dipartimento di studi asiatici. 297–307.

¹¹ Grigory KESSEL (2016), Moses von Mardin (gest. 1592)/Moses of Mardin (d. 1592). *Manuscript Cultures* 9. 146–151, itt: 146, 149–150.

ható, amelyen csak annyi olvasható, hogy: „NARE POSSIT”.¹² Ez kevésbé kimunkált, mint az előző szöveg hely, elképzelhető, hogy ez volt a piszkozat. A müncheni kézirat 9 tükörírással írt betűje – bár kiolvasható – nem ad ki értelmes szót, így annak megfejtése még várat magára.¹³ Az Ms. Harley 5512 ikerpárján a keresztvetés szavai olvashatók szírül és latinul, valamint III. Pál pápa neve, akinek Mózes a kéziratot dedikálta (3. kép).

3. kép. Ikerpár oldalai egymásra tükrözve,
Ms. London, British Library, Harley 5512, f. 176v–177r

A most azonosított *taw`amānna* háromra nő a szír kéziratokban felfedezett tükörírások száma.¹⁴ Érdekes módon kivétel nélkül mindegyikardini Mózes által másolt kéziratban található. Az első és a második európai útja (1548–1550 illetve 1551–1556) során másolt 7 kézirat közül háromban is alkalmazta ezt a grafikus elemet, tehát korai kéziratai egyik védjegyének is tekinthető a tükörírás. Az 1549-ben másolt Ms. Harley 5512 a legkorábbi e három kézirat közül. Az a tény, hogy ebben is felbukkan ez a technika, megerősíti a módszer átvételének körülményeiről alkotott hipotézist.

Pier Giorgio Borbone volt az, aki nagyon meggyőző felvetéssel állt elő azzal kapcsolatban, hol találkozhatott Mózes ezzel a technikával. Meglátása

¹² Ms. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. in scrin. 100, 309–310.

¹³ BORBONE 2017b:92–95.

¹⁴ BORBONE 2017b:92–95.

szerint egy perzsa *Diatesszaron*ból leshette el az ötletet, amelyet az örmény katolikosz V. István ajándékozott III. Pál pápának 1538-as római látogatása alkalmával.¹⁵ Ez utóbbi kézirat a közel-keleti kultúrák kéziratos hagyományaink sajátos elegye: a kötés örmény, a szöveg perzsa, a képalírások szírek. A másolója egy szír ortodox szerzetes, Mardini Mózes hittársa. Az Ms. Harley 5512 ikerpárja kronológiai és földrajzi szempontból is alátámasztja Borbone feltételezését, hiszen Mózes is az Örök Városban készítette ezt a kéziratot – ráadásul mindössze 10 évvel a perzsa *Diatesszaron* Rómába érkezése után –, és ő is III. Pál pápának ajánlotta, így talán nem véletlen, hogy ő is egy ilyen grafikus elemmel kedveskedett az egyházfőnek.

A perzsa közegben született *taw'amān* tehát nem a Közel-Keleten, hanem szülőföldjétől több ezer kilométer távolságra, Európában hatott egy másik, szintén közel-keleti írásos kultúrára, a szírre. Mindhárom jelenleg ismert, tükörírást tartalmazó szír kézirat Európában készült, és itt is maradt, így az elkészült példányok nem hatottak tovább termékenyítőleg autochton kultúrájukban. Ily módon a tükörírás egy érdekes példája a kodikológiai és kéziratos jegyek kultúrák közti egymásra hatásának.

Képvers – rózsavers

A vizsgált londoni kézirat 178r folióján található virágos kolofón (4. kép) szintén egy olyan elem, amely eddig kevés figyelmet kapott.

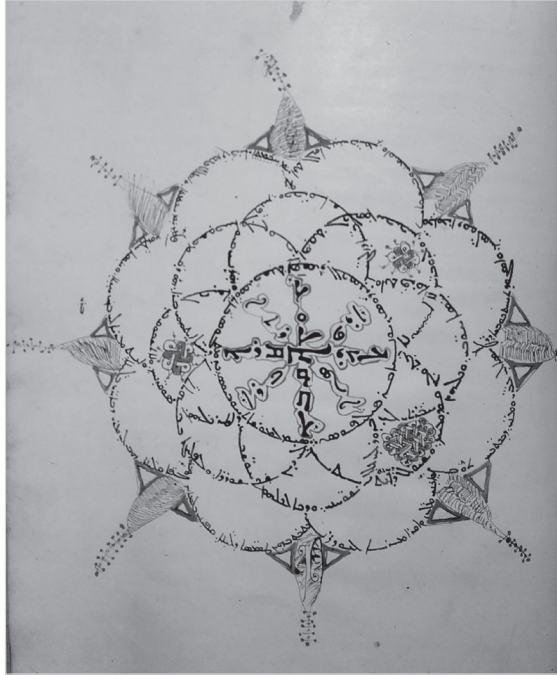
Wright leírta a legbelső, teljes kör szövegét,¹⁶ amelyet Borbone is átvett,¹⁷ és Leroy is hivatkozott erre az egy mondatra,¹⁸ de az ábra többi részének szövegét még nem kutatták. A legbelső kör a kolofón informatív része, amelyből megtudjuk, hogy a kéziratot Mózes írta a görög Alexandros (halálának) 1860. évében, amely a keresztény időszámítás szerinti 1549-es esztendő. Ezt a belső kört két rétegben nyolc-nyolc szabályosan elrendezett, félkör alakú szövegrész öleli körbe virágszirmokként. A virágos formát levélszerű rajzok egészítik ki. Az esztétikai, dekorációs célon túl az ábra szövege maga is egy mestermű, a kompozíció ugyanis egy képvers.

¹⁵ BORBONE 2017b:95. Az említett *Diatesszaron* a gazdagon díszített, híres, firenzei példány (Ms. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Or. 81). Az ebben található *taw'amānt* Jacques Guilmain fejtette meg. Vö. Jacques GUILMAIN (1973), A Note on the "Arabesque" in the *Diatessaron*, Florence, Bibl. Laur., Orient. 81. *The Art Bulletin* 55,1. 38–39.

¹⁶ WRIGHT 1870:216.

¹⁷ BORBONE 2017b:100.

¹⁸ LEROY 1970–1971:367. Vö. MÉRCZ András (2019), The Coat of Arms of Moses of Mardin. *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 22,2. 345–393, itt: 348. n. 8.

4. kép. Ismeretlen szerző képverse,
Ms. London, British Library, Harley 5512, f. 178r

A költemény egy efrémi versmértéknek is nevezett hétszótagos mimró.¹⁹ Minden virágszirom egy sor, így összesen 16 sorból áll. Minden verssorhoz tartozik egy szó a középső körben található 8 szó közül. A költő zsenialitását mutatja, hogy párba rendezte a sorokat, és úgy fűzte egymás után őket, hogy minden versszak első és utolsó szava ugyanaz a szó, csak fordítva kiolvasva.²⁰ A 8 szó első és – egy kivételtől eltekintve – utolsó betűje az olaf, amely az ábécé első betűje. Ez áll a geometrikus alakzat közepén, mintha a virág bibéje lenne.

A vers szerzője ismeretlen. Nem kizárt, hogy az írnok, Mardini Mózes műve, de nem is valószínű. Írnokként maradandót alkotott – több mint 27 kézirata maradt ránk, amelyek a Vatikáni Könyvtár, az Osztrák Nemzeti

¹⁹ A szír költészet rövid összefoglalását lásd Sebastian P. BROCK (2008), Poetry and Hymnography (3): Syriac. In Susan Ashbrook HARVEY, David G. HUNTER, ed. *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Oxford, Oxford University Press. 657–671.; illetve legújabban Sebastian P. BROCK (2019), Later Syriac Poetry. In Daniel KING (ed.), *The Syriac World*. London–New York, Routledge. 327–338.

²⁰ A szövegkiadásban ezeket a szavakat szögletes zárójelbe téve emeltem ki. E trükkös szerkesztési technika megfejtése Roger Akhrass érdeme, akinek hálásan köszönöm a kiolvasásban és a fordítás ellenőrzésében nyújtott segítségét.

Könyvtár és a Bajor Állami Könyvtár gyűjteményét megalapozó darabok lettek²¹ –, de írói, költői tevékenysége szinte egyáltalán nem ismert. Mindössze egy rövid, nem túl jelentős, Szentháromságról szóló traktátus maradt fenn a neve alatt – ez is csak latin fordításban –, illetve egy töredékes koráni szótár és egy-két egyéb nyelvtani jegyzet.²² Az Ms. Harley 5512 képverse egyáltalán nem illeszkedik az életművébe, ezért feltételezhetően másolta.

A szír képversekről eddig nem született tanulmány. Mindössze egyetlen szír képvers nyert nagyobb ismertséget, amelyre Sebastian Brock hívta fel a figyelmet egy szír költészetről szóló lexikonszócikkben.²³ Ez a példány 1616-ra datálható, tehát Mardini Mózes forrásaként nem jöhet szóba, mégis érdemes szemügyre venni. Gabriel, Hēsno d-Kifo metropolitája készítette, és több szempontból is rokonságot mutat a londoni kézirat képversével (5. kép, lásd a következő oldalon).

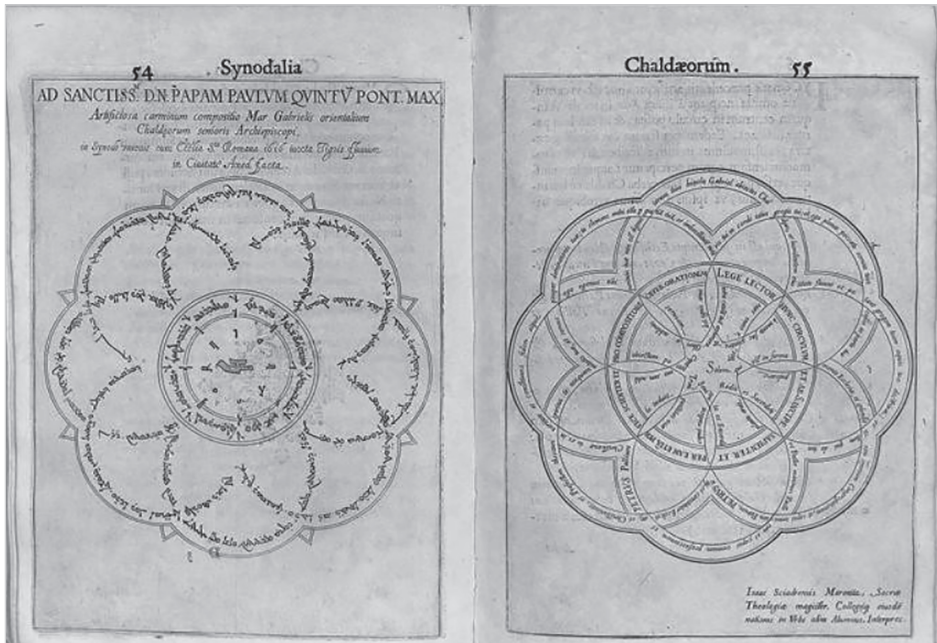
A két ábra közti hasonlóság szembeszökő, de az alkalmazott módszer mégsem teljesen egybevágó. A metropolita alkotásában csak egy rétegnyi virágszirom veszi körbe a középső kört, de minden körív kétsornyi szöveget tartalmaz, így az ő verse is 16 soros.²⁴ A belső körben itt is 8 szó van, amelyeket ugyanúgy mindkét irányból ki lehet olvasni. Ebben az alkotásban a sorok füzérszerűen vannak párokba rendezve: az egyik kétsoros versszak átvezet a másikba oly formán, hogy egy versszak utolsó szava a következő versszak első szavának inverze. Ez sokkal szabályosabb verset eredményez, amelyben nem törik meg az olvasás lendülete, hanem szépen egymásba fonódnak a strófák. A kör közepén lévő betű, amely a „rímszavakat” kapcsolja még szorosabban egymáshoz, itt nem egy olaf, hanem egy šīn. A megje-

²¹ Írmoki munkásságáról lásd. BORBONE 2017b:88–95. és 99–114.

²² Andreas MASIUS (1569), *De paradiso commentarius; scriptus ante annos prope septingentos à Mose Bar-Cepha Syro; Episcopo in Beth-Raman & Beth-Ceno; ac Curatore rerum sacram in Mozal, hoc est Seleucia Parthorum*. Antverpiae, Ex Officina Christophori Plantini. 273–276.; illetve Ms. Róma, BAV, Vat.sir. 227 és Ms. Róma, BAV, Vat.ar. 1482.

²³ Sebastian P. BROCK (2011), Poetry. In Sebastian P. BROCK, Aaron M. BUTTS, George A. KIRAZ and Lucas VAN ROMPAY (ed.) (2011), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*. Gorgias Press. (Online ed. Beth Mardutho, 2018, <https://gedsh.bethmardutho.org/Poetry>; letöltés: 2019.11.19).

²⁴ Már 1617-ben megjelent nyomtatásban ez a képvers. Vö. Pietro STROZZI (1617), *Synodalia Chaldaeorum, videlicet Epistola Synodica Eliae patriarchae Babylonis, & archiepiscoporum eius obedientiae. Ad sanctissimum D.N.D. Paulum papam V. Sermo Timothei archiepiscopi Amed, de recta fide, ab eisdem in Synodo recognitus, & receptus. Carmina in laudem S.D.N. a Gabriele archiepiscoporum seniore, occasione Synodi composita. Preces Chaldaeis consuetae, ex quibus patet eorum in summum pontificem, sanctam[ue] Apostolicam Sedem constans cultus, & veneratio*. Ex typographia Bartholomaei Zannetti. 54–55. A XX. század elején egy másik kötetben is leközzölték. Vö. Samuel Giamil (1902), *Genuinae relationes inter Sedem Apostolicam et Assyriorum orientalium seu Chaldaeorum Ecclesiam: nunc majori ex parte primum editae historicisque adnotationibus illustratae*. Roma, Ermanno Loescher. 151–159. Mindkét műben megtalálható a vers latin fordítása is szintén virágos elrendezésben.

5. kép. Gabriel metropolita képverse, Strozzi 1617:54–55.

lenésen és alkalmazott technikán túl további kapcsolódási pont a két képvers között, hogy mindkettőt az aktuális katolikus egyházfőnek ajánlották: Gabriel metropolita V. Pál pápa tiszteletére készítette a művet. A figura eredetére vonatkozóan azonban fontosabb, hogy mindkettő ugyanahhoz a régióhoz köthető: Hesno d-Kifo, a modern Hasankeyf és Mardin is, Mózes pátriája a mai Törökország délkeleti részén fekvő Turabdin régióhoz tartozik.

Ha számba vesszük, hogy milyen írásos kultúrák hathattak a korszakban a szír kéziratosságra a térségben, alapvetően három lehetőség jöhet számításba: arab, perzsa és török. Az arab kultúrát illetően nincs nyoma a szakirodalomban hasonló alakzatnak a XVI. század előtti időszakból sem a képversekről szóló, alapműnek számító monográfiákban,²⁵ sem pedig a legújabb

²⁵ Dick HIGGINS (1987), *Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature*. Albany, State University of New York Press. 166–167.; Ulrich ERNST (1991), *Carmen Figuratum. Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag. (Pictura et Poesis, Interdisziplinäre Studien zum Verhältnis von Literatur und Kunst, 1.) 765–772. Jeremy ADLER, Ulrich ERNST (1988²), *Text Als Figur : Visuelle Poesie Von Der Antike Bis Zur Moderne. [Ausstellung Im Zeughaus Der Herzog August Bibliothek Vom 1 September 1987 Bis 23.Mai 1988]*. Weinheim, VCH Verlag. (Ausstellungskataloge Der Herzog August Bibliothek, 56.)

tanulmányokban.²⁶ A XX. század elején viszont Aleppóban feltűnt egy hasonló alakzat egy ismeretlen költő tollából.²⁷ A perzsa eredetnek nagyobb az esélye, mert a figurális poétika népszerűbb volt a perzsák körében, mint az araboknál.²⁸ Amint fentebb láttuk, a másik grafikus elem, az ikerpár is egy perzsa kézirat nyomán jelent meg a szíreknél, tehát nem lenne meglepő, ha ez is perzsa eredetű lenne. Ugyanakkor a perzsa kultúrkörből sem került még elő olyan képvers, amely Mardini Mózes ihletője lehetett volna.²⁹ Nemrég született egy tanulmány egy XVIII. századi perzsa költő, Mir Zeyn al-Din ‘Eshq munkásságáról.³⁰ Neki is van egy virágos verse, amelyben a verssorok szintén a virágszirmokba vannak írva, a szerkesztés viszont sokkal egyszerűbb. A virág közepén a „*nadidam*”, „nem láttam” szó áll, ez ismétlődik minden verssor elején, tehát ez a vers nélkülözi azt a zsenialitást, a szavakkal való bűvészkedést, amely Mardini Mózes alkotásában megvan. Az ő versére technikáját tekintve is jobban hasonlít az a török képvers, amely nagy figyelmet keltett Európában. Joseph Hammer-Purgstall publikálta először Šāhīn Ghiray virágalakba írt művét 1856-ban, amelyet később többen is átvettek (6. kép, lásd a következő oldalon).³¹

²⁶ Lara HARB (2017), Beyond the known limits: Ibn Dāwūd al-Isfahānī’s Chapter on „Inter-medial” Poetry. In Joseph E. LOWRY, Shawkat M. TOORAWA (ed.) (2017), *Arabic Humanities, Islamic Thought: Essays in Honor of Everett K. Rowson*. Brill. (Islamic History and Civilization, Volume: 141.) 122–149., itt: 138–141.; Julia BRAY (2019), Picture Poems for Saladin: ‘Abd al-Mun‘im al-Jilyani’s *mudabbajat*. In Carole HILLENBRAND (ed.) (2019), *Syria in Crusader Times. Conflict and Co-Existence*. Edinburgh, Edinburgh University Press.; Julia BRAY (megjelenés előtt), From Spain to Syria: What did al-Jilyānī bring with him? In Antonio PELLITTERI, Nesma ELSAKAAN, Maria Grazia SCIORTINO, Daniele SICARI (eds.), *Re-Defining a Space of Encounter. Islam and Mediterranean: Identity, Alterity and Interactions: Proceedings of the 28th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Palermo 2016*. Leuven, Peeters. (Orientalia Lovaniensia Analecta). Ezúton is köszönöm Julia Braynek, hogy megosztotta velem megjele-nés előtt álló tanulmányait.

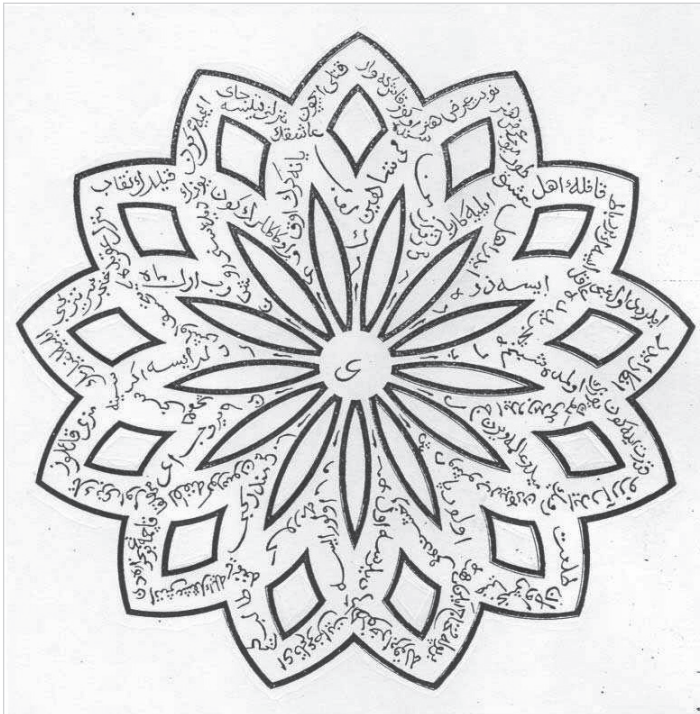
²⁷ Louis CHEIKHO (1899), Šā‘ir ḥalabī maḡhūl. *al-Mašriq* 2,1. 442–447.

²⁸ Gerard Jan Henk VAN GELDER (1998), Figural poetry. In Julie Scott MEISAMI, Paul STARKEY (eds.) (1998), *Encyclopedia of Arabic Literature*, London. New York, Routledge, 2 vols. Vol. 1. 233.

²⁹ HIGGINS 1987:165.

³⁰ James WHITE (2019), On the Road: The Life and Verse of Mir Zeyn al-Din ‘Eshq, a Forgotten Eighteenth-Century Poet. *Iranian Studies*, DOI:10.1080/00210862.2019.1642738

³¹ Joseph HAMMER-PURGSTALL (1856), *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft*. Wien, K.K. Hof- und Staatsdruckerei. 251–258. A vers szövege és képe a 258. oldalt követő számozatlan oldalakon található. Lásd még James A. REDHOUSE (1861), Circle Ode, by Shahin Ghiray, Khan of the Crimea. With Translation, Memoir of the Author, and a brief Account of the Khanate of the Crimea, its Connexion with Turkey, and its Annexation by Catherine the Second of Russia. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, 18. 400–415.; A. L. Korn (1954), Puttonham and the Oriental Pattern-Poem. *Comparative Literature*, 6, 4. 289–303; HIGGINS 1987:166.

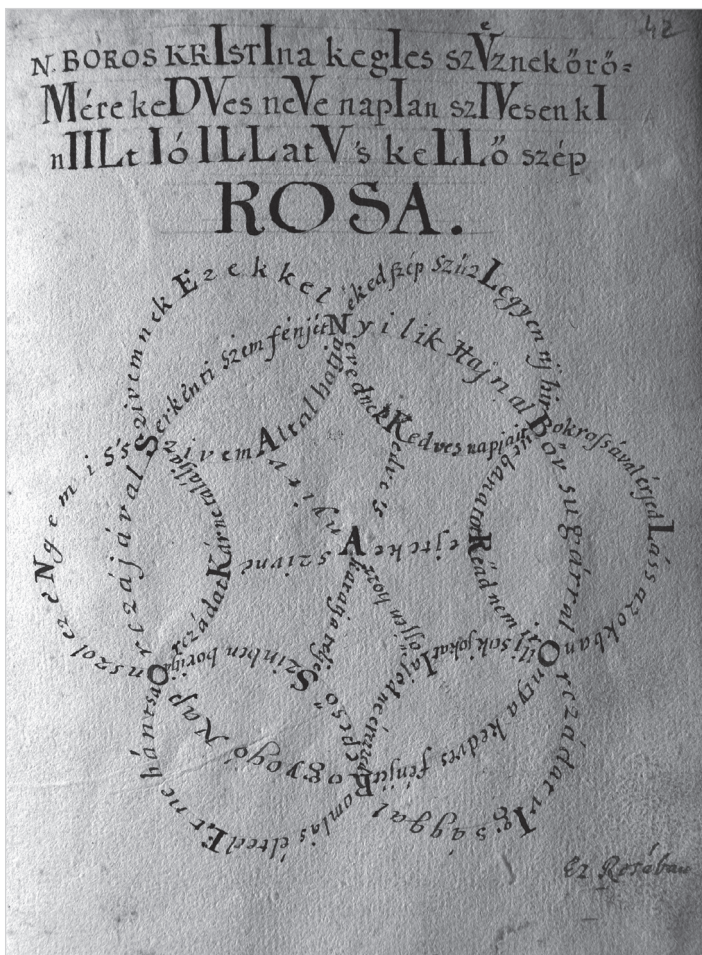
6. kép. Šāhīn Ghiray képverse

Ebben is van egy központi betű, amely a versszak első és utolsó betűje egyszerismind, a virágszirmok sugarába írt betűk pedig két irányból olvasva is értelmes szót adnak ki. Ugyanakkor ez is csak egy kései darabja a műfajnak, ugyanis a XVIII. században született.

A rendelkezésre álló források alapján tehát nem lehet Mardini Mózes ihletőjét azonosítani, és azt sem lehet megállapítani, hogy melyik kultúra hatott melyikre a virágos képversek terén. Virág formájú vagy kör alakú képversek, amelyekben fontos szerepet játszanak a szójátékok és akrosztichonok, szinte minden kultúrában jelen vannak. Indiában lótuszvirág alakban öltönek testet, Európában pedig rózsaversként ismertek.³² Ez utóbbi Magyarországon is rendkívül népszerű volt a barokk korban, több tucat ilyen alkotás maradt ránk Moesch Lukács, Szemenyei János, Kozma Mihály, Szentpéteri Sámuel és más ismeretlen költők tollából (7. kép, lásd a következő oldalon).³³

³² HIGGINS 1987:44–47, 220.

³³ KILIÁN István (1998), *A régi magyar képvers. Old Hungarian Pattern Poetry*. Miskolc, Budapest, Felsőmagyarországi Kiadó – Magyar Műhely Kiadó. (Vizuális költészet Magyarországon, 1. / Visual Poetry in Hungary 1.) 260–280.

7. kép. Kozma Mihály képverse, Ms. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár Kézirattára, vegyes gyűjtemény, 0547, f. 42r

A fent említett két szír képvers jelentősége abban áll, hogy a virágos technika XVI. századi közel-keleti jelenlétéről tanúskodnak, tehát két évszázaddal előzik meg a jelenleg ismert hasonló arab, perzsa, török képverseket. E kettő közül is a Mardini Mózes kéziratában található alkotás a korábbi, amelynek szövege és fordítása az alábbi függelékben jelenik meg először.

Tollakat és fürgé szárnyakat adj nekem, Uram, mivel koszos kezeimmel csak néhány kötetet írtam. Vezess engem a kikötődbe,

 hogy ott növekedjek!

Ott majd kortyolok a bölcsesség tengeréből és a Teremtő segítségével beszéllek.

Te pedig, Uram, teremts újjá, és bocsásd meg vétkeimet és romlottságom!

Verset írok a dicséretedről, és leborulok lábaid zsámolyához.

Te vagy az Isten, hallgass meg irgalmadban, segíts fel engem

 és bocsásd meg gonoszságom!

Összeszedem és egybe gyűjtöm szavaimat, és segítségül hívlak, Uram:

Bocsásd meg a tetteimet és a magatartásomat, hogy írásaidat fürkészhessem.

Egy kódex sajátos életútja:
a *Metzi Epitomé* szövegkiadásainak fontossága
az Alexandros-kutatásban*

Az úgynevezett *Metzi Epitomé*, vagy másként az *Epitomae rerum gestarum Alexandri Magni* című befejezetlen munka¹ Alexandros hadjáratának történetét dolgozza fel III. Dareios halálától, vagyis Kr. e. 330-tól Kr. e. 325-ig, a makedón sereg Indus folyón való leereszkedéséig. Az eseményeket meglehetősen tömör és sok esetben töredékes formában mutatja be. A kései, valamikor a IV. vagy az V. század folyamán összeállított munka² egyike

* A tanulmány az NKFIH PD 125517 számú pályázat keretében készült.

¹ Romano úgy véli, hogy a mű eredetileg is befejezetlen lehetett. Iulianus császár váratlan halála, s a perzsa birodalom elleni hadjáratának megszakadása miatt vesztette aktualitását a munka, így vélekedése szerint nem szükséges *lacunát* feltételezni a munka végén. Romano még azt is elképzelhetőnek tartja, hogy az *Epitomé* készítője végül nem adta közre munkáját, vö. Domenico ROMANO (1973), Genesi e significato della «*Epitoma rerum gestarum Alexandri*», *Pan* 1. 69–76. 75.

² Wagner volt az első, aki stilisztikai sajátosságok alapján a Kr. u. IV–V. századra datálta a szöveget, vö. Otto WAGNER (1900), *Incerti auctoris Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni*. (B. Keil, R. Reitzenstein, E. Schwartz közreműködésével) Inaug. diss., Strasburg. 95. Nyelvi, stilisztikai és metrikai (prózaritmus) elemzés elvégzése után ugyannerre a következtetésre jutott Ruggini. Nézete szerint a szöveg valamikor a IV. század második felében, végén és az V. század elején jöhetett létre, vö. Lellia Cracco RUGGINI (1961), *L'Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni e il Liber de morte testamentoque eius* (a proposito della recente edizione di P. H. Thomas), *Athenaeum: Studi di letteratura e storia dell'antichità*, 39. 285–357.; Lellia Cracco RUGGINI (1965), Sulla cristianizzazione della cultura pagana: il mito greco e latino di Alessandro dell'età antonina al Medioevo. *Athenaeum: Studi di letteratura e storia dell'antichità*, 43. 3–80. 7. Ruggini nézetét elfogadja Elizabeth BAYNHAM (1995), An Introduction to the *Metz Epitome*: its Tradition and Value, *Antichthon*, 29. 60–77. 63.; Elizabeth BAYNHAM (2003), The ancient evidence for Alexander the Great. In Joseph ROISMAN, ed. (2003), *Brill's companion to Alexander the Great*. Leiden–Boston, Brill. 3–29. 15.; Richard STONEMAN (2011), Primary Sources from the Classical and Early Medieval Periods. In Z. David ZUWIYYA (ed.), *A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages*. Leiden–Boston, Brill. 1–20. 12. Romano Iulianus császár uralmának (Kr. u. 361–363), pontosabban a perzsák elleni hadjáratának idejére (Kr. u. 363), Siegmar Döpp pedig ugyancsak 360 körüli időpontra datálja a munka létrejöttét, vö. ROMANO 1973:73–77., de különösen, 75.; Siegmar DÖPP (1999), Alexander in spätlateinischer Literatur, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft*, 2. 193–216. 198.: „mag um 360 geschrieben worden sein.”

azon kevés szövegnek, amelyet csupán szövegkiadásokból³ ismerünk, mivel a szöveget tartalmazó egyetlen eredeti kódex megsemmisült.

Az *Epitomé* pontos műfajáról, a „kivonat” alapjául szolgáló eredeti munka szerzőjéről, nyelvéről – latin vagy görög nyelvű munkából készült-e az összeállítás – semmit sem tudunk.⁴

A kivonatoló személyét, a munka létrejöttének célját, a követett forrás, források megjelölését tartalmazó *praefatio* ugyanis nem maradt ránk, s a töredékes szöveg az antik idézési technika szabályainak megfelelően egyetlen epizód esetében sem említi név szerint azt a szerzőt vagy szerzőket, akit vagy akiket az összeállító felhasznált. A *praefatio* elmaradása miatt arról sincs adatunk, hogy a kivonatoló kinek dedikálta művét, illetve hogy milyen célközönségnek szánhatta munkáját. A művel kapcsolatos problémákat tovább bonyolítja, hogy sokáig még a kezdő mondatát⁵ is csupán a másoló beszúrásának tekintették.

Mivel a *Metzi kódexben* a szöveg *Alexandri Magni Macedonis epithomae rerum gestarum* címen szerepelt, a szövegkiadások is ezt vették át, s a későbbiek során is így emlegették. Ha ez a munka műfaját tekintve valóban egy *epitomé*, vagyis kivonat, akkor a klasszikus definíció szerint mindez azt jelenti, hogy az összeállító egyetlen fő forrás anyagát foglalhatta össze meglehetősen tömör, szinte már extrém módon rövidített formában. Az összeállító szabadon dönthetett tehát arról, hogy az eredeti forrás anyagából mely részeket tartja meg kisebb-nagyobb átírásokkal, s melyek azok a szakaszok, amelyeket mindenképpen mellőz munkájából. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy fő forrását nem egészíthette ki más források leírásai-ból származó anyaggal. A kivonatolás gyakorlatának megfelelően a legnagyobb változtatás az eredeti forrásban szereplő díszítő elemeket érinthette. A leíró részek, *digressziók*, beszédek a rövidítés során vagy teljesen kihullottak, vagy jelentősen módosultak, vagy a belső kronológiát megbontva akár a narratíva más részére is átkerülhettek. Az eredmény, vagyis a kivonat így többet árulhat el a kivonatoló, mint az eredeti forrás stílusáról és módszeréről.⁶

A kutatás sokáig kevés figyelmet szentelt a *Metzi Epitomé* beszámolójának elsősorban a munkával kapcsolatos számos bizonytalanság, valamint a történeti adatok mellett a regényesebb információk megjelenése miatt. Jelen tanulmányban az eredeti kódex szövegét megőrző szövegkiadások egy-

³ A szaktudományos cikkek előszeretettel használják a ránk maradt szövegekre az *apographum*, vagyis a másolat kifejezést, vö. RUGGINI 1961:286.; STONEMAN 2011:12.

⁴ BAYNHAM 1995:62. 65.

⁵ *Epit. Mett.* 1.: „Magnus Alexander rex Macedoniae postquam omne imperium Asiae ad se redegissee credidit †neque id quod Dario vivo ostendere ausus esset†, postea patefecit voluntatem.”

⁶ Peter Astbury BRUNT (1980), On Historical Fragments and Epitomes, *Classical Quarterly*, 30,2. 477–494., de különösen 494.

máshoz való viszonyának ismertetését követően vázolom a forráshasználat kérdésére vonatkozó eddigi eredményeket, s választ adok arra a kérdésre, hogy miért dönthetett a kivonatoló a történeti beszámolójától stílusában, hosszában és tartalmában jelentősen eltérő három interpoláció beillesztése és adaptálása mellett. A három betoldással kapcsolatos kérdések tisztázása átvezet a kivonatoló sajátos munkamódszerének, illetve a munka egyedi sajátosságainak bemutatásához. Végül, a szakirodalom eredményeit felhasználva a *Metzi Epitomé* elhelyezésre kerül a IV. és V. századi kulturális környezetben abból a célból, hogy választ kapjunk arra kérdésre, miért nyúlt a kivonatoló Alexandros hadjáratának feldolgozásához, s miért választotta az adatok közlése során az *epitomé* formát.

A kódex sorsa, a szöveg kiadása (apographum)

Az *Epitomé* két másik kisebb Alexandrosról szóló írással együtt egy pergamenkódex, vagyis az *500-as Metzi kódex*⁷ részét képezte. A két írás közül az egyik, a számos más kódexből is ismert,⁸ a makedón uralkodó indiai utazásáról, illetve India vidékéről szóló Alexandros és Aristotelés közötti levelezés, melynek címe *Epistula Alexandri ad Aristotelem magistrum suum de itinere suo et de situ Indiae*. A másik írás, az Alexandros utolsó napjairól, haláláról és végrendeletéről szóló, Reinhold Merkelbach után a *Liber de morte testamentoque Alexandri Magni* címen emlegetett⁹ politikai pamflet, amelynek nagy részét két másik spanyolországi kódexből is ismerjük.¹⁰

⁷ A kódex pontosabb leírásához lásd WAGNER 1900:93.: „est liber membranaceus, formae octonariae...constat foliis centum septuaginta sex iisque diversae originis ac varii argumenti per quaterniones complicatis, quorum tamen ordo bibliopegi stupore pessime turbatus est.”

⁸ Ruggini listázza a szöveget tartalmazó kódexeket, szövegkiadásokat, vö. RUGGINI 1961: 285. 1. láb.

⁹ Merkelbach a munkát *Alexanders letzte Tage* címen emlegeti, vö. Reinhold MERKELBACH (1977), *Die Quellen des griechischen Alexander-Romans*. 2. Aufl. Reinhold MERKELBACH und Jürgen TRUMPF, bearb. München, C. H. Beck. 75. Pfister a szöveget egyszerűen *Metzer Testament* címen említi, vö. Friedrich PFISTER (1976), *Studien zum Alexanderroman*. In Friedrich PFISTER, *Kleine Schriften zum Alexanderroman*. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain (Beiträge zur Klassischen Philologie, 61.) 17–53. (= (1946) *Studien zum Alexanderroman*, *Würzburger Jahrbücher*, 1. 29–66.) 28–29.

¹⁰ Codex Scorialensis b. III 14 (a *Liber de morte* §§107–122 szövegével egyező rész helye: 149r–152v); Codex bibliothecae Nationalis Matritensis 1346 (egykor F 58) a *Liber de morte* §§107–122 szövegével egyező rész helye: 67r–69r Erről bővebben: Peter Hermann THOMAS (1960), *Incerti auctoris epitoma rerum gestarum Alexandri Magni cum libro de morte testamentoque Alexandri*. Leipzig, B. G. Teubner. VIII–X. Néhány helyen a két hispániai kódex szövege nagyban eltér a Wagner kiadásában szereplő szövegtől.

A *Liber de morte* vélhetően egy meglehetősen korai, Alexandros halálát követően készült görög munka latin nyelvű fordítása.¹¹

A három szöveget tartalmazó eredeti kódexet vélhetően a X. század során állították össze.¹² Eredetileg a Metz városa melletti Szent Arnulf-apátságban, majd a metzi nyilvános könyvtárban őrizték 500-as szám alatt,¹³ innen a neve *500-as Metzi kódex*. A kódexet három, csaknem egyazon korú kézirat *manuscriptum* (*liber*) erősen sérült maradványaiból 14 állították össze. A *manuscriptum*okból a megmaradt részeket – pogány, keresztény írásokat vegyesen – válogatás nélkül, az összeállító kénye-kedve szerint egyetlen kódexbe rendezték.¹⁵ Friedrich Pfister meggyőzően rekonstruálta a három Alexandrosszal foglalkozó írás sorrendjét az eredeti kódexben: az első az *epistula quae fertur Alexandri Magni ad Aristotelem* lehetett, ezt követhette a *Liber de morte testamentoque Alexandri Magni*,¹⁶ s végül szerepelhetett az *Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni*¹⁷ szövege.¹⁸

Az 1944-es bombázások során keletkezett tűzben azonban ez az akkor már a városi könyvtárban őrzött eredeti kódex megsemmisült.¹⁹ Az *Epitomé*

¹¹ A szöveget különböző időpontra datálják a kutatók: Kr. e. 322–321. (MERKELBACH 1977: 75–77.); Kr. e. 317 őszi vagy 316 tavasz (Waldemar HECKEL (1988), *The Last Days and Testament of Alexander the Great. A Prosopographic Study*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.); Olympias halála után (Elizabeth CARNEY (2006), *Olympias. Mother of Alexander the Great*. New York–London, Routledge. 109–110.); Kr. e. 309–308. (BAYNHAM 1995:60–77.; Albert Brian BOSWORTH (2000b), Ptolemy and the Will of Alexander. In Albert Brian BOSWORTH and Elizabeth BAYNHAM (ed.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*. Oxford–New York, Oxford University Press. 207–241.; Andrea ZAMBRINI (2007), The Historians of Alexander the Great. In John MARINCOLA (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Malden–Oxford, Blackwell Publishing. 201–221.). Vö. még: Krzysztof NAWOTKA (2017), *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes. A Historical Commentary*. Leiden–Boston, Brill. (Mnemosyne Supplements, 399.) 228–229. 245.

¹² Vö. THOMAS 1960:VII.; RUGGINI 1961:285. Pfister nézete szerint a kódexet a XI., XII. század során állíthatták össze, vö. Friedrich PFISTER, (1939), Zur Epistola Alexandri ad Aristotelem, *L'Antiquité Classique*, 8. 409–412. 410. Pfister 1946-os írásában mintha a X. századra helyezné a kódex összeállítását, vö. PFISTER 1976:27.: „In dem Metzger Kodex, der aus dem 10. Jahrhundert stammt...” Baynham a X. századi összeállítást tartja elfogadhatónak, említést tesz ugyanakkor a XI. vagy a XII. századi összeállítás lehetségeségéről is, vö. BAYNHAM 1995:62.

¹³ Egykor G 53, vö. WAGNER 1900:93.

¹⁴ WAGNER 1900:93.: „compositus enim est tribus ex libris eadem fere aetate, quod decimum esse saeculum iam diximus, exaratis; quibus divisus ac truncatis quicquid eorum supererat un hoc, quod exstat, volumine comprehensum est, prout fors vel libido pusillas reliquias operarii manibus obtulerat.”

¹⁵ Wagner listázza a három *manuscriptum* tartalmát. Erről bővebben: WAGNER 1900:93–95.

¹⁶ Ezt a szöveget Wagner adta ki, kiadásában a szöveg számozása: §§87–123.

¹⁷ Ezt a szöveget elsőként Volkmann adta ki, Wagner kiadásában ennek a szövegnek a számozása: §§1–86.

¹⁸ Vö. PFISTER 1976:27–29. Pfister vélekedését mind a mai napig helytállónak tekinti és helyesnek fogadja el a szakirodalom.

¹⁹ BAYNHAM 1995:62.

szövege ugyanakkor mégsem vészett el, a XIX. század során ugyanis két másolat is készült a kódex szövegéről. Didericus Volkmann 1886-ban készítette el a szöveg *editio princeps*-ét,²⁰ ez azonban csupán egy belső kör számára készült, mivel a munka nyilvános kiadását egy későbbi időpontra tervezték. Ennek a munkának egy-egy részletét Maximilian Rudolf Johann Adler,²¹ valamint Adler hivatkozásán keresztül E. Pridik is felhasználta doktori disszertációjában.²²

A másik szövegkiadást Otto Wagner készítette el, miután engedélyt kapott Volkmantól a *Metzi Epitomé* (hivatalos) szövegkiadásának elkészítésére. Munkáját így 1900-ban jelentette meg. Wagner azonban soha nem látta, s nem is használta Volkmann szövegét. Mindez azt jelenti, hogy a *Metzi Epitomé* két, egymástól teljesen független szövegkiadásban maradt ránk. A két kiadó közül Wagner volt az, aki jóval alaposabban és körültekintőbben vizsgálta a kódexet. Kiadásában az *Epitomé* szövegéhez hozzákapcsolta a már fentebb említett *Liber de morte testamentoque Alexandri* című munkát, s együtt is számozta őket.²³ Tévesen úgy vélte ugyanis, hogy ez utóbbi munka az *Epitomé* része, pontosabban annak kiegészítése, függeléke. A szöveg *incipit*-jét, vagyis az *Epitoma rerum gestarum liber I* részt *liber II-re* javította, abban a hiszemben, hogy a két szöveg, mármint az *Epitomé* és a *Liber de morte* egybetartozik, vagyis egy olyan egységes mű lehet, amelynek hiányzik az első könyve. A javítás szükségességét nem sikerült kellőképpen igazolnia, így a témával foglalkozó kutatók továbbra is a *liber primus incipit* mellett foglalnak állást.²⁴

Vitathatatlan, hogy az *Epitomé* és a *Liber de morte* műfaja jelentősen eltér egymástól, éppen ezért valóban indokolt őket egymástól független, különálló munkákként tekinteni.²⁵ A műfaji eltérések ellenére azonban a két

²⁰ Didericus VOLKMANN (1886), *Alexandri Magni Rerum Gestarum Epitoma*. In Festschrift H. Bonitz, Naumburg. (F. Albrecht, W. Förster, H. Hoffmann, G. Kettner, C. Wachsmuth közreműködésével). BAYNHAM 1995:63. Vö. még: WAGNER 1900:94–95.

²¹ Maximilian Rudolf Johann ADLER, *De Alexandri Magni epistularum commercio*. Lipsiae, 1891. A következő részeket közli: §§55–57.; 71–74. Vö. THOMAS 1960:VI.

²² Eugen PRIDIK (1893), *De Alexandri Magni epistularum commercio*. Dorpatii. A következő részeket közli: §§55–57.; 71–74. Vö. THOMAS 1960:VI.

²³ Wagner kiadásában így a *Metzi Epitomé* szövege 1–86. *caput*ig, a *Liber de morte* pedig a 87–123. *caput*ig tart.

²⁴ Vö. RUGGINI 1961:287. 5. láb.

²⁵ Wachsmuth felhívta a figyelmet arra, hogy a két szöveg strukturális alapon eltér egymástól, vö. Curtius (Kurt) WACHSMUTH (1901), *Zur Metzger Alexander-Epitome*, *Rheinisches Museum für Philologie*, 56. 150–154., különösen 150. Friedrich Pfister 1946-os írásában amellelt érvelt, hogy az *Epitomé* és a *Liber de morte* két olyan egymástól független, önálló munka, melyek szerzője is különböző, vö. PFISTER 1976:27–29. A két szöveg különbözőségéről vö. még: MERKELBACH 1977:165.; BAYNHAM 1995:62–63. Baynham cikkében a következő konklúzióra jut: „The material he had in the *Liber de morte* was certainly different from his historical narrative, yet it is possible that he may have intended the *Liber de morte* either as a companion or as a sequel to the

szöveg nyelvezete, stílusa nagyfokú hasonlóságot mutat. Lellia Cracco Ruggini éppen ezért nyelvészeti szempontú elemzésnek vetette alá a két szöveget és végül arra a következtetésre jutott, hogy az archaizáló nyelvezettel rendelkező *Epitomé* és a *Liber de morte* egymástól független munka ugyan, de vélhetően ugyanabban a kulturális környezetben jöttek létre,²⁶ s elképzelhető, hogy még az összeállítójuk is azonos.²⁷ Cracco Ruggini adatait a mai napig senki sem vonta kétségbe.

Otto Wagner a *Metzi Epitomé* és a *Liber de morte* szövegének kiadása mellett kimutatta a szöveg tartalmi és nyelvezeti hasonlóságát Curtius Rufus, Diodóros, kisebb mértékben pedig Iustinus és Plutarchos munkájával. Didericus Volkmann és Otto Wagner kiadását, valamint a későbbi szövegjavítást célzó tanulmányok eredményeit felhasználva végül Peter Hermann Thomas készítette el az *Epitomé* kritikai kiadását, amely 1960-ban jelent meg a Bibliotheca Teubneriana sorozatában. Napjainkban a szöveg vizsgálatát célzó kutatások rendre Thomas kiadásán alapulnak.

A Metzi Epitomé forráshasználata

A munka háttérében álló forrás vagy források pontosabb meghatározása miatt a szöveget meglehetősen korán összevetették az Alexandrosról szóló történeti és regényes források párhuzamos beszámolóival. Az összevetést követően a kutatók kivétel nélkül arra a következtetésre jutottak, hogy a szöveg számos ponton egyezik az első generációs Alexandros-történetírő, vagyis Kleitarchost²⁸ forrásként használó, többnyire a *vulgata-hagyomány*, *Alexandros-vulgata* vagy csak egyszerűen a *vulgata* címkével ellátott szer-

history – which has precedents in classical historiography, like Arrian’s *History of the Successors* – or even as a continuation of his history.”

²⁶ RUGGINI 1961:316–357. Óvatosabb nézőpontot képvisel Richard STONEMAN (1999), *The Latin Alexander*. In Heinz HOFMANN (ed.), *Latin fiction. The Latin novel in context*. London–New York, Routledge. 141–157. 153.: „The stylistic arguments are insufficient to decide the matter since many of the points raised are common to other writings of this period also: the use of archaic and compound words, the form of adverbs in *-tim*, the absence of any kind of ‘Biblical’ Latin.”

²⁷ Vö. BAYNHAM 1995:73. 76.: „the same epitomator compiled both texts. Whether he intended to connect one to the other is indeterminate.” Romano és Baynham felhívja a figyelmet a két szöveg közötti számos nyelvi és stilisztikai azonosságra, hasonlóságra, vö. ROMANO 1973:74.; BAYNHAM 1995:73–75.

²⁸ Kleitarchos vélhetően Kr. e. 309 és Kr. e. 306 között írt egy Alexandrosról szóló történeti munkát, amelyet előszeretettel bíráltak túlzóan patetikus, bombasztikus és szenzációhajtás mi-volta miatt. A kritika ellenére a munka rendkívül olvasott és népszerű volt az antikvitásban, vö. Paul PÉDECH (1984), *Historiens Compagnons d’Alexandre. Callisthène, Onésicrite, Néarque, Ptolémée, Aristobule*. Paris, Les Belles Lettres. 8–9.; ZAMBRINI 2007:212. A munka létrejöttét újabban a III. század közepére datálják, vö. NAWOTKA 2017:20. Parker cikkére hivatkozva 2009, 28–55.

zők,²⁹ így Diodóros,³⁰ Curtius Rufus,³¹ Iustinus,³² kisebb mértékben pedig Plutarchos³³ beszámolóival. A szöveg néhány részletében azonban Arrhianos³⁴ történeti, sőt még Pseudo-Kallisthenés regényesebb, *Historia Alexandri Magni* című munkájával³⁵ is hasonlóságot mutat. Kleitarchos mellett kiegészítő forrás használatát is felvetették a kutatók, akit előszeretettel azonosítottak ugyancsak első generációs Alexandros-történetírókkal, úgymint Aristobulossal,³⁶ esetleg Onésikritossal,³⁷ vagy akár egy későbbi forrással, Timagenésszel.^{38,39}

²⁹ Edward SCHWARTZ (1905), Diodorus. *RE* 5. 682–683.; Felix JACOBY (1921), Kleitarchos 2. *RE* 11,1. 622–654. A terminus használata ellen van: William Woodthorpe TARN (1948), *Alexander the Great*. Vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press. 132. Vö. még: Nicholas Geoffrey Lemprière HAMMOND, *Three Historians of Alexander the Great. The so-called Vulgate authors, Diodorus, Justin and Curtius*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 1–5. 166. Hammond nézete ellen van: Waldemar HECKEL (1994), Notes on Q. Curtius Rufus' *History of Alexander*, *Acta Classica*, 37. 67–78. 67.; Albert Brian BOSWORTH (2000a), Introduction. In Albert Brian BOSWORTH and Elizabeth BAYNHAM, ed. (2000a), *Alexander the Great in Fact and Fiction*. Oxford–New York, Oxford University Press. 1–22. 6. 16. láb.

³⁰ Diodóros a Kr. e. I. század második felében írta *Bibliothéké Historiké* című munkáját. Alexandros életét és tetteit a világtörténet XVII. könyve tartalmazza.

³¹ Curtius Rufus *Historiae Alexandri Magni Macedonis* című munkájának keletkezési időpontja vitatott, tevékenységét Augustus principátusának korai szakaszától (Kr. e. 25–23) egészen a Kr. u. IV. századig szinte mindenhová datálták. A szakirodalom manapság leginkább két uralkodó, Claudius (Kr. u. 41–54) és Vespasianus kora (Kr. u. 69–70) között kezdi el.

³² Marcus Iunianus Iustinus Kr. u. 200 körül készíthette el kivonatát az Augustus korában tevékenykedő Pompeius Trogus történeti munkájából. Az Alexandrosra vonatkozó adatokat a XI. és a XII. könyv tartalmazza.

³³ Plutarchos *Iulius Caesar-életrajzával* párba állított *Alexandros-életrajza* vélhetően Kr. u. 110 és 115 között keletkezett.

³⁴ Arrhianos *Anabasis Alexandru* címen ismert, hét könyvből álló, Xenophón mintáját követő munkája a Kr. u. II. században keletkezett. Pontos datálása vitatott, úgy tűnik, hogy a munka később született, mint Plutarchos *Alexandros-életrajza*.

³⁵ A szakirodalom általában *Alexandros-regény* címmel hivatkozik rá. A munkában található egyiptomi utalások miatt a szerző egy Alexandriában élt művelt görög (vagy egy hellénizált egyiptomi) lehetett. A munka létrejöttének pontos időpontja vitatott. Erről bővebben újabban, NAWOTKA 2017:1–5., különösen 5.: „The date of composition in the mid-third c. AD, therefore, falls within the period of the renaissance of Alexandria as an intellectual centre, both on the pagan and on the increasingly influential Christian side championed by Clement of Alexandria and Origen and their pupils.”

³⁶ Vö. BAYNHAM 1995:66. Az ortodox kronológia szerint Aristobulos (*FGrH* 139) munkája Kassandros halála (Kr. e. 298) utáni időpontra datálható. Vö. ZAMBRINI 2007:212.

³⁷ Az ortodox kronológia szerint Onésikritos (*FGrH* 134) munkája valamikor Alexandros halála és Kr. e. 310 közötti időpontra datálható, valószínűbb azonban a korábbi dátum. Vö. ZAMBRINI 2007:212.

³⁸ Az alexandriai Timagenés (*FGrH* 88) szolgaként került Rómába Kr. e. 55-ben, s barátságban állt Asinius Pollióval. *Peri Basileón* című történeti munkája a legkorábbi időktől Iulius Caesar koráig mutatja be az eseményeket.

³⁹ Az *Epitomé* forráshasználatáról bővebben és részletesebben: Wagner úgy vélte, hogy a *Metzi Epitomé* jóval szorosabb kapcsolatban áll Curtius Rufus és Diodóros, mint Iustinus és

Friedrich Pfister úgy gondolta, hogy az *Epitomé* szerzője közvetlenül Curtius Rufus latin nyelvű *Historiae Alexandri Magni Macedonis* című, 10 könyvből álló történeti monográfiájának megfelelő részeit kivonatolta.⁴⁰ Ha azonban a két szerző leírását összevetjük, a történetvezetés hasonlósága ellenére számos eltérést tapasztalunk, különbözik a szóhasználat, a terminológia.⁴¹ A Curtius Rufustól való közvetlen függés így szinte teljes bizonyossággal kizárható.⁴² Az egyezést ugyanakkor magyarázná, amennyiben feltételezzük, hogy Curtius Rufus és a *Metzi Epitomé* összeállítója azonos forrást használt, ez a forrás pedig lehetett akár Kleitarchos is.⁴³ Bizonytalan-ná teheti ezt a feltevést, hogy a munkában nem találunk utalást Kleitarchos kedvelt témaira, úgymint a szerencse váratlan fordulatára vagy Alexandros erkölcsi hanyatlására, morális dekadenciájára. Az, hogy e két téma nem szerepel az *Epitomé* szövegében, még nem jelenti feltétlenül azt, hogy a készítő más forrásból, forrásokból kölcsönözte adatait. Elképzelhető, hogy ezek a témák a kivonatoló szelekciós elvének estek áldozatául. Az a tény, hogy a kivonatoló egyes epizódok megszerkesztésekor kedvét lelta a szenzáció,⁴⁴ vagy éppen a dramatikus történetek ábrázolásában, tükrözhetné akár Kleitarchos bombasztikus, szenzációhajhász stílusát is.

Az *Epitomé* szövegében számos olyan adat is megjelenik, amely nem található meg ilyen formában egyetlen más Alexandrosról szóló történeti forrásban sem. Az eltérések némelyike hibának, tévedésnek tekinthető, néhány

Plutarchos munkájával. Hozzáfűzi még, hogy *quibusdam eum locis plura quam Curtium et ceteros praebuisse aliis quamvis paucis cum Arriano consensisse*. Vö. WAGNER 1900:95. Landgraf, miután felismerte a szöveg nyelvi egyezését Sisenna munkájával és a *Bellum Africanum* (Sallustiusal is), arra a következtetésre jutott, hogy az *Epitomé* szerzője egy Alexandros történetíró munkájának latin nyelvű átdolgozását kivonatolta. Landgraf nézete szerint ez a történetíró Timagenés, amelyet az összeállító Kleitarchos munkájával egészíthetett ki. Landgraf úgy véli továbbá, hogy az *Epitomé* összeállítója Asinius Pollio köréhez tartozhatott, vö. LANDGRAF 1901a: 252–254., 1901b:410–414. Merkelbach cáfolta Landgraf nézetét, mármint, hogy Timagenés lenne a forrás, azon az alapon, hogy ebben az esetben érthetetlen lenne, miért nem említi az *Epitomé* szövege Ptolemaios részvételét és szerepét a mallosok városának ostrománál. Timagenés szövegében ugyanis szerepelt Ptolemaios ebben az epizódban, vö. MERKELBACH 1977:161. 2. láb.

⁴⁰ PFISTER 1976:28. Ellene: MERKELBACH 1977:161. 2. láb.

⁴¹ Romano úgy vélte, hogy a *Metzi Epitomé* összeállítója figyelembe vette Curtius Rufus munkáját, annak stilisztikáját és tartalmát, még akkor is, ha bizonyos esetekben azt más források beszámolójával keverte, vö. ROMANO 1973:70–71. Vö. még: M. Jean-Pierre CALLU, *Julius Valère. Roman d'Alexandre*. Turnhout, Brepols Publishers, 2010. (Recherches sur les Rhétoriques Religieuses 12.) 319.

⁴² Hasonló nézeten: MERKELBACH 1954:161. 2. láb.; RUGGINI 1961:289.; BAYNHAM 1995:64.

⁴³ Vö. újabban: BAYNHAM 1995:64.; STONEMAN 1999:153.; NAWOTKA 2017:20.

⁴⁴ STONEMAN 1999:153.: „The author probably went back to Clitarchus for his material, for he emphasizes a number of the sensational aspects of Alexander's expedition (the story of Spitamenes, the dogs which fight lions) as Clitarchus is known to have done.”

esetben azonban elképzelhető, hogy hiteles és valós adatot rögzít.⁴⁵ Ha egy adatot csak a *Metzi Epitomé* beszámolója említ, akkor azt nem kell feltétlenül valótlannak tekinteni. A többi forrás hallgatása ugyanis könnyedén magyarázható. Elképzelhető, hogy ezek az információk nem illettek írói célkitűzésükhöz, mint ahogyan az is, hogy célközönségük szempontjából egyszerűen érdektelennek tartották ezek megörökítését.⁴⁶

A forráshasználat kérdésére vonatkozóan összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kivonatoló fő forrása egy első generációs történetíró, a stílus és a tartalom miatt vélhetően Kleitarchos lehetett. Írói célkitűzésének megfelelően Kleitarchos anyagát más források beszámolóival egészíthette ki. A szövegben felbukkanó egyediségek tekinthetők a kivonatoló sajátos újításainak, valószínűbb azonban, hogy ő volt az egyetlen olyan szerző, aki ezeket az adatokat megörökítésre érdemesnek gondolhatta. Ha az *Epitomé* forrásait jól ítéljük meg, úgy ez a kivonat – töredékessége ellenére – fontos szerepet játszhatott az Alexandros korabeli görög nyelvű hagyomány átmentésében.

A három beszúrás (interpoláció)

A történeti forrásokra visszavezethető adatok, információk mellett a szövegben szerepel három olyan, bizonyosan a mű összeállítójától származó hosszabb beszúrás, amely idegen a mű szerkezetétől, s fiktív adatokat szolgál-

⁴⁵ Geissendörfer a három interpoláción kívül hat egyedülálló információt talált a *Metzi Epitomé* szövegében, amelyek a következők: 1. Póros megkorbácsolja Alexandros követét, Kleocharést (*Epit. Mett.* 56.) – Geissendörfer az információ forrását Megasthenésszel azonosítja. 2. Bukephala város alapítása a Hydaspés keleti partján (*Epit. Mett.* 62.) – helyes információ; 3. Alexandros országába invitálja a legyőzött Pórost (*Epit. Mett.* 64.) – ez vélhetően az összeállító ötlete lehetett, Geissendörfer a történet forrását Megasthenésszel azonosítja. 4. Alexandros Rhózanétól született gyermekének halála a Hydaspés folyónál (*Epit. Mett.* 70.) – ez az adat vélhetően hiteles, vö. Helmut BERVE (1926), *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*. Band 2. Munich, C. H. Beck. II. 347. Nr. 688.; John R. HAMILTON (1969), *Plutarch Alexander: A commentary*. Oxford, Clarendon Press. 129.; BAYNHAM 1995:70.; BOSWORTH 2000a:11.; STONEMAN 2011:12–13. 5. Sambos, a mallosok vezetője úgy megsérül, hogy nem tud tovább menni (*Epit. Mett.* 75.) – vélhetően hiteltelen információ, két esemény összevonásából keletkezhetett. Geissendörfer vélekedése szerint a forrás Aristobulos lehet. 6. Alexandros a megmaradt mallosoknak azt az utasítást adja, hogy továbbra is a királyuknak engedelmeskedjenek (*Epit. Mett.* 78.) – ez valójában nem egyedülálló információ, de bizonyosan téves. Vö. Dieter GEISSENDÖRFER (1967), *Die Quellen der Metzger Epitome, Philologus: Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption*, 111. 258–266. Ezt a listát Baynham kiegészíti, vagyis ugyancsak egyedülálló információ Ammainais karakterének az említése (*Epit. Mett.* 39.), vö. BAYNHAM 1995:67.

⁴⁶ Bosworth nézete szerint a gyermek elhalálzására vonatkozó adat nem lehet a *Metzi Epitomé* összeállítójának az ötlete, benne lehetett a követett forrás beszámolójában, Diodóros és Curtius azonban mellőzhette ennek az információnak a megörökítését, vö. BOSWORTH 2000a:12.

tató tartalma, műfaji jellegzetessége (levél- és a dialógusforma) miatt, inkább Pseudo-Kallisthenés munkájával mutat hasonlóságot:⁴⁷

1. *Az indiai király, Póros provokatív levele Alexandrosnak*
(*Epit. Mett.* 56–57.)

(56.) Simul et epistulam conscriptam tradidit hoc exemplo: „Rex Indorum Porus Alexandro dicit: Quisquis es – nam te audio Macedonem esse – procul, opinor, abesse satius est et ad tuas miserias spectare, non alteri invidere.” (57.) Porus ad hoc tempus invictus dicitur. Dareius me non commovet. proinde, stulte, noli imperare. sed infer modo hostilem pedem in meum agrum et cognosces me Indorum regem esse, mihi autem dominum neminem nisi Iovem. et per ignem magnum rectorem caeli Porus iurat: si quem tuorum in meo agro deprehendero, eius sanguine meam hastam cruentabo ac tua bona servis meis dividam; nam mihi divitiae supersunt. unum id, quod iubes, faciam: ut tibi armatus <in> confiniis praesto sim.”

2. *Az indiai filozófusok provokatív levele Alexandrosnak*
(*Epit. Mett.* 71–74.)

(71.) Interim Indorum philosophi, qui in his regionibus habitabant, qui amiculo duplici contenti reliquo vestitu carebant, litteras Alexandro hoc exemplo miserunt: (72.) „Indorum philosophi Alexandro Macedoni. Auditum est te ab amicis induci, nostris ut regionibus bellum inferas nobisque uti manus adferas; quibus nostrae modus vitae ne in somnum quidem venit umquam. quibus si oboedieris, corpora modo nostra loco movebis, amicos quidem neque deduces neque invites facere quicquam coges vi maxima, <...>. superamus humanis <corporibus> ignem. (73.) super <hunc> nosmet incedimus et corporis nostri partes † si partim † movemus. <...> quorum per terram est potestas <...>. quod vero divinitus tributum est, id potissimum in manu deorum erit. nos, quae cara atque utilia in vita esse putamus, ea damus operam ut cognoscamus, hisque gratis abutimur, quae ceteri possident. quae cum <alii> impensa consequi nequiverint, nos laudant libenter. (74.) neque nos Graecorum philosophorum, modo qui verbis valent, sumus similes apud nos digna verba factis, <facta> similia verbis existunt. itaque maximum pretium accipimus, quod veritatem ac libertatem habemus antiquissimam. noli igitur studere vim adhibere his, quibus invites adimere nihil potes. haec si contra tendes, iniustus atque alienus virtute videbere, quam viri boni colunt studiose.”

⁴⁷ Vö. RUGGINI 1961:315.

3. *Alexandros és az indiai filozófusok (Indi philosophi) beszélgetése*
(*Epit. Mett.* 78–84.)

(78.) ...Tum philosophos, qui in oppido erant deprehensi numero X, hosce adortus sic est: „quandoquidem, Indi Philosophi, vos hostes nobis esse declaravistis, <...> melius est enim animadvertere, quae dicam. unumquemque vestrum quod interrogavero, ad id respondeat. <...> ceteri moriantur.” (79.) deinde princeps eorum petiit, ut unicuique eorum <rationem ad> responsum addere liceret. id Alexander permisit. ut eorum principem eum <...> interrogavit.

- I. Alexander dixit, utrum mortuorum an vivorum numerus esset maior. Indus respondit: „vivorum. nam, „inquit, „illis, qui nulli sunt, nullus numerus potest esse.”
- II. Alexander dixit, marinae an terrenaestiae plures essent. Indus respondit: „<terrenaestiae. nam> in terra,” inquit, „ipsum mare continetur.”
- III. Alexander dixit: „quae bestiarum sapientissima est?” Indus respondit: „ea,” inquit „<quam nemo> hominum quae sit novit.”
- IV. (80.) Alexander dixit: „quam ob causam Sambo regi consilium dedistis, ut mecum bellum gereret?” Indus respondit: „ut,” inquit, „aut honeste viveret aut honeste moreretur.”
- V. Alexander dixit: „utrum nox an dies prior natus?” Indus respondit uno die prius noctem quam diem natam.
- VI. (81.) Deinde cum Alexander dubitaret, quid interrogaret, animadvertit Indus et ait: „dubitationem interrogandi dubitatio solet respondendi sequi.” Alexander dixit: „quid homo debet facere, ut omnibus iocundus sit?” Indus respondit: „si,” inquit, „cum potentissimus erit, dabit operam, ne acerbus esse videatur.”
- VII. Alexander dixit, quo pacto ipse homo deus posset existimari. Indus respondit: „si,” inquit, „quod mortalium facere nemo potest, fecerit.”
- VIII. Alexander dixit, utrum plus mors an vita valeret. Indus respondit: „vita,” inquit, „ideo, quod vita ex nullis, ut sint, facit; mors autem ex his, qui sunt, ut nulli sint, efficit.”
- IX. (82.) Alexander dixit: „quandiu utile est homini vivere?” Indus respondit: „adeo,” inquit, „dum ipse intellegit sibi utilio rem mortem esse quam vitam.”
- X. Deinde Alexander, [cum nollet suo iudicio quemquam perire] reliquus qui erat, eum interrogavit, quis eorum, qui dixerant, videretur deterrime respondisse. simul interdixit, ne quid gratiae causa iudicaret.
(83.) Et ille, cum nollet suo iudicio quemquam perire, dixit alium alio deterrius respondisse. Alexander dixit: „videlicet,” inquit, „omnes emori amini et tu princeps, qui tam male iudicasti „Indorum princeps: „at,” inquit, „Alexander, non est regium mentiri, tu dixisti: quem de vobis iudicare iussero, si recte iudicavit, eum missum faciam <...>. non igitur falsum, sed verum iudicavi. <...> non est enim aequum aliquem meo iudicio damnari. <...> neminem igitur nostrum ex tuo praescripto perire convenit. nam <...> ne iniuria interficiamur, non nobis, sed tibi est praevidendum.”

A két levél ilyen formában nem található meg a történeti forrásokban, szerepel ugyanakkor Pseudo-Kallisthenés munkájában, s számos más forrásban is. Ha azonban a fennmaradt beszámolókat összevetjük, azok jelentősen eltérnek tartalmukban, így kizárhatóvá, vagy legalábbis megkérdőjelezhetővé válik az egymástól való kölcsönös függés, a közös forrás használata azonban semmiképpen sem. A levelek eredeti forrásának meghatározása (levélregény⁴⁸ vagy különálló darabok valódi és fiktív levélgyűjteményekből) régóta vita tárgyát képezi, s tulajdonképpen ez a probléma máig sem tisztázott.⁴⁹ Talán ebben az esetben nem is arra a kérdésre kell válaszolni, hogy vajon mely forrásra vezethető vissza az *Epitoméban*, s a többi forrásban is szereplő egyik vagy másik levél, hanem inkább arra, hogy miért döntött az összeállító a levelek megtartása mellett, s hogyan integrálta a levélformát a történeti események rövid és tömör elbeszélését nyújtó munkájába. A levelek kontextusba helyezése során az összeállító a párhuzamos cselekményvezetés kialakítására törekedhetett. A provokatív hangvételű, utolsó soraikban fenyegetést, a filozófusok esetében inkább tanácsot megfogalmazó levelek mind a két esetben célt érnek, s méltán váltják ki Alexandros neheztelését, dühét.⁵⁰ Az összeállító kiválóan érzékelteti a makedón uralkodó haragját, a levelek címzettje ugyanis a kapcsolatot megszakítja azzal, hogy a leveleket válasz nélkül hagyja.⁵¹ Nem is következhet más, mint öszszecsapás. A szövegben a levelek szerepeltetését egy-egy ütközet jelentősen megrövidített, zavaros leírása követi.⁵² Végül a jelenet elérkezik csúcspontjához, a győztes és a legyőzött közötti személyes találkozáshoz. A találkozás során a makedón uralkodó megenyhül,⁵³ s végül a *clementia*, a *moderatio*, s a *benignitas* erényét gyakorolva szabadon engedi, s meg is jutalmazza legyőzött ellenfeleit.⁵⁴ A Jacqueline Arthur-Montagne által alkalmazott ti-

⁴⁸ MERKELBACH 1977:48–55.

⁴⁹ A témáról újabban: BAYNHAM 1995:60–77.; Richard STONEMAN (2007), a cura di, *Il Romanzo di Alessandro*. Vol. 1. Tristano Gargiulo, trad. Milan, Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori Editore., különösen XLIV–XLV.; NAWOTKA 2017., különösen 24.

⁵⁰ Póros levelét követően: *Epit. Mett.* 58.: „Hac epistula perlecta incensus Alexander dicit...”; az indiai filozófusok levelét követően: *Epit. Mett.* 75.: „His litteris commotus Alexander exercitum ad eas regiones ducere intendit...”

⁵¹ A válasz nélkül hagyott levél jelentőségéről, vö. Patricia A. ROSENMEYER (2001), *Ancient Epistolary Fictions: The Letter in Greek Literature*. Cambridge–New York, Cambridge University Press. 182–183.: „We should keep in mind that refusing to write is also an act of power and domination, a way to cut off all ties before the inevitable end...”

⁵² Csata a Hydaspésnél (*Epit. Mett.* 58–60.); a mallosok városának ostroma (*Epit. Mett.* 75–78.).

⁵³ Személyes találkozás Pórosszal (*Epit. Mett.* 61.); személyes találkozás az indiai filozófusokkal (*Epit. Mett.* 78–84.).

⁵⁴ *Epit. Mett.* 61.: „nam non modo ei suum regnum reddidit, sed et alias quoque finiumque regiones eius regno attribuit.”; *Epit. Mett.* 84.: „Hos ubi Alexander audivit, sapientes esse existimans vestimenta dari ac missos fieri iussit.”

pológia szerint mind a két levél az „*ethopoetic letters*” kategóriájába sorolható, abból kiindulva, hogy a levélforma eredetileg az *éthopoiia* retorikai gyakorlatából fejlődött ki, ahol a képzésben résztvevő tanulók fiktív vagy irodalmi, történeti személyiségek stílusában írtak vagy adtak elő beszédeket megragadva a személy egyedi sajátosságait, jellemvonásait. Jóllehet később a levél, pontosabban a fiktív levél önálló műfajjá fejlődött, mindemellett azonban továbbra is szerepelhetett számos más műfaj díszítőelemeként.⁵⁵ A *Metzi Epitomé*ban szereplő levelek koholmányok, nem is nyújtják a hitelesség illúzióját. Az összeállító által írt, pontosabban a forrásában talált anyagot átírt, retorikai alakzatokkal ellátott levélben nem szerepelnek a szokványos levélformulák (köszöntés, búcsúzás), nem található utalás a szereplők közötti korábbi levélváltásra, s a küldő nem kér és nem is vár választ levele címzettjétől.⁵⁶ A levél összeállítójának nem is az volt a szándéka, hogy egy fiktív levelet hitelesnek tüntessen fel, hanem az, hogy a levélforma alkalmazásán keresztül mutassa be a levél küldőjét, küldőit, azok élet- és gondolkodásmódját; vagyis saját környezetükben *expressis verbis* ábrázolja szereplői identitásának meghatározó jegyeit.

A *Metzi Epitomé*ban is szereplő, Póros karakterét bemutató levél⁵⁷ kitűnik arroganciájával. Póros magát az indiaiak királyának nevezi, Alexandros hivatalos megszólításától (*rex*) azonban eltekint. A levél a barbár *hybris* példája, erő- és hatalomdemonstráció egyben. Póros tehát kérkedik legyőzhetetlenségével, mérhetetlen gazdagságával, s azzal, hogy egyetlen más urat sem ismer el Iupiteren kívül. A levél tartalmának ismeretében kétség sem férhet ahhoz, hogy a makedón uralkodóval való összeütközés során ki lesz a győztes fél: a civilizált makedón Alexandros vagy a dölyfös indiai Póros. Azzal, hogy az összeállító a levelet közvetlen Alexandros és Póros összeütközésére elhelyezte, előkészítette a két fél katonai összeütközését, megalapozta Alexandros támadásának indítékait, s egyben ábrázolta Póros karakterének egyedi, fennhéjázó vonásait. A levélforma megtartása és átdolgozása kiváló lehetőséget nyújtott az Alexandros és Póros jellemében megnyilvánuló különbségek hangsúlyozására. A *Metzi Epitomé* szövegében a Póros

⁵⁵ Erről bővebben: ROSENMEYER 2001:255–263; Jacqueline ARTHUR-MONTAGNE (2014), Persuasion, Emotion, and the Letters of the Alexander Romance, *Ancient Narrative*, 11. 159–189. 170.

⁵⁶ Arthur-Montagne ezeket a kritériumokat alkalmazza a hivatalos levél esetében, vö. ARTHUR-MONTAGNE 2014:160–170.

⁵⁷ A Póros levél forrásaihoz, vö. THOMAS 1960:17.: Curt. VIII 13,2 It. Al. 49. epistulam magna parte differentem praebet Ps.-Call. III 2 Leo p. 103, 11 sqq. (Pf.) Val. III 3, p. 113, 6sq. (Kübl.) Val. epit. p. 52,9sq. (Zach.) Arm.σιβ' Syr. p. 157 (Ry.) I. Aeth. II p. 114–116 (Bu.) epistulam Graece praebet pap. Hamb. 129, 79–105.

történet kapcsán szerepel egy sajátos, egyedülálló információ.⁵⁸ Alexandros követ útján már korábban felkereste Pórost azzal a céllal, hogy az indiai királyt adófizetésre kötelezze, továbbá, hogy személyes találkozó céljából Pórost királysága határához rendelje. Ugyan Curtius Rufus is közli a követségre vonatkozó adatot, a követ nevét (ugyancsak Kleocharés), s a követség célját is,⁵⁹ az a megjegyzés azonban, hogy Póros rosszul bánt Alexandros követével, Kleocharésszal, egyedül a *Metzi Epitomé* beszámolójában szerepel. A korbácsolásra vonatkozó adatot a kutatók általában valótlannak tekintik,⁶⁰ nem figyelnek fel azonban a Kleocharésszal szembeni kegyetlen bánásmód narratív funkciójára. A levéllel együtt ennek az adatnak a szerepeltetése Póros barbár mivoltával harmonizáló kíméletlenségét, kegyetlenségét illusztrálhatja. Az összeállító vélhetően ellentétpárokban gondolkodhatott, így Póros barbár fennhéjázásával és kegyetlenségével a civilizált Alexandros legyőzöttekkel szembeni kegyes bánásmódját állíthatta szembe, aki a döntő összecsapást követően még gögös ellenfelével is királyhoz méltó módon bánik: visszahelyezi őt korábbi rangjába, s még újabb területeket is uralma alá rendel. A korabeli olvasó számára jól ismert történet lehetett ez, hiszen a történeti források a *Metzi Epitomé* beszámolójához hasonlóan ábrázolták Alexandros uralkodói erényének, a vad és kegyetlen cselekedeteknek gátat szabó *philantropiájának*, *humanitasának*, *s ennek a fogalmába beletartozó egyik fő erénynek a clementiának* Pórosszal szemben megnyilvánuló gyakorlati alkalmazását.⁶¹ A levél narratív funkciója tehát kettős: az összecsapás előtt bemutatja Póros jellemét, vagyis a szükség-szerű bukásához vezető arroganciáját és kevélységét, s egyben eszközként szolgál Alexandros uralkodói erényének ábrázolásához, nagylelkiségének és kegyességének bemutatásához.

A több helyen hiányos és töredékes indiai filozófusok levele⁶² a Póroslevélhez hasonlóan mellőzi Alexandros hivatalos megszólítását. Ez a kiha-

⁵⁸ További, vélhetően a kivonatolótól származó hozzátelemek: „quod vero divinitus tributum est, id potissimum in usum deorum est. valamint mihi autem dominum neminem nisi lovem, et per ignem magnum rectorem caeli Porus iurat.” Vö. ROMANO 1973:73–74.

⁵⁹ Vö. CURTIUS RUFUS, VIII.13.2.: „Porum quoque nominis sui fama ratus ad deditonem posse conpelli misit ad eum Cleocharen, qui denuntiaret ei ut stipendium penderet et in primo suorum finium aditu occurreret regi.”

⁶⁰ BERVE 1926:214. Nr. 436.; Waldemar HECKEL (2006), *Who's Who in the Age of Alexander the Great*. Oxford–Malden, Blackwell Publishing. 88.

⁶¹ Póros személyével kapcsolatosan: PLUTARCHOS, *Alex.* 60.14., *Mor.* 181E, 332E, 458B; ARRHIANOS, *An.* V.19.2.; THEMISTIUS, *Or.* 7.88D–7.89B. CURTIUS RUFUS (VIII.14.41–46., különösen VIII.14.44.) retorikai eszközök alkalmazásával jelentősen átdolgozza a jelenetet, vö. Albert Brian BOSWORTH (1995), *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*. Volume 2. Oxford, Clarendon Press. 309.

⁶² Az indiai filozófusok levelének forrásaihoz, vö. THOMAS 1960:23–24.: PHILO AL. qu. omn. prob. lib. § 96 (vol. VI p. 27, 7–28, 4 ed. Cohn-Reiter) epistulam similem praebet (brevius Clem.

gyás tökéletesen összhangba hozható a görög és római irodalom indiai filozófusokról közvetített képével, marginális társadalmi helyzetével. Ők azok, akik aszkézist gyakorolva teljes mértékben elhatárolódnak a politikától és a háborús ügyektől. A többes szám első személyben írt levél a bölcsek emberi mértékét meghaladó jellegzetességeit hangsúlyozza. Mit sem törődnek az anyagi javakkal, szabadok, s csupán az isteni bölcsesség iránt elkötelezettek.⁶³ Öntudatosan sorolják erényeiket, bölcsességüket, s identitásuk szerkesztésére, hogy elhatárolják magukat a *csak a szavaknak értéket tulajdonító* görög filozófusoktól. Jóval kiválóbbnak, s ősbibbnek tüntetik fel saját bölcsességüket, mivel ők *nem csupán a szavaknak, hanem a szavakhoz méltó tetteknek, s a tettekhez méltó szavaknak tulajdonítanak jelentőséget*. E gondolat mögött nem nehéz filozófiai „iskolák” etikai nézeteit felismerni, mégis érdemesebb lehet mindezt inkább a retorika hatásának tulajdonítani. A levél végére illesztett morális üzenetet (*haec si contra tendes, iniustus atque alienus virtute videbere, quam viri boni colunt studiose*) megfogalmazó tanács célja egyértelmű: éles kontrasztot alkot a háborúra vágyódó Alexandros és a békeszerető, anyagi javakat elutasító filozófusok között.⁶⁴ A levél megfogalmazója egy, csak a *Metzi Epitomé* szövegében megjelenő morális üzenetet rejt tehát a sorok közé: ha Alexandros a figyelmeztetés ellenére mégis a háború mellett dönt, akkor az erkölcsi értelemben kiváló férfi gyakorlatával ellentétesen, vagyis az erény ellenében cselekszik, s így jogtalanságot követ el. A levél beillesztésének oka világos: egyszerre szolgálhatta az indiai filozófusok élet- és gondolkodásmódjának saját szavaikkal és saját környezetükben történő megismertetését, s egyben kiváló felvezetése az uralkodó és a filozófusok személyes találkozásának,⁶⁵ találós kérdések, rejtvények formájában elhangzó beszélgetésének.

Al. Strom. IV. VII 50, 1, p. 271 ed. Stählin). Epistula similis etiam exstat inter epistulas S. Ambrosii, XXXVII (11), 34/35, MIGNE PL XVI col. 1139 (etiam in editione Philonis, quam confecerunt Cohn et Reiter, vol. VI p. 27 in apparatu). Epistulam maxima parte differentem praebent Ps.-Call. III 5, 2 Ps.-Call. III 12 = PALLAD. Περὶ τῶν τῆς Ἰνδικῆς ἔθνων ... p. 106 (Muell.) Arm. σκβ' Val. III 10 p. 120, 6 sqq. (Kübl.) Leo p. 106, 19 sqq. (Pf.) Syr. p. 164/5 (Ry.) I. Aeth. II p. 127–130 (Bu.) Hebr. II p. 421 (Bu.).

⁶³ ARTHUR-MONTAGNE 2014:173. Vö. még: Daniel S. RICHTER (2011), *Cosmopolis. Imagining Community in Late Classical Athens and the Early Roman Empire*. Oxford–New York, Oxford University Press. 204.

⁶⁴ Hasonló következésre jut az *Alexandros-regény*ben szereplő levél kapcsán Arthur-Montagne, vö. ARTHUR-MONTAGNE 2014:173.

⁶⁵ A forrásokban kétféle verziója szerepel a találkozásnak: 1. verzió: Alexandros parancsára Onésikritos keresi fel a bölcseket, s beszélget többek között Kalanosszal (vö. BERVE 1926:187–188. Nr. 396.; HECKEL 2006:74.) és Mandanisszal, Dandamisszal vagy Dindimusszal (vö. BERVE 1926:116. Nr. 243.; HECKEL 2006:102.) (források: STRABÓN, *Chr.* XV.1.61–66. «Strabón név szerint említ a történet kapcsán első generációs történétírókat, úgymint Aristobulost, Onésikritost és Nearchost»; PLUTARCHOS, *Alex.* 65.; ARRHIANOS, *An.* VII.1.5–6.); 2. verzió: Alexandros személyesen találkozik a névtelen bölcsekkel, s kérdéseket intéz hozzájuk. A két verzió a makedón

A dialógus hatféle verzióban⁶⁶ szerepel forrásainkban. A feltett kérdések, s a kérdésekre adott válaszok kisebb eltérésekkel ugyan, de lényegükben megegyeznek.⁶⁷ A szakirodalom által „*riddle-dialogue*”-ként⁶⁸ emlegetett történet kerete, hogy Alexandros lázítás miatti büntetésként intéz változatos tematikájú (ál-)filozófiai, morális, teológiai, valamint Alexandros aktuális helyzetére vonatkozó kérdéseket az indiai bölcsekhez azzal a kikötéssel, hogy a legrosszabb választ adó hal meg közülük elsőként. A dialógus hátterében sokáig egy kynikus traktátust, *diatribét* feltételeztek forrásként,⁶⁹ a kérdés-felelet forma, a döntőbírónak kijelölt filozófus utolsó, szócsavaró feleletében elhangzó *hazug-paradoxon*⁷⁰ alkalmazása miatt, továbbá, mivel az egész epizód Alexandrost kegyetlen uralkodóként mutatja be. A dialógust így a „*tyrannos és bölcs*” (hatalom *versus* bölcsesség) találkozásának toposzával hozták kapcsolatba a történet sémája alapján: egy beszélgetést követően a hatalmas uralkodó alulmarad a szabadon és nyíltan szóló, vagyis a *παρησία*-t alkalmazó bölccsel szemben. A szövegben szereplő *amiculus duplex*, megfeleltetve a kynikus bölcsek *τρίβων* nevű viseletével, további érv volt a történet kynikus eredete mellett,⁷¹ csakúgy, mint az elhangzó kérdések és válaszok némelyike: a létezés (1. kérdés), a *φιλανθρωπία* (6. kérdés),

hadjárat két különböző – vélhetően történeti – eseményét, s az indiai bölcsek két különböző csoportját mutatja be, vö. Nathan POWERS (1998), Onesicritus, Naked Wise Men, and the Cynics' Alexander, *Syllecta Classica*, 9. 70–85.; Philip R. BOSMAN (2010), The Gymnosophist Riddle Contest (Berol. P. 13044): A Cynic Text? *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 50. 175–192. 176.

⁶⁶ *Papyrus Berolinensis* 13044 (kb. Kr. e. 100.); PLUTARCHOS, *Alex.* 64. (ettől függ CLEMENS ALEXANDRINUS, *Strom.* 6.4.38.); *Anecdota Graeca* I. 145–146.; PSEUDO-CALLISTHENÉS, *Historia Alexandri Magni* III. 5–6.; *Epit. Mett.* 78–84.; IULIUS VALERIUS III. 11. A források egymáshoz való viszonyáról újabban: BOSMAN 2010:175–192., különösen 179.

⁶⁷ Az *Alexandros-regény* és Iulius Valerius kérdései térnek el a többi verziótól, vö. Aleksandra SZALC (2011), Alexander's dialogue with Indian philosophers: riddle in Greek and Indian tradition, *Eos*, 98. 7–25.

⁶⁸ Szalc definíciója pontosabb a meghatározást illetően, vö. SZALC 2011:16.: „This dialogue can be treated as a classic example of a neck-riddle.” A történet sajátos vonásairól, úgymint *neck riddle* és hasonlóság a *hazug paradoxonnal* lásd BOSMAN 2010:180. 20. láb.

⁶⁹ A kynikus eredet vagy a kynikus szellemiségben történő későbbi átdolgozás mellett érvelő kutatók: U. WILCKEN (1923); T. S. BROWN (1949); J. R. HAMILTON (1969); R. STONEMAN (1994-es cikkében, később némileg revideálja nézeteit), vö. BOSMAN 2010:178. 15. láb. Újabban Philip R. Bosman összegzi tanulmányában a korábbi szakirodalom nézeteit a szövegke (elsősorban a *Papyrus Berolinensis* 13044) kynikus mivoltával (akár úgy, hogy ez már benne volt az eredeti forrásban, akár úgy, hogy ez az átdolgozás eredménye) kapcsolatosan azzal a céllal, hogy rendre cáfolja őket, vö. BOSMAN 2010:175–192.

⁷⁰ A paradoxonok alkalmazását a kynikusokon kívül még a megarai iskola is kedvelte, vö. Richard STONEMAN (2008), *Alexander the Great. A Life in Legend*. New York–London, Yale University Press. 94. A kérdés-felelet forma közkedvelt a kynikus, a pythagoreus, valamint a megarai filozófusoknál is, vö. Richard STONEMAN (1995), Naked Philosophers, *Journal of Hellenic Studies*, 115. 99–114.; SZALC 2011:17.

⁷¹ Ulrich Wilcken nézetét cáfolja: BOSMAN 2010:185–186.

az istenné válás (7. kérdés) témáját boncolgató kérdéseket és válaszokat, valamint a jelenet legvégén a *nem méltó a királyhoz, hogy hazudjon* mondatot próbálták kapcsolatba hozni a kynikus felfogással, magatartással, etikával. Mivel Plutarchos beszámolójából tudható, hogy az egyik Alexandros-történetíró, Onésikritos – a Sinópei Diogenés követője – beszámolt Alexandros indiai filozófusokkal, név szerint Kalanosszal és Dandamisszal való találkozásáról,⁷² így a kutatók e történet alapján előszeretettel következtettek arra, hogy a találós kérdések formájában ábrázolt beszélgetés is végső soron Onésikritos beszámolójára mehet vissza. Egyesek azt is tudni vélték, hogy Onésikritos célja egy ilyen párbeszéd kiötlésével, pontosabban átalakításával – hiszen lehetett történeti alapja a beszámolónak – az lehetett,⁷³ hogy az indiai filozófusok szájába adott válaszain keresztül népszerűsítse Diogenés tanításait.⁷⁴ Azok, akik ezt a feltevést kritikával kezelik, úgy érvelnek, hogy az Alexandrosról közvetített negatív kép (Alexandros mint kegyetlen és brutális uralkodó) nehezen hozható összhangba az Alexandrost kedvező színben feltüntetni igyekvő Onésikritos ábrázolásmódjával.⁷⁵ Nincs azonban ellentmondás. A *Metzi Epitomé* leírásában a történet vége tulajdonképpen *happy end*, hiszen Alexandros – ígéretével ellentétben – egyetlen filozófust sem végeztet ki, s nem csupán elismeri bölcsességüket, valamint megkíméli életüket, hanem meg is jutalmazza őket. Mindez nehezen lenne összeegyeztethető egy kegyetlen és brutális *tyrannos* viselkedésével. Ha elfogadjuk, hogy a történet legvégén Alexandros valóban pozitív színben tűnik fel, akkor megszűnik az ellentmondás, s semmi sem mond ellent annak, hogy a forrást Onésikritosszal azonosítsuk. Ezt a feltételezést azonban sem meggyőzően bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Újabban Aleksandra Szalc érvelt meggyőzően a kynikus eredet ellen úgy véelve, hogy a beszélgetés egyáltalán nem mutatja a kynikus *diatribé* irodalmi műfajának ismertetőjegyeit, vagyis szó sincs benne semmiféle tanításról, nincs egy jól megragadható beszédtema, s egyáltalán, ez a dialógus nem is tekinthető filozófiai vitának. A kynikus eredetet megkérdőjelezve, a „*riddle-dialogue*” forma ősbibb eredete mellett érvelt. Hangsúlyozta továbbá, hogy a kérdések és válaszok tartalma és jellege hasonlóságot mutat az indiai vallási, filozó-

⁷² Vö. STRABÓN, *Chr.* XV.1.63–65 (C715–716); PLUTARCHOS, *Alex.* 65.; ARRHIANOS, *An.* VII.2.2–4.

⁷³ A történet rendelkezhet történeti alappal, vö. SZALC 2011:14.: „Alexander’s meeting with the naked philosophers, is without any doubt, a historical fact. He certainly met them during his Indian campaign. He probably also spoke to them, with a help of interpreters.” Vö. még újabban: POWERS 1998:81.; Krzysztof NAWOTKA (2010), *Alexander the Great*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2010. 305.

⁷⁴ Ezt a nézőpontot képviselő kutatókhoz lásd Szalc és Nawotka adatait, vö. SZALC 2011:15–16.; NAWOTKA 2017:201.

⁷⁵ Vö. BOSMAN 2010:177. 11. láb.

fiai és irodalmi művek egynémelyikével.⁷⁶ Végül arra a következtetésre jutott, hogy a történet különféle verziói egyetlen, mára már elveszett Alexandros korabeli beszámolóra mehetnek vissza. Egy olyan munkára, amelynek szerzője jól ismerhette Indiát, s az indiai irodalmat is. Feltételezése szerint tehát indiai minta inspirálta az epizód létrejöttét, továbbá annak tartalmát, stílusát is. Szalc szerint ezzel a sajátos és idegen ábrázolási móddal a szerző az indiai civilizáció érzetét nyújthatta olvasóinak.⁷⁷ E nézőpontot továbbgondolva az Alexandros korabeli szerző – Szalc értelmezése alapján – egyfajta intellektuális játékra invitálhatta olvasóit a szövegben rejtőző indiai tartalom és forma felismerése céljából. Ennek a feltevésnek azonban csak akkor van létjogosultsága, ha az olvasó valóban partner ebben a játékban, vagyis ismeri és felismeri az indiai irodalomra történő utalásokat, allúziókat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez csupán egy szűk réteg számára adathatott meg. Biztosak lehetünk abban, hogy a *Metzi Epitomé* összeállítója már a követett forrásában megtalálta az Alexandros és az indiai filozófusok beszélgetését megőrkítő történetet. Mint ahogyan a levelek esetében, itt is csupán arról dönthetett, hogy kihagyja-e az epizódot munkájából vagy szerepelteti azt. Végül megtartotta a jelenetet, s a többi forrás beszámolójával való összevetést követően azt mondhatjuk, hogy csupán néhány változtatást eszközölt rajta. Az eredeti forrás anyagát átírta, a kérdéseket, s a kérdésekre adott válaszokat pedig *oratio rectában* fogalmazta meg. Anyagát egységbe rendezte, s oly módon alakította át, hogy az harmonizáljon az Alexandros és Póros találkozását bemutató jelenettel.

Kérdéses, hogy a kivonatoló miért nem rövidítette és tömörítette ezeket a fiktív adatokat tartalmazó részeket, beszúrásokat. Vitathatatlan, hogy stílusukat tekintve ezek a legrészletesebb, s legjobban sikerült részek, mint ahogyan az is, hogy kétségtelenül élvezetes olvasmányok. Annak ellenére, hogy a levelek és a dialógus is szerepelhetett már a követett forrás anyagában is, a *Metzi Epitoméban* szereplő verzió bizonyosan a kivonatoló önálló munkája, fogalmazványa. Ha ez így van, akkor mindez a kivonatoló retorikai iskolázottságára utalhat.⁷⁸ A más forrásban nem szereplő motívumok

⁷⁶ SZALC 2011:7–25. Többen felismerték az indiai anyag létét a kynikus eredetűnek gondolt szövegben: STONEMAN 1995:110–114.; STONEMAN 2008:94–96.

⁷⁷ Vö. SZALC 2011:7–25., különösen 24.: „This dialogue seems to be inspired by or even stylized to be Indian, in order to give the reader the sense of Indian civilization.” Hasonló nézeten: STONEMAN 2008:94–96., de különösen 96.: „Clearly the author has felt the affinity between the two texts, and it seems likely that Onesicritus, on discovering some important Vedic text of this kind, recognized its susceptibility to the sort of questions he was familiar with from discussions at home, and created a composite.”

⁷⁸ Romano úgy véli, hogy a kivonatoló kiírtott munkájából minden retorikai és morális színezetet, vö. ROMANO 1973:71.: „E’ infatti escluso tutto quanto nella colorita narrazione curziana ha un fine retorico o morale e segnatamente quanto mira ad una rappresentazione favolosa di Alessandro.” 72.: „...senza alcune concessione alla retorica...”

vélhetően a kivonatoló írói invenciójának termékei. Ha azonban nem csupán átírta, de ki is egészítette, sőt át is szerkesztette a forrásban található anyagot, akkor munkáját nem szabad és nem lehet egy egyszerű kivonatnak bélyegezni, hanem egy önálló és autonóm munkaként kell kezelni. Mindez indokolhatja, hogy a kivonatoló miért nem vágta meg és tömörítette össze e három beszúrási anyagát. Ezek a részletek tehát csaknem eredeti hosszúságban szerepelnek az *Epitomé* szövegében, így feltételezhető, hogy ez a három rész valamiért különösen fontos lehetett a kivonatoló, a munka címzettje, s vélhetően a célközönség számára is. A hangsúlyos szerepeltetés csupán részben indokolható azzal, hogy e beszúrási részek végső soron Alexandros jellemzésének eszközül szolgálnak. Talán megfelelőbb magyarázat, ha azt feltételezzük, hogy a műből hiányolt erkölcsi példamutatás, példaadás éppen ezekben a részletekben érhető tetten. E három részletet a kivonatoló rövid királytükörként kezelhette, így a forrás anyagát kiegészítve illusztrálhatta, milyen erkölcsi példákat kell kerülnie, s mit kell szem előtt tartania egy uralkodónak. Didaktikai módszert alkalmazva tehát jól jegyezhető példákön és mondatokon keresztül illusztrálta címzettjének a legfontosabb uralkodói erényeket, az erkölcsi kiválóság alappilléreit.

A mű stílusa

A mű stílusát az epizódokra koncentráló szerkesztés, vagyis az epizodikus struktúra jellemzi. A történeteket Alexandros személye kapcsolja össze, hiszen végső soron a munka célja a makedón uralkodó tetteinek bemutatása rövid vagy jelentősen rövidített formában.

Az egyes epizódok kidolgozottsága aránytalanul különböző. A kivonatoló többnyire ragaszkodik a tömör, szinte már a túlságosan is lényegre koncentráló ábrázolásmódhoz, így több eseményt gyakran egyetlen, nehezen követhető történetbe zsúfol össze, kihagyva az epizód megértéséhez szükséges eseményeket, lényeges mozzanatokat. Ennek a módszernek legszemléletesebb példája az ütközetek, rajtaütések, folyón való átkelések ábrázolása,⁷⁹ ahol a kivonatoló ritkán említi, s akkor is csupán elnagyoltan a tervezett stratégiát, a szembenálló hadtestek vezéreit, a seregszemlét, az alkalmazott hadieszközöket, vagy éppen a csapatmozgásokat. Máskor viszont a rövidség, tömörség követelményét félredobva, egyes jeleneteket a többi epizód

⁷⁹ Vö. A Tanaison való átkelés (*Epit. Mett.* 10–12.); a szogd szikla megszerzése (*Epit. Mett.* 15–18.); átkelés a Kóphén folyón (*Epit. Mett.* 35.); hydaspési csata (*Epit. Mett.* 60.); a mallosok városának ostroma (*Epit. Mett.* 75–78.).

rovására munkál ki.⁸⁰ Pontoson meghatározható, mely epizódtípusoknál választja ez utóbbi ábrázolási módot: a többi epizódhoz képest így meglepő részletességgel ábrázolja a szenzációs és drámai jeleneteket.⁸¹ Előszertettel alkalmazza a rövid, frappáns, szellemes csattanóval végződő anekdotikus történetet is.⁸² Az események elbeszélése során gyakran él a párhuzamos szerkesztés és az ismétlés eszközével mind szóhasználatában, mind pedig az epizódokat felépítő panelekben.⁸³

Számadatai, s az idegen nevekre vonatkozó információi olykor megbízhatatlanok, nincs ez azonban másként a többi Alexandros-történetíró esetében sem. Egyáltalán nem fordít figyelmet az abszolút kronológiára, a történelem időpontjának meghatározása egymáshoz való viszonyaikban válik világossá.⁸⁴ A geográfiára, topográfiára és a klimatikus viszonyokra vonatkozó adatai homályosak és kevésbé informatívak;⁸⁵ a munkából elmaradnak a földrajzi, néprajzi kitérők.⁸⁶ Leírásából szinte kihámozhatatlanok az idegen népek (és a makedónok) szokásaira,⁸⁷ társadalmi berendezkedésére vonatkozó információk is.

Az *Epitomé*ban hét darab vagy tisztán *oratio rectá*ban, vagy *oratio obliquá*val kevert *oratio rectá*ban írt beszéd, levél szerepel,⁸⁸ az esetek több-

⁸⁰ Hasonló nézetten: BAYNHAM 1995:65. A már említett három beszűrés ebbe a kategóriába sorolható.

⁸¹ Baynham ebbe a kategóriába sorolja a következő történeteket: Spitaménés szörnyű halála felesége keze által (*Epit. Mett.* 20–23.); Sophítés király oroszlánvadász kutyái (*Epit. Mett.* 66–67.); Alexander kegyetlen és paradox (sic! Baynham) vitája az éleselméjű indiai filozófusokkal (*Epit. Mett.* 78–84.). Ezeket a történeteket eltérésekkel ugyan, de számos más forrás is megörökítette, vö. BAYNHAM 1995:65. Vélhetően ebbe a kategóriába sorolhatók még a következő jelenekek is: a szogd sziklavár ostroma (*Epit. Mett.* 15–18.); Mazaga/Massaga ostroma, majd Alexandros és Kleophis találkozása (*Epit. Mett.* 39–45.); Alexandros és Póros harca (*Epit. Mett.* 54–65.); a mallosok városának ostroma (*Epit. Mett.* 75–78.).

⁸² Baynham egyedül Akuphis történetét (*Epit. Mett.* 36–38.) említi ennek illusztrálására, vö. BAYNHAM 1995:66.

⁸³ Párhuzamos szerkesztés elsősorban az ütközetek bemutatása során érhető tetten.

⁸⁴ A relatív kronológia illusztrálására a következő kötőszavakat használja: *deinde*; *inde*; *ubi* (temporális értelemben); *cum* (historicum); (a megfelelő számmal behelyettesítve) *post diem*; *protinus*; *postero die*; *postquam*; *tunc*; *simul*; *confestim*; *interdiu*; *interim*; *ita*; *atque ita*, *et ita*; *itaque*.

⁸⁵ Vö. BAYNHAM 1995:76.

⁸⁶ Hasonló nézetten: ROMANO 1973:72.

⁸⁷ *Epit. Mett.* 19.: „*ibi cum Sisimithre, qui more barbaro e matre sua duos filios et tres filias produxerat, foedus fecit.*”

⁸⁸ 1. Alexandros arról beszél, miért vette feleségül Rhóxanét, s arra buzdítja a makedónokat, hogy kövessék tettét (korai vegeyesházasság) (*Epit. Mett.* 29–30.); 2. Alexandros és egy indiai király beszélgetése (*Epit. Mett.* 33.); 3. Akuphis tréfás válasza Alexandrosznak azzal kapcsolatosan, hogy ne a 100 legjobb emberét, hanem a 200 legrosszabbat vigye magával (*Epit. Mett.* 38.); 4. Póros provokatív levele (*Epit. Mett.* 56–57.); 5. Póros elutasítja Alexandros invitálását (*Epit. Mett.* 64.); 6. az indiai filozófusok provokatív levele (*Epit. Mett.* 72–74.); 7. Alexandros és az indiai filozófusok dialógusa (*Epit. Mett.* 78–83.). Nézetünk szerint ide sorolható még Spitamé-

ségében az eredeti forrásból vagy forrásokból származó beszédeket jelentősen lerövidítő, s átalakító formában. A kivonatoló feleslegesnek érezhette a páros beszédek kidolgozását, csupán egyetlen esetben él ezzel a módszerrel.⁸⁹ Mindez azzal a következménnyel jár, hogy az *oratio recta*ban szerkesztett beszédekből csupán az egyik fél álláspontja ismerhető meg. A kivonatoló így, vagy csak Alexandros, vagy csak az ellenfél, újdonsült szövetséges nézőpontját mutatta be. A beszéd körülményeinek, a feltett kérdés és a kapott válasz, reakció tartalmának összefoglalására – mintegy rövidítésként – az *oratio obliqua* szerkesztésmódot alkalmazta. A korábban már említett három beszúrás a téma, a tartalom és a hossz tekintetében is kivételesnek tekinthető. E három esetben ugyanis az eredeti forrás anyagát tekintve elhanyagolható a beszéd, levelek hosszát, tartalmát és témáját illető változtatás. A többi beszéd esetében ugyanakkor az *oratio recta* alkalmazása csupán néhány mondatra, a tulajdonképpeni tételmondatra korlátozódik.⁹⁰ A beszédek kivétel nélkül a tárgyalt esemény csúcspontján (*klimax*) hangzanak el, s témájukkal az uralkodó és a legyőzött fél közötti kapcsolatot, ezen keresztül pedig a beszélő jellemének sajátosságait világítják meg. E hosszabb, rövidebb beszédeket, leveleket a kivonatoló a rétorika követelményeit szem előtt tartva maga dolgozhatta ki.

A kivonatoló kevésbé érdeklődik Alexandros vezéreinek cselekedetei, sőt, egyáltalán a hadmozdulatok, a stratégia vagy a csapatbontások iránt. Szinte már azt is mondhatnánk, hogy a makedón tábor történései, valamint a makedón vezérek sikerei teljesen lényegtelenek és érdektelenek a kivonatoló és vélhetően célközönsége számára is.⁹¹ Elizabeth Baynham arra a kö-

nés sorsának megismerését követően Alexandros heves indulatot kifejező felkiáltása (exclamatio), *Epit. Mett.* 23.: „o <im>piissime Spitamene, tandem poenas pro sceleribus pependisti!”

⁸⁹ Az egyetlen páros beszéd Alexandros és egy indiai király között hangzik el, vö. *Epit. Mett.* 33.: „cum ab eo quaereret Alexander, quid vellet, Indus respondit: „tuam” inquit, „magne rex, amicitiam.” Alexander dixit: „pater” inquit, „vester moriens <vobis> hanc pecuniam tradidit eamque ego [vobis] condono, equis in bello utar. vos nostri meminertis; officium hoc erit vestrum.”

⁹⁰ Alexandros beszéde (*Epit. Mett.* 30.): „‘quare’ inquit ‘neque Macedones vobis genere antestare neque vos, si victi in amicitiam venissetis, adfinitate indignos ducerem. hoc cum ego <fecero>, idem quoque ut ceteri faciant Macedones curabo.’”; Az indiai király válasza Alexandros azon kérdésére, hogy mit szeretne, majd Alexandros válaszra adott reakciója (*Epit. Mett.* 33.): „tuam” inquit, „magne rex, amicitiam.” Alexander dixit: „pater” inquit, „vester moriens <vobis> hanc pecuniam tradidit eamque ego [vobis] condono, equis in bello utar. vos nostri meminertis; officium hoc erit vestrum.”; Akuphis tréfás megjegyzése (*Epit. Mett.* 38.): „si nos,” inquit, „vis salvos, potius improbissimos abduc ducentos.”; Póros elutasítja Alexandros invitálását (*Epit. Mett.* 64.): „uti,” inquit, „patriam tuam, o magne Alexander, videam, dimidium vitae amittere velim; ut me tui cives captivum videant, <impetrare a me non poteris> immortalis fieri nolo; si me exempli causa deportare vis, habes potestatem deportandi mortuum.”

⁹¹ Néhány esetben említésre kerülnek a hadvezérek tevékenységei is: Menedémos elhantolása (*Epit. Mett.* 13.); Kraterosnak adott parancs arról, hogy kövesse az Alexandros által vezetett csapatot (*Epit. Mett.* 35.); Héphaistión felszerelte a hajókat (*Epit. Mett.* 48.); Kraterosnak adott pa-

vetkeztetésre jutott, hogy a *Metzi Epitomé*ban a hangsúly egyedül Alexandros katonai tevékenységén van; a makedón uralkodó pedig oly módon kerül bemutatásra, mint aki seregét – a nehézségek ellenére is – mindig és minden körülmények között győzelemre vezeti.⁹²

A kivonatoló ugyanakkor kevés figyelmet szentel olyan részletek megörökítésének, melyek a fennmaradt Alexandros életét és tetteit elbeszélő történeti források állandó és vissza-visszatérő motívumai. Ritkán említi Alexandros dühét, haragját,⁹³ Achilleust idéző duzzogását, tragikus magányosságát, valamely gaztett elkövetése miatti büntudatát,⁹⁴ közvetlen a harc előtt vagy az ütközet során a harc kimenetele miatti aggodását;⁹⁵ a szerencse váratlan sorsfordító hatását, így a jószerencséből balszerencsébe hullást, vagy egy probléma váratlan megszűnése esetén az Alexandros nyomában járó szüntelen hadiszerencséjét. A többi forrással összevetésben ugyancsak alig szerepel Alexandros könnyebb vagy súlyosabb sebesülése egy-egy összecsapás alkalmával.⁹⁶ Az ábrázolás során szintén említés nélkül marad Alexandros valami nagyszerű cselekedet megtételére ösztönző, s sok esetben meggondolatlansága miatt a sebesüléseit előidéző vágya (*cupido, pithos*)⁹⁷ is. Ha csupán ezen motívumok elmaradásából indulunk ki, akkor azt gondolhatnánk, hogy az Alexandros-történetírás ugyancsak állandó eleme, vagyis a makedón uralkodó mitikus hősökkel, istenekkel való versengése, azok tetteinek felülmúlására ösztönző vágya (*aemulatio*) ugyancsak kevésbé érdekelhette az összeállítót. Ez azonban nincs teljesen így, hiszen a munkában számos alkalommal szerepel Liber Pater (Dionysos)⁹⁸ és Héraklés⁹⁹ is. Feltűnő az összeállító hallgatása Dionysos és Héraklés szerepeltetésének okairól, vagyis arról, hogy ezek a mitikus elődök tetteik kiválóságával és rendkívüliségével ösztönzik Alexandrost állandó vetélkedésre (*aemulatio*). Elizabeth Baynham Liber Pater és Héraklés szerepeltetésével kapcsolato-

rancs arról, hogy vezesse át a sereget a folyón (*Epit. Mett.* 59.); Leonnatos sebesülése a mallosok városának ostroma során (*Epit. Mett.* 77.).

⁹² BAYNHAM 1995:66. Vö. még: ROMANO 1973:72.

⁹³ Vö. *Epit. Mett.* 9.: „haec ubi Alexander audivit, praeter consuetudinem indignissime tulit.”; *Epit. Mett.* 58.: „Hac epistula perlecta incensus Alexander...”; *Epit. Mett.* 75.: „His litteris commotus...”

⁹⁴ Alexandros Kleitos megölése miatti sajnálkozása, büntudata, vö. CURTIUS RUFUS, VIII.2.4.; PLUTARCHOS, *Alex.* 51.11.; ARRHIANOS, *An.* IV.9.2.

⁹⁵ Esetleg *Epit. Mett.* 9.: „...noctemque circa offensas pervigilavit in cogitando.”

⁹⁶ Vö. *Epit. Mett.* 40.; *Epit. Mett.* 77.

⁹⁷ Vö. CURTIUS RUFUS, IV.7.8., 8.3.; VII.11.4.; IX.2.9., 2.12.; ARRHIANOS, *An.* I.3.5.; II.3.1.; III.1.5.; IV.28.4.; V.2.5.; VII.1.1., 2.2., 16.2.

⁹⁸ Vö. *Epit. Mett.* 12.; *Epit. Mett.* 34.; *Epit. Mett.* 36.; *Epit. Mett.* 37.

⁹⁹ Vö. *Epit. Mett.* 34.; *Epit. Mett.* 46–47.

san csupán azt említi, hogy az összeállító Alexandrost a mitikus elődhöz, illetve az istenhez hasonlítja (*imitatio*).¹⁰⁰

A vallási szférához kapcsolódó cselekedeteknek a szövegben ugyancsak kevés szerep jut. Nem hallunk ómenekről, jósokról, jóslatkérésről, sem pedig babonás félelmekről. A *Metzi Epitomé* szövegében csupán három alkalommal szerepel áldozatbemutató, ¹⁰¹ s Alexandros csupán egyszer imádkozik.¹⁰² A vallással kapcsolatos cselekedetek ennyire szokatlan redukálása érthetetlen. Alexandros vallásossága vitathatatlan tény, ugyanis a makedón uralkodó a hadsereg vezetése mellett a „királyság” főpapja is volt egy személyben. Közvetítő volt tehát az istenek és a makedón nép, továbbá a makedón nép és a görög vallási központok között.¹⁰³ A vallási téma szembe-tűnő csökkentése aligha magyarázható azzal, hogy az összeállító a pogány, vagyis a nem keresztény elemeket iktatta ki munkájából. Ebben az esetben ugyanis vélhetően a Dionysos- és Héraklés-párhuzam, valamint minden pogány valláshoz kapcsolódó aktus kikerült volna a munkából. Mivel ezek a motívumok mégis szerepelnek, csakugyan feltételezhető, hogy az összeállító pogány szerző lehetett.¹⁰⁴

A párhuzamos *vulgata-tradíció*val való összevetés eredményeként a szöveg legfeltűnőbb hiányossága, hogy még csak utalás szintjén sem említi azt, hogy Alexandros jelleme a siker hatására, valamint a keleti gazdagság megismerése, és a legyőzött népek szokásainak átvétele (orientalizmus) miatt jelentősen változott, negatív irányba torzult.¹⁰⁵ Nem szerepel a szövegben a keleti udvari szokások és etikett bevezetése, vagy a honi, hazai szokások elhagyása (*mutatio morum*) miatti makedón neheztesítés, bírálat. Amiatt sem érezhető a kivonatoló rosszallása, hogy a makedón államrend a szabad szó-lás lehetőségének elvesztése miatt egyre inkább a *tyrannos* irányába fordul.¹⁰⁶ Egyedül az *Epitomé* kezdő mondatában találhatunk csekélyke utalást

¹⁰⁰ Vö. BAYNHAM 1995:65.: „There is the marked emphasis on traditional motifs – like the comparison of Alexander’s achievement with Father Liber (Dionysus) or Hercules.” Vö. BAYNHAM 1995:65. 31. l. ábj.: „12, 34, 36–37 (Dionysus), 46–47 (Hercules and the Rock of Aornus).”

¹⁰¹ Vö. *Epit. Mett.* 29.: „tum poculum prehendit deosque conprecatus haec dicere coepit...”; *Epit. Mett.* 69.: „aras complures secundum fluvium constituit...re divina facta...”; *Epit. Mett.* 70.: „hoc sepulto ac re divina facta...”

¹⁰² Vö. *Epit. Mett.* 85.: „deos conprecatus.”

¹⁰³ Ernst Adolph FREDRICKSMEYER (2003), Alexander’s religion and divinity. In Joseph ROISMAN, ed. (2003), *Brill’s Companion to Alexander the Great*. Leiden–Boston, Brill. 257–278. 256.; Edward M. ANSON (2013), *Alexander the Great. Themes and Issues*. London–New Delhi–New York–Sydney, Bloomsbury. 84.

¹⁰⁴ Vö. RUGGINI 1961:*passim*; ROMANO 1973:73.; BAYNHAM 1995:*passim*.

¹⁰⁵ Hasonló nézetten: BAYNHAM 1995:66.

¹⁰⁶ Alexandros orientalizmusának megjelenése a párhuzamos tradícióban, vö. Diodóros XVII.77.4–78.1., vö. Luisa PRANDI (2013), *Diodoro Siculo, Biblioteca storica, Libro XVII, Commento storico*. Milano, Vita e Pensiero. 125–130.; CURTIUS RUFUS, VI.6.1–6.12., vö. John E. ATKINSON (1994), *A commentary on Q. Curtius Rufus’ Historiae Alexandri Magni*. Books 5 to

e szokványos témák némelyikére, a legnagyobb jóindulattal fedezhetünk fel azonban e néhány, rendkívül tömör és töredékes mondatban Alexandrosz orientalizmusát bíráló szavakat, gondolatokat. A kivonatoló morális kommentár nélkül rögzíti ezeket a tényeket. Talán már ebből a néhány példából is kitetszik, hogy a *Metzi Epitomé* makedón uralkodóról közvetített képe meglehetősen sajátos és egyedi. A kivonatoló ugyanis minden olyan epizódot mellőz munkájából, amely Alexandroszt negatív színben tüntethetné fel. Az *Epitomé* cselekménye a hyrkániai eseményektől indul, meglehetősen érthetetlen tehát, hogy miért nem szerepel a szövegben Dimnus összeesküvésének leleplezését követően Philótas rögtönzött törvényszéki tárgyalása, s azt követően kivégzése (Kr. e. 330);¹⁰⁷ vagy Philótas apjának, Parmeniónnak meggyilkolása (Kr. e. 330);¹⁰⁸ továbbá a *proskynésis* bevezetése körüli vita (Kr. e. 327);¹⁰⁹ Alexandrosz lovasparancsnokának, Kleitosnak a meggyilkolása (Kr. e. 328 nyara);¹¹⁰ az apródok összeesküvésének elfojtása (Kr. e. 327),¹¹¹ végül pedig az összeesküvés következményeként Kallisthenés letartóztatása és halálának bemutatása.^{112, 113} Hasonló módon kerül ki-

7.2. Amsterdam, A. M. HAKKERT 200–204.; Plutarchos, *Alex.* 45.1–4., vö. HAMILTON 1969:120–123.; Plutarchos, *Mor.* 329F; Arrhianos, *An.* IV.7.4., 9.9., vö. BOSWORTH 1995:45–51., 68–72.; Iustinus XII.3.8–4.12., vö. Waldemar HECKEL and John C. YARDLEY (1997), *Justin. Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus.* Volume 1. Books 11–12: *Alexander the Great.* Oxford, Clarendon Press. 203–208. Vö. még újabban: Sabine MÜLLER (2016), *Alexander, Dareios und Hephaistion. Fallhöhen bei Curtius Rufus.* In Wulfram HARTMUT (hrsg.) (2016), *Der Römische Alexanderhistoriker Curtius Rufus. Erzähltechnik, Rhetorik, Figurenpsychologie und Rezeption.* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Wiener Studien, 38.) 13–49. 25–39.

¹⁰⁷ Vö. DIODÓROS, XVII.79–80.3.; CURTIUS RUFUS, VI.7.1–VII.2.38.; PLUTARCHOS, *Alex.* 48.1–49.13.; ARRHIANOS, *An.* III.26–27.; IUSTINUS, XII.5.1–8. Vö. még: STRABÓN, *Chr.* XV.2.10. (C724).

¹⁰⁸ Vö. STRABÓN, *Chr.* XV.2.10. (C724); DIODÓROS, XVII.80.3.; CURTIUS RUFUS, VII.2.11–32.; PLUTARCHOS, *Alex.* 49.13.; ARRHIANOS, *An.* III.27.3–4.

¹⁰⁹ CURTIUS RUFUS, VIII.5.5–24.; PLUTARCHOS, *Alex.* 54.2–6.; ARRHIANOS, *An.* IV.9.9., 10.5–12.6.

¹¹⁰ CURTIUS RUFUS, VIII.1.19–2.12.; PLUTARCHOS, *Alex.* 50.1–52.2.; ARRHIANOS, *An.* IV.8.1–9.6.; IUSTINUS, XII.6.1–18.

¹¹¹ CURTIUS RUFUS, VIII.6.1–8.23.; PLUTARCHOS, *Alex.* 55.; ARRHIANOS, *An.* IV.12.7–14.4.; IUSTINUS, XII.7.1–3.

¹¹² A források beszámolóit eltérnek Kallisthenés további sorsát illetően, vö. CURTIUS RUFUS, VIII.8.21.; PLUTARCHOS, *Alex.* 55.9. (Charés *FGrH* 125 F 15); ARRHIANOS, *An.* IV.14.3. (Aristobulos *FGrH* 139 F 33); IUSTINUS, XV.3.4.

¹¹³ A kihagyásokra felfigyel: ROMANO 1973:72.; BAYNHAM 1995:66.; STONEMAN, 1999:153. Romano úgy véli, hogy a kivonatoló Alexandrosz magánéletére vonatkozó információkat is kihagyta munkájából, vö. ROMANO 1973:73.: „...senza accenni alla sua vita privata.” Ha azonban ez így lenne, akkor vélhetően nem szerepelt volna a szövegben Alexandrosz és Rhóxané esküvője, valamint fiúk halála sem. Baynham hiányolja a szövegből az amazonos emléítését is, erről bővebben: BAYNHAM 1995:69. Baynham következtetése szerint a kivonatolót nem érdekelhette Alexandrosz romantikus viselkedése (*romantic habit*). Nem biztos, hogy ez a megfelelő magya-

iktatásra történetéből a makedónok uralkodójukkal, s annak terveivel való elégedetlensége, a hadjárat előrehaladtával pedig a sereg ellenállása és lázongása. Szó sincs nála a keleti szokások bevezetése, illetve a makedón szokások felrúgása miatti elégedetlenségről, vagy a végeláthatatlan harcok, menetelések és folyón való átkelések miatt a keleti hadjárat folytatásának nyílt megtagadásáról.¹¹⁴ Nehézkes ezt az ábrázolásmódot azzal indokolni, hogy ezek, az Alexandrost negatívabb színben feltüntető epizódok a *lacunák* miatt vesztek el nyomtalanul a szövegből. A kihagyások sokkal inkább szerzői döntés eredményei lehetnek. Az *Epitomé* szerzőjének értelmezésében így a sereg ellenszegülés nélkül mindig és mindenben engedelmesen követi hibátlan és feddhetetlen uralkodóját, vezérét.¹¹⁵

Ezek az elhallgatások a többi forrással való összevetésben válnak szembevetővé. Ha azt feltételezzük, hogy a kivonatoló olyan forrásból dolgozott, amely ugyancsak kihagyta ezeket a történeteket, akkor tulajdonképpen itt le is zárható ez a kérdés, ennek azonban kicsi a valószínűsége. Ha elfogadjuk, hogy a kivonatoló több más szerzővel kiegészítve ugyan, de elsősorban mégis Kleitarchos beszámolójára támaszkodott, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy az *Epitomé* szerzője nagyon is jól ismerte az Alexandrost kedvezőtlen színben feltüntető történeteket. Anyagának összeállítása során mégis úgy döntött, hogy ezeket mellőzi a munkából. Érdemes elgondolkodni tehát a kihagyás okairól. Lehetséges, hogy a kivonatoló kiemeltebb az ellenfél oldalán zajló eseményekre koncentrált, s így a makedón táborban zajló belső feszültségek ismertetése – mint más forrásból, forrásokból jól ismert tény – számára egyszerűen érdektelennek és feleslegesnek tündek. Nem elképzelhetetlen ez a feltételezés, de talán más megoldás is lehetséges. Előfordulhat, hogy az összeállító nem az erkölcsi példamutatást tekintette fő céljának, s így nem kívánta Alexandros jellemét, pontosabban jellemének fokról-fokra haladó torzulását ábrázolni. Leírásában ebből kifolyólag nem magasztalja, s nem is bírálja a makedón uralkodót elsősorban politikai indíttatású döntései miatt. Megelégedett azzal, hogy az eseményeket a lehető legsterilebb módon, Alexandros jellemét kritizáló morális kommentárok nélkül jegyezze le. A kivonatoló vélhetően nem kívánt aktualizálni, s így

rázat a kihagyásra. Ha a *Metzi Epitomé* szövegének kezdetét jól ítéljük meg, úgy Alexandros és az amazon királynő találkozása a hadjárat korábbi szakaszára tehető, a találkozás elmaradása így a legkevésbé sem meglepő (legalábbis a párhuzamos hagyomány alapján): STRABÓN, *Chr.* XI.5.4. (C505); DIODÓROS, XVII.77.1–3.; CURTIUS RUFUS, VI.5.25–32.; PLUTARCHOS, *Alex.* 46.; IUSTINUS, XII.3.5–7.

¹¹⁴ STRABÓN, *Chr.* XV.1.27. (C697), 32. (C701); DIODÓROS, XVII.93.2–95.2.; CURTIUS RUFUS, IX.2.1–3.19.; PLUTARCHOS, *Alex.* 62.; ARRHIANOS, *An.* V.25.1–29.1.; IUSTINUS, XII.8.10–17.

¹¹⁵ VÖ. ROMANO 1973:72.: „la *facies* del condottiero coraggioso e sprezzante del pericolo, clemente e generoso verso i vinti, che vuole essere di esempio ai suoi soldati, abile nella preparazione ed esecuzione dei piani strategici, non crudele verso il nemico, etc.”

nem akarta Alexandros alakján keresztül bírálni az aktuális uralkodót a szabadság megsértése, a honi szokások elhagyása, vagy éppen kegyetlensége és zsarnoksága miatt. Ezek a témák esetlegesen sérthették egy olyan (aktuális) uralkodó érzéseit, aki Alexandrost választotta mintául, így indokolt lehetett ezeket a kényes történeteket egyszerűen kihagyni a hadjárat eseményeinek bemutatásakor.

Továbbra is marad azonban a kérdés: kinek szánta munkáját a kivonatoló, illetve, milyen céllal válogatott forrásai anyagából. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a készítő több forrás beszámolóját követte, illetve azt, hogy megjelenik valamiféle irodalmi szándék ebben a munkában úgy, mint az epizódok kivetését és megtartását illető szelekciós elv, epizodikus struktúra, párhuzamos szerkesztés, *oratio recta*ban bemutatott beszédek és levelek kidolgozása, szenzációs információk, anekdotikus jelenetek átvétele és kidolgozása, akkor vitatható lehet az *epitomé* terminus használata a fennmaradt szöveg műfajára. A készítő nem másolatnak, hanem önálló és eredeti alkotásnak tekintette művét, amelynek célja az információ rövid és tömör átadása mellett a szórakoztatás lehetett. Ha csupán az *Epitomé* szövegéből kellene rekonstruálni Alexandros hadjáratának hyrkániai és indiai szakaszát, akkor bajban lennénk. Olyan személyeknek készülhetett tehát ez a szöveg, akik jól ismerték a hadjárat eseményeit.¹¹⁶ Az összeállítás során a kivonatoló praktikus célokat tarthatott szem előtt, s e rövid munkát csupán az emlékezet felfrissítésére szolgáló, az *ultima manus* hiányát mutató érdekes és szórakoztató „jegyzetként” készíthette.

A műfaj és a kulturális környezet kapcsolata

Ha az *Epitomé* valóban valamikor a IV. vagy az V. század folyamán jött létre, akkor érdemes lehet feltennünk azt a kérdést, miért éppen egy Alexandrosról szóló történeti munka készítésére vállalkozott az összeállító, vagy másként, mi jellemezhetette azt a kulturális közeget, amelyben ez a munka megszületett. Lellia Cracco Ruggini rámutatott arra, hogy ebben a korszakban fellendült az érdeklődés Alexandros alakja iránt. Számos képen, mozaikon, aranytárgyon, valamint – apotropaikus jelleggel – pénzérmén is megjelent a szerencsés és győzhetetlen makedón uralkodó ábrázolása.¹¹⁷ Mindemellett, több olyan Alexandrosról szóló írás is létrejött, amely a kor követelményeinek megfelelően a rövidség, tömörség, ugyanakkor természetesen a szóra-

¹¹⁶ Baynham álláspontja eltér, vö. BAYNHAM 1995:76.: „Nevertheless stylistic elegance was a low priority and most of the text’s emphasis appears to have been on entertainment, with minimal intellectual demands of its audience.”

¹¹⁷ RUGGINI 1965:3–21. Vö. még: STONEMAN 1999:153–154.

koztatás elvét tartotta szem előtt. Ez a korszak kedvezett tehát a katonai és geográfiai adatokat, érdekességeket rövid és tömör formában ábrázoló *epitomé*, *breviarium*, *itinerarium* műfajának.¹¹⁸

A témaválasztás – *res gestae Alexandri*, vagyis Alexandros tetteinek bemutatása – ugyanakkor cseppet sem meglepő, hiszen a makedón uralkodó alakja mindig is az érdeklődés középpontjában állt a római császárkor folyamán. Ezt csupán részben indokolhatjuk elért eredményeinek, hódításainak nagyságával, vagy akár jellemének karizmatikus vonásaival, legendásan rövid életével. Valahányszor felmerült ugyanis egy keleti, perzsa birodalom elleni hadjárat gondolata, újra és újra megjelent az igény a makedón uralkodó Perzsia elleni hadjáratának bemutatására.¹¹⁹ A köztársaság korában kialakult Alexandros-*imitatio* divatja tovább folytatódott a császárkorban is, amely ugyancsak inspirálta az ilyen munkák létrejöttét.¹²⁰ Ruggini az irodalmi források és művészeti emlékek áttekintését követően arra a következtetésre jutott, hogy a IV. század folyamán a pogány arisztokrata, konzervatív családok számára Alexandros a dicső hagyományok és az antik mítoszok szintézisévé, szimbólumává vált.¹²¹

¹¹⁸ Vö. ROMANO 1973:72.; RUGGINI 1961:285–357.; DÖPP 1999:193–216. Csak Alexandrosszal kapcsolatosan gondoljunk elsősorban Iulius Valerius Pseudo-Kallisthenés munkájából készült latin nyelvű fordítására, a *Res gestae Alexandri Magni Macedonis translatae ex Aesopo Graeco* című munkára, vagy akár a II. Constantiusnak (Kr. u. 337–361) ajánlott Alexandros életrajz, az *Itinerarium Alexandri* létrejöttére.

¹¹⁹ Vö. RUGGINI 1961:352.; ROMANO 1973:73.; STONEMAN 1999:147.: „As we shall see, it is Alexander’s achievement as a conqueror of the east that lies at the root of the interest that the fourth century took in him.” és 150.: „From the time of Trajan onwards, Alexander had always been invoked when an emperor was planning an eastern campaign. His name was in the air whenever Rome and Persia clashed.” Vö. még: JACOB NABEL (2018), *Alexander between Rome and Persia: Politics, Ideology, and History*. In Kenneth R. MOORE (ed.) (2018), *Brill’s Companion to the Reception of Alexander the Great*. Leiden–Boston, Brill. (Brill’s Companions to Classical Reception, 14.) 197–233., 210–211., 216.

¹²⁰ Az *Alexandros-imitáció* témájáról újabban: DANIEL DEN HENGST (2010), *Alexander and Rome*. In Diederick W. P. BURGERSDIJK and Joop A. VAN WAARDEN, introd. and ed. (2010), *Emperors and Historiography. Collected Essay on the Literature of the Roman Empire by Daniël den Hengst*. Leiden–Boston, Brill. 68–84. NABEL 2018:197–232. Hengst cikkének 27. (83. 27. láb.), valamint Nabel tanulmányának 44. (208. 44. láb.) lábjegyzete remek útmutató a téma további szakirodalmához.

¹²¹ Vö. RUGGINI 1961:353–356. Alexandros szerepéről a pogány, római arisztokrácia anti-keresztény propagandájában: RICHARD KLEIN (1987), *Zur Beurteilung Alexanders des Großen in der patristischen Literatur*. In Wolfgang WILL and Johannes HEINRICH (hrsg.) (1987), *Zu Alexander d. Gr. Festschrift G. Wirth zum 60. Geburtstag am 9.12.86*. Amsterdam, Verlag Adolf M. HAKKERT 925–989. (= In Raban von HAEHLING and Klaus SCHERBERICH (1999), *Roma versa per aevum. Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen Spätantike*. Hildesheim–Zürich–New York, Olms. 460–517. (Spudasmata 74.) 925–989.=1999:460–517.

Ebben a korszakban a keresztény szerzők írásaiban egyre gyakrabban jelenik meg Alexandros, meglehetősen negatív formában ábrázolva.¹²² Richard Klein ezt a keresztény részről érkező tendenciát az Alexandrost emblémaként választó pogány, római szenátori arisztokrácia keresztényellenes propagandájára adott válaszreakcióként¹²³ értelmezi.¹²⁴ Siegmur Döpp óvatossabb következtetésre jut. Úgy véli, hogy a században készült, Alexandros alakjával foglalkozó munkák – akár fordítások, akár eredeti munkák – és az Alexandrost ábrázoló érmék alapján még nem kell feltétlenül egy pogány részről kibontakozó Alexandros-reneszánszra¹²⁵ következtetni. Nézete szerint a keresztények politikai erősödésük, s végül győzelmük miatt kényszerültek rá arra, hogy átgondolják a profán történelmet. Mivel Alexandros jelentős képviselője ennek a történelemnek, így mindenképpen indokolható a keresztény szerzők makedón uralkodó alakja iránt mutatott fokozott érdeklődése.¹²⁶

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a *Metzi Epitomé* létrejötte tökéletesen illeszkedik ebbe a IV. vagy V. századi pro-pogány kulturális környezetbe nem csupán témaválasztásával, műfaji sajátosságaival, hanem a valamiféle retorikai képzést igazoló stílusával, archaizáló nyelvezetével is. Alexandrosról közvetített képe, vagyis a makedón uralkodót negatív színben feltüntető epizódok kiiktatása a szerző tudatos döntésének eredménye. Ezt a döntést indokolhatja a pro-pogány tendencia, így feltételezhetjük, hogy a munka egy Alexandrost követő, s keleti hadjáratot tervező uralkodó számára készülhetett.

A kivonatoló forrása, forrásai kiválasztásában jelentősen eltér a korszak Alexandros életét vagy tetteit bemutató szerzőitől, Iulius Valeriusától, illetve az *Itinerarium Alexandri* összeállítójától is. Nem elégszik meg a másodlagos szerzők kivonatolásával, vagy akár a regényes ágat képviselő Pseudo-Kallisthenés görög nyelvű munkájának latin nyelvi fordításával. Anyagának megszerkesztése során közvetlenül az elsődleges, Alexandros korabeli szerzők görög nyelvű történeti munkáját választhatta. Az *Epitomae rerum gestarum Alexandri Magni Macedonis* címen hagyományozódott munka valójá-

¹²² Vö. újabban: Jaakkojuhani PELTONEN (2018), *Church Fathers and the Reception of Alexander the Great*. In Kenneth R. MOORE, ed. (2018), *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*. Leiden–Boston, Brill. (Brill's Companions to Classical Reception, 14.) 477–503. 486–490.

¹²³ Pontosabban „kämpferische Defensive”, vö. KLEIN 1987:977.=1999:507. Hasonló, bár óvatossabb nézeten PELTONEN 2018:490.: „...Alexander was a pagan king symbolizing pagan culture and its prestige, which the Christian writers wanted to prove as a secondary and inferior.”

¹²⁴ Vö. KLEIN 1987:974–977.=1999:504–507.

¹²⁵ KLEIN 1987:977.=1999:507.: „heidnische Alexanderrenaissance”.

¹²⁶ Vö. DÖPP 1999:193–216.

ban csekély mértékben mutatja az *epitomé* műfaji sajátosságait: a beszédek, levelek, szenzációs, dramatikus és anekdotikus történetek megtartása legalábbis ezt sugallja. A kivonatoló önálló és eredeti munkának gondolhatta művét, a már igazolt irodalmi szándék legalábbis erre utalhat. A nyilvánvaló politikai szándékon túl elsősorban a szórakoztatás célját tarthatta szem előtt az összeállító. A tömör és rövid megfogalmazás miatt gyakorlati szempontokat is tekintetbe vehetett, így e rövid munka az emlékeztet frissen tartására szolgálhatott.

A szövegkiadásoknak köszönhetően fennmaradt *Metzi Epitomé* szövegére a hiányosságai ellenére nem csupán a történeti forrásokat kiegészítő, hanem azokkal egyenértékű beszámolóként, kontrasztforrásként kell tekintelnünk.

„Azokkal kedig Jézus vacsorálatta vevé a kenyeret...”

Az *-atta/-ette* képzős határozói igenevek és szinonimáik
ómagyar bibliafordításokban¹

A téma elhelyezése, értelmezése

A magyar nyelvű kódexirodalom – amelyet számunkra 45 fennmaradt kódex képvisel – teljes egészében latinból fordított szövegeket tartalmaz. Ezek témája a körülményekből adódóan egyházi, és néhány párhuzamos szöveg is található köztük, amelyek pár imacsoport kivételével alapvetően bibliafordítások, vagy pontosabb úgy fogalmazni, hogy töredékek a magyar nyelvű bibliai szövegek fordításaiból. A korai időszakból ezek azok a szövegek, amelyekkel kapcsolatban tehát fel lehet tenni fordítási hagyományokkal, megoldásokkal kapcsolatos kérdéseket.

A szövegeket jól jellemzi Károly Sándor megfogalmazása: „[m]ivel akkor még nem volt egységes irodalmi köznyelv, nyelvjárási, tájnyelvi sajátosságok keverednek benne írott nyelvi újításokkal és latinizmusokkal”,² illetve fontos szem előtt tartani a Tarnai Andor-féle másodlagos szóbeliséget, amely azt feltételezi, hogy létezett egy pusztán szóbeli (esetileg lejegyzett, vö. Árpád-kori kis szövegemlékek), egyházi, a „köznapiól eltérő, retorikus hatásra törő és formulákkal terhelt nyelvi réteg.”³ Ennek a nyomai olykor fel is lelhetők a kódexekben, ám beazonosításuk komplex és aprólékos feladat, nem egyszer lehetetlen is.

Három kódexben maradt ránk viszonylag hosszabb újszövetségi szakasz: az ún. *Müncheni*, a *Döbrentei*- és a *Jordánszky-kódex*ben. A Müncheni kódex⁴ 1466-ban másolt szöveg, nyelvállapota viszont valószínűleg a XV. század első felét tükrözi. Ez az ún. *Huszita biblia* néven emlegetett nyelvemlék-

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² KÁROLY Sándor (1972), A huszitizmus és a magyar bibliafordítás. A Müncheni Kódex új magyar kiadása alkalmából. *Létiink* 2. 81–90, 88.

³ TARNAI Andor (1984), „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 23.

⁴ *Müncheni kódex* (MünchK.): München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hung. 1. Kiadása: *A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, szerk.: NYÍRI Antal, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Codices Hungarici, 7.)

csoportnak a négy evangéliumot tartalmazó része. A Döbrentei-kódex⁵ egy világi pap által másolt szövegegyüttes 1508-ból, és csak a liturgia során felolvasott szövegrészeket tartalmazza, tehát nem teljes evangéliumfordítás. A Jordánszky-kódex⁶ újszövetségi részét 1516-ban másolták, a négy evangélium mellett a páli leveleket is megtaláljuk benne.

Már a nyelvemlékekkel kapcsolatos kutatások kezdetén Mészöly Geleon megállapított bizonyos tendenciákat és fordítói megoldásokat, amelyek alapján azt feltételezte, hogy a MünchK. és a JordK. két alapvetően különböző fordítási hagyományt képvisel, a DöbrK. pedig a MünchK.-hez áll közelebb⁷. Többen végeztek azonban vizsgálatokat, amelyek közül a legmeggyőzőbb Károly Sándor példatára, mely azt mutatja ki, hogy ezek a vonalak nem olyan merevek, és bármely két változat között ki lehet mutatni kisebb-nagyobb összefüggéseket⁸. A kérdéskör a már említett nyelvjárási, írott nyelvi, latin hatás nyomán alakult és a szóbeliségből átkerülő elemeknek köszönhetően igen nehezen kutatható – a legtöbb esetben biztosan nem is tudunk állítani egy-egy elem vagy alak milyenségéről, viszont a nyelvi rendszer bármely szintjén végzett nagyszámú mikroelemzés árnyalhatja a képet. Jelen írásban egy morfológiai jelenséget veszek górcső alá: az *-atta/-ette* igenévképzőt és szinonim megoldásait a fordításokban.

Kérdésselvetés és anyag

Az igeneves szerkesztés gazdaságos, és tömörebb megformálást tesz lehetővé, mint a mellékmondatos szerkesztés. Írásban valószínűleg mindig is gyakoribb volt mint szóban, mert a mellékmondatos megoldásoknál magasabb fokú tervezettséget igényel. A kódexirodalom különösen is gazdag igenevekben, mert azok eleve a finnugor nyelvekben jelen vannak, és a latin szöveg is ösztönzőleg hatott a használatukra. Károly Sándor megfogalmazásában: „hiszen kódexeink igen kedvelik az igenevek alkalmazásában a változatosságot, s minden másfajta igenév tekintetében a leggazdagabb példa-

⁵ *Döbrentei-kódex* (DöbrK.): Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. III. 76. Kiadása: *Döbrentei-kódex 1508*, közzevetszi, bevezetés, jegyzetek: ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

⁶ *Jordánszky-kódex* (JordK.): Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 1. Kiadása: *A Jordánszky-kódex bibliafordítása, sajtó alá rendezte és kinyomatta*: TOLDY Ferenc, az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: VOLF György, Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek, 5.)

⁷ MÉSZÖLY GEDEON (1917), Legrégibb bibliafordítóinkról, *Magyar Nyelv* 13. 35–44, 71–83.

⁸ KÁROLY SÁNDOR (1956a), A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz, *Nyelvtudományi Közlemények* 57. 260–268.

tárat nyújtják”,⁹ illetve „az igenevek sokkal nagyobb szerepet játszanak a kései ómagyar kor nyelvében, mint a maiban. És ha beszélhetünk kései ómagyar kori „nyelvújításról”, akkor azt mondhatjuk, hogy az akkori nyelvújítás legkedveltebb eszközei”.¹⁰

Az *-atta/-ette* egy határozói igenévképző, amely idővonatkozás, illetve állapot kifejezésére alkalmas: pl. *lakatta* ’amikor lakott’, *seprette* ’miközben sepert; seprő állapotában.’¹¹ A kódexirodalomban rövid életű, a korai kódexekben szerepel főleg: a Jókai-, a Bécsi és a Münchener kódexben.¹² Későbbi kódexekben szórányosan fordul elő, de úgy tűnik, bibliai szövegekben és imákban, vagyis olyan szövegtípusokban, amelyek hajlamosak az archaikus alakokat konzerválni. (SzékK., ÉrdyK. – bibliai szöveg; PeerK., LázK., GyöngyK., ThewrK. *függötted* alakjai – ima.¹³) Mivel a Huszita biblia több nyelvi megoldása kapcsán felmerül a tudatos fordítói alkotás, meg kell jegyezni, hogy itt nem lehet erről szó, mert nyelvjárási adatok idézhetőek későbből is.¹⁴ A magyar nyelv történeti nyelvtana (továbbiakban TNyt.) szerzői az ősmagyar korban keletkezettnek tartják,¹⁵ tehát lehetséges, hogy csak írott voltában volt rövid életű.

Károly Sándor szerint a képző az *-at/-et* képzős főnévnek (mai szinonim megfelelője az *-ás/-és* pl. *születet, támadat; vagy virradat, felelet*) és a locativusi-modalis *-t*-nek a kapcsolata, személyragozva. Károly valószínűnek tartja, hogy nem locativusi *-t* járult a főnevekhez, hanem egy *-ta/-te* elem, amely időhatározókban szokott előfordulni, és mivel a magánhangzókat a beszélők birtokos személyragnak fogták fel, annak analógiájára kialakult a majdnem teljes személyragos paradigma.¹⁶

A TNyt. szerzői szerint az igenév egy ősmagyar **adata* típusú alakból vezethető le, mint a többi *-t/-tt* képzős igenév. Az ősmagyar kor elején **lakata/*menete* alakú lehetett, az igenévképző előtti alsó nyelvállású magánhangzó megőrződött, a *t* pedig az intervokalikus helyzetben geminálódott. Az *elmenettem* pedig tulajdonképpen szinonimája a *mentemben*, határozóraggal megerősített szóalaknak, melyből hiányzik a képző előtti magánhangzó.¹⁷ Ez a mai köznyelvnek is valamennyire része, vö. pl. *jártában-keltében*.

⁹ KÁROLY Sándor (1956b), *Igenévszerünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 10.) 15.

¹⁰ A. JÁSZÓ Anna (1992), Az igenevek. In BENKŐ Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 411–454, 454.

¹¹ A. JÁSZÓ Anna (1991) Az igenevek. In BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 319–352, 334.

¹² KÁROLY 1956b:214.

¹³ Vö. A. JÁSZÓ 1992:451–454.

¹⁴ A. JÁSZÓ 1992:451.

¹⁵ A. JÁSZÓ 1991:320.

¹⁶ KÁROLY 1956b:15.

¹⁷ A. JÁSZÓ 1991:334.

Az igenév használata rokon a *-ván/-vén* képzős igenév használatával, de jelentés és mondattani funkció szempontjából korlátozottabb: csak egyidejű cselekvést fejez ki, cselekvő értelemben, általában tárgyi vagy független cselekvéshordozóval állapot-, illetve időhatározóként. Előbbi általában a *lát, hall, lel* ige mellett fordul elő és a latin participium imperfectumot fordítják vele, utóbbi pedig a latin participium imperfectum absolutum szerkezetnek felel meg.¹⁸

Tanulmányomban tehát arra keresem a választ, hogy mi szerepel a párhuzamos fordításokban, amikor a MűnchK. ezeket az igeneveket használja, és árul-e el ez valamit az említett fordítási hagyományokról, fordítói megoldásokról. Az anyaggyűjtést jelenleg a Máté evangéliumára korlátoztam. Megjegyzendő, hogy Gugán Katalin egy tanulmányában bibliafordításokat összehasonlítva foglalkozik az igenévképzők szinonim megoldásaival: kisebb mintán, viszont nagyobb időtávot átfogva, részben más szempontok mentén.¹⁹ Az idézett szövegek forrása a kódexek bibliográfiában megadott kiadásai.

Az -atta/-ette képző előfordulásai és a szinonim megoldások

A MűnchK.-ben, a Máté evangéliumában 17 alkalommal fordul elő *-atta/-ette* képzővel létrehozott igenév. Néhány példa: *Es miko2 innèn èl mentuolna ic lata eg Mate nèuø èmbe2t a· vamon vlèttè / & mōda nèki...* (9:9), *Es miko2 iutotuolna ic pète2nc hazaba / lata ø napat fèkette / & hideg lelettè* (8:14) stb. (Az összes adat és a szinonim megoldások a Függelékben olvashatók.) A 28 fejezetből 7 fejezetben találkozunk vele. Az adatok a kódexben elszórtan vannak jelen, feltűnő viszont, hogy a 26. fejezetben, a passió leírásánál találjuk az adatok több mint felét, 9 előfordulást.

Fejezet	Előfordulások száma
8.	2
9.	1
13.	1
17.	1
24.	1
26.	9
27.	1

¹⁸ KÁROLY 1956b:214.

¹⁹ GUGÁN Katalin (2002), Syntactic synonymy: a case study, *Acta Linguistica Hungarica* 49. 23–49.

A tizenhét adaton tíz ige osztozik. Az ül (4 adat), *alszik* (3), *beszél* (2), és az *ereszt* (2) többször szerepel, és egy-egy alkalommal a *fekszik*, *hall*, *jön*, *kimegy*, *lel*, *vacsorál*. Az *alszik* három adata valójában inkább egy, mert ugyanabban a mondat szerkezetben fordul elő háromszor – & *lèle okèt alat-toc* (26: 40, 43, 45) –, ráadásul a harmadik esetben a latinban (és a párhuzamos fordításokban) ismét nem szerepel a tagmondat, csak a MünchK. fordítója vagy másolója illeszthette be. A *beszél* esetében felmerülhet a formulaszerűség, és így a szóbeliség hatása, mert ez a fordulat tizenkétszer szerepel a kódexben.²⁰ Példák a Máté evangéliumából: *Q meg è bèzèllettè im fènès kòd kò2nekeze m̄g ɔtèt...* (17:5), *Meg ɔ è bèzèllettè im èliɔɔ Iudas...* (26:47). Más evangéliumokban rendszeres gyűjtést nem végeztem, de esetlegesen szembejött néhány másik ige, amelyek a képzővel állnak, például *evéz* (Lk 8:23), *fűt* ’melegíti magát’ (Mk 14:67).

A többi kódex párhuzamos megoldásait átolvasva feltűnő, hogy az eltérés nemcsak a grammatikai megformálásban, hanem olykor a választott igékben is megmutatkozik. Így a lexémák szintjén is felmerül, hogy melyik kódex megoldása melyikhez áll közelebb – még ha a minta igen kicsi és véletlenszerű is. Az alábbi példákat szemügyre véve látjuk, hogy a DöbrK. nem feltétlen a MünchK.-re hasonlít, hanem esetenként a JordK.-szel egyezik az ige.²¹

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
8:14	Et cum venisset Iesus in domum Petri, vidit socrum eius iacentem et febricitantem	Es miko2 iutotuolna i° pète2n° hazaba / lata ɔ napat fèkette / & hideg lelettè (14rb)	–	Ennek vtanna, mykoron yewt vona Jefus peternek hazához, lata hw napat vezteg fekwen, feyet faydalwan (376)
17:5	Adhuc eo loquente ecce nubes lucida obumbravit eos ...	Q meg è bèzèllettè im fènès kòd kò2nekeze m̄g ɔtèt... (23rb)	Meeg v zoltaba Ime feñes kòd arñekba veve vtet... (494)	Myglen ezt bezeellenee , yme fenef ked be bamla hwket... (407)
26:47a	Adhuc eo loquente, ecce Iudas unus de duodecim venit	Meg ɔ è bèzèllettè im èliɔɔ Iudas a tizènkèttò kò33ɔl eg (33ra)	Meeg v zoltaba Ime Ivdas tizenkettònek èggik · el ivta (434)	Meeg è bezed zolwan ; yme ottan Judas, egy à tyzenkette kezzel, el ywta (441)
26:12	Mittens enim haec unguentum hoc in corpus meum ad sepeliendum me fecit	me2t / è2èztettè è kènètet èn testem2e èltèmètèndònèc tòt èngemèt (32rb)	Mert ez · az kenetet en testembe bolatvan · engem temetesre tòtte (431)	ònthwen kedeg ez azonyallat ez kenetet az en testemre, zerze enghemet el temeteefre (438)

²⁰ Vö. NYÍRI Antal (szerk.) (1993), *A Müncheni kódex magyar–latin szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 55.

²¹ Hasonló egyezésekre lásd KÁROLY 1956a:264–266.

26:47b	turba multa cum gladiis et fustibus, missi a principibus sacerdotum et senioribus populi	...foc gólèkezèt tɔʒockèl & rudackal / è2èztettèc a· papi fèdèlmectɔl (33ra-rb)	...nag' sereg tɔʒokel es drongokal papok feiedelmitɔl bolattatak (434)	...fok fereghek ffegywerekkel, es dorongokkal, boczathwan az papy feyedelmekthwl (441)
26:71	Exeunte autem illo ianuam, vidit eum alia ancilla	ʒ ke· aʒ aiton ki menètte lata ɔtet mas lean (33vb)	annak kedeg aiton ki mentebe · lata ýtet mas lean (437)	Az kedyglen ky nyomotwan az ayonton, megh lataa hw'tet maf zolgalo lean (445)

A JordK. fordításában magának a képzőnek a szinonimái – láttuk, esetenként különböző igéken – alapvetően és legtöbb esetben (13 adat) a *-ván/-vén* szintén határozói igénév képző. Néhány példa:

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
8:14	Et cum venisset Iesus in domum Petri, vidit socrum eius iacentem et febricitantem	Es miko2 iutotuolna i ^c pète2n ^c hazaba / lata ɔ napat fèkette / & hideg lelettè (14rb)	–	Ennek vtanna, mykoron yewt vona Jefus peternek hazához, lata hw napat vezteg fekwen , feyef faydalwan (376)
9:9	Et cum transiret inde Iesus, vidit hominem sedentem in telonio, Matthaeum nomine. Et ait illi: ...	Es miko2 innèn èl mentuolna i ^c lata eg Mate nèuò, èmbe2t a· vamon vlèttè / & mōda nèki... (15ra)	Mikoron menne iesus lata eg mate nevo, embert vamon vlven · es monda neki... (410)	Es mykoron el menne ennen Jefus, lata eg' embert ylwen az vamon, Mathe newth, es monda hwneky (378)
26:40	Et venit ad discipulos suos et invenit eos dormientes	Es iɔuɔ ɔ taneituañihoz & léle ɔkèt alattoc (33ra)	Es iɔve az · taneitvañokhoz : es lele ýket alottokban (434)	Es yewe az tanoythwanyokhoz, es talala hw'ket el alwan (441)

Három esetben viszont *-na/-ne* alakilag feltételes módú igealakkkal találkozunk, amelyet valószínűleg konjunktívusz fordítására alkalmaz a szerző. A példákból világos, hogy igékhez nem kötődik a *-na/-ne* használata, hiszen a *beszél* és az *ül* is előfordul *-ván/-vén* képzővel.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
17:5	Adhuc eo loquente ecce nubes lucida obumbravit eos ...	ʒ meg è bèzèllettè im fènès kɔd kɔ2ñekezè m̃g ɔtèt... (23rb)	Meeg v' zoltaba Ime feñes kɔd arñekba veve ýtet... (494)	Myglen ezt bezeellenee , yme fenef ked be bamla hwket... (407)

24:3	Sedente autem eo super montem Oliveti, accesserunt ad eum discipuli secreto dicentes...	Ō ke· oliuetnac hegen v̄lètè / vepen° ō hozia titkon ō taneituañi monduan... (29va)	–	Mykoron kedeg ylne az oliuetymnek hegyen, yarwlanak eleyben hw̄ tanoythwany tytkon mondwan... (430)
26:26	Cenantibus autem eis, accepit Iesus panem...	Azockal ke· ic valoralatta / veue a· kenè2èt... (32va)	Ű valoraiok leven kedeg · iesus · fel von keñeret... (432)	Mykoron azert vaczoralnanak , veue Jef[us] az kyñeret... (439)

A három kódex közül a DöbrK. megoldásai a legsokszínűbbek. Mivel a szöveg nem folyamatos, ennek az esetében 12 előfordulásról beszélhetünk. 4 esetben a kódex a JordK.-hez hasonlóan a *-ván/-vén*-t használja (egyszer összetett igealakos szerkezetben a létigén – a példákat lásd a Függelékben), egyszer főnévi igenévvel oldja meg a fordítást:

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
26:64b	...et venientem in nubibus caeli	...& iouètè mēn° kōdibèn (33va)	es iōni meñneknek fellegeben (436)	es yewen menyey kōdōkben (443)

A DöbrK. önálló megoldásának tűnik a *-ta/-te* képzős főnevesült, ragozott igenevek alkalmazása: kétszer a *szól*, egyszer-egyszer a *megy* és az *ül* ige esetében. A képző, eredetét tekintve egyes vélemények szerint rokon az *-atta/-ette* képzővel.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
17:5	Adhuc eo loquente ecce nubes lucida obumbravit eos ...	Ō meg è bèzèllettè im fènès kōd kō2ñekezè m̄ng ōtèt... (23rb)	Meeg v̄ zoltaba Ime feñes kōd arñekba veue vtet... (494)	Myglen ezt bezeellenee, yme fenef ked be bamla hwket... (407)
26:47	Adhuc eo loquente, ecce Iudas unus de duodecim venit	Meg ō è bèzèllettè im èliouo Iudas a· tizènkètto kō33ōl eg (33ra)	Meeg v̄ zoltaba Ime Ivdas tizenkettōnek èggik ·el ivta (434)	Meeg è bezed zolwan; yme ottan Judas, egy ä tyzenkette kezzel, el ywta (441)
26:71	Exeunte autem illo ianuam, vidit eum alia ancilla	Ō ke· a3 aiton ki menètè lata ōtet mas lean (33vb)	annak kedeg aiton ki mentebe ·lata vtet mas lean (437)	Az kedyglen ky nyomotwan az ayonton, megh lataa hw̄tet maf zolgalo lean (444)
27:19	Sedente autem illo pro tribunali, misit ad eum uxor eius dicens	Ō a itelo zècbèn v̄lètè kè· / è2è3te ō hozia ō felèfegè mōduan (34rb)	Ű kedeg itilo zekben v̄lteben kvlde v̄ hozia v̄ felesege mondvan (439)	Ylwen kedyglen hw̄ ytelō zekyben, kylde hozya hw̄ felefege (445)

Három olyan hely is található a szövegben, ahol a fordító a MünchK.-féle *-atta* képzővel létrehozott igenevet használ. Ebből kétszer már főnevesült alakról van szó, egy esetben pedig szabályos igenévről értelmezői pozícióban. Ezen kívül egy olyan helyen is szerepel főnevesült alak, amikor a MünchK.-ben feltételes módú igealak szerepel: *es v ettebben · monda nekik* (DöbrK. 432) – & *mico2 ènnenc monda azocnac* (MünchK. 32va) – *Et edentibus illis dixit* (Mt 26:21).

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
26:40	Et venit ad discipulos suos et invenit eos dormientes	Es iq̄uo ̄ taneitvañihoz & lèle ̄kèt alattoc (33ra)	Es iq̄ve az · taneitvañokhoz : es lele v̄ket alottokban (434)	Es yewe az tanoythwanyokhoz, es talala h̄vket el alwan (441)
26:43	Et venit iterum et invenit eos dormientes	Es iq̄uo, èf m̄g & lèle ̄kèt alattoc (33ra)	es iq̄ve esmeg · es lile v̄ket alottokban (434)	Efmeg el yewe, es alwan talalaa h̄vket (441)
26:47b	turba multa cum gladiis et fustibus, missi a principibus sacerdotum et senioribus populi	...foc golèkezèt t̄ōçkèl & rudackal / èzèztettèc a· papi fèdèlmect̄ol (33ra-rb)	...nag sereg t̄ōçkel es drongokal papok feiedelmit̄ol bolattatak (434)	...fok fereghek ffegywerekkel, es dorongokkal, boczathwan az papy feyedelmekthwl (441)

Tanulságok

Összegezve: a fordítások párhuzamos adatai, a megoldások fordításokon belül egyértelmű következetességet, talán fordítói tudatosságot is mutatnak. Szépen érvényesül a későbbi szakirodalomban²² felvázolt tendencia: a DöbrK. fordítása nem mindig a MünchK. megoldásait alkalmazza, hanem alapvetően a két „nagy” fordítás között helyezkedik el, és vannak természetesen önálló megoldásai is.

A Huszita biblia szövegeivel foglalkozók a mikrovizsgálatok fényében szeretik felosztani a fordítást a feltételezett két fordító között. (Egyébként egyáltalán nem biztos a szöveg alapján, hogy ketten fordították, de ez egy másik kutatási kérdés.²³) A ragozott határozói igenevek (pl. *látvájok*, *eresztvétek*) használata alapján Szily Kálmán a Máté evangéliumát és még né-

²² KÁROLY 1956a.

²³ Bővebben lásd KOROMPAY Klára (2017), Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita biblia. In KOVÁCS Eszter, MÉSZÁROS Andor (szerk.), *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, Esztergom–Budapest, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Vallástudományi Központ – OSzK. 53–63.

hány fejezetet tulajdonít az egyik fordítónak,²⁴ Berrár Jolán pedig a hasonlító kötőszók használata alapján felveti, hogy inkább Máté és Márk evangéliumát fordíthatta ugyanaz a személy²⁵. A passiókat összehasonlítva az *-atta/-ette* jelenléte kapcsán azt találjuk, hogy Máté mellett a Márk evangéliuma is használja bőven (7 adat – 14. fejezet: 37, 40, 42, 62, 67; 16. fejezet: 5, 14), Lukács már kevésbé (4 adat – 22. fejezet: 10, 47, 56, 60), Jánosnál pedig a passió leírásában egyetlen adattal sem találkozunk (az evangéliumban viszont – bizonyos igékre szűrőpróba szerűen rákeresve – igen). Hiába lenne tehát ígéretes szempont ennek a ritka képzőnek a megoszlása a kódexekben, úgy tűnik, a fordítókhoz ez nem visz közelebb.

A képző történetével és használatával kapcsolatban viszont érdekes felvetés, hogy az idézett későbbi nyelvjárási adatok a Székelyföldről származnak,²⁶ és a Müncheni kódex nyelvezete kapcsán már felmerültek más székeletes sajtások is.²⁷

Zárásul egy kis kitekintést szeretnék tenni a későbbi korok felé. Mi történik az *-atta/-ette* alakokkal, és általában a kódexirodalomban még olyan nagy számban jelenlevő igenevekkel? Ahogy láttuk is, a szinonim *-ván/-vén* él tovább (napjainkra élőbeszédben inkább csak a *-va/-ve* alak), illetve általános tendencia, hogy a későbbi fordítók az igeneves szerkezetek helyett a mellékmondatos szerkesztésmódot részesítették előnyben. Ennek oka a kifejtettség, amely az anyanyelvű bibliaismeretet segíti, és a reformáció korában különösen fontos szempont volt. A MünchK. két *-atta/-ette* alakot tartalmazó egyetlen mondatát Sylvester János fordítása 6 tagmondatral adja vissza:²⁸

²⁴ SZILY Kálmán (1911), Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítói, *Magyar Nyelv* 7. 441–445, 441.

²⁵ BERRÁR Jolán (1957), Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában, *Magyar Nyelv* 53. 396–403, 400.

²⁶ Vö. NYÍRI Antal (1953), Ámattunk, émettünk. *Magyar Nyelvőr* 77. 455–459.

²⁷ ERDÉLYI Lajos (1912), Legrégibb Bibliánk nyelvjárásához, *Magyar Nyelvőr* 41. 146–148.; KOCSIS Réka (2013), *A nyelvjárástörténet néhány elméleti-módszertani kérdése, különös tekintettel a Müncheni kódexre*, OTDK-dolgozat, kézirat. http://nyelvtortenet.elte.hu/wp-content/uploads/2013/05/Kocsis_Reka.pdf (letöltés: 2018. 05. 04.)

²⁸ A példa forrása: GALLASY Magdolna, HAADER Lea, HORVÁTH László (2018), *Mondattörténet*. In Kiss Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 168–225, 210.

MünchK. 33ra–33rb	Sylvester ÚT. 43a
Meg ɔ è bèzèllèttè im èliuɔ Iudas a tizènkèttɔ kɔʒʒɔl eg	Meg mikoronn ezt mondanā / imè az Iudās <...> eliuta / ki az tizenkēt tanýtuānnak eggik vala /
& ɔ vèlè foc gɔlèkezèt tɔ2ɔckèl & rudackal / è2èztettèc a· papi fèdèlmectɔl / & a nepecn ^c vènitɔl	ès ɽ uele nag fereg nip fel kišült vala tórukuel ès fabotokual / es mell fereg boczáttatott vala az papoknak feiedelmitül / ès az nipeknek vinitül

Függelék

Az *-atta/-ette* képzős határozói igenevek és szinonim megoldásaik a Máté evangéliuma anyagában

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
8:14a	Et cum venisset Iesus in domum Petri, vidit socrum eius iacentem	Es miko2 iutotuolna i ^c pète2n ^c hazaba / lata ɔ napat fèkette / (14rb)	–	Ennek vtanna, mykoron yewt vona Jefus peternek hazához, lata hw napat vezteg fekwen, (376)
8:14b	et fabricitatem	& hideg lelettè (14rb)	–	feyet faydalwan (376)
9:9	Et cum transiret inde Iesus, vidit hominem sedentem in telonio, Matthaeum nomine. Et ait illi: ...	Es miko2 innèn èl mentuolna i ^c lata eg Mate nèuɔ èmbe2t a· vamon vèlèttè / & mōda nèki... (15ra)	Mikoron menne iesus lata eg mate neɔ embert vamon vlvén · es monda neki... (410)	Es mykoron el menne ennen Jefus, lata eg embert ylwen az vamon, Mathe neŵth, es monda hwneky (378)
13:14	Auditu audietis et non intelletis, et videntes videbitis et non videbitis.	Hallattal hallotoc & nē è2titèc / & latuan lattoc & nē lattoc (19va)	–	Halwan hallyatok, es nē ertytek, lathwan lattyatok, es nem yfmerytek (393)
17:5	Adhuc eo loquente ecce nubes lucida obumbravit eos ...	ɔ meg è bèzèllettè im fènès kɔd kɔ2nekeze m̄g ɔtèt... (23rb)	Meeg v zoltaba Ime feñes kɔd aríekba veve vtet... (494)	Myglen ezt bezeellenee, yme fenef ked be bamla hwket... (407)
24:3	Sedente autem eo super montem Oliveti, accesserunt ad eum discipuli secreto dicentes...	ɔ ke· oliuetnac hegen vèlèttè / vepen ^c ɔ hoʒia titkon ɔ taneituani monduan... (29va)	–	Mykoron kedeg ylne az oliuetymnek hegyen, yarwlanak eleyben hw tanoythwany tytkon mondwan... (430)
26:12	Mittens enim haec unguentum hoc in corpus meum ad sepeliendum me fecit	me2t / è2èztettè è kènètèt èn testem2e èltèmètèndonèc tɔt èngemèt (32rb)	Mert ez · az kenetet en testembe bolatvan · engem temetesre tɔtte (431)	ònthwen kedeg ez azonyallat ez kenetet az en testemre, zerze enghemet el temeteifre (438)

26:26	Cenantibus autem eis, accepit Iesus panem...	Azokkal ke· ic valoralatta / veue a· kenè2èt... (32va)	Ű valoraiok leven kedeg · iesus · fel vön keñeret... (432)	Mykoron azert vaczorálnanak, veve Jef[us] az kyñeret... (439)
26:40	Et venit ad discipulos suos et invenit eos dormientes	Es iouo o taneituañihoz & léle okèt alattoc (33ra)	Es iove az · taneitvañokhoz : es lele vket alottokban (434)	Es yewe az tanoythwanyokhoz, es talala hwket el alwan (441)
26:43	Et venit iterum et invenit eos dormientes	Es iouo ef mg & léle okèt alattoc (33ra)	es iove esmeg · es lile vket alottokban (434)	Esmeg el yewe, es alwan talalaa hwket (441)
26:45	Tunc venit ad discipulos suos...	Tahat iouo o taneituañihoz & lele okèt alattoc (33ra)	– (434)	– (441)
26:47a	Adhuc eo loquente, ecce Iudas unus de duodecim venit	Meg o è bèzellèttè im èliouo Iudas a· tizènkèttò kòz3o1 eg (33ra)	Meeg v zoltaba Ime Ivdas tizenkettonek èggik · el ivta (434)	Meeg e' bezed zolwan; yme ottan Judas, egy ä tyzenkette kezzel, el ywta (441)
26:47b	turba multa cum gladiis et fustibus, missi a principibus sacerdotum et senioribus populi	...foc golèkezèt to2ockèl & rudackal / è2èztettèc a· papi fèdèlmectol (33ra-rb)	...nag sereg to2okel es drongokal papok feiedelmitol bolattatak (434)	...fok sereghek ffegywerekkel, es dorongokkal, boczathwan az papy feyedelmekthwl (441)
26:64a	amodo videbitis Filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei...	Matolfoguā latnotoc kèzditèc èmbe2n° fiat vlèttè iftèn° iogia fèløl... (33va)	Matol fogvan meglattatok embernek fiat Isten ereienek iogga feløl vlven (436)	Ez may naphwl foghwa lattyatok embernek ffyat ylwen yfeny eronek yogyara (443)
26:64b	...et venientem in nubibus caeli	...& iouèttè mèn° kòdibèn (33va)	es ioni meñneknek fellegeben (436)	es yewen menyey kòdòkben (443)
26:71	Exeunte autem illo ianuam, vidit eum alia ancilla	O ke· a3 aiton ki menètte lata otet mas lean (33vb)	annak kedeg aiton ki mentebe · lata vtet mas lean (437)	Az kedyglen ky nyomotwan az ayonton, megh lataa hwvet ma' zolgalo lean (444)
27:19	Sedente autem illo pro tribunali, misit ad eum uxor eius dicens	O a itelo zècbèn vlèttè kè· / è2èz'te o hozia o felèfegè mōduan (34rb)	Ű kedeg itilo zekben vlteben kvlde v hozia v felesege mondvan (439)	Ylwen kedyglen hw' ytelò zekyben, kylde hozya hw' felefege (445)

A Váci Székeskáptalan levéltára úgynevezett vegyes iratainak rendezése

A Váci Székeskáptalan magánlevéltára iratanyagának cca. 63 iratfolyómétere darabszintű segédlet dolgában nem túl jól ellátottnak számít. Ennek oka nem csupán a szükséges segédletek el nem készítése, vagy eseti elkészítése, de a már meglévők pusztulása is. Az iratanyag középszintű feltárása megtörtént, annak sajátos felépítésére jó rálátás nyílik, amelyről – egy rövid, de mellőzhetetlen történeti kitekintés után majd fontosnak tartom néhány mondatban megemlékezni, mielőtt a címben megjelölt iratsorozat ismertetésére, korabeli és modern kori rendezése problémáinak tárgyalására rátérnék. A levéltári anyag digitális rendezésének, tehát modern elvárások szerinti átláthatóvá és kutathatóvá tételének alapvető követelménye rendszert találni egy olyan irattömegben, amelynek 250 éves történetében nem érvényesült egyetlen, következetesen végig vitt rendezési elv vagy szándék. A Váci Káptalan magánlevéltárának esetében korszakokra jellemző rendezési elvek és adott időszakokon belül nagyjából következetesen művelt rendezési szándékok egymáson való történeti rétegződéséről lehet beszélni, amelyek között belső összefüggés első pillantásra nem fedezhető fel. A fent titulált Vegyes iratok darabszintű feltárása adhat kulcsot a kezünkbe a teljes levéltár rendszerének lehetséges kialakításához, de ne vágjunk a dolgok elébe.

I. Lipót király Dvornikovich Mihály püspök kérésére 1700. június 25-én kelt oklevelével állítja vissza a Váci Káptalant. A Káptalant ezen első időszakában előbb három, később öt kanonok alkotja, amely tény azért fontos megemlíteni, mivel azután, hogy egyrészt Würth Ferenc és Lauchas Ferenc kanonokok 1762-ben egy-egy új stallum létrehozására tesznek alapítványt, nem sokra rá pedig Migazzi Kristóf püspök 6 *de mensa episcopali* stallum felállítását rendeli el, az előbb említett öt első stallum kanonokjai mindig megőrizni igyekeztek különállóságukat, és ez nem csak elnevezésükben (*Capitulum Quinque Dignitatum*, illetve *Capitulum Veteris Foundationis*) jelenik meg, de ezen elkülönülésük működésükben és ebből fakadó iratképzésükben is megmutatkozik.

Egy évre rá, hogy a király visszaállítja a Káptalant mint egyházi testületet, megteremti működésének anyagi alapját is, amennyiben helyreállítja tizedszedési jogát 12 helységben, amelyek egy részében – középkorból eredő

jogán – a Káptalan földbirtokos is. Ezzel kezdődik meg a Káptalannak mint földesúrnak a működése, de a voltaképpeni Káptalani Uradalom megszervezéséhez még tíz év kell. A püspöki és káptalani uradalom viszonyának ismertetése még címszavakban is messzire vezetne, csupán annyit tartok fontosnak itt megemlíteni, hogy az 1742-es *transactio Althania*ig a püspöki és káptalani uradalmak kapcsolata csak részben rendezett, az említett megállapodás konkrétabb kitételei hoznak némi megnyugvást. Ez évtől osztatik fel egyebek mellett Vác városa $7/8 - 1/8$ arányban a püspökség és káptalan közt, és jön létre **egy** földrajzi egységen belül két önálló önkormányzattal bíró, egymástól jogilag független, de egymáshoz természetszerűleg ezer szállal kötődő közigazgatási egység. A Káptalani Uradalom kormányzását a Capitulum QQDD intézte a körükből megválasztott dékán személyén keresztül, az általuk alkalmazott világi tisztviselők (ügyész, jegyző, tiszttartók, kasznárok, ispánok és mások) közreműködésével. A Káptalanvác irányítását végző bíró, magisztrátus és jegyző szintén az uradalom vezetésén keresztül tartotta a kapcsolatot földesurával. Eddig tehát a történeti kitekintés.

Az az iratanyag, amelyet Vegyes iratoknak nevezünk, képezi a voltaképpeni káptalani magánlevéltárat 1700-tól kezdődően 1824-ig. Ehhez kapcsolódnak nagyon szorosan az adott időszak káptalani üléseinek protocollum kötetei, illetve megtalálhatóak más (pénzügyi, úriszéki stb.) protocollum kötetek. Ezen időszak lezárultával a püspöki levéltárban is bevezetett tárgyi sorozati rendszert kezdték el alkalmazni, előbbihez képest kevesebb sikerrel, mivel a Káptalan nem termelt olyan mennyiségű iratanyagot, amely ezt a rendszert jól megtölthette volna. A káptalani birtokokon keletkezett gazdasági iratokat (pl. dézsmajegyzékek, tiszttartói számadások) és alapítványi iratokat innentől kezdve külön kezelték, de soha nem hoztak létre külön gazdasági levéltárat. Külön kezelték továbbá a kanonokok hagyatéki iratait, bár itt meg kell jegyezni, hogy három püspökét is ide sorolták. Az 1890-es évektől kezdve bevezették a püspöki hivatalban is használatos sorszámos iktatást, de ugyanezen időszakból rendelkezésre áll igen sok doboznyi iktatlan szálas irat is – mindenfajta segédlet nélkül. Az iktatott iratoknak eredetileg készültek iktató- és mutatókönyvei, mára azonban csak a XX. század első feléről 12 évfolyamnyi iktató és 2 évfolyamnyi mutatókönyv maradt fenn. Nagyon fontos megjegyezni, hogy sohasem történt belső kísérlet arra, hogy a Káptalani Levéltár anyagát valamilyen egységes szempontrendszer szerint rendezzék és jelzetezzék.

Ebbe az iratgyűjteménybe illeszkedik a kései utókor által Vegyes iratoknak elnevezett iratanyag. Voltaképpen két sorozatról van szó, amelyek közül a kisebbik a teljes káptalan – jellemzően nem szorosan vett gazdasági – ügyeit tartalmazza elenchesének felirata szerint 1783 és 1820 közötti időkorre vonatkozóan, ennek darabszintű feldolgozása még nem történt meg, következésképp jelen előadásomban ennek a sorozatnak nem szentelek fi-

gyelmet. Annak kérdése még tisztázásra vár, hogy a tárgyi csoportosítású sorozat vajon nem ennek az iratanyagnak szerves folytatása-e. A másik, lényegesen nagyobb sorozat, évkörét tekintve az 1700 és 1824 között keletkezett egyházkormányzati és gazdasági iratokat foglalja magában, de ezt az időkört lényegesen tágítják középkori oklevelek barokk kori másolatai, illetve a 19. század derekáról származó, utóbb elhelyezett iratok. A középkori oklevélmásolatoknak a Káptalan újkori birtokviszaszerzési ügyleteinél volt fontos szerepe. Ezek a kísérletek hol sikerrel jártak, hol sok évtizedes küzdelem ellenére is kudarccal zárultak (pl. a Tolna vármegyei Patlan-pusztá esetében). Fontos megemlíteni, hogy sok olyan másolt iratot, amely az elenchusban eredeti évszáma alapján volt feltüntetve, egy „gondos kéz” valamikor, valamiért kiemelt. A két iratsorozat terjedelme a középszintű feltárás alapján 230 fasciculus, 5131 sorszámozott ügyirat, 17 ifm. Nyelvük nagyrészt latin, az 1810-es évektől kezdődően döntően magyar, illetve nagyon sok a német és viszonylag kevés az egyházi cseh nyelvű. Az iratok jó fizikai állapotban maradtak fenn, a hiány körülbelül 20 fasciculus, ezen túlmenően 100-on felüli ügyirat.

Térjünk rá ezek után a Vegyes iratok korabeli rendezésének problematikájára. Az iratsorozat egyes ügyiratai darabszintű jelzettel vannak ellátva. A jelzet minden ügyirat esetében egy arab szám. Az ügyiratokat nagyjából időrend szerint fasciculusokba rendezték és római számmal látták el. Ennek a rendezésnek azonban volt egy harmadik szintje is: a rendező személy valamely szerinte fontos jellemző alapján kiválasztott egy vezérszót, és ennek nagy kezdőbetűjét rendelte a jelzet elé, ily módon állítva abc-sorrendbe az egyes csomókat. A dolog a valóságban persze pont fordítva játszódott le, a rendező megálmodta a vezérszót, majd megszámozta az iratot a folyamatban lévő római szám szerint. A vezérszó bármi lehetett, az iratban szereplő személy vagy szerv neve, helységnév vagy irattani meghatározás (pl. quietantia) aszerint, hogy a rendező személy mit tartott fontosnak. Ez egyrészt igencsak szubjektív megközelítés, másrészt pedig még következtelen is. Mindezekhez járul az a körülmény, hogy magának a rendezést végzőnek a személye is változott az idők múltával. Az iratsorozat jelzete tehát nagybetű és római számmal jelölt fasciculus, illetve arab számmal jelölt ügyirat. Az egy fasciculuson belüli ügyiratszám 1 és 90 közt ingadozik, ebben sem látható túl sok következetesség (még csak nem is a csomó vastagsága volt mindig a meghatározó).

Az említett jelzetezés azonban nem az iratsorozat eredeti rendezése. Az iratok egy részén legalább háromféle jelzet fedezhető fel, amely álláspontom szerint az alább időrendiséget követi: létezik egy egyszerű, arab számos sorszámozás, amely talán a legkorábbi magánlevéltári anyag lehetett, amikor az iratok mennyisége még nem indokolt komolyabb tagolást. Midőn erre végül – egyelőre nem megállapított időpontban – igény támadt, a rende-

zést végző személy már a vezérszó kezdőbetűje szerint csoportosította az iratokat és látta el arab számmal. Ezt a rendezési elvet megőrizve valaki ismét egy másik – még kiderítésre váró időpontban – átszámozta az iratokat, többnyire megtartva azokat saját betűjelében, de az ellenkezőjére is akad jó pár példa. A sorrend ilyenén voltára az utal, hogy egyazon toll vonása húzza át a pusztán numerikus jelzetet és rója fel az újat, majd később ugyanez történik meg, amikor az átrendező személy érvényteleníti a második jelzetet is. Az itt részletezett metódus tehát legalább három korai rendezésre utal. A dolgot nagyban bonyolítja az, hogy a három jelzet nem mindig van meg együtt (hanem pl. csak a legkorábbi jelzet látható), továbbá hogy hébe-korba feltűnnek más jelzetek is. Tény, hogy a levéltáros magányos szórakozása lehet ezeket kiemelten megvizsgálni, az eredeti iratsorozatokat megkísérelni helyreállítani, de tény az is, hogy a kutató (tisztelet a kivételnek) ennek talán kevesebb hasznát látja.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a három fent említett, és eléggé gyakori jelzettípus mely iratokon és mely időponttal bezárólag látható. A választ az adja meg, hogy mely iratokon nem látható: a tizedszedéssel kapcsolatos iratokon (dézsmajegyzékek, dézsmabérlési contraquietantiák, települések attestatumai) következetesen nincsenek ott, amiből számomra az következik, hogy a Vegyes iratok esetében két nagyobb iratanyag egyesítésére került sor. A ma is érvényben lévő jelzet szinte valamennyi fent részletezett iraton ott van, a régi jelzettel ellátottakon úgy, hogy a sorrendben negyedik rendező kéz a harmadik betűjeles jelzetet is áthúzta. Nagyjából 4800 ügyirat darabszintű feldolgozása után azt lehet mondani, hogy a régebbi jelzet 1775 utáni iraton már nem található meg, ez lehet tehát a rendezés lehetséges legkorábbi időpontja. A sorozathoz készült máig egyetlen segédlet az elenchus készítőjének bejegyzése szerint 1789-ben készült el, kézírása alapján magában a kötetben is eddig az évig vezeti be ő az iratokat, az alacsonyabb római számú fasciculusokon is az ő kézírása látszik. A kézírás tulajdonosa Kovacsóczy László, akinek neve a káptalan és uradalma igazgatásában máshol nem kerül elő, de ugyan ilyen nevű Pest-Pilis-Solt vármegyei tiszttviselőt ismerünk ebből az időszakból. A történettudomány feladata megválaszolni a személyével és tevékenységével összefüggő kérdéseket. A levéltáros dolga a megőrzés, a rendezés és a kutathatóvá tétel. A levéltáros fő gondja inkább az volt, hogy mihez kezdje a darab szintű feltárás során előkerült, jelzet nélküli és/vagy elenchusban sem szereplő ügyiratokkal, fasciculusokkal. Mert volt néhány ilyen is. A levéltáros nem tehet mást, mint a meglevő rendszerbe próbálja beilleszteni, persze mindennek gondos jegyzékelésével. Ám a levéltáros ekkor kap választ arra, is, hogy kerül egy jellemzően 19. századi csomóba 18 század közepi irat, mintaszerű jelzettel ellátva. Talán akkor találták meg és próbálták a rendszerbe illeszteni.

Mint említettem az iratsorozathoz mindmáig csak az elenchus tartozik, amelyet rendületlenül vezettek ezután is, megjelölve a vezérszót, megcímezve és megszámozva az iratot nagyjából időrendben felvették segédletbe. Amikor a kötet betelt, másodikat kezdtek meg 1824-ig változatlan struktúrával. Minthogy főleg az időrendiség számított, és nem készítettek mutatót legalább a vezérszavakból, az iratbeli témák sokfélesége és látszólagos rendezetlensége alapján nevezte el az utókor ezt a sorozatot vegyes iratoknak, pedig ez az iratsorozat nem vegyes, csupán a mai igények szerint rendezetlen. Az anyag nagyobb részének feldolgozása után lényegében felsorolhatóak azok a témakörök, amelyek köré az iratokat mind egy szálíg el lehet rendezni. A teljesség igény nélkül álljon itt néhány: *decimalia*, *metalia*, *compossessoratus*, *fundationalia*, *Civitas Capitularis*, *militaria*, *testamentaria*, *Sedes Dominalis*, *rationes* stb. A felsorolt témaköröket nem a rendező személy határozza meg, hanem a Káptalan és uradalma működése képezi le, a levéltáros dolga csupán a tények rögzítése. És jóllehet a Káptalan gazdasági működése az idők folyamán – főleg súlypontjában – némileg változott ugyan, és a történelmi környezet úgyszintén, a Káptalani levéltár többi iratanyaga is lényegében ezen témakörök szerint szerveződik, tehát ennek alapján abban az irattömegben, amelyet fentebb eseti elvek és szándékok szerinti történeti rétegződésnek írtam le, valójában nagyon világos rendszert lehet találni és a kutatók rendelkezésére bocsátani. Nagyon fontos hozzátenni, hogy mindezt úgy kell megvalósítani, hogy a történetileg kialakult struktúrához fizikai értelemben ne nyúljunk hozzá. A cél nem az iratok átpakolása (jóvátehetetlen bűn lenne!), hanem a kutatók számára átlátható, megérthető struktúra megteremtése és közreadása.

A Vegyes iratok esetében ennek aktuális állomása a darabszintű mutató: személynév, hely- és intézménynév, tárgymutató, irattani mutató, idegenszám-mutató és a regeszta elkészítése, amelyet remélhetőleg már a közeli jövőben a kutatók rendelkezésére tudunk bocsátani.

Kéziratos prédikációs kötet a XVII. század közepéről

A XVII. századi prédikációk forrásainak kutatása a ránk maradt szövegegyesítményeknél szélesebb területet ölel fel. A nyomtatott és kéziratos prédikációk (készszövegektől vázlatokig, nyomtatványba való bejegyzésekig); útmutatók, liturgikus rendelkezések: külön vagy a pap egyéb tevékenységei között; prédikálás tanulását segítő szakirodalom (elméleti munkák); prédikálási segédkönyvek (prédikációk összeállításához); mintaprédikációk. Természetesen segíti a kutatást az eddigi szakirodalom is.

A kutatók kénytelenek megállapítani, hogy a pap által elmondott szavakat nehéz rekonstruálni, mert a ránk maradt szövegek (legyenek azok kész beszédek vagy kéziratos vázlatok) csak a mindennapi gyakorlatot szolgáló segédeszközök. Abban általában egységes a vélemény, hogy a kéziratos fogalmazványok közelebb állhatnak az elmondott beszédekhez, mint amelyek nyomtatásban megjelentek. Ma és mi is alaposabban kidolgozzuk, jobban stilizáljuk előadásainknál a nyomdába adott kéziratunkat.

1700-ig kinyomtatott magyar nyelvű prédikációs kötetek:

Telegdi Miklós (1577, 1578, 1580, 1638*), *Kopcsányi Márton* (1631), *Káldi György* (1631), *Pázmány Péter* (1636, 1695*), *Illyés András* (1690, 1692, 1696), *Landovics István* (1689).

A XVII. századból ránk maradt kéziratos prédikációs kötetek:

- *Csíksomlyói prédikációs kézirat*
(XVII. század első harmada, Csíksomlyói Ferences Könyvtár, I. 13.)
- *Csíksomlyói prédikációs kézirat*
(XVII. század első harmada, MTAK, Kézirattár, K 67.)
- *Csíksomlyói prédikációs kézirat*
(1670-es évek, két ciklus, olim: Csíksomlyó; mikrofilm, OSzK)

* A dőlt betűvel írott évszámok újrakiadást jelentenek.

- *Csíksomlyói prédikációk Stockinger Mátyástól*, 1690 körül (OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 1424.)¹
- *Prédikációk*, Pozsony, 1620-as évek (Pozsonyi Ferencesek Könyvtára, 7590. = Martin, Slovenská národná knižnica, RHKS 638.)
- *Káldi Márton SJ prédikációi*, 1620-as évek, 2 kötet (Budapest, Egyetemi Könyvtár és Gyulafehérvár, Batthyáneum.)²
- *Prédikációk*, Pozsony, 1630-es évek (Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 163.)³
- *Prédikációk*, Pozsony, 1650? (Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 162.)
- *Liptay István ecsegi plébános prédikációs gyűjteménye*, 1680-as évek (Vác, Egyházmegyei Könyvtár, 705240.)⁴
- *Bárkányi János halotti beszédeket tartalmazó kötete*, XVII. század második fele (Győr, Egyházmegyei Könyvtár, Ms. III. 4.)⁵
- *Conciones ecclesiasticae*, Nyugat-Magyarország, I–II, XVII. század harmadik negyede (OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 2754/1–2.)
- *Csete István: Sermones, I–VI.*, Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Mss. C. 141–146. és Uő, *Sacri sermones III.*, [pars aestivalis], Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms. I–150.⁶
- *Bencés (pannonhalmi) prédikációk*, 1700 körül (Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 163.)

A pap tanulmányai során elméleti és gyakorlati retorikai ismereteket szerzett, igazán jó szónokká azonban csak a folyamatos gyakorlás során vált. Felkészüléshez a segédkönyvek használatát az alábbi sorrendben javasolják

¹ A négy csíksomlyói kötetről: SZELESTEI N. László (2003), *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században – Csíksomlyói prédikációk*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 4.)

² Kolozsvárott Gábor Csilla irányításával készül Káldi Márton prédikációinak kiadása.

³ A kötetet röviden jellemeztem az MTA Irodalomtudományi Intézetében *A XVII. századi prédikálás gyakorlatáról* címmel tartott előadásomon (*Az értelmzés hatalma III.: A kora újkori kéziratok nyilvánosság működésének módszertani kihívásai és tanulságai*, 2017. márc. 29.). Az előadás megtekinthető: <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/16168/a-17-szazadi-predikalas-gyakorlatarol> (2019. jún. 30.)

⁴ SZELESTEI N. László (2018), *Liptay István prédikációi (1680-as évek – 1694 előtt) = Litterae vincimur*, szerk. BOROS István, TAKÁCS László, Budapest, Szent István Társulat. 43–55.

⁵ DOBÓ Éva Katinka (2005), *Bárkányi János halotti prédikációi*, szakdolgozat, Piliscsaba, PPKE BTK.

⁶ BALLA Lóránt (2017), *Csete István kéziratoss predikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita predikációkban*, Kolozsvár, Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó. (Doktori dolgozatok, 20.) 71–83, 84–89.

a segédkönyvek: Biblia, bibliai magyarázatok, bibliai konkordancia, florilégiumok... végül: azonos témájú prédikációk. A leggyakoribb prédikálási mód a mintául kiadott beszédek követése volt. Ezért van minden régi egyházi könyvtárban sok prédikációkat tartalmazó kiadvány. A jól prédikáló papok tolmácsolási szinten birtokolták a latin nyelvet és anyanyelvüket is. Nem jelentett számukra gondot latin szövegek alapján anyanyelven prédikálni.

A prédikáló papoknak a trienti zsinat határozatai szerint meg kellett győzniük a hallgatókat saját igazukról, aminek egyeznie kellett az egyházi tanítással. Mindez a mintakövető prédikálás irányába tolta a prédikálási gyakorlatot, ráadásul ez könnyebb megoldást jelentett, mint önálló prédikációkat írni. Nem rendkívüli tehát (és ebben a kutatók között egyetértés van) az elődök szónoklatainak közvetlen felhasználása. A szakkönyvek is hangsúlyozták, hogy a pap csak az isteni Ige szócsöve, a szentté avatott egyházatyák, egyháztanítók, továbbá a sokszor, cenzúrai engedéllyel megjelent más sikeres szónokok esetében érzékeny korokban sem állt fenn a tévtanok hirdetésének veszélye.

A XVI. századtól a segédkönyvek nagy bősége jelent meg. Már nemcsak a Biblia, bibliai konkordancia, breviáriumi homíliák, florilégiumok, egyházatyák gyűjtőkötetei voltak hozzáférhetők, hanem prédikációs mintakötetek is, hogy az egyszerűbb papoknak segítséget nyújtsanak. Pázmány Péter prédikációinak közzétételekor előszavában így fogalmazott: „a plébánosok nem egyaránt tudósok, nem is egyaránt bévesek jó könyvekkel, és így a prédikáció-csináláshoz sem egyaránt érkeznek”. A közzétett prédikációkból az előforduló témák szerint lehetett építkezni: „amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap is előhozzák, sok új prédikációt csinálhatnak”. Bátorítást jelentettek e szavak ahhoz, hogy a pap nyugodtan szólhatott a hívekhez az elődök szavaival. Szónoklattani tanulmányaik során az tanulták, hogy mindig gondosan fel kell mérniük a közönség befogadóképességét. A mintabeszédek egyszerűsítéssel, a bonyolultabb részek elhagyásával általában tanulatlan hallgatóságnak is elmondhatóvá lehetett tenni. De már a XVII. században is léteztek a prédikálói önállótlanúságot bíráló hangok, más prédikációjának az átvételét *furtum-nak*, lopásnak tulajdonították.⁷

2017-ben, az előző Scriptorium-konferencián *Liptay Istvánnak* a szakirodalmunkban eddig nem tárgyalt kéziratos prédikációi közül olyant mutatott be, amely művészi módon tolmácsolta *Alessandro Calamato* nyomtatott latin prédikációját. 2018-ban Kolozsvárott egy 1620-as évekből ránk maradt kéziratos prédikációs gyűjtemény forrásai közt *Guillelmus Pepin* és

⁷ Például az Budapesti Egyetemi Könyvtár A 160. jelzetű, az 1630-as években Pozsonyban és Nagyszombatban elmondott beszédeinek némelyike mellé egy XVII. századi kéz „furtum ex Kaldi”, „furtum ex Kopcsany” megjegyzést írta. SZELESTEI 2003:17 (1. sz. j.)

mások latin beszédgyűjteményeinek, valamint *Pázmány Péter* és *Vörösmarti Mihály* magyar nyelvű vitairatainak a felhasználásáról számoltam be.⁸ Most a Budapesti Egyetemi Könyvtár A 162. jelzetű prédikációs kötetének forrásait nyomozom.

A negyedrészt alakú, 94 főlíó terjedelmű kötet elejére egy kéz feljegyezte, hogy a kötetet 1650-ben Pozsonyban vásárolta.⁹ (A kötet, vagy annak egy része, 1650-előtt íródott.)

26 prédikáció, ezek közül csak egy a latin, amelyet Szent László napján mondott el a beszéd összeállítója (ff. 23–24). A szent király ünnepére szánt beszéd perikopa-magyarázat az ünnepen olvasni szokott evangéliumi részlethez: „Sint lumbi vestri procincti...”. (Luk. 12.) Szent Lászlóról e vázlatban említés sem történik. A beszéd végén álló feljegyzés szerint Dénesden (somorjai járásban) hangzott el: „Fuit dilatata in Dienesd in Festo S. Ladislai Regis et Confessoris. Infelicissima mihi illa dies.” Bizonyára a korban szokásos módon, a prédikáció végén szólt a szónok Szent László személyéről.

Tizenegy esetben tudtam kimutatni, hogy a kézirat összeállítója közvetlenül Pázmány Péter prédikációs kötetéből építkezett.

Van olyan vázlat, ahol a mintaszöveg pontos másolásáról van szó, még a kisebb átalakítás is ritka. (Áldozócsütörtökre, f. 5.)¹⁰ Más esetben Pázmány lineáris követése sok kihagyással valósul meg, a változtatás egyébként minimális. (Úrnapi beszéd, ff. 6–10v.)¹¹ A kéziratban újabb úrnapi beszéd következik a „Homo quidam fecit coenam magnam et vocavit multos...” (Luc. 14.) textusra (ff. 13–16v). Jó fogalmazású, az ószövegségi vendégségekről szól, mintáját sem magyarul, sem latinul nem találtam meg, de beleépül Pázmány Péter mennyei boldogságról írt beszédének propositióig szóló része is.¹²

A Péter-Pál-napi beszéd ugyancsak Pázmány prédikációjának meghúzásával került a kötetbe (ff. 25–28).¹³ Ugyanígy a Pünkösöd után 4. vasárnapi beszéd (ff. 34–36).¹⁴

Pünkösöd után 5. vasárnap Pázmány első beszédében *A gyilkosságról és haragrul* szólt: külön kiemelve a margón a második rész kezdetét (*Ira*). A kézirat ugyanezen vasárnapra *De ira* címmel ellátott beszédet tartalmaz,

⁸ *Prédikálás Pozsonyban az 1620-as években (Szószék és hitvita Pázmány Péter környezetében)*. = *A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)*. (Tudományos konferencia, Kolozsvár, 2018. május 3–5.).

⁹ „Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quinquagesimo emi Posonii”.

¹⁰ Vö. PÁZMÁNY Péter (1903–1905), *Összes munkái, VI–VII. kötet*, sajtó alá rend. KANYORSZKY György, Budapest, 1903–1905. (VII, 41–41.)

¹¹ Uo. 121–131.

¹² Uo. 137–138.

¹³ Uo. 752–757.

¹⁴ Uo. 180–185.

amely Pázmány beszédének második részéből kivonatolt szöveg. Az incipit az alábbi módon alakította át Pázmány szavait:

Pázmány	Kézirat
Nemcsak a gyilkosságot tiltotta Isten, hanem a haragot is, melyből (egyéb gonoszságok között) sokszor emberhalál következik. A harag nem egyéb...	Nemcsak a gyilkosságot több cégéres vétkekkel egyetemben tiltotta Isten, hanem a haragot is, melyből sokszor emberhalál következik. A harag nem egyéb...

Az elhagyásokban a beszédére készülő másoló, miként általában szokásos volt, mellőzte az auktoritásokat (ezeket a kinyomtatott beszédek legtöbbször latinul is tartalmazzák), csökkenti Pázmány érveinek számát is, a beszéd lineáris menetén azonban nem változtat (ff. 37–41).¹⁵

A Pütkösd utáni 6. vasárnapi beszéd szintén Pázmányból építkezik (ff. 41v–47).¹⁶ Ugyancsak forrása volt a Mária Magdolnáról szóló Pütkösd utáni 6. vasárnapi, Pázmánynál ritkán előforduló polemizáló beszéd is (ff. 47v–54v).¹⁷

Érdekes megfigyelést tehetünk a Pütkösd utáni 13. vasárnapi beszéd olvasása közben. A textus a bélpoklosok meggyógyítása. Pázmány erre a napra közölt beszédében említi, hogy „Más üdőben a mái evangéliomot fejtegetvén, nemcsak arrul szólottam, kicsodák az Istentül küldött igaz papok, kiket tartozunk hallgatni: hanem arrul is, mely nagy igazsággal kell a gyónásban lelki betegségünket kimutatnunk a pap előtt...”¹⁸ Könnyen vissza-kereshető, hogy a „más alkalom” a Nagyböjt III. vasárnapi ördögűzés textusához kapcsolódó II. beszéd, amely a penitenciatartásról szól. Kéziratok kötetünk egyik Pütkösd után 13. vasárnapra készített prédikációja Pázmány böjti beszédét használta (ff. 76–79).¹⁹

Szent István király ünnepén (*In festo S. Stephani regis*, ff. 69v–73) szintén Pázmány egy vasárnapi, mégpedig a Vízkereszt utáni 6. vasárnapra kiadott I. prédikációja volt kéziratunk mintája.²⁰ A kéziratok beszéd itt is a nyomtatott minta lineáris rendjében, annak meghúzásával jött létre. Apróbb szövegváltoztatás legfeljebb a kihagyott részek utáni összeillesztéskor akad. Tartalmi alapon történhetett a mintaválasztás, Szent István legendabeli tulajdonságai összevethetőek a Pázmány által már a beszéd címében

¹⁵ Uo. 195–215.

¹⁶ Uo. 232–248.

¹⁷ Uo. 741–750.

¹⁸ Uo. 400.

¹⁹ PÁZMÁNY 1903–1905:VI, 542–544.

²⁰ Uo. 394–416.

megfogalmazott mondandóval (*A tekéletes jóságnak és a jámborságnak méltóságáról*). A kéziratban az átvétel a propositióval kezdődik. Előtte Szent István magasztalását olvashatjuk. A panelekből összeállított dicséret esetleg a leíró önálló munkája, költői fogalmazás.

„Stephanus plenus gratia et virtute.

A sok nyomorúságok és inségek alá vettetett szerelmes hazánknek első királyában, Szent Istvánban, az isteni malaszt és jóságok úgy fénlettek életének minden napjaiban, mint a gyűrűben a drága gyémánt, mint a kerek kék égen a fényeskedő szép nap, mint csendes éjszakán a szikrázó csillagok, mint setét éjszaka a világoskodó lámpás. Azért méltán azt mondhatjuk felőle és azon szókkal dicsírhetjük, melyekkel régente dicsérte Dávid királt egy ékesen szóló bölcs asszony: Uram, bizony olyan vagy te, mint az Isten angyala, és okát adja, miért olyan, mint az Isten angyala, quia nec benedictione nec maledictione movetur etc. Azt is igazán mondhatjuk róla, amit Szent Jób írva hagyott: Oculus fui coeco, pes claudio etc. szeme voltam a vakoknak, lába a sántának etc. A pogányságban megáltalkodott magyar nemzetnek szeme voltam, medőn az igazságnak ismerésére hoztam. Lábok voltam, medőn elfogult akarattjokat, gonoszra lépő lábaikat megbékóztam, hogy kívánságok szerint ne járjanak. Ezeken kívül minden jóságos cselekedeteknek szép és jó illatja virági őbenne volt, hűtnek, reménségnek, szeretetnek, alázatosságnak, békesség tőrésnek, tiszta életnek, isteni szeretetnek nap után forgó sárga virágja, az állhatatosságnak puspánja etc., amint életének históriájából világosan kitetszik; egyszóval mindenféle jóságoknak eleven tüköre volt Szent István. Mivel azért nemcsak én, hanem énvélem csaknem mindnyájan tudjuk Szent Istvánnak szent életét és históriáját, én is e jelen való órában elmúlatom históriáját, hanem mivel őbenne mind jóságok feltaláltatnak, csak a jóságról szólok, és minek utána megmagyarázom micsoda a virtus, jóság, vagy tekéletes jámborság, rend szerént megmutatom hogy csak a jóság és jámborság az ember java, gazdagsága, nemessége, világi boldogsága; kérlek a dolognak nagy voltához alkalmaztassátok elméteket.”

A Budapesti Egyetemi Könyvtár A 162. jelzetű kéziratának készítésekor kéznél volt Pázmány Péter nemrég (1636-ban) megjelent beszédeit tartalmazó kötet,²¹ „prédikáció-csinálás”-kor Pázmány Péter óhajának megfelelően járt el a beszédek leírója. Pázmány kötetének ilyen korai mintakövetésére eddig nem ismertünk példát.

²¹ PÁZMÁNY Péter (1636), *Vasárnapokra és egynehány ünnepekre... prédikációk*, Pozsony. (RMNy 1659)

SZILÁGYI CSABA

Szántó (Arator) István: *Historia anni Jubilaei 1575* [...] című munkája

Két forrásközlés*

A szerző és műve

Szántó (latinul: Arator) István jezsuita szerzetes a hitújítás korának fontos és ismert szereplője. 1540 táján született a dunántúli Devecseren. 1560-ban került Rómába, a Collegium Germanicumba, s a következő évben belépett a jezsuita rendbe. Az 1575-ös jubileumi évben, Rómában magyar gyóntatóként dolgozott. Kezdeményezője volt az Örök Városban a Collegium Hungaricum alapításának.¹ Ezután Erdélybe került, ahol Kolozsvárott, majd a partiumi Váradon hatalmas energiával prédikált, és gyakran hitvitákat folytatott a protestánsokkal. Az 1588 decemberében tartott megyesi országgyűlés kitiltotta a jezsuitákat Erdélyből, ezután Bécsben élt (1591–1601).² Életművének fontos része a Biblia magyarra fordítása³ és a Korán cáfolata.⁴ Olmützben halt meg 1612-ben. Szántó szenvedélyes és fáradhatatlan jezsuita író, szónok, hittérítő volt. Tevékenysége és munkássága előkészítette a XVII. századi katolikus megújulást. Méltán tarthatjuk Pázmány Péter szellemi elődjének is, noha a két jezsuita személyisége között jelentős különbségek voltak.

* A két forrást korábban különböző helyeken már közöltem (lásd a jegyzetekben). Most egybeszerkesztve közlöm, néhány pontosítással, kiegészítéssel. Szeretném, ha a kutatók széles körben ismernék ezeket a forrásokat!

¹ Életét, munkásságát lásd: SZITTYAY Dénes (1994), Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (Essays in Church History in Hungary)*. Regnum. 6, 5–33.; Charles O'NEILL, Joaquín DOMÍNGUEZ (directores) (2001), *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús, Bibliográfico-Temático*. I–IV. Roma–Madrid, Institutum Historicum S.I. – Universidad Pontificia Comillas. 3678.

² Szántó erdélyi működéséről lásd: SZILÁGYI Csaba (2002), Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588), *Történelmi Szemle* XLIV, 3–4. 255–292.

³ SZILÁGYI Csaba (2007), „A két jezsuita” bibliafordító: Káldi György és Szántó (Arator) István. In MACZÁK Ibolya (szerk.) (2007), *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Piliscsaba. (Pázmány Irodalmi Műhely. 7.) 300–304.

⁴ A munka megjelent nyomtatásban: LÁZÁR István Dávid (s. a. r.) (1990), *Confutatio Alcorani*, 1611. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27.) Szeged.

Szántó Rómában aktívan részt vett az Erdélyi Misszió (*Missio Transylvanica*) szervezésében.⁵ Báthory Istvánt lengyel királlyá történő megválasztása (1575) után levélben köszöntötte.⁶

Szántó tehát 1574 végén azért került Rómába, hogy az 1575-ös jubileumi szentévből magyar gyóntatóként a zarándokok rendelkezésére álljon. Erről a nagy egyházi eseményről részletes beszámolót írt, amelynek címe: *Historia anni Jubilaei 1575 [...], cui pro exactiori historiae cognitione, praemittitur tractatus de peregrinationibus ad loca sacra, et de antiquitate indulgentiarum, atque anni jubilaei.*⁷ Szittyay Dénes e munkával kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „Rómában Szántó egy másik művet is írt, amely a szentévből kapcsolatban annak ünnepeiről szólt, de egyben történelmi vonatkozásokat is tartalmazott mindazokra vonatkozólag, akik Magyarországból ez alkalommal az örökvárost felkeresték. Szántó e kéziratát 1598-ban újra átdolgozta és a gráci rendház cenzorainak megküldte. De ezek nyolc hónap múltával adták ki kezükből, s csak akkor küldhette Rómába kiadás végett. A munka azonban, részben terjedelmes volta miatt, nem nyerte meg a római páterek tetszését, másrészt ekkor már készülöben volt Bellarmin hasonló tárgyú értekezése, s így az sem láthatott napvilágot.⁸ Minthogy a jezsuiták levéltárát 1870-ben az olasz állam nagyrészt lefoglalta, és az állami Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele gyűjteményében helyezte el, erős a reményem, hogy Szántónak a jubileumról írott munkája valamelyik szerencsés kezű magyar kutató révén közismertté fog válni, mert a jezsuita rend levéltárának ama részében, amelyet akkor megmentettek, nincs meg.”⁹ A kézirat nem vészett el, Spanyolországban, Alcalá de Henaresben található. Joggal tehetjük fel a kérdést: mikor és milyen módon került Spanyolországba Szántó kézírata? Az Alcalá de Henaresben található Szántó-munkával kapcsolatban – levélben – érdeklődtem az ottani levéltárrostól. José Torres García SJ a következőket közölte: „Nem tudjuk, hogy milyen úton-módon került levéltárunkba Szántó jubileumról írt kézírata. Amikor III. Károly király Spanyolországból és minden gyarmatáról elűzte

⁵ SZILÁGYI CSABA (2006), *Szántó (Arator) István mint a Missio Transylvanica szervezője*. In SZILÁGYI Csaba (2006) szerk. *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, Piliscsaba. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 2.) 131–141.

⁶ Ladislaus LUKÁCS (ed.) (1969), *Monumenta Antiquae Hungariae*, I. (=MAH I). Roma (Monumenta Historica Societatis Iesu 101.) 562–602. Báthory lengyel királlyá történő megválasztásáról lásd: HORN Ildikó (2009), *Hit és hatalom*. Budapest, Balassi Kiadó. 127–128.

⁷ *Historia anni Jubilaei ...* (=HAJ) lelőhelye: Alcalá de Henares, Spanyolország, Arch. Prov. Tolet. S.I. Ms. 23. A kéziratról lásd: SZILÁGYI Csaba (2001), Szántó Arator István *Historia anni Jubilaei 1575 [...]* című munkájának ismertetése. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*. 3–4. 19–45.

⁸ Vö. Ladislaus LUKÁCS (ed.) (1987), *Monumenta Antiquae Hungariae*. IV. (=MAH IV.) Roma (Monumenta Historica Societatis Iesu 131.) 390.

⁹ SZITTYAY 1994:16. Szittyay mondatait szöveghűen idéztem!

a jezsuitákat (1767), az összes javaikat birtokba vette: házaikat, könyvtárait, személyes irataikat, képeiket stb. Egészen 1814–1815-ig mindezeket a királyi hivatalban őrizték. Amikor 1820-ban ismét elnyomták a jezsuitákat Spanyolországban, a »Creditum Publicum« magához vette az összes dokumentumot, amelyeket szétszítottak a különféle minisztériumok között. Széthordásuk az 1868-as forradalom után kezdődött meg. A jezsuitákra vonatkozó különféle dokumentumok számos aktacsomóját olcsón eladták, mint semmit nem érő dolgokat, amelyek arra jók, hogy elégecsék például valamelyik pékség kemencéjében. Az aktákat Don Francisco Javier Bravo, a jezsuiták nagy barátja kezdte felvásárolni. Személyes erőfeszítésének köszönhetően képes volt visszaszerezni mintegy 60 000 dokumentumot, amelyeket átadott a Társaságnak. Levéltárunk bizonyos dokumentumait egyes jezsuita atyák vásárolták antikváriumokban, ez ilyenkor a dokumentum címlapján bejegyzésre kerül. Szinte egy dokumentumról sem tudjuk, hogyan került levéltárunkba. Páter Puyal, aki a XIX. században két alkalommal volt tartományi rendfőnök, nagy erőfeszítéseket tett számos dokumentum visszaszerzésére, ezek most levéltárunkban találhatóak.”¹⁰ Páter Torres és Szittyay közlésében egyértelmű, hogy a XIX. század második felében mind Itáliában, mind Hispániában – a kialakult politikai helyzet miatt – jelentős jezsuita dokumentumok tűntek el. Ha elfogadom Szittyay megállapítását, miszerint 1870-ben a lefoglalt jezsuita iratok között lehetett Szántó munkája, akkor P. Torres közléséből joggal következtethetünk arra, hogy valamelyik jezsuita találhatott rá és vitte magával a Toledói Provinciába.

A kézirat Spanyolországba kerülésének kutatása során Alfonso Carrillo jezsuita atya neve is számításba jöhet, akiről elképzelhető, hogy ő vitte Alcalá de Henaresbe Szántó munkáját. Erre a feltevésre Szilas László munkáját olvasva jutottam.¹¹ Carrillo spanyol születésű volt, aki 1591 és 1599 kö-

¹⁰ „Nescimus quomodo pervenerit ad nostrum Archivum Manuscriptum illud De Iubileo, P. Aratoris. Cum Rex Carolus III Societatem Iesu expulsit Hispania (1767), et omnibus suis Dominiis, potitus est omnibus bonis eius: domibus, bibliothecis, documentis personalibus, picturis, etc. Usque ad 1814–15, servabantur omnia haec sub administratione regia. Cum anno 1820 de novo suppressa est Societas in Hispania, »Creditum Publicum« assumpsit omnia documenta, quae distributae sunt inter diversa Ministeria. Post revolutionem anni 1868, inceperunt dispergi. Multi fasciculi variae documentacionis super Societate venumdati sunt parvo pretio, ut res nullius momenti, aptae ad arandum v. gr. in fornace cuiuslibet pistrini. D. Franciscus Xaverius Bravo, magnus amicus Societatis, incipit emere documenta illa. Suo proprio nixu potuit recuperare saltem sexaginta millia, quae Societati tradidit. Quaedam documenta nostri Archivi empta sunt ab aliquibus Patribus Jesuitis »in tabernis librariis ubi venumdabantur libri antiqui«, et sic constat in fronte documenti. De fere omnibus documentis ignoramus quomodo apparuerint in nostro Archivo. Pater Puyal, qui Superior Provincialis fuit in duabus occasionibus saeculi XIX, curavit magna vi recuperare multa documenta quae nunc inveniuntur in nostro Archivo.” A levél eredetije a birtokomban van.

¹¹ SZILAS László (2001), *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Budapest, ME-TEM-könyvek. 34.

zött Erdélyben Báthory Zsigmond környezetében egyrészt egyházpolitikus volt, másrészt diplomáciai szolgálatot is ellátott. A szerzetes 1553 novemberében született Alcalá de Henaresben, 1571-ben lépett be a jezsuita rendbe. 1589-ben Bécsben találjuk az osztrák provinciális helyetteseként. Carrillót 1590 karácsonyán nevezte ki Aquaviva generalis az erdélyi misszió újjászervezőjévé. Erdélyi küldetésének végeztével 1600-tól 1608-ig az osztrák provincia vezetője volt. 1608 tavaszán tért vissza Spanyolországba, ott az alcalái kollégium rektora volt. A rövid életrajzi adatok alapján a következő biztos lehet: Carrillo Szántót személyesen ismerte. Véleményem szerint Carrillóra mint osztrák provinciálisra bízhatta Szántó a *Historia anni Jubilaeit*, hogy vigye magával Spanyolországba, s ott őrizze meg. Az egyik lehetséges variáció szerint így került Alcalába. Ezt egyértelműen bizonyítani nem lehet, viszont Carrillo az egyetlen olyan személy, aki az osztrák provinciában is, és Alcalá de Henaresben is tevékenykedett. Rajta kívül kinek kerülhetett volna a látószögébe az említett kézirat, s ki vitte volna Alcalába? Amíg erre a kérdésre nem tudunk megnyugtató választ adni, addig feltételezhetjük, hogy Alfonso Carrillo révén került a kézirat Spanyolországba.

Tekintettel arra, hogy Szántó *Historia anni Jubilaei 1575 [...]* című munkája nem került még kiadásra, ismertetem a kézirat tartalmát, felépítését. A munka címlapján az Ingolstadt és Dillingen városnevek olvashatók, mert Szántó először e városok valamelyikében akarta megjelentetni munkáját.¹² Ennek ellenére a kézirat nem jelent meg nyomtatásban, valószínűleg azért, mert egyrészt Bellarminónak ekkor készült el a búcsúkról írott munkája,¹³ másrészt pedig P. Rafael Riera SJ még XIII. Gergely pápa megbízásából latinul megírta az 1575-ös szentév történetét, amelyet később több nyelvre lefordítottak. P. Riera munkáját, amely tartalmában és formájában hasonlított Szántóéhoz, P. Schrenck 1599-ben fordította németre.¹⁴ Szántó munkája a következő részekből áll: Szántó az első részben a zarándoklat ó- és újszövetségi eredetéről, majd néhány egyháztanító ez ügyben kifejtett nézeteiről szól (8–64. ff.). A második rész a búcsúkkal foglalkozik (65–126. ff.), majd ezt követi a legértékesebb rész, azaz a szentév eseményeinek napló formában történő ismertetése 1574 karácsonyától, a Szent Kapu megnyitásától egészen 1575 karácsonyáig, a Szent Kapu bezárásáig (127–199. ff.). A mellékletben (*Appendix*) a szerző a szentév alatt történt rablásokat tárgyalja (200–203. ff.). E fejezet végén két cenzor, Johannes Klein és Johannes Mollensis aláírása látható (203. f.). A befejező részben egy zarándok beszélget egy római polgárral Róma város eredetéről, vallási életéről és a pápáról

¹² Josef WICKI (1975), Das Heilige Jahr 1575 in den Zeitgenössischen Berichten der Jesuiten. *Archivum Historiae Pontificiae*. Roma, 13. 295.

¹³ MAH IV. 390.

¹⁴ WICKI 1975:167., 296.

(204–220. ff.). A kézirat végén Szántó *carmenje* olvasható, amelyet a zarándokok számára írt (221. f.). A kézirat elején található a Ferdinánd főherceghez¹⁵ 1598-ban írott ún. *ajánlólevél*, amelyben Szántó a *Historia anni Jubilaei 1575* [...] c. munkáját a stájerországi kormányzó figyelmébe ajánlja. E két utóbbi kézirrattal foglalkozom részletesen, illetve a mellékletben teljes egészében közlöm azokat.

*A Ferdinánd főherceghez írt levél*¹⁶

Tekintettel arra, hogy Szántó munkája elejére átmásolta a korábban Ferdinándnak megírt és elküldött levelét, ezért hiányzik a címzés és a dátum, csak a „Princeps” megszólítással találkozhatunk. Így adódik a kérdés: Vajon Ferdinánd főherceg-e a tényleges címzett? Az ajánlólevél egyik mondatában olvashatjuk a következőket: „Továbbá a magam és a grazi kollégium nevében szerencsét kívánok Fenségednek, és hálát adok, hogy az Akadémiát igen bölcs és vallásos atyád létrehozta és megalapította [...]”¹⁷ Ferdinánd apja II. Károly (1540–1590) Belső-Ausztria főhercege volt, aki 1572-ben Grazba hívta a jezsuitákat, s egy gimnáziumot adományozott nekik, 1585-ben pedig megalapította a grazi egyetemet.¹⁸ Tehát a szövegösszefüggésből egyértelműen megállapítható, hogy a címzett II. Károly fia, Ferdinánd főherceg. Ezt erősíti meg Szántónak egy másik levele is, amelyet Aquaviva generálisnak küldött 1598. december 23-án Bécsből Rómába, és amelyben a kiadásra váró *Historia anni Jubilaei 1575* [...] című munkájáról számolt be. Ezzel kapcsolatban a következőt írta: „A könyv elején ajánlólevelet küldtem Stájerország Fejedelmének, ennek a levélnek a vége megváltoztatható, és valamelyik kardinálisnak elküldhető, akinek Tiszteletdőség jónak látja.”¹⁹ Az elmondottakból tehát egyértelműen kiderül, hogy Szántó 1598-ban a jubileumi évről szóló munkáját Ferdinánd főhercegnek ajánlotta.

Miért éppen Ferdinánd főhercegnek ajánlotta Szántó a szentévről készült munkáját? A kérdés megválaszolásához szükséges Ferdinánd életútját fel-

¹⁵ Ferdinánd (1578–1637) főherceg Belső-Ausztria kormányzója, aki 1596-ban vette át a három hercegség (Stájerország, Karintia és Krajna) és két grófság kormányzását. II. Ferdinándként magyar király volt 1619 és 1637 között.

¹⁶ HAJ 1–7.

¹⁷ HAJ 6. f. „Postremo ut et nomine meo, et collegii Grecensis Serenitatis tuae congratularer, et gratias agerem, quod Academiam a prudentissimo et pientissimo parente vestro erectam et fundatam, [...]”

¹⁸ Brigitte HAMANN (szerk.) (1990), *Habsburg Lexikon*, Budapest, Új Génius. 200–203.

¹⁹ MAH IV. 367. „In principio libri praemisi epistolam dedicatariam ad Principem Styriae, quae si paulum circa finem immutetur, poterit accommodari alicui cardinalium V. R. ac. placuerit.”

vázolni az 1600-as évekig. Ferdinánd II. Károly és Wittelsbach Mária bajor hercegnő fiaként 1578. július 9-én született Grazban. II. Ferdinánd néven császárként és magyar királyként halt meg 1637. február 15-én. Ferdinánd kora ifjúságától kezdve szigorú katolikus nevelést kapott. 1586-ban ő volt az első személy, aki beiratkozott az akkor alapított grazi egyetemre. Műveltsége alapjait azonban 1590-től az ingolstadti jezsuita egyetemen szerezte meg. Élete végéig a jezsuiták hű barátja maradt, közülük választotta gyónatatóit is. Apja halálakor Ferdinánd még kiskorú volt, így 1590-ben Grazban gyámkormány alakult, amely az ügyeket vitte. 18 éves korában nyilvánították nagykorúvá, ettől kezdve (1596) egyedül kormányozta Belső-Ausztriát.²⁰ A protestánsok már jezsuita neveltetése miatt is bizalmatlanok voltak iránta. Joggal. A következő kijelentést tette: „Inkább pusztaságban uralkodom, mint eretnekek felett, inkább akarom, hogy farkasok, rókák és egyéb vadak lakják az országot, mint hitetlenek”.²¹ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a rendek, főleg a jórészt protestánsokból álló nemesség, amely a belső-ausztriai tartományokban igen erős volt, nem tette könnyűvé Ferdinánd számára céljai megvalósítását. A lutheri reformáció, minthogy az 1578-as brucki nyilatkozat (libellus) széles körű vallásszabadságot adott, mélyen gyökeret vert nemcsak a nemesség, hanem a városi polgárság, sőt a falusi jobbágyság körében is. A protestánsokkal az első erőpróbara 1596-ban került sor a grazi hűbéri eskütétel alkalmával: Ferdinánd nem engedett a rendek követelésének, mégis megkapta hűbéri esküjüket.²² 1597-ben július 1-jén vonult be Grazba,²³ és utána 1598 nyaráig viszonylag nyugodtan élhettek a protestánsok, mert Ferdinánd hosszabb itáliai útra ment. Ellátogatott Loretóba, a Mária-zarándokhelyre, valamint Velencébe, Rómába – ahol találkozott a pápával is – és Firenzébe. 1598 nyarán hazatérve elhatározta, hogy helyreállítja az egységes vallásgyakorlatot.²⁴ A főherceg Georg Stobäus lavanti püspököt, Belső-Ausztria helytartóját bízta meg a „vallásreform” (így nevezte a főherceg környezete az ellenreformációt) tervének kidolgozásával. A megvalósítás fő munkatársa a seckau püspök, Martin Brenner volt. Stobäus inkább a politikai, Brenner pedig a vallási részt irányította. Stobäus 1598. augusztus 20-án kelt levele rögzíti a stájerországi ellenreformáció módszereit. Ebben a levélben a püspök leszögezi, hogy az uralkodónak joga van szabályozni az alattvalók vallási életét. A tartományok és a városok vezető állásaira csak katolikusokat nevezzen ki, a protes-

²⁰ HAMANN 1990:95–99.

²¹ BITSKEY István (1986), *Pázmány Péter*. Budapest, Gondolat Kiadó. 138.

²² HAMANN 1990:96.

²³ KASTNER Jenő (1935), Pázmány Péter grazi éve. *Katolikus Szemle*. 50. 99.

²⁴ ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter az írásokat vál. (1983), *Pázmány Péter: Válogatás műveiből*. Budapest, Szent István Társulat. 23.

tánsoknak ne adományozzon nemességet, parancsolja meg, hogy mindenki írásban jelentse ki a katolikus hithez térését, és utasítsa ki a protestánsokat.²⁵ Időközben Hans Schmidt protestáns könyvnyomtató egy pápát gúnyoló képet akasztott ki a kirakatába. Erre válaszként 1598. szeptember 15-én a nyomdát betiltották, a kiadványok terjesztését megakadályozták. Tiltakozásként szeptember 28-án 19 protestáns elhagyta a várost.²⁶

Ferdinánd uralkodói módszere az ellenreformáció területén, úgy látszik, szimpatikus volt Szántó számára, s ezért ajánlja a *Historia anni Jubilaei* című munkáját az uralkodónak. Elgondolkoztató, hogy a hatvanadik éve felé közeledő jezsuita szerzetes változatlanul a harcias ellenreformációnak volt a híve. Pedig Erdélyben megtanulhatta, hogy az ilyen jellegű magatartás nem vezethet jóra.²⁷ Mások voltak az ellenreformáció lehetőségei Belső-Ausztriában, és mások Erdélyben, illetve Magyarországon. Példa erre Pázmány Péter, aki 1597-ben érkezett először Grazba, és ott három éven át tanítván, egyértelműen elhatárolódott ettől a módszertől, noha személyes jó kapcsolat alakult ki közte és Ferdinánd főherceg között. Pázmány nem volt híve az erőszaknak. A magyar viszonyok között nem tartotta megengedhetőnek az osztrák tartományokban alkalmazott módszereket, egyháza belső újjászervezésével kívánt eredményeket elérni, nem pedig rendeletekkel.²⁸ Amikor Ferdinánd 1618-ban elnyerte a cseh és a magyar koronát, majd 1619-ben a német-római császári címet, joggal látta benne Pázmány a katolicizmus támogatóját. Pázmány akkor már esztergomi érsekként változatlanul jó barátja volt az uralkodónak, a célokkal ekkor is egyetértett, de a módszerekkel nem. Szántó heves protestánsellenessége miatt sohasem lett volna képes Pázmányhoz hasonló magatartást tanúsítani. Példa erre erdélyi működése.

Mikor írta Szántó Ferdinánd főherceghez levelét? Mint láttuk a stájerországi erőszakos ellenreformáció csak az 1598-as év második felében kezdődött el. Véleményem szerint Szántó a Grazból visszaküldött és az újabb cenzúrázásra Rómába küldendő könyvének²⁹ az elejéhez írta az ajánlást. Így 1598 szeptembere és decembere között kellett a levélnek keletkeznie. Ezt bizonyítja a levél befejező részében található „perge” ige (folytasd, járj azon az úton!) is, amely már egy megkezdett tevékenység, azaz az ellenreformáció folytatására szólít fel: „Vallásos lelkülettel járj azon az úton, hogy az eretnekséget felszámold, az ősi vallást tartományodban állítsd vissza,

²⁵ KASTNER 1935:9.

²⁶ KASTNER 1935:9.

²⁷ Vö. SZILÁGYI Csaba (1999), „Domine Pater Stephane.” Szántó Arator István váradi hitvitái. In KÓSA László (szerk.) (1999), *Fiatál egyháztörténések kollokviuma*. Budapest, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék Kiadványai. 9–19.

²⁸ BITSKEY 1986:138.

²⁹ MAH IV. 366–367.

a katolikus hitet a neked alávetett országokban és városokban plántáld, Krisztus segítse vállalkozásaidat, és az igazság ellenségeit előtted alázza meg.”³⁰ Mivel az 1598-as év második felében ténylegesen elkezdődött az ellenreformáció Belső-Ausztriában, a levél is ekkor keletkezhetett.

Még egy fontos dolgot kell kiemelni: Szántó nem ismerte személyesen Ferdinándot. Szántó következő közlésével tudom ezt bizonyítani: „Ily módon Isten hatalmas munkáját a rómaiak és a zarándokok között láthattam, és sok mindent hallottam az elmúlt 1575-ös jubileumi évben, mert [a szentév] elejétől végéig Rómában voltam (ugyanis a Szent Péter[-bazilika] gyóntatói között egyedül én voltam a magyarok számára [a gyóntató]).”³¹ Számomra ezek a sorok felérnek egy bemutatkozással. Ugyanis ha személyes, állandó kapcsolat alakult volna ki Szántó és Ferdinánd között, akkor nem lett volna szüksége Szántónak arra, hogy emlékeztesse a főherceget korábbi tevékenységére.

A levélből most azt a rész emelem ki, amelyben Szántó összefoglalta a szent helyekre történő zarándoklatok céljait: „Mily nagyobb dicséretre és ajánlásra méltónak kell tartani azokat, akik Isten iránti igaz jámborság, az égi és az isteni filozófia, az igazi erények megszerzése, a legjobb [és] legnagyobb Isten kegyelmének és barátságának elnyerése miatt hosszú útra vállalkoznak. Templomokhoz és Istennek szentelt szent helyekhez mennek, és azokon a helyeken szentek ereklyéit tisztelik, hogy kétségkívül azok könyörgése által saját vétkeiknek bocsánatát Istentől elnyerjék, hogy a katolikus hitben a mártírok példája által megerősödjenek, az örök javak reményére indíttassanak, Isten és a felebarát szeretetére gyulladjanak, továbbá hogy az igazi okosságban, igazságosságban, lelki erősségben, mértékletességben tökéletesedjenek,³² és fáradságos türelem által a lélek szilárd alázatosságában és felajánlásában növekedjenek. Ezért végül minden vétektől megtisztulva az igazak az égben a megígért jutalmakat elnyerik. Ez a legfőbb és igazi bölcsesség, nem az a világi, amely kevélyé tesz, és amelyet Isten balgává tett. Az igazi bölcsesség az, hogy megismerjük az igaz Istent és féljük őt. Ugyanis a bölcsesség kezdete az Úr félelme; továbbá a megismert Istent igaz vallásossággal, hittel, reménnyel és szeretettel tiszteljük, parancsait megtartsuk, minden vétket, mint a lélek pusztítóját elkerülünk és visszautasítunk, valóban serényen és szorgalmasan megőrizzük a lélek tisztaságát és az élet feddhetetlenségét egészen az élet végső határáig. Ezért

³⁰ HAJ 7. f. „Perge animose haereses evellere, et avitam religionem in tuam provinciam reducere, et catholicam fidem in civitatibus et oppidis tibi subiectis plantare, aderit Christus coeptis tuis et inimicos veritatis coram te humiliabit.”

³¹ HAJ 5. f. „Huiusmodi magnalia Dei opera in Romanis et peregrinis cum plurima ego vidissem et audivissem praecedenti anno Jubileo 1575, et a principio usque ad finem praesens fuissem in urbe (eram enim unus ex poenitentiariis Sancti Petri pro natione Ungarica) [...]”

³² A négy sarkalatos erény.

mondja prófétája által a világmindenség Alkotója: »Ne a bölcsességével dicsekedjék a bölcs, s ne az erejével az erős, és a gazdag se gazdagságával dicsekedjék, hanem aki dicsekedni akar, azzal dicsekedjék, hogy van benne értő lélek és ismer engem, mert én vagyok az Úr, és én kegyelemben, igazságban és hűségben kormányzom a földet; ezekben lelem kedvemet – mondja az Úr.« És másik helyen a Megváltó ezt mondja: »Az örök élet az, hogy megismerjenek téged, igaz Istent, és akit küldtél, Jézus Krisztust.« És másik helyen a bölcs így szól: »Féld az Istent, és tartsd meg a parancsait! Mert ez az egész ember.« Ezután az előbb említett erények megszerzésére, alig lehet elmondani, hogy a szent helyek meglátogatása mennyi segítséget jelent. Ugyanis amikor a zarándokok megtekintik azokat a helyeket, ahol a mártírok Krisztus nevéért és a katolikus hit megvallása miatt rettenetes büntetéseket szenvedtek, miközben azoknak a csontjait és holttestét, amely a Szentlélek eszköze és temploma volt, vallásosan csókolgatják, a hitben csodálatos módon megerősödnek, és az igazság megvédésének érdekében hasonló dolgokra erősen bátorítást nyernek. Azért pedig, hogy bűneik bocsánatát elnyerjék, hosszú és veszélyes utakat vállalnak. Egyszerre gyakorolják a lelki állhatatosságot a nehéz helyzetekben, a türelmet, az alázatosságot és a szeretetet Isten és a szentek iránt, akikért az utak különféle nehézségeit vállalják. Ezenkívül gyakorolják az igazságosságot is, ami által önmagukat megítélik, és botlásaikért törekszenek Istent kiengesztelni testük megfélemezésével, és engedelmessé tételével megtisztítván lelküket a bűn minden szennyétől az önkéntes bűnbánat és a szentáldozás vétele által. Ezen kívül a szent helyek tiszteletre méltó szentsége rendelkezik (különösen ott, ahol valamely szenteknek a holtteste nyugszik) bizonyos titkos erővel, hogy az emberek hideg és érzéketlen szívét felszítsa Isten és a szentek iránti csodálatra és szeretetre. És így gyakran maguk az emberek csodálkoznak, hogy honnan származik a szokatlan vallásosság és mély tisztelet bennük. Ezért tudtak könnyen magukba fordulni azok, akik jámborul és vallásosan felkeresték a római templomokat, történjék ez akár Isten és a szentek jelenléte folytán, akár a helyek szentségéből adódóan. Ugyanis ha Isten mindenütt jelen van, sokkal inkább a saját házában, amely az imádság háza. Ha a nevében ketten-hárman összegyűltek között jelen van, annál inkább ott van, ahol több ezren gyűlnek könyörgésre és dicséretre. És a szentek szívesebben és gyakrabban vannak jelen ott, ahol holttestük pihen, és tisztelik őket, mint más helyeken, hogy könnyen láthatóak legyenek a megszámlálhatatlan csodákból azok, amelyek történtek és történnek a mártírok ereklyéinél. Ezekhez kapcsolódik a sokaság együttes lelkesedése a templomok meglátogatásakor, és különféle népek egyazon hite, egyazon vallása, az istentisztelet egyazon módja, akik kölcsönösen csodálják egymást, kölcsönösen buzdítják magukat jó példákkal a bűnbánatra, fogadalmakra és Isten dicséretére a szentjei között, kölcsönösen köszöntik egymást, és Istennek hálát adnak

kedvesebb fogadalmakkal, hogy az oly különféle népeket az egy, egyetemes, katolikus egyházba összegyűjtötte. És egyesek saját erőnyeik által, mint a csillagok fénylenek, kölcsönösen lehetőséget adnak egymásnak az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlásához.”³³

Aureus annus – *Szántó verse a jubileumi szentévről*³⁴

Szántó 26 sorban összefoglalta a jubileumi szentév teológiai és történeti jelentőségét. A vers első két sora a görög-római világ képével indul: 25 év után (1. sor: post quintum lustrum) Phoebus mint napisten szokatlan sugaraival most újra piroslóan ragyog. (2. sor: Insolitis Phoebus nunc rutilat radiis.) Phoebus Apolló mellékneve, aki a fény szép, fiatal görög istene, akit később Hélioszal, a napistennel is azonosítottak. Ő viseli gondját a jogrendnek és törvénynek, minden szépnek és jónak, a mi csak létezik. Ő tudatja a halandókkal Zeusnak a világ urának akarátát s öröködi a felett is, hogy ezen akarat betöltsék, hogy a halandók esküjüket megtartsák, és szavukat állják. Horatius a *Carmen saeculare*, a százados ének megírásakor szintén Phoebust hívta segítségül verse elején. Az antikvitásból vett kép arra is szolgál, hogy utána (3–11. sor) még erősebben tudatosodjon: az „örök atyának fia” (3. sor: Filius aeterni patris), azaz Krisztus az, aki „piros vérelvel megváltja a világot” (4. sor: Qui remidit mundum Sanguine purpureo), [...], „szent halálával eltörölt minden istentelen dolgot”. (8. sor: Morte sua sacra diluit omne nefas). A bűcsú latinul indulgentia (12. sor: Indulgentiarum munere), az indulgere igéből származik, aminek a jelentése „készséget gyakorolni”. A katolikus egyház tanítása szerint „a már megbocsátott bűnökért járó ideigtartó büntetéseknek ezt az elengedését külön névvel indulgentiának, bűcsúnak nevezték.”³⁵ Szántó *Historia anni Jubilaei* című munkájának második részét a bűcsú értelmezésének szentelte. Ebben közli VIII. Bonifác pápa (1294–1303) *Antiquorum habet* kezdetű bulláját. Ez a pápa alapította a jubileumi szentév intézményét 1300-ban. A következőket írta: „A régiek megbízható elbeszélése szerint mindazoknak, akik Rómában felkeresték az apostolfejedelmek tiszteletre méltó bazilikáját, [azoknak]

³³ HAJ 1–2. ff. A latin szöveget lásd a Függelék 1. számú mellékletében, 2. caput: „Quanto maiori laude [...] et misericordiae exercenda opera praebent occasionem.”

³⁴ SZILÁGYI Csaba (2010), Aureus Annus: A jubileumi szentév. Szántó István (Stephanus Arator) ismeretlen carmenje. In Tomasz GALUSZKA Op, PÁL Attila Illés, Marek MILAWICKI OP, Balázs ZÁGORHIDI CZIGÁNY (redakcja=szerk.) (2010), *Historicus Polanus–Hungaricus. Emlékkönyv Pucilowski József Atya hetvenedik születésnapja alkalmából*. Kraków, Wydawnictwo Esprit. (Az eredeti szöveg: HAJ 221. f.)

³⁵ Diós István (ford.) (2000), *A bűcsú kézikönyv. Szabályok és bűcsüengedélyek*, Budapest, Szent István Társulat. 123.

nagy bűnbocsánatot és búcsúkat engedélyeztek. A mindenható Isten irgalmából és ugyanazon apostoloknak érdemeiben és tekintélyében bízva, az apostoli teljhatalommal mindenkinek, akik ezeket a bazilikákat felkeresik, és őszintén bűnbánatot tartanak és meggyónnak, a jelen és azután minden századik évben bűneiknek nemcsak teljes és bőségesebb, hanem a lehető legteljesebb bocsánatát fogjuk engedélyezni és engedélyezzük.”³⁶

A vers 12–18. sorából kiderül, hogy teljes búcsút nyernek azok, akik Rómában a négy főtemplomot: a Szent Péter-, Szent Pál-bazilikát, a Santa Maria Maggiorét, valamint a lateráni Szent János-bazilikát egy adott időtartamon belül – 30 nap a Rómában lakók részére, 15 nap az idegeneknek – naponta felkeresik, és bűnbánatot gyakorolnak. (12–18. sorok: *Indulgentiarum munere tutus erit / Contritus, fassus fuerit si crimina cuncta. / Bisque duo Romae templa revisat ovans / Sanctorum Petri, Pauli ducis, atque Joannis, / Et Mariae matris virginis atque sacrae. / Triginta vicibus Romanus templa reviset, / Advena quindenis, corde animaque pio.*)

Szántónak az 1575-ös szentév eseményeinek (*Historia anni Jubilaei*) ismertetéséből kiderül: XIII. Gergely pápa december 23-án tartott búcsújáráskor a pápa „septem ecclesias visitavit,” azaz hét templomot keresett fel.³⁷ Ez a közlés magyarázatra szorul: Mint láttuk, négy főtemplom volt kijelölve a zarándokok számára, hogy azokat felkeresvén teljes búcsút nyerjenek. Néri (Szent) Fülöp vezette be a hét templom körbejárását. Az volt a szándéka, hogy jelképesen végigjárják Krisztus keresztútját. A négy patriarkális bazilika mellett felkeresték a Szent Sebestyén-katakombát, a Szent Lőrinc és a Jeruzsálemi Szent Kereszt-bazilikát is. Akik ezeket a szent helyeket bejárták, azoknak 25 km-es utat kellett megtenniük!³⁸ Nem kis teljesítmény, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a pápa ekkor 74 éves volt. Ezeket az eseményeket így foglalta össze Szántó: „Növelte a zarándokok lelkesedését a jámborság és az alázatosság gyakorlásában a Szentatya, XIII. Gergely pápa, valamint az igen előkelő kardinálisok példája, akik nagy lelkesedéssel és lángoló szeretettel, a zarándokok csodálkozása közepette, jámborul és ájtatosan, gyakran felkeresték ugyanazokat a székesegyházakat, amelye-

³⁶ HAJ, 120. f. „Antiquorum habet fida relatio, quod accedentibus ad honorabilem basilicam principis apostolorum de urbe, concessae sint magnae remissiones, et indulgentiae peccatorum. [...] Nos de omnipotentis Dei misericordia, et eorundem apostolorum meritis, et auctoritate confisi [...], et apostolicae plenitudine potestatis, omnibus [...] ad basilicas ipsas accedentibus reverentur, vere poenitentibus et confessis, [...] in praesenti, et quolibet centesimo secuturo anno, non solum plenam et largiorem immo plenissimam omnium suorum concedemus et concedimus veniam peccatorum.” A szövegben a bazilikákon a Szent Péter- és Pál-bazilikák értendőek. VIII. Bonifác még százévente akarta megünnepeltetni a jubileumi évet, mert úgy gondolta, hogy a keresztény éra századfordulóinak az ünnepe lesz.

³⁷ HAJ 194. f.

³⁸ TURCSIK György (1999), *Szentévi zarándoklatok Rómában 1330–2000*. Budapest, Kerekes Kegytárgy Nagykereskedés. 15.

ket maguk a zarándokok is, a betegeknek és a szegényeknek alamizsnát osztottak.”³⁹

A vers 21. sorában olvasható az *Aureus annus* kifejezés. Ez a jubileumi év szép elnevezése: aranyév. Tudtommal csak ebben a versben fordul elő a jubileumi búcsú ilyen elnevezése. Véleményem szerint az aurea saecula, azaz arany századok (lásd 1. sor: Aurea consurgunt saecula), és az annus sanctus vagyis szentév kifejezések hatására született ez az új kifejezés az *indulgentia* megjelölésére.

A következőkben a vers keletkezési idejét, jelentőségét ismertetem. Mikor keletkezhetett a vers? Szántó az 1575-ös szentév, az *Aureus annus* történetét bizonyára – ahogy Szittyay is jelezte – még Rómában elkezdte naplószerűen írni, de a *carmen* később kellett írnia, hiszen az 1600-as szentévre invitálja a hívőket (A cím: *Ad omnes christianos fideles carmen invitatorium Romam ad annum Jubileum, millesimum sexcentisimum...*). A Ferdinánd főherceghez írt levél 1598 szeptembere és decembere között keletkezett. Ennek bizonyítását fentebb végig vezettem.

Ezek ismeretében feltételezhetjük, hogy a vers is ebben az időszakban (1598-as év második felében.) íródott, illetve mind az *ajánlólevél*, mind a *carmen* aktualitása az 1600 előtti egy-két évhez köthető. *A magyar irodalom története 1600-ig* című kötetben a következőket olvashatjuk: „Maradandó eredményeket hozott az első magyar jezsuitának, Szántó Istvánnak a szervező munkája, illetve a jezsuiták erdélyi (1579), majd második magyarországi (1586) megtelepedése. Ennek gyümölcsei irodalmi vonatkozásban azonban már csak a következő periódusra, a barokk korszak kezdeteire értek be”⁴⁰ Holl Béla gondozásában megjelent *Katolikus egyházi énekek* című munkájában az 1600 után keletkezett a katolikus énekek mellett versek is közlésre kerültek.⁴¹ Így például Vásárhelyi Gergely (1562–1623) jezsuita latin nyelvű versei is, amelyek a szerző különböző munkáiban jelentek meg. 1599-ben látott napvilágot Canisius Péter *Catechismus* munkájának magyar fordítása, amely időrendben az első Vásárhelyi-mű. Ha abból indulunk ki, hogy Szántó verse valamikor 1598 második felében készült, esetleg azt megelőzően, akkor a következő megállapítást teszem: Szántó distichonban írt *carmen*je az első olyan vers, amit magyar jezsuita írt latinul 1600 előtt, és nem volt ismert a kutatók számára! Az itt közölt verset a lelkiségtörténet

³⁹ HAJ 4. f. „Addebat animum peregrinis ad pietatis et humilitatis exercitia exemplum Sanctissimi Pontificis Gregorii 13., et illustrissimorum cardinalium, qui magna animi demissione et ingenti charitatis ardore, atque peregrinorum admiratione, eadem ecclesias, quas illi, pie et devote saepius invisebant, et aegenis atque pauperibus largas eleemosynas distribuebant.”

⁴⁰ KLANICZAY Tibor (szerk.) (1964) *A magyar irodalom története 1600-ig. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 488.

⁴¹ HOLL Béla (s.a.r.) (1974), *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*. Budapest, Akadémiai Kiadó (Régi magyar költők tára. XVII. század 7.). 418–429.

fontos részének tartom, hiszen a jubileumi búcsún való aktív részvételre buzdít. Mert aki részt vesz rajta az „szentebb lesz, mint azt megelőzően volt.” (26. sor: *Sanctior et fiet, quam prius ipse fuit.*)

A leírtak összegzéséhez Pásztor Lajos sorai kívánkoznak ide, aki a zarándoklatokról a következőket írta: „A katolikus egyház tanítása összhangban áll itt is a nép köréből feltörekvő igénnyel. A zarándoklás ugyanis nem sajátos katolikus jelenség. Ősi, primitív az a hit, mely szerint az istenség egyes helyeken különösen szívesen nyilatkozik meg, egyes helyeken könnyebben siet a hozzá folyamodók segítségére és az e helyeken történő tiszteletadás kiváltképpen kedves neki. Az emberi szív, a lélek ösztönös vágya – Istenhez és Isten kedveltjeihez időnként, főleg megpróbáltatások idején meghitt közelségbe kerülni – nyilatkozik meg e felfogásban. Ezen többnyire csodák által kinyilvánított helyeket mint kegyhelyeket a nép [...] is gyakorta felkeresi s ott sajátos tiszteletadással adózik Istennek és szentjeinek.”⁴²

Az 1575-ös szentévről szóló írások összegzése

A *Historia anni Jubilaei* itt közölt dokumentumai alapján a következő megállapításokra jutottam:

A jubileumi szent év szép latin elnevezése: aureus annus. Szántó distichonban írt *carmen*je az első olyan vers, amit magyar jezsuita írt latinul 1600 előtt, és nem volt ismert a kutatók számára.

A reformáció, illetve a Trienti zsinat után az 1575-ös szentév a pápaság megerősödését is tükrözte. Láttuk, hogy XIII. Gergely pápa milyen meghatározó szerepet játszott a jubileumi évben. Példás volt, ahogy megszervezte, illetve lebonyolította a zarándokok fogadását, s azok valóban gazdag élménnyel térhettek haza.

A szentév hatására sok protestáns rekatolizált. Szántó ezekről úgy számolt be, mint a szentév gyümölcseiről.

A különféle testvéri társulatok és a római nemesek nagy szeretettel fogadták a zarándokokat. Érdekes, egyben felemelő érzés lehetett látni a különféle színű zsákokba öltözött zarándokok bevonulását a Szent Péter-bazilikához. Róma valóban a keresztényi szeretetről tett tanúságot.

A teljes szentévről szóló tudósítás olvasása közben feltűnt, hogy az események külső megjelenítési formái az itáliai barokk stílus jegyében történtek.

⁴² PÁSZTOR Lajos (2000), *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, METEM. 94–95.

Függelék

Forrásközlések

1. számú

Szántó (Arator) István levele Ferdinánd főherceghez

Summariium: 1. Az ókori bölcselkedők némelyike gyakran vállalt nagy és veszélyes utazásokat, hogy távoli földrészeken tudós férfiaktól tanuljon. 2. Inkább azok méltóak a dicséretre, akik istenfélelemből azon szent helyeket felkeresik, ahol a mártírok Krisztusért szenvedtek és megvallották katolikus hitüket. 3. Az 1575-ös jubileumi év rövid összefoglalása: A pápa és a kardinálisok a szegényeknek és a betegeknek alamizsnát osztottak. A Trinita dei Pellegrini⁴³ zarándokházban több mint 150 ezer zarándokot fogadtak be és látták el őket szükséges étellel. Öröm volt látni a zsákokba öltözött római nemeseket, és azt a néhány bíborost, akik többek között a zarándokok lábát megmosták, az asztaluknál felszolgáltak. Nem hiányoztak a protestánsok sem. Ők eleinte csak kíváncsiságból érkeztek Rómába, de miután megtapasztalták a zarándokok mély hitét, sokan rekatolizáltak. 4. Szántó Ferdinánd főhercegnek ajánlja munkáját. Felszólítja Ferdinándot a protestánsok elleni küzdelemre.

1. /1f/ Laudantur, Princeps Serenissime,⁴⁴ quidam philosophi gentiles, quod amore mundanae sapientiae allecti, magna itinera sponte susceperint, maria vastissima transmiserint, et distantissimas provincias, non sine magno periculo vitae diligentissime perlustraverint, ut viros quosdam quos fama et eruditione celebres exaudierant, coram intuerentur, et ex eorum sermone et conversatione aliquid eruditionis et sapientiae haurirent. Sic Pythagoras⁴⁵ Memphiticus vates adiit, et eorum arcanos libros scrutatus, de innumerabilibus saeculis observantiam didicit. Hinc contendit Babyloniam et Persidem, ut cursum syderum et magorum disciplinam perciperet. Inde Cretam adnavigavit, ibique una cum Epimenide⁴⁶ in Idaeum antrum descendit. Deinde accessisse eum in Lacaedemonem (scribit Trogus),⁴⁷ ut Lycurgi⁴⁸ et Minois⁴⁹ leges disceret. Posthac ad Olympicum certamen descendit, et Romam usque

⁴³ Néri Szent Fülöp kezdeményezésére alakult 1550-ben – a tizedik jubileumi évben – az a ma is működő jámbor társulat (Sodalitas Sanctae Trinitatis), amely a zarándokok lelki és testi gondozásával foglalkozott.

⁴⁴ II. Ferdinánd Belső-Ausztria kormányzója (1578–1637).

⁴⁵ Pythagoras görög filozófus, Kr. e. VI. sz.

⁴⁶ Epimenides híres jós és istentől ihletett költő Krétán, Kr. e. 596 körül.

⁴⁷ Trogus Pompeius római történétíró Augustus idejéből, Livius kortársa.

⁴⁸ Lycurgus legendás spártai törvényhozó.

⁴⁹ Minos király és törvényadó Krétán.

pervenit. Sic Plato⁵⁰ in Aegyptum gratia discendi porrexit, oleumque (ut Plutarchus scribit)⁵¹ quod ibi venderet victus gratia secum e Gaecia appor-tavit, tandem profectus est in Siciliam, et accessit ad eam oram Italiae, quae Magna olim Graecia dicebatur. Ad Titum porro Livium⁵² lacteo eloquentiae fonte manantem, de ultimis Hispaniae, Galliaeque finibus, quosdam nobiles venisse scribit B. Hieronymus.⁵³ Apolonius⁵⁴ vero philosophus intravit Per-sas, penetravit Caucasium, Albanos, Scytas, Massagetas, opulentissima Indiae regna, laboriosissime peragravit, et ad extremum latissimo Physon amne transmissio, pervenit ad Brachmanas Indorum sapientes, ut Hiarcum in throno aureo sedentem, et de Tandali fonte potantem, inter paucos discipulos, de natura, et de motibus syderum ac dierum cursu audiret docentem. Inde per Elamitas, Babylonios, Chaldaeos, Medos, Assyrios, Parthos, Syros, Phoenices, Arabes, et Palestinos, reversus Alexandriam porrexit Aethiopiam, ut gymnosophistas, et famosissimam Solis mensam videret in sabulo. Propter has tam distantes locorum peragrations, magno olim hi philosophi apud suos gentiles, habebantur in pretio, et admiratione. Sed si istorum vana curiositas, laudem aliquam apud philosophos meretur, quod tot provincias, atque regna adierint /2f/ propter amorem mundanae sapientiae, quae tamen multos habet sibi admixtos errores.

2. Quanto maiori laude, et commendatione digni censendi sunt illi, qui propter veram in Deum pietatem, propter caelestem, et divinam philosophiam, propter veras virtutes acquirendas, propter Dei Optimi Maximi gratiam et amicitiam consequendam, longa itinera suscipiunt. Templata et loca sacra, Deo dicata adeunt et sanctorum reliquias in locis illis venerantur, ut nimirum eorum precibus, veniam a Deo suorum peccatorum obtineant, ut in fide catholica exemplo martyrum confirmentur, ad spem aeternorum bonorum excitentur, et ad Dei atque proximi amorem inflammentur, deinde ut in vera prudentia, iustitia, fortitudine animi, ac temperantia perficiant, et per laboriosam patientiam in solida animi submissione et devotione augeantur, quo tandem vitiis omnibus expiati, iustis in caelo promissa praemia consequantur. Haec est summa, et vera philosophia, non illa mundana, quae inflat, et quam stultam fecit Deus.⁵⁵ Haec est vera sapientia, cognoscere verum

⁵⁰ Platón görög filozófus, Kr. e. 427–347.

⁵¹ Plutarkhos görög író, Kr. u. 46 k.–119 után.

⁵² Titus Livius, római történetíró, Kr. e. 59–Kr. u. 17.

⁵³ HIERONYMUS, *epistula* 103. Szent Jeromos egyházatyja, keresztény író, 340 k.–419.

⁵⁴ Apollonios Kr. u. I. század. Alexandria lehetett a kiinduló pontja az új phythagoreizmusnak. Filozófiája a vallásérkölcsi elvek megalapozására szolgált. Ehhez az irányzathoz tartozott a tyanai Apollonios. Lásd Kecskés Pál (1981), *A bölcsélet története*, Budapest, Szent István Társulat. 138.

⁵⁵ 1Kor 1,20.

Deum, et illum metuere. Initium enim sapientiae est timor Domini;⁵⁶ cognitum deinde vera religione, fide, spe, et charitate colere, mandata eius observare, vitia omnia tamquam pestes animorum fugere, et detestari, mentis vero puritatem, et vitae innocentiam, usque ad ultimum vitae terminum sedulo ac diligenter conservare. Hinc per prophetam Conditor universi orbis ait: Non gloriatur sapiens in sapientia sua, et non gloriatur fortis in fortitudine sua, et non gloriatur dives in divitiis suis, sed in hoc gloriatur qui gloriatur scire, et nosse me, quia ego sum Dominus, qui facio misericordiam, et iustitiam, et iudicium in terra. Haec enim placent mihi ait Dominus.⁵⁷ Et in alio loco ait Salvator: Haec est vita aeterna, ut cognoscant te verum Deum, et quem misisti Iesum Christum.⁵⁸ Et in alio loco sapiens ait: Deum time et mandata eius observa: Hoc est enim omnis homo.⁵⁹ Porro ad praedictas virtutes acquirendas, dici vix potest, quantum adiuventi adferat, locorum sacrorum visitatio. Cum enim peregrini intuentur loca, in quibus martyres dira, per Christi nomen, et fidei catholicae confessione pertulerunt supplicia, dum sacra eorum ossa et corpora, quae fuerunt organa et templa Spiritus Sancti religiose exosculantur, in fide mirum in modum stabiliuntur, et ad similia pro veritatis defensione vehementer animantur. In eo autem quod pro obtinenda criminum suorum remissione, longa et aspera itinera suscipiunt, simul exercetur constantia animi in adversis, patientia, humilitas, et charitas erga Deum, et sanctos, propter quos varias viarum molestias subeunt. /3f/ Exercetur praeterea et iustitia, per quam se ipsos diiudicant, et pro offensis suis satisfacere Deum student, castigando corpora sua, et in servitutem redigendo, mundantes animas suas ab omni inquinamento peccati, per voluntariam poenitentiam, et sacrae communionis perceptionem. Habet praeterea locorum sacrorum veneranda maiestas, (praesertim ubi corpora aliquorum sanctorum reposita sunt,) occultam quandam vim ad excitandum frigida et torpentia hominum corda, ad Dei et sanctorum admirationem et amorem. Itaque saepe homines ipsi mirentur unde illis insolita quaedam pietas et devotio proveniat. Quod facile in se advertere potuerunt, qui pie et religiose Romana templa visitaverunt,⁶⁰ sive proveniat ex Dei et sanctorum praesentia, sive ex locorum sanctitate. Nam si Deus ubique praesens est, multo magis in domo sua quae est domus orationis. Si adest in medio duorum, vel trium in nomine suo congregatorum⁶¹ multo magis ubi plura milia ad deprecandum et laudandum ipsum conveniunt. Et sancti libentius et

⁵⁶ Péld 1, 7.

⁵⁷ Vö. Jer 9, 22–23.

⁵⁸ Vö. Ján 17, 3.

⁵⁹ Vö. Préd 12, 13.

⁶⁰ Vö. Zsolt 138, 2.

⁶¹ Vö. Mt 18, 20.

crebrius ibi adsunt, ubi eorum corpora requiescunt, et in honore habentur, quam in aliis locis, ut facile perspicitur ex innumeris miraculis quae facta sunt et fiunt, apud reliquias martyrum. His accedit communis multitudinis fervor in visitandis ecclesiis, et diversorum populorum una fides, una religio, unusque modus colendi Deum, qui mutuo se se admirantur, mutuo se bonis exemplis ad poenitentiam, devotionem, et ad laudandum Deum in sanctis suis excitantur, mutuo sibi congratulantur, et carioribus votis Deo gratias agunt, quod tam diversas nationes, in unam sanctam catholicam ecclesiam congregaverit, et singuli propriis quibusdam virtutibus, tamquam syderibus relucunt, mutuo sibi ad pietatis, et misericordiae exercenda opera praebent occasionem.

3. Quemadmodum nos Romae, praecedenti anno Jubileo 1575, non sine ingenti nostra consolatione et admiratione fieri conspeximus. Aderant tunc ibi diversarum gentium peregrini: Armeni, Graeci, Albani, Epirotae, Bulgari, Rasciani, Moscovitae, Dalmatae, Itali, Hispani, Lusitani, Indi, Galli, Angli, Belgae, Flandri, Germani, Ungari, Poloni, et Bohemi, qui omnes uno ore, uno corde, una fide, atque una consona voce glorificabant Deum in sanctis suis. Erat ibi vere credentium in Domino, tam Romanorum, quam peregrinorum cor unum, et anima una,⁶² dum quaelibet natio suo idiomate, unam eandemque fidem, et religionem personaret, quam Romana confitetur et praedicat ecclesia, et quaelibet earum pia quadam aemulatione et contentione conaretur alteram superare, in orationis assiduitate et poenitentiae severitate. /4f/ Addebat animum peregrinis ad pietatis et humilitatis exercitia, exemplum Sanctissimi Pontificis Gregorii 13, et illustrissimorum cardinalium, qui magna animi demissione, et ingenti charitatis ardore, atque peregrinorum admiratione, easdem ecclesias, quas illi, pie et devote saepius invisebant, et aegenis atque pauperibus largas eleemosynas distribuebant. Augebat praeterea populi quasi infiniti pietatem, et devotionem Romanorum nobilium et civium, in peregrinos summa charitas et munificentia, et potissimum Sodalitatis Sanctae Trinitatis, admiranda liberalitas et sollicitudo ac diligentia in suscipiendis et alendis peregrinis. Ausim secure affirmare, toto illo tempore, quo annus sanctus duravit, in hac Sancta Sodalitate plures quam centum quinquaginta millia peregrinorum hospicio fuisse excepta, et necessariis alimentis refecta.

Nam (ut ex litteris eiusdem sodalitatis inferius demonstrabo) a Januario usque ad ultimum diem Julii numerati sunt centum et octo milia peregrini, et praeterea 456, valetudinarii autem sive convalescentes infirmi, qui ex aliis hospitalibus eo venerunt septies mille 441, quibus hospicium et victum, nonnullis etiam viaticum, quo in patriam possint redire, Sodales S.

⁶² Vö. ApCsel 4,24.

Trinitatis praebuerunt, et nonnullos quidem adluerunt triduo, alios quadri-
duo, quosdam etiam qui ex remotioribus provinciis venerunt, 10 vel 15 die-
bus sufficienti alimento refecerunt. Periucundum erat videre tunc nobiles
Romanos, et quosdam etiam ex illustrissimis cardinalibus, rubris saccis ne
agnoscerentur indutos, lutosos et pulvere foedatos pedes peregrinorum ab-
luere, ungues abscindere, pustulas ex itineris difficultate in plantis pedum
exortas aperire. Pharmata adhibere, ablutos deinde pedes linteo, quo percinti
erant extergere, et oscula illis imprimere, tandem mensas sternere, famulo-
rum subire officia, et propriis manibus fercula, et pocula peregrinis mini-
strare. Hi sunt praeclari fructus vivae et Romanae fidei, qui non inveniuntur
in illis, qui de sola mortua fide glorientur. Hanc fidem charitate ardentem,
Romani a primis columnis ecclesiae S. Petro et Paulo didicerunt in ea urbe,
qui Romanam (teste Ireneo)⁶³ fundaverunt ecclesiam. Propterea vera fides,
veraque christiana religio, neque per paganos, neque per haereticos labefac-
tari unquam, vel extingui potuit.

Verax enim est illa Christi promissio: Ego rogavi per te Petre, ut non de-
ficiat fides tua. Et similiter illa promissio: Tu es Petrus et super hanc petram
aedificabo ecclesiam meam /5f/ et portae inferi non praevallebunt adversus
eam.⁶⁴ Ad hanc Romanam ecclesiam, ut idem Ireneo ait, propoter potenti-
orem principalitatem necesse est omnem convenire ecclesiam, hoc est eos,
qui sunt undique fideles, in qua semper ab his qui sunt undique conservata
est, ea quae est ab apostolis traditio. Erat praeterea iucundum Romae intue-
ri, quotidie fere novas in urbem et in aedem S. Petri decentissimo ordine
ingredientes Sodalitates, toto itinere orantes vel litanias concinentes, et
quasdam ex illis munera non spernenda templis offerentes, nonnullas usque
ad perfusionem sanguinis se acriter flagellantes, reliquias vero patronorum
suorum martyria ad vivum repraesentantes. Nec defuerunt ex haereticis,
quidam non infimae sortis viri, qui ad annum sanctum Romam, non pietatis
aut devotionis, sed curiositatis, et explorandi causa venerunt, ut viderent
quid rerum tunc ibi a catholicis ageretur, ut calumniandi Romamam ecclesi-
am venarentur occasionem, sed cum nihil quod iure possint reprehendere,
invenissent, plurima autem in Romanis vel peregrinis conspexissent, quae
summa laude, et commendatione digna forent, stupore repleti, cordeque
compuncti suos errores agnoverunt, detestati et confessi sunt, et catholicae
ecclesiae reconciliati, participes et ipsi Sancti Jubilei facti, cum gaudio, lon-
ge meliores quam venerant, in patriam redierunt, annuntiantes suis familia-
ribus admirabilia Dei opera, quae Romae vidissent, et quae etiam in se ipsis
experti fuissent. Huiusmodi magnalia Dei opera, in Romanis et peregrinis,
cum plurima ego vidissem et audivissem, praecedenti anno jubileo 1575, et

⁶³ Irenaeus egyházatya, 140 k.–202 k.s

⁶⁴ Vö. Luk 22,32; Mt 16,18.

a principio, usque ad finem praesens fuissem in urbe (eram enim unus ex poenitentiaris Sancti Petri, pro natione Ungarica) annotavi ut potui acta singulorum mensium, et historiam totius illius anni sancti conscripsi, quam hactenus suppressam tenui, quod non videtur esse magni momenti res iam transacta, sed cum nuper scripta mea revolvissem et in eam incidissem, simulque animadvertissem sequentem Jubileum Annum 1600 non procul abesse, rem non ingratam facturam me putavi, et peregrinis christianis, qui ad sequentem annum jubileum sunt profecturi Romam, et his qui non sunt ituri, si populo historiam illam committerem. Nam ex illa quivis facile intelligere poterit, quae facta sunt praecedenti jubileo Romae, et probabili coniectura assequi poterit, quae futura sint sequenti 1600; si tamen bella non inturbaverint. Indignum praeterea mihi videbatur, silentio tegere praeclara Romanorum facta, et in peregrinos atque exterarum nationes eximiam benevolentiam, raram liberalitatem, et incredibilem charitatem. Sub tuo autem nomine, Princeps Illustrissime, hoc opus exiguum in lucem emittere volui.

4. /6f/ Primum ut hoc munusculo meum erga Tuam Serenitatem amorem testatum relinquerem. Ex quo enim cum magis Tuam Serenitatem ad salutandum accesi, ita mihi praeclara indoles animi tui semper probata est, ut memoria tuae charitatis, nunquam mihi e mente excedere potuerit. Quare aequum videbatur, ut meum quoque amorem signo aliquo erga Tuam Serenitatem demonstrarem. Deinde ut calcar adderem currenti in catholicae fidei propagatione et confirmarem Tuam Serenitatem in ea pietate, et devotione erga loca Deo sacrata, et sanctorum reliquias. Non enim me latet, quanta animi modestia, cum sanctissima matre et electis sororibus, divae virginis templa quotannis adire soleatis, idque non sine grandi vestra consolatione et precumstrarumque copioso fructu. Nos autem multis exemplis in hoc libro demonstramus, Deo rem gratissimam esse piorum hominum ad loca sacra profectionem. Postremo ut et nomine meo, et collegii Grecensis Serenitati Tuae congratularer, et gratias agerem quod Academiam a prudentissimo et pientissimo parente vestro erectam et fundatam, pari pietate et clementia Tua Serenitas conservat, fovet atque tuetur quod certe aeternum decus, sempiternamque memoriam, toti vestrae familiae, et salutem subditis vestris conciliabit, si et deinceps consueta cura, et benevolentia, Tua Serenitas prosecuta fuerit. Ex bene namque instituta iuventute in timore Dei, in pietate, in rebus ad salutem animae pertinentibus, atque in liberalibus disciplinis, periti, et boni consilarii, prudentes senatores, et cives. Sapientes episcopi, et prelati, pastoresque eruditione ac vitae integritate conspicui prodire consueverunt, per quos extirpatis haeresibus et vitiis, summa pax et tranquillitas in regno, et in populo sequi communiter solet. Iam vero quanta Tuae Serenitatis, apud Deum sit reposita merces, quantaque praemia, pro tot animabus vel ad fidem reductis vel in catholica religione conservatis. Cogitandum Tuae Serenitati relinquo: Si enim qui scandalizat unum de minimis,

qui in Christum credunt, malo suo exemplo perdit fratrem pro quo Christus mortuus est, expedit ei, ut suspendatur mola asinaria in collo eius et demergatur in profundum maris⁶⁵. Ergo qui unum de minimis illis conservaverit, ne pereat, dignus est vita, propterea quod auctor fuerit vitae proximo suo. Qui autem integram provinciam conservaverit, ne per erroreset haereses pereat, quis praemium et coronam illius digne aestimare poterit? Pro singulis enim animabus merito singulas corollas consequetur. /7f/ Macte igitur virtute Optime Princeps: Perge animose haereses evellere, et avitam religionem in tuam provinciam reducere, et catholicam fidem in civitatibus et oppidis tibi subiectis plantare, aderit Christus coeptis tuis, et inimicos veritatis coram te humiliabit. Aderunt ex collegio tuo eruditi, et probatae vitae sacerdotes et docti pastores, qui in evellendis spinis haereses sedulo tuae Serenitati suam operam praestabunt. Aderunt caelites divinitus missi, qui pios conatus tuos adiuvabunt, et precibus suis apud Deum obtinebunt, ut quod praeclare caepisti, ad optatum finem perducere valeas, brevique videas totam provinciam tuam, eandem fidem catholicam communi voce resonantem, ac tandem emenso aerumnoso huius vitae curriculo, bonis, et Deo charis principibus reposita in caelo praemia feliciter consequaris. Vale feliciter.

⁶⁵ Vö. Mt 18,6.

Ad omnes chri fideles, carmē munitariū Romam,
ad annū Jubileum, millesimū sexcentosimū, pro cōsequē:
da plenaria peccatorum suorum indulgentia:
p. stephani Aratoris.

Aurea post quintum consergunt saecula Lustrum:
In solis thæbus, nūc rutilat radijs.
Filius æterni patris, de virgine natus,
qui redimit mundum, sanguine purpureo:
Christicōtis cunctis offert, hoc tempore sacro,
Errati veniam, donaq; gratuita.
Peccati culpas, penasq; remittit acerbas:
Morte sua sacra, diluit omne nefas.
Dat deus hoc munus cunctis, quos fecerit unum,
Unus fons, unus spiritus, una fides.
Non grauitas scelerum, numerusq; exasperat vllum,
Indulgentiarum murrere, tutus erit.
Contritus, fassus fuerit sicrimina cuncta:
Bisq; duo Romæ, templa reuisat oceanis:
Sanctorum Petri, Pauli ducis, atq; Joannis,
Et matris matris, virginis atq; sacre.
Triginta vicibus, Romanus templa reuiset:
Advena quidam, corde, animiq; pio.
Ist labor exiguus, sed præmia magna reportat,
Purgatos vicij, scandere ad astra facit.
Discite mortales, dum uoluitur Aureus annus,
Munere Jubilei, tempore labem animi.
Nemo igitur latitet, nullam recordia tardet,
Quin currat Romam, tempore Jubilei.
Credo mihi rediet, domus cumulatæ opimis,
Sanctior & fiet, quam prius ipse fuit.
Tūc orā dōca.

2. számú melléklet

Ad omnes christianos fideles carmen invitatorium Romam
ad annum Jubileum, millesimum sexcentisimum, pro consequen-
da plenaria peccatorum suorum indulgentia
P. Stephani Aratoris

1 Aurea post quintum consurgunt saecula lustrum,
2 Insolitis Phoebus nunc rutilat radiis.
3 Filius aeterni patris de virgine natus,
4 Qui redimit mundum Sanguine purpureo.
5 Christicolis cunctis offert hoc tempore sacro
6 Errati veniam donaque gratuita.
7 Peccati culpas paenasque remittit acerbas,
8 Morte sua sacra diluit omne nefas.
9 Dat deus hoc munus cunctis, quos fecerit unum,
10 Unus fons, unus spiritus, una fides.

11 Non gravitas scelerum numerusque exterreat ullum,
12 Indulgentiarum munere tutus erit
13 Contritus, fassus fuerit si crimina cuncta,
14 Bisque duo Romae templa revisat ovans
15 Sanctorum Petri, Pauli ducis, atque Joannis,
16 Et Mariae matris virginis atque sacrae.
17 Triginta vicibus Romanus templa reviset,
18 Advena quindenis, corde animaque pio.
19 Est labor exiguus, sed praemia magna reportat,
20 Purgatos viciis scandere ad astra facit.
21 Discite mortales, dum volvitur Aureus annus,
22 Munere Jubilei tergere labem animi.
23 Nemo igitur latitet, nullum vecordia tardet,
24 Quin currat Romam tempore Jubilei.
25 Crede mihi, rediet donis cumulatus opimis,
Sanctior et fiet, quam prius ipse fuit.

Τὸ θεο δοσα.

VARGA LAJOS

Két német nyelvű imaszöveg a váci Hétkápolnához

Szövegelemzés

Vácnak már a tatárjárást követően is volt német lakossága. A következő nagyobb betelepítések Vácott és környékén, valamint az egyházmegyében a török hódoltság után történtek. Még a viszonylag délen fekvő részekbe is voltak betelepítések, néhol még a mai napig léteznek élő hagyományokat ápoló, német ajkú lakosság.¹ Vácott német és magyar nyelvű hitszónokok egyaránt működtek.² A történeti források még 1860-ban is három nyelvűnek írják Vácot: magyar, német, szlovák.³ Az egyházmegye mindkét kegyhelyéhez Máriabesnyőhöz és Váchoz, ez utóbbi helyen lévő úgynevezett Hétkápolnához is kötődik német nyelvű vallásgyakorlat. Itt a német és magyar nyelvű tertiáriusok (harmadrendiek) a barátok templomában állítottak maguknak oltárt Szent Erzsébet tiszteletére.⁴ A németek ajkú harmadrendiek számára Szent Fauszta ereklyéit is megszerezték.⁵ Vallásgyakorlatuk ezen felül kötődik a Fehérek templomához is, ahol az első világháborúig bezárólag német nyelvű prédikáció is volt.

A Hétkápolna templom (kápolna) 1711-ben létesült, amelyet később bővítettek. A búcsújárás a búcsú kiváltság megszerzésével indult el. A templomhoz a máriavölgyi kegyhely mintájára, amelynek kegyszobráról a hétkápolnai kegykép is készült, 1740-ben hét képszek is létesült, amellyel

¹ *Schematismus cleri Dioecesis Vaciensis pro anno Christo nato 1900*. Vacii, 1899, Typis Alexandri Mayer. A Váchoz legközelebb eső helyek közül említésre méltó: Szendehely és Berkenye, Pest közelében Vecsés, az egyházmegye déli részében Ceglédbercel. A gazdag irodalomból egy példa: HAUSEL Sándor (2006), Szendehely története. Szendehely.

² KARCSÚ Antal Arzén (1886b), *Vác város története VIII*. Vác, Mayer Sándor. 142–143. 1783-ból ismerős a német s magyar hitszónokok sora. Leitner József az angolkisasszonyoknál volt német hitszónok. Malschets Márton vasárnapi magyar hitszónok, Hermann Elizeus vasárnapi német hitszónok, Skerlak Zahár magyar ünnepi hitszónok, Papp Flórián ünnepi német hitszónok, Edestrasser Agpit Rosiumba ment német hitszónoknak, Khor Vince Pestre ment német hitszónoknak,

³ *Schematismus Dioecesis Vaciensis pro anno bissextili 1860*. Vacii, Typis Leopoldi Plessel, 43. p.

⁴ KARCSÚ Antal Arzén (1886a), *Vác város története VII*. Vác, 1886, Mayer Sándor. 69 p. Itt emlékezik meg a németvárosi Keresztény Tanítványról Nevezett Társulatról.

⁵ KARCSÚ 1886b:177.

teljessé vált a Máriavölgy egyetlen filiációja.⁶ A váci Hétkápolnához kötődő legrégebb általam ismert nyomtatott imaszövegek német nyelvűek.⁷ A Váci Egyházmegyei Könyvtárban őrzött két imalap egyike éneket is tartalmaz. Ez úton közöljük a szövegeket német nyelven és azok elemzését honi nyelvünkön.

*Az első imaszöveg és ének*⁸

Das wunderthätige Gnaden-Bild Maria-Bründl,
außer Waizen in Ungarn

Das Erste.

Im Thone: Der heil[ige] Dreyfaltigkeit mein, u.s.w.

1. Maria ist nach Gott mein eizig's Leben,
ihr stets zu dienen hab ich mich ergeben,
sie mein Seel thut weiden, auf der grünen
Haiden, bey dem frischen Brunnenquell, sie
erquickt mein matte Seel, ,::

2. Bin ich in Kreutz und Elend ganz ver-
lassen, thut mich die Welt gar oft ohn' Ur-
sach hassen, thut mich Krankheit plagen, will
ich nicht verzagen, dann Maria meine Freud
tröstet mich in allem Leid, ,::

3. Maria Brünlein thut das Herz erfreu-
en, allen Betrübten Gnad und Trost verlei-
hen, alle Krankheit heilet, allen Schmerz zer-
theilet, bey ihr findt man in der That, alle-
zeit reichlich Hülf und Gnad, ,::

⁶ *Odor nominis tui... Tanulmánykötet a Hétkápolna 300 éves jubileuma alkalmából.* Vác, Vác-Alsóvárosi Plébánia, 2011. KARCSÚ 1886a:14.

⁷ Az egyházmegyéék legutóbbi rendezéséig a Váci Egyházmegye másik hivatalos búcsújáró helye Máriabesnyő volt, amelyhez szintén kötődik német nyelvű irodalom: *Kurze Erläuterung des Gnadenbildes Maria Besnyő, nebst wischtiger Bemerkung über die Anrufung der Heiligen, Veehrung ihrer Bilder und Reliquien, so wie der Wallfahrten.* Ofen, Gedruht mit Gyurián und Bagó'schen Schriften, 1847. VEK 608.227, Koll. 7.

⁸ Először az ének szövegét közlöm, utána pedig az imádság szövegét, végül pedig annak elemzését.

4. Dies haben gar viel Menschen schon erfahren, die da in Noth, in Angst und Elend waren, die in bitterm Schmerzen, mit betrübten Herzen, sich zu diesem Bründl g'wendt, hat sich all ihr Noth geendt, ,::

5. Wer ist, der alle Wohlthat kann erzählen, die sich bey dieser schönen Gnadenquellen, allezeit erzeigen, O mein Zung muß schweigen, dann sie nicht aussprechen kann, was Maria Gut's gethan, ,::

6. Doch soll mein Zung so viel nur möglich singen, der Mutter Jesu Preiß und Ehre bringen, dann ihr dieß gebühret, weil sie ist bis wir alle im Himmelreich, loben Gott und dich zugleich.

Gebeth

O du allerseligste und liebeichste Jungfrau Maria! Ich falle dir zu deinen allerheligsten Füßen, dich inbrünstig, und von Grund meines Herzens bitend durch deine heilige Verlassung, als du deinen allerliebsten Sohn Jesum gegeißlet, gekrönet, und gekreuziget, voller Blut und Wunden am Stammen des heiligen Kreuzes gesehen seinen Geist aufgeben. O allereichste Jungfrau Maria! verlaß mich nicht in meinen Trübsalen und Widerwärtigkeiten! laß mich nicht in Kleinmüthigkeit, oder Verzweiflung fallen: wende ab von mir durch deine Fürbitte bey Gott Schand und Spott, Versuchung, Krankheiten, Pest, Hunger, Krieg, gefährliche Wasser-Güße, schädliche Feuersbrünsten, Schauer, Hagel, Ungewitter, ja alles Uibel und Unglück. O du mildreihste Mutter Gottes! verlaß mich nicht in diesen meinen zeitlichen Leben, absonderlich aber an meinem letzten Ende: wann der kalte Todtenschweiß mir wird über das Angesicht herab fließen : und meine stammelnde Zunge deinen allerheligsten Namen nicht mehr könne aussprechen : wann meine zerbrochene Augen diese deine helige Bildniß nicht mehr können ansehen: wann meine schwache Hände um Hülfe sich gegen dir nicht mehr erheben können: Verlaß mich nicht, wann meine arme Seele vor dem strengen Richter Jesu Christo, erscheinen wird. O Maria! du liebeiche Jungfrau, du Hoffnung der armen Sünder, du Freud der Beirübten und Kleinmüthigen, du Trost der Sterbenden, verlaß mich nicht, damit durch deine Fürbitt meine

arme Seel in der himmlischen Glory sich mit dir und allen Auserwählten ohne Ende erfreuen möge, Amen.⁹

Az imalap *Das wunderthätige Gnaden-Bild Maria-Bründl, außer Waizen in Ungarn (A szentkúti csodatévő kegykép Vácon kívül Magyarországon)* címet viseli. Ez az ima a megszólítás után Mária fájdalmaira hivatkozik a *Verlassung (elhagyott, elhagyatott?)* kifejezéssel. Így irányítja a figyelmet Jézusra. Ezek után következik az imádkozó helyzetének, lelki állapotának bemutatása. A *verlaß* (elhagy) igével kapcsolatot teremt a Jézusra vonatkozó résszel. Az imádkozó gondolt Jézus szenvedésére és saját lelki állapotára, ezért következhet az a kérése, hogy ne hagyja el őt a Szűzanya. Az imádkozó különösképpen kerülni akarja a kishitúséget és a kétségbe esést.

Az elképzelhető lelki, testi és megélhetéssel kapcsolatos nehézségeket a következőkben sorolja fel: szégyen, gúny tárgyává lenni, kísértés, betegség, pestis, éhínség, háború, veszélyes vízfolyás (árvíz?), tűzkár, vihar, jégeső, zivatar, minden baj és szerencsétlenség. Ez a felsorolás a belső lelki harccal járó dolgokat helyezi előtérbe, ezért az élet egyéb megpróbáltatásai csak ezek után következhetnek. Végül arra kéri az imádkozó Máriát, hogy életében, de legfőként halálában ne hagyja el őt. Itt nyer említést a kápolna titulusa is, amely nem más mint Mária neve. Lehetséges, hogy a haldokló Mária nevét sem fogja tudni kimondani, ezért kéri a kegyelmet előzetesen.

A kegyképektől a búcsúsok mindig elkészöntek annak a vágnak a kifejezésével, hogy azt ismét láthassák. Az imádkozó ebben a szellemben kéri Mária közbenjárását abban az állapotban, amikor már szemei nem fognak látni semmit és kezeit sem fogja tudni imádságra emelni. Végül pedig az ítélet gondolata kerül az imádság szövegébe, hogy Mária közbenjárása segítse őt Krisztus Urunk ítélőszéke előtt megállni. Az imádkozó végső kérése, hogy Máriát a mennyei dicsőségben az üdvözültek seregével meglássa, és velük együtt örvendjen.

Ennek az imának személyes jellege van. Az imádkozó lelki állapotára, az elképzelhető bajokra és szükségletekre, szükséghelyzetekre koncentrált. Az ima szövege nyilván segítette az imádkozót abban, hogy saját lelki problémáit a kegykép előtt végzett imádság közben lelki értelemben feldolgozza. Aktualitása mellett a szöveg mélyen vallásos, mert az emberi élet végső kimenetelére a halálra és az ezt követő ítéletre, valamint az örök üdvösségre fókuszál. Az imaszöveg felépítése logikus. Folyamatosan halad előre, amelynek természetes következménye, hogy a halál és üdvösség kérdése a szöveg végére kerül, hiszen először a földi élet dolgait kell elrendezni, és csak utána következik az emberi élet végső kimenetele a remélt üdvösségben.

⁹ Váci Egyházmegyei Könyvtár: V-5235 A könyvtár rövidítése a továbbiakban: VEK.

A Das wunderthätige Gnaden-Bild Maria-Bründl, ausser Waizen in Ungarn és a Das Gnaden Bild Maria bründl, ausser Weizen in ungarn imalapok

A második imaszöveg

Das Gnaden Bild Maria bründl, ausser Weizen in ungarn

Gebeth

Zu der Glorwürdigsten Jungfrau und Mutter Gottes Maria, die zum Bründl außern der Bischöflichen Residenzstadt Waizen andächtig verehret wird.

Grossmächtigste, Triumph- und Siegreiche Jungfrau Maria!

Die du in deiner unbefleckten Empfängniß das Haupt des höllischen Drachens zertreten hast, deinen Feinden und Verfolgern, gleich einem wohlausgerüsteten Kriegsheer erschrecklich und furchtbar bist;

Wir wissen gar wohl, daß der Sieg nicht durch die große Menge des Kriegsvolks, sondern vom Himmel herab kömmt; daß zur Erreichung desselben unsere Altväter mit den Händen zwar geschlagen, aber mit den brünstigen Herzen zugleich um Hülfe geschrien; daß solange Moyses seine Hände empor hielt, Israel gesieget hat: also schreyen auch wir Christen zu

Gott mit aufgehobenen Händen, während die christliche Armee mit den Feinden krieget; Weilen aber unser Schreyen und Bitten wegen unseren schweren Sünden bey Gott nicht allezeit erhöret wird: so nehmen wir unsere Zuflucht zu dir, die du uns durch die schöne Esther vorbedeutet worden, die bey dem grossen König Assuero Fürsprasche getan, und denen, die bereits zum Tode verurtheilt worden, Gnade bewirkt hat, also auch durch die verständige Abigail vorgebildet, welche dem undankbaren Nahabel das Leben gefristet. Du bist gleich wie Judith die Glorie Jerusalems, die Freude Israels, der Ruhm und die Ehre des christlichen Namen. Wir bitten Dich demnach mit zerknirschten Herzen, du wollest in gegewärtigen Kriegsläufen unserm frommen König LEOPOLD Sieg und Victorie wider den Türken und andere Feinde erhalten, welches zur größeren Ehre Gottes reichen, und die Feinde schamrot machen wird, daß durch deine Fürbitte zu Schanden gemacht worden, die ehevor sich gerühmt haben alles zu verwüsten und zu vernichten. Dieser Hochmut werde durch Gott, der keinen Gefallen an den Hoffärtigen sondern an Demüthigen hat, und deren Stimme er immer hört, mittelst deiner Fürsprache zerstört, und zu Schanden gemacht.

Schütze und schürme ferners dieß Apostolische dir immer getreue Königreich unser Vaterland, dessen mächtigste Patronin du durch den heiligen König Stephanus gewählt und durch die Reihe aller Könige anerkannt, auch bis itzt [jetzt] dafür verehret bist. Erbittle uns Friede und Einigkeit, damit wir mit vereinigtm Herzen Jesum deinen lieben Sohn friedfertig bis an des Lebens Ende dienen, endlich in das himmlische Vaterland gelangen mögen, Amen.¹⁰

Das Gnaden Bild Maria bründl, ausser Weitzen in ungarn címmel íródott a másík német nyelvű imalap. Ez lényegében megegyezik az első imalap címével. Az imaszöveg természete szerint megszólítással kezdődik: nagyhatalmúnak, diadalban és győzelmekben gazdagnak szólítja meg Máriát. Ez a megszólítás önmagában is arra utal, hogy valamilyen háborús esemény kapcsán íródott. A szeplőtelen fogantatásra való utalás után következnek a tipológiából jól ismert ószövetségi előképek, majd pedig az ima aktualitásként említendő uralkodó és a konkrét szükséglet.¹¹ Az uralkodóval kapcsolatban kerül szó a Szent István-i felajánlásról. Ez jól kapcsolódik az ima záró szavaihoz is, amely arról szól, hogy Jézust életünk végéig szolgálni tudjuk, és végül a mennyek országába juthassunk.

Az imaszöveg kezdete a Teremtés könyvének arra a részletére utal, amelyet ősevangéliumnak nevezünk. Éva személyében a keresztény hagyomány

¹⁰ VEK V-5234.

¹¹ Wilhelm MOLSDORF (1984), *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

Mária antitipusát látja. A szöveg így hangzik: „*Ellenségeskedést vetek közéd és az asszony közé, a te ivadékod és az ő ivadéka közé. Ő széttiporja fejedet, te pedig a sarkát veszed célba.*” (Ter 3,15) Az egyház ennek megvalósulását Mária szeplőtelen fogantatásában látja, ezért olyan győztesnek tekinti őt, aki az ellenség fejét széttiporta. A szeplőtelen fogantatás biblikus bizonyítékaként a XVIII. századi teológiai irodalom ezt a helyet említi elsőként.¹² Lehetséges, hogy a szöveg írója előtt ott lebegett a *Győzelemről elnevezett Szűz Mária* képi ábrázolása, mellyel párhuzamosan gondolhatott az esemény liturgikus ünneplésére, amely a 1571-ben vívott lepantói tengeri csatával van kapcsolatban.¹³ Ha szöveg írója netán váci származású, akkor emlékezetébe idézhette az egykori domonkos templomot, amelyet a váciak e szerzet fehér ruhájáról mind a mai napig „fehérek” templomának neveznek. Ennek a templomnak az eredeti titulusa a *Győzelemről nevezett Szűz Mária*.¹⁴ Talán még az is elképzelhető, hogy a szöveg szerzője egy egykori domonkos szerzetes, aki a hasonló titulús római templomot is – amely a fehérhegyi csata emlékét őrzi – jól ismerte.¹⁵ A keresztény hagyományban egyes bibliai részek értelmezése és a konkrét történeti események értékelése egybekapcsolódtak a valami fölött való győzelem által. A győzelmet lelki-ségtörténeti hagyományok alapján pedig Szűz Mária konkrét közbenjárásának tulajdonították. A szerző Mária erejét olyan hatalmasnak mutatja, hogy az nemcsak az ellenséggel és üldözővel, hanem egy hadsereggel (*Kriegs-her*) is szembe tud szállni.

Az imaszöveg következő része, miszerint a győzelem nem a hatalmas seregnek, hanem az Istennek tulajdonítható, szintén biblikus alapokon nyugszik. Kapcsolatban van Gedeon történetével (Bírák 7), de utal a zsoltárookra is (32. Zsolt). Gedeon bíró a mídianiták ellen viselt hadat. Seregének számát csökkentette. Az Úr parancsára vízhez vezette a harcosokat, akiket két csoportra osztott. Némelyek nyelvvel lefetyelték a vizet, mások pedig letérdeltek, s úgy ittak a vízből. Az előbbieket háromszázan voltak. Ezeket Gedeon megtartotta, a többieket pedig elbocsátotta. 1 Sám 14,6 szerint Isten vívta ki a győzelmet. „*Hátha tesz valamit értünk az Úr; hiszen nincs semmi akadálya annak, hogy az Úr győzelmet adjon, akár sokan vagyunk, akár kevesen.*” Ezeket mondja Jonatán fegyverhordozójának, amikor a filiszteusok ellenindulnak. A Biblia a győzelmet nem a harcosnak, a lovaknak vagy harci eszközöknek, hanem közvetlenül Istennek tulajdonítja. Mózes felemelt

¹² Johannes DAMIANI (1758), *Maria Genitrix Virgo in primo suae animationis instanti speculum sine macula. Hoc est: sine originali macula concepta*. Posonii, Landerer. 7.

¹³ RADO, Polycarpus (1966), *Enchridion liturgicum* II. Romae, Friburgi Brisg., Barcinone. 1355.

¹⁴ *Schematismus Cleri Dioecesis Vaciensis pro Anno 1865*. [Vác], 1865.

¹⁵ TÓTH K. János (1988), *Római virágszedés*. Bécs, Művészettört. Társ.

keze is említésre került. Az imaszöveg azt sugallja, hogy a harc folyik, és ennek közepette emelik fel az imádkozók kezeit Istenhez. Erről így szól a Kivonulás könyve: „*Ameddig Mózes a kezét kitárva tartotta, az izraeliták fölényben voltak, de ha leeresztette a kezét, az amalekiták jutottak fölényhez.*” (Kiv 17,11)

Ezek után következik az Eszterre való hivatkozás. Ugyanis az imádkozó abból indul ki, hogy fölemelt kezei ellenére sem talál meghallgatásra, ezért egyéb további segítségre is szüksége van. A szerző ez alkalommal, a már régen is Szűz Mária előképeként tekintett Eszterre hivatkozik,¹⁶ akinek története egyébként a szeplőtelen fogantatás tanával is kapcsolatos. A király törvénye ugyanis rá nem vonatkozott. Ez a momentum adott alkalmat arra, hogy Máriának az áteredő bűn alól való kivételét, az attól való mentességét a Bibliában Máriával párhuzamot kereső ember Eszterben előképet lásson. Így nevének említésén keresztül a szöveg kapcsolódik a legelőször, a szeplőtelen fogantatásról mondottakhoz. Az Eszterre való hivatkozás előkészíti a következő lépést is, mert Eszter közbenjárásával megmentette népét. Ezt a gondolatot folytatja a következő rész.

Számunkra az előképek között az Abigailre való hivatkozás tűnik a legkevésbé ismertnek. Nabal felesége volt, akit férje halála után Dávid háremébe került. Abigail Júdea déli részén lakott. „Okos volt és nagyon szép.” Okosságát a német szöveg is kiemeli a *verstendig* (értő, megértő?) szóval. Amikor fősvény férje és Dávid között nézeteltérés támadt, megsejtette Dávidban a majdani uralkodót és megbékítette férjével. Dávid királyt sok helyre elkísérte, és Hebronban szülte neki Kileábot. Abigail okossága abban volt, hogy Dávidot nem utasította el, hanem Nabal vagyonából jelentős adománnyal sietett Dávid elé, aki így megkegyelmezett Nabal nemzetségének. Ez a hivatkozás azért kerülhetett ide, mert Abigail szintén Mária előképei közé tartozik, amelynek képi megjelenítése főként a XV. századtól kezdve terjedt el.¹⁷ Ezt szövegünk is kifejezi a *vorgebildet* (jól képzett, jó képességekkel rendelkező?) szóval. Dávid király eme szavai: „*Most térj vissza békével házádba. Nézd meghallgattalak és megkegyelmeztem neked.*” (1Sám 25,35) Az erre való hivatkozás azonban nem áll meg a közbenjárásnál, benne foglaltatik a békesség megszerzésének gondolata is. A háborúk is ezzel szoktak záródni. Eszter egy egész nép életét, Abigail pedig egy nemzetség életét mentette meg. Szövegünk Nabal életének meghosszabbítására is utal (*gefristet*).

Az Ószövetség nagyjai közül még Juditra találunk utalást. Mária Judit-hoz hasonlóan Jeruzsálem dicsősége, Izrael öröme, a keresztény név dicsősége és tisztelete. Ezzel véget ért Mária ószövetségi, harcos előképeinek

¹⁶ *Marienlexikon* II. 403 p.

¹⁷ *Marianlexikon* I. 14–15 p.

emlegetése. A Szentírás eme deuterokanonikus könyve arról szól, hogy az asszír hatalom, amely a zsidó nép félelmetes ellensége volt, Betulia zsidó erődvárosában vereséget szenvedett. Nebukadnezar Holofernest küldte a zsidók ellen. Az előbb említett helyen viszont egy istenfélő zsidó asszony, akit Juditnak hívtak, Holofernest lefejezte. A szövegekben Jeruzsálem dicsőségének emlegetésével a korábbi keresztény irodalom is bennfoglaltatik. Szűz Máriát ugyanis szokás Jeruzsálem leányaként emlegetni. Judit az egyházatyák kora óta előképe Máriának, többek között azért, mert az istenellenes hatalmat megsemmisítette.¹⁸

Ezek a hivatkozások kapcsolatban vannak a Máriával kapcsolatos kultúr-történelemmel, valamint a várkastélyokban található képi ábrázolásokkal is, így például sárvári Nádasdy-kastély dísztermének a kifestésével is.

Ezek után térjünk rá a vizsgált imádság azon részére, amely az aktualitással foglalkozik. Ezen imaszöveg keletkezésének ideje II. Lipót magyar királyhoz köthető, aki 1790 márciusától 1792 márciusáig volt Magyarország apostoli királya. Koronázására csak 1790 novemberében került sor. Ugyanis a szövegben ezt olvassuk: „*Wir bitten Dich demnach mit zerknirschen Herzen, du wollest in gegewärtigen Kriegsläufen unserm frommen König LEOPOLD Sieg und Victorie wider den Türken und andere Feinde erhalten, welches zur grösseren Ehre Gottes gereichen, und die Feinde schamrot machen wird...*” Az imaszöveg tehát kifejezett kéréssel fordul a kegyképen ábrázolt Máriához, hogy vezesse II. Lipót királyt győzelemre a törökök és más ellenségei ellen. Az imában említett események lehetnek a következők: 1790 májusában a porosz hadsereg hadgyakorlat címén felvonult a sziléziai határon. Lehet kapcsolat az 1790. július 20-i eseményekkel is. 1790. szeptember 29-én II. Lipót és III. Szelim török szultán Gyurgyevóban fegyverszüneti megállapodást írtak alá. Az ellenségek lehetnek akár a szerbek is, akik területi autonómiát követeltek. A király a francia forradalom szélsőségeit is elutasította, kérvén az európai uralkodókat, hogy ennek vessenek véget. 1791. augusztus 27-én létrejött II. Lipót császár-király és II. Frigyes Vilmos porosz király közös nyilatkozta, amelyben azt kérik, hogy csatlakozzanak azon erőfeszítésekhez, hogy Franciaországban helyreálljon a nyugalom és a király tekintélye. 1792. február 7-én a király védelmi szövetséget kötött II. Frigyes Vilmos porosz királlyal arra az esetre, ha országukat francia támadás érné.¹⁹ Mivel az imádság szövegében a törökök is említést nyernek, ezért az imaszöveg keletkezésének legvalószínűbb éve az 1790.

¹⁸ Remigius BÄUMER, Leo SCHEFFCZYK (1991), *Marienlexikon*. Herausgegeben im Auftrag des Institut Marianum Regensburg E.V. . III. Erzabtei, St. Ottilien, Eos Verlag.

¹⁹ *Magyarország történeti kronológiája* II. Köt. 1526–1848. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 600–609.

Az imaszöveg szerzője kétségkívül járatos volt a teológiában. Ismerte a keresztény irodalmat, tisztában volt a tipológiával, amelyet alkalmazott is munkájában, ugyanakkor aktualizálni is tudott. Az ima szóhasználata régies nyelvet tükröz, sőt talán helyi sajátosságokat is tartalmaz. Például *A Bründl* kifejezés, amely mind a mai napig használatos. A szó számos olyan kegyhellyel kapcsolatos, ahol forrás, „szentkút” van.

Rontás van a szövegen?

A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben¹*Bevezetés*

Az alábbi tanulmány a boszorkányperes tanúvallomások² rögzítésének, lejegyzésének folyamatát kívánja vizsgálni a kéziratokon megfigyelhető javítások, módosítások rendszerszerű elemzésével. A kutatás jelenlegi stádiumában az mutatkozott célravezetőnek, hogy egy 1740-ből származó tanúkihallgatási jegyzőkönyv két kéziratossá változtatásának részletes összehasonlításából, azaz a lejegyzői³ gyakorlatból próbáljak következtetni elvekre, stratégiákra⁴ (néhány további kéziratot is bevonva a vizsgálatba). Az elemzés során az alábbi kérdésekre kerestem választ: kinek a nyelvhasználata jelenik meg az egyes szövegekben (a tanúké vagy az aktuális lejegyzőé)? Milyen információkat, tartalmakat tartottak fontosnak a lejegyzők megtartani a tanúk szóbeli beszámolóiból, és vajon a megőrzés igénye kiterjedt-e

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló, K 116 217 számú NKFI/OTKA munkálatait felhasználva, az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Program 2017/2018. támogatásával készült.

² A változatos szóhasználat miatt – *boszorkányper*, *perszöveg*, *tanúvallomás* – tág meghatározásból érdemes kiindulni: szóbeli beszámoló írásban rögzítve általában jogi esettel kapcsolatosan; személyes tapasztalat vagy tevékenység az eset kontextusában; mind a nyelvi, mind a nyelven kívüli jellemzőkben variációt mutatva (Merja KYTÖ, Terry WALKER, Peter GRUND (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 11.).

³ A tanúvallomások és a peres eljárások más részeinek rögzítőjét az angol nyelvre vonatkozó szakirodalom következetesen *scribe*-nak nevezi, a hazai munkákban használatos a *jegyző* és az *írnok* is (korábban az *író* sem példátlan, TÖRÖK Gábor (1964), *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 45.) 62–63). Az utóbbi elnevezések ugyanakkor másfajta foglalkozásokat, tisztségeket is takarhatnak a korszakban, ezért egy szemlegesebb megnevezés, a *lejegyző* mellett döntöttem, egyszerűen a tanúvallomást rögzítő személyekre utalva.

⁴ A *scribal practice/strategy* szintén gyűjtőfogalom („ernyő terminus”), az elhangzó beszámoló rögzítésére vonatkozó eljárási lehetőségek, mintázatok, sémák tartoznak ide (Kathleen DOTY (2007), *Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials*. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 1. 25–41.). Azért érdemes sémákról beszélni, mert – akárcsak a nyelvhasználat más területein – a megnyilatkozók választási stratégiákat alkalmaznak egy adott beszédhelyzetben (nem pedig bármilyen tekintetben is „kész”-nek tekinthető nyelvi megoldásokat). A szóhasználatban (*stratégia*) nem a választás tudatossága vagy tanultsága kerül előtérbe.

a megformálásra is? Előtérbe kerül-e a lejegyzők (mint a hatósági-jogi szituáció képviselőnek) nyelvhasználata, és ha igen, annak mely vonatkozásai azonosíthatók? Milyen fokú megszerkesztettséget, konstruáltságot mutatnak az egyes kéziratok, egységes-e ezen a téren a forráscsoport?

A nemzetközi kutatások szerint a tanúvallomások írásbeli és kommunikációra vonatkozó jellemzői, sajátosságai önálló kontextust alkotnak;⁵ a magyar boszorkányperes források ebben a tekintetben egyelőre lényegében feltáratlanok számíthatnak.⁶ Mivel a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek a XVI–XVIII. századból jellemzően másolatban maradtak fenn, további kérdés, hogy a többlépcsős szövegrögzítés korábbi szakaszaira lehet-e az eredményből (elsősorban a javításokból) következtetni.

A lejegyzői stratégiák azonosításához, illetőleg a közbeavatkozások mértékének meghatározásához módszertani párhuzamként kínálkozik az ómagyar kódexes forrásokra kidolgozott hibatipológia, mely szerint a javítások „nyalábokba rendeződnek”, rendszerszerűséget mutatnak, párhuzamba állíthatók a beszédbeli megakadás-jelenségekkel.⁷ Annak az igénye, hogy a történeti hibatipológia szempontjából foglalkozzunk önálló szövegalkotásokkal, fogalmazással és (kétségtelenül) diktált szövegekkel, egy ideje már megfogalmazódott a szakirodalomban.⁸

A dolgozat ehhez az igényhez kapcsolódik problémafelvető jelleggel, ugyanis a korszak, amelyekről már megállapítások születtek, a most tárgyaltnál korábbi, az ómagyar írások szövegsajátosságai pedig jelentősen eltérnek a boszorkányperes tanúvallomásokétól. További fontos különbség a célkitűzést illetően az, hogy jelen kutatás nem a szövegkiadás kapcsán foglalkozik a hibázásokkal: így a jelenségek azonosítása sem a kritikai kiadás jegyzetapparátusán keresztül zajlott.⁹

⁵ DOTY 2007.; Peter GRUND et al. (2009), Linguistic introduction. In Bernard ROSENTHAL (gen. ed.), *Records of the Salem Witch-Hunt*. Cambridge, University Press, 64–89.; Risto HILTUNEN (2010), Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In Shana-Kaisa TANSKANEN et al. (eds.), *Discourses in interaction*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 61–80.; KYTÖ, WALKER, GRUND 2011:147–181.

⁶ Folyamatban vannak a kutatások, egyelőre főként nyelvjárás-történeti vonatkozásban, a szegedi lejegyzők kapcsán (BERENTE Anikó (2017), Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperes egyik írnokának irataiban. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE, 7–22.).

⁷ A történeti hibatipológia elvi és módszertani kérdéseit összefoglalóan HAADER Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103. 88–94.

⁸ HAADER 2014:100.

⁹ Az ómagyar „megakadás-jelenségek” vizsgálata szövegkiadásból indul ki, hiszen az átírás lehetővé teheti az ehhez szükséges szövegismeret kialakulását, a jegyzetanyag pedig biztosítja a rendszerszerűséget (HAADER 2014).

Módszertani kérdés tehát, hogy hasonló rendszer rajzolódik-e ki egy eltérő időszakból és szövegtípusból származó forráscsoporton, illetőleg milyen korlátokkal alkalmazhatók az ómagyar korszak anyagára vonatkozó vizsgálati szempontok.

A dolgozat felépítése a következő. Elsőként felvázolom a XVI–XVIII. századi boszorkányperes tanúkihallgatási eljárás körülményeit, különös tekintettel azokra a tényezőkre, amelyek megmutatkozhatnak a jegyzőkönyvezésben. Ezt követi a beszámolók rögzítésével kapcsolatos kutatási előzményeinek áttekintése és az ezekből kialakított megközelítés, módszertan bemutatása. A továbbiakban a részletes összehasonlító elemzés során bemutatom a javításokat, módosításokat, keresve azok lehetséges motivációit is.

A boszorkányperes tanúvallomás jellemzése

A boszorkányperes¹⁰ tanúvallomások (önálló szövegtípusként, műfajként tekintve) több szempontból is különösen értékes forrásnak számítanak a nyelvtörténet számára: kapcsolódnak a korszak mindennapi beszélt nyelvéhez, rétegzettek, érzelmekkel, indulatokkal telítettek, olyan megnyilatkozásokat is megőrizve, amelyek a korszak más műfajaiból, szövegtípusaiból kevésbé hozzáférhetők.

A szövegek elemzése előtt felvázolom a boszorkányperes eljárás és azon belül a tanúkihallgatás és a beszámoló rögzítésének körülményeit. A kihallgatási szituáció az alábbiak szerint foglalható össze. A tanúbizonyítás az előzetes bizonyítási eljáráshoz tartozik, azaz a cselekmény felderítése során hajtották végre.¹¹ A tanúk kihallgatása általában közösség előtt zajlik, a szolgabírók és esküdtek viszik véghez (szemben például az 1692–1693 között zajlott salemi kihallgatásokkal, amelyek egy része a tanú házában zajlott, legalábbis megvolt rá a lehetőség).¹²

Minden beszámoló elején megtalálhatók az egyes tanúkra vonatkozó információk: a név mellett a kor, a családi viszonyok, valamint a vallomás előtt tett esküre vonatkozó megjegyzés szerepel. Ezt követi a több-kevésbé részletes beszámoló (kérdőpontok szerint vagy összefüggő formában), illetőleg az esetleges későbbi kiegészítések. Nemcsak azok az információk ke-

¹⁰ A boszorkányüldözés és a peres források néprajzi hátterét összefoglalóan lásd SZ. KRISTÓF Ildikó (2014), *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők* – 2013-ban. In KLANICZAY Gábor, PÓCS Éva szerk., *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó, 17–62., jogtörténeti szempontból újabban KONCZ Ibolya Katalin (2007), *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD értekezés, Miskolc.

¹¹ KONCZ 2007:194.

¹² GRUND et al. 2009.

rültek a jegyzőkönyvekbe, amelyekre az ügynevezett *deutrális punctum* kérdései irányultak; a korszak büntetőeljárásaira jellemző módon gyakran nem tettenérésről, hanem a büntettek előzményeiről, a vádlott előéletéről számoltak be.¹³ A tanúvallomás tehát egy vagy több történetet tartalmazott, s később a tanúk is kiegészíthették beszámolóikat (a jegyzőkönyv felolvasásakor, hitelesítésekor). A boszorkányperes tanúvallomás mint szövegtípus jellemzője a változatosság, már csak a körülményekből adódóan is: számos tanút kikérdezhettek, akár többször is, az egyes jegyzőkönyvekben pedig nemritkán igen részletes beszámolók szerepelnek különféle történésekről.

A dolgozat a kihallgatásokon elhangzott beszámolók rögzítési folyamatát úgy értelmezi, mint egyezkedést a tanú és a lejegyző között, mind a tartalom, mind a megformálás vonatkozásában. A jegyzőkönyveknek ennek megfelelően úgy tekintek, mint az egyezkedés eredményére. Magukban az egyes jegyzőkönyvekben is szerepelnek olyan megjegyzések, amelyek a kihallgatás kommunikációs háttérét is felidéztek, többek között azt, ahogyan a tanú éppen az elmondott történetek egyes részleteire visszaemlékezett:¹⁴ 1755: *melly történt dologh után a mint jut eszében a Tanunak két vagy három nap mulva Edes Attya olly szöröncsétlen nyavalában esett* (Bosz. 296.); 1756: *mégyen egy farkas a nyomás mező felé, gondolván a fatens hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért mégyen arra* (Bosz. 481. sz.). Az a tény tehát, hogy éppen egy hatósági eljárás részeként bizonyítékokat gyűjtöttek egyes személyek ellen, még nem jelenti azt, hogy a szövegalkotást szigorúan véve ennek a célnak rendelték alá.¹⁵

A lejegyzők általában hatósági-hivatali emberek voltak – a korszak viszonyai között. A XVII–XVIII. században olyan írástudáshoz kötődő foglalkozásokat lehetett váltogatni, amelyek ma már távol esnek egymástól. Néhány gimnáziumi (vagy kisebb iskolai) osztály elvégzése után, valamelyes általános deákos műveltséggel, azaz némi latintudással és jogi ismeretekkel lehetett valakiből iskolamester, tiszttartó, nótárius stb.¹⁶ Időnként a közönség írástudó tagjai is részt vehettek a lejegyzésben, erre maguk a tanúk is

¹³ KONCZ 2007.

¹⁴ Az itt idézett adatok bárki számára elektronikusan hozzáférhetők a Történeti magánéleti korpuszból: <http://tmk.nytud.hu>, (az adatbázis leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne, GUGÁN Katalin, NOVÁK Attila, VARGA MÓNICA (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110.), ezért az adatok az év és a perszöveg adatbázisbeli rövidítése és a perszám alapján azonosíthatók, a szövegközlés pedig betűhű.

¹⁵ Szemben napjaink jegyzőkönyvezési gyakorlatával (a részletes összevetést lásd VARGA MÓNICA (2018), Boszorkányperes lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114, 2. 185–200.).

¹⁶ TÓTH István György (1996), „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet. 108–109., a korszak angol nyelvterületén is KYTÖ, WALKER, GRUND 2011.

kitérnek:¹⁷ 1727: az *Katona esketetett Rez Benkőne ellen esketetett gyanusaga leven hogy nem mas hanem Rez Benkőne nyargatta megh az lovát az mint hogy az ki az Tanú vallasokat irta Réz Benkőne ellen annak egy kis ép egészséges fia volt [...] megh eset ennekem az Rez Benkőnere valo tanuvallásnak írása mert oda az Gyermekem megh ette Rez Benkőne* (Bosz. 309.). A beszámolóban nincs megnevezve az alkalmi lejegyző, más tanú nem említi a kérdéses történetet részletesebben, így további információink e konkrét esetről nincsenek.

A tanúvallomás lejegyzési folyamatáról

A jelen kutatást az is indokolja, hogy a tanúvallomások lejegyzésének módjáról keveset tudunk, ahogyan az azt végző személyekről és nyelvi hátterükről is. Ez a korszak hasonló forrásai esetében szintén probléma, ahogy a XVI–XVIII. század angol nyelvű tanúvallomásai kapcsán is.¹⁸ Még ha egyes forrásokban ismeretes is a lejegyző/fogalmazó személye, akkor is problematikus, hogy az adott „kéz” mennyit alakított a tanú szövegén, mennyiben érinthetett tartalmilag is lényeges részleteket. A lejegyzések maguk is többlépcsős folyamatok voltak, viszont ezeknek a korai szakaszai (jegyzetek, kulcsszók, esetleg gyorsírással készült változatok) ritkán ismeretesek (az angol források esetében hasonlóképpen).¹⁹ A jegyzőkönyv elkészítése során a kihallgatáskor leírt jegyzetek alapján dolgozhattak a lejegyzők, a tiszta másolatok ezekre és az emlékezetre épültek. Több kutató szerint az volt ugyan a lejegyzői szándék, hogy mindent leírjanak teljes egészében, azonban a beszéd gyorsasága és az emlékezetbeli korlátok szükségessé tették a tömörítő, összefoglaló megfogalmazásokat.²⁰ Éppen ezért a szöveg jellemzőjének tekinthetők az egyes nyelvi jelenségek, megoldások, amelyet a tanú és a lejegyző/fogalmazó közösen hoz létre.

A magyar források esetében nehezíti a kutatást, hogy kevésbé ismeretesek a jegyzőkönyvezésre vonatkozó szabályzatok, kézikönyvek (a vádlatok kihallgatására vonatkozó szabályok is elsősorban a kérdések tartalmára, például az ördöggel való szövetség aspektusaira irányulnak).²¹ A szabályza-

¹⁷ Török 1964:62–63.

¹⁸ A városi jegyzőkönyvekkel kapcsolatban: NÉMETH Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írniok nyelvváltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 10–12., angol nyelvterületen: KYTŐ, GRUND, WALKER 2011.

¹⁹ KYTŐ, WALKER, GRUND 2011 szerint magukból a tanúvallomásokból nem lehet erre nézve sok következtetést levonni, az írniokok nevei is csak ritkán szerepelnek a jegyzőkönyvben (s a név időnként pusztán az írniok jelenlétére utal, s az írás szempontjából másodlagos).

²⁰ Az 1692–1693 közötti salemi források alapján HILTUNEN 2010:70.

²¹ SUGÁR István (szerk.) (1987), *Bűbájosok, ördöngösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Budapest, MTA.

tok ismerete sem adna ugyanakkor mindenre választ, ugyanis számos megvalósulási lehetőség azonosítható az egyes szövegek összevetéskor – lényegében a lejegyzés szinte minden pontján, a formulákat is beleértve. Döntés kérdése volt az, hogy a tanúkra vonatkozó információk magyarul vagy latinul szerepeljenek (esetleg kevert formában), egyes szám első vagy harmadik személyű legyen-e a lejegyzés (szintén nem példátlan a kevert forma), legyenek-e a válaszok kérdőpontok szerint elkülönítve, vagy sem (monológyszerű formát hozva létre), milyen módon szerepeljenek a narratíva során felidézett diskurzusok, párbeszéddek (tartalmi összefoglalóval, egyenes idézettel, vagy átmeneti formában).

További nehézség, hogy a kiadások alapján közel sem egyértelmű, hogy az adott jegyzőkönyv tisztázatnak, másolatnak, fogalmazványnak minősül-e, és bármelyik kategória is hogyan függ össze a nyelvhasználati jellemzőkkel. A tanúvallomások esetében ilyen irányú szakirodalmi előzményről kevéssé beszélhetünk. Nyelvjárás-történeti szempontból vizsgált Török Gábor egy nagyorosi tanúkihallgatást 1697-ből, melyről megállapítja: „írásmódja túlságosan fonetikus” (például *fokták* ‘fogták’, *asztat, mek* ‘meg’ *parancsolta*).²² Fontos azonban szem előtt tartanunk azt, hogy a XVI–XVIII. század hangjelölése igen-igen heterogén, több helyesírási hagyomány keveredhetett benne, az ejtés tükrözése pedig a mainál nagyobb mértékben is teret kaphatott.²³ A zöngésülés, illetőleg a zöngétlenedés, vagy éppen az összeolvadás esetei tehát csak mai szemmel tűnhetnek szokatlanak a vizsgált forrásanyagban.

Török Gábor az írásmód miatt piszkozatnak, tollbamondásszerűségnek tartja a szöveget, erre következtetett az erős élőbeszédi jellegű fordulatokból is. A kihallgatás szövege²⁴ azonban – a kézváltást nem számítva – igen rendezett (írás)képet mutat, a néhány betűszintű javítással (például *türtin* → *türten*, *törvin* → *törven*), egy formula sorrendbeli módosításával. A javítások, módosítások egyike sem olyan nyelvi szintre vonatkozik, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a lejegyző épp a pillanatnyi fogalmazással küszködik. A szöveg bővített és összetett mondatokból és összefüggő mondat sorokból áll, e tény szintén nem a piszkozat jellegre utal. Mivel a lap szélei nem látszanak, nem egyértelmű, hogy őrszót tartalmaz-e (az őrszó ugyanis igen nyomós érv lenne amellet, hogy másolatnak tekinthessük a

²² TÖRÖK 1964:62–63 (szövegközlés 60–62).

²³ A kutatások szerint e téren szembeállíthatók a kéziratos és nyomtatott művek, utóbbiban egyre inkább érvényesül a szóelemzés elve; KOROMPAY Klára (2003), Helyesírás-történet. In KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 697–704.; KOROMPAY Klára (2018), Helyesírás-történet. In KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 90–95.

²⁴ Jelzete: Nógrád Megyei Levéltár, IV. Nógrád m. L., A., 13, Acta fiscalis Fasc. III. No. 1. 1697. június 3.

kéziratot). A második kéznél ráadásul egy szakasz üresen szerepel, vélhetően egy további tanúvallomásnak szánva. A helykihagyás szintén tisztázásra, másolásra és nem helyben fogalmazásra utal, hiszen a terjedelem már előre korlátozva van.

Más kéziratok esetében kifejezetten olyan (javított) hibák is megfigyelhetők, amelyek másolásra engednek következtetni. Ilyen például, ha a törölt részlet (alább < >-ben) a tényleges helyén „megismételve” jelenik meg: *és Gyermekének lába meg sebesedvén orvosra. szorúlt véle, a Fatens Lázár-nét szemtől szemben házanál <de reá nem kereste> Boszorkánnak kiáltotta, még is reá ne' kereste* (1731).²⁵ A kontextus ismeretében egyértelmű, hogy míg a *boszorkánynak kiáltotta* esetében a tanú az alany, addig a *reá nem kereste* viszont már a feltételezett boszorkányra vonatkozik, tehát alanyváltásról van szó – a tévedés ezúttal a hasonló szövegbeli helyzettel magyarázható.

Hasonlóképpen egy Jász-Nagykun-Szolnok megyei kihallgatás esetében: *De nem tsak illyenben, hanem különbb ruhában voltam, vajki szép és gyönyörű dolog ott Lenni. <Miért nem mondgya meg.> tovább is a' Fatens Felesége Dobrádi Kata ekkeppen szóllott: Hát Komám Asszony nem félt é kgd közöttök Lenni, miért nem mondja meg kgd a' Birákķ [=nak]* (1752).²⁶ Ezúttal nyilvánvaló beszélőváltásról van szó, a lejegyző, másoló pedig a szövegbeli helyzet mellett nagy valószínűséggel a *Lenni* miatt kezdte el előbb a törölt részt. A másolásra jellemző hibák szintén korábban meglévő szövegváltozatokra, jegyzetekre, teljes-szöveg verziókra, de legalábbis igen kiterjedt jegyzetekre utalnak.²⁷

A magyar tanúvallomási jegyzőkönyvek egy része több változatban is fennmaradhatott. Eddig a következő szövegváltozatokkal szembesültem részben levéltári anyagból: 1736, Abauj-Torna megye (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár); 1756, Arad megye (Országos Széchenyi Könyvtár és Országos Levéltár); 1740, Zala megye (részletesen lásd az eseti elemzést). A látott variánsok mindegyike mutat másolásra utaló jellemzőt, főként őrszót, másrészt mindegyik folyamatos szövegekből, a szövegek pedig többszörösen összetett, nem kifejezetten agrammatikus mondatokból állnak. Így a javítások, marginális részek (főként az autentikáláskor hozzáadott információk) és az esetleges kézváltások ellenére egyik iratról sem

²⁵ A szöveg lelőhelye az Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, jelzete Fol. Hung 973., a saját átirásomban, betűhűen közlöm.

²⁶ Jelzete: JNSZML = Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, Jászkun ker. Büntetőperes iratok 1753. 1. füzet 1. k. N. 139. Jászkun kerület pere Musa Erzsébet ellen 1752–1753, betűhűen közlöm a saját átirásomban.

²⁷ Az angol forrásokról is ez mondható el (Peter GRUND (2007a), *The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials. Studia Neophilologica* 79. 3–24. 19–21., KYTÖ, WALKER, GRUND 2011).

feltételezhetjük, hogy a rögzítési folyamat legkorábbi szakaszaiból származnak.

A fentiek alapján indokolttá válik más módszerek, megközelítések alkalmazása a kérdéskör további vizsgálatához.

Megközelítés, módszer

A történeti anyag a hibatipológia hagyományos kritériumait is problémássá teszi: nem spontán produkcióról van szó, a köznyelvi helyett egyelőre úgynevezett saját normatudatról beszélhetünk (különböző területi változatok vannak), az anyanyelvi megnyilatkozás kérdése nem feltétel, hanem eredmény, ahogy a nyelvhasználó intelligenciaszintjének, mentális egészségének meghatározása is.²⁸ A javítások fogalmát tágan kell értelmezni, megvizsgálva, hogy a javítás ténylegesen hibát jelez-e vagy megváltozott kompetenciát, változatosságot hangjelölésben, grammatikában. Szempont még a korrekció módja, technikája, ideje. A javítás idejét történeti anyagban nem egyszerű azonosítani, noha egyes megoldások (félbehagyott, félig leírt, törölt, újrakezdett elemek) az azonnali, lineáris módosításra utalnak, míg mások (interlineáris, marginális betoldások, egyes törlések, megváltozott írástípus) utólagos átolvasásra, emendálásra. A javítás módja és technikája (van-e törlés) összefügghet a megakadás típusával, a scriptor ízlésével és pillanatnyi hangulatával. A hibázás és a javítás motivációja – a figyelmetlenségtől az egyértelműsítésen át a normatörekvésekig (például: *vóna* → *vólna*) – szintén feltárás tárgya.²⁹

A hibák és javítások kategorizálásai írott anyagon bonyolultak, „kevesebb elméleti megfontolást tűrnek meg”.³⁰ A kategóriák megnevezésben a forma és tartalom egyaránt szempont: a leírás mellett magyarázatot is jelezhet a megnevezés; időnként a térbeliség alapján azonosítható (betoldás), máskor funkció szerint (anticipáció, perszeveráció). A hibák gyakran multi-kauzálisak, ugyanakkor a tévesztés jellege (kihagyás, hibás választás, sor-

²⁸ HAADER 2014:88–94. HAADER Lea (2017), Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–108.

²⁹ HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128, 2. 196–205.; HAADER 2014.; HAADER Lea (2015), A botlások bizonyossága: XVI. századi beszélők nyelvhasználata a hibajavítások tükrében. In BÁRTH M. János, BODÓ Csanád, KOC SIS Zsuzsanna (szerk.), *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest, ELTE BTK. 53–58.

³⁰ HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemzőből. *Magyar Nyelvőr* 133, 2. 48–65. 64.; HAADER 2014:94–95.

rend) összefüggést mutathat a javítás módjával (betűjavítás, betoldás, sorrend jelzése, törlés). A szöveg bővítése, formálása (morfoszintaktikai módosítások, vonzatváltozás) szintén különféleképpen magyarázható a kódexszövegek alapján (ha ismeretes az eredeti szöveg, azzal összevetve) és a boszorkányperes anyagban.

A lejegyzői gyakorlat, a hibázások, a szövegváltozatok összevetése a salemi forrásokon is kutatás tárgya, mind a kéziratok, mind a szövegvariánsok szempontjából. A kéziratokból azonosítható írnoki jellemzők között szempont az írásváltozat mellett a központosítás, a rövidítés is.³¹ A szövegösszevetés további szempontjai a kihagyás/hozzáoldás, időhasználat, szókincs, egyes szám vs. többes szám, névelők és determinánsok, igei ragozási szerkezetek, szórend, egyéb (ez utóbbi megközelítés fonéma–graféma megfeleltetést és hangjelölést nem tárgyal).³²

Eseti elemzés: javítási stratégiák és motivációk

A részletes elemzés tárgya a továbbiakban egy 1740-ből, Zala megyéből származó tanúkihallgatás két verziója (az egyik kézirat 12 fólióból áll, a Zala Megyei Levéltár állományának része, a másik 13 fólió, az Országos Levéltár állományában található, ez utóbbi forráskiadásban is szerepel, illetőleg hozzáférhető a Történeti magánéleti korpuszból; Bosz. 415.). Maga a kéz az íráskép és a hangjelölés alapján azonosnak mutatkozik (a javítások keze is egyezőnek tűnik). Az azonban nem derül ki, mennyi idő telt el a két szövegváltozat elkészülése között – megváltozott kompetenciát kevésbé lehet valószínűsíteni.

A két szövegváltozat között mintegy kétszáz különbség mutatható ki. A javítások, pontosabban változtatások száma és a kézirat egyes részeinek állapotából akár arra is következtethetnénk, hogy az egyik változat (feltehetően a korábbi, a továbbiakban ZML) piszkozat, míg a másik (jelentősen kevesebb javítással, feltehetően későbbi, mivel az autentikálás is rajta van, a továbbiakban OL) tisztázat.³³ A ZML-változat kapcsán sem állítható azonban az, hogy a többlépcsős rögzítési folyamat korai szakaszát képviselné, a *piszkozat* vagy *fogalmazvány* elnevezés tehát ilyen értelemben legalábbis nem problémamentes. Folyamatos szövegalkotás jellemzi, többszörösen

³¹ Risto HILTUNEN, Matti PEIKOLA (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 43–68. 41–52.; GRUND 2007a.

³² GRUND, Peter J. (2007b.) From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82, 2: 119–150.

³³ A szöveget a „Magyarországi boszorkányság forrásai” 4. kötetében is olvashatjuk, a kiadásban e változat is a *fogalmazvány* besorolást kapta.

alá- és mellérendelést mondatokkal, közbeékelésekkel, a történetmondásba grammatikailag „beszerkesztett” diskurzusokkal, reflektált beszélőváltásokkal. A javítások eloszlása pedig közel sem egyenletes, egyik-másik tanúvallomásban alig jelennek meg. Az OL változatban is megfigyelhető „saját hiba”, például az alábbi betoldás (jellel a helyére utalva margón): *hogya maga bérít vagy fizetését, [kérte] akkoron is*. További szempont, hogy a ZML kéziratban is szinte minden lap alján órszó hívja fel a figyelmet a folytatásra, ami a másolatokra jellemző. A javítások száma mint érv pedig újraértelmezhető akkor, ha megnézzük, miből is állnak a változtatások.

Annyit érdemes előrebozsátani, hogy a javítást különösen tágan kell értelmezni, emellett – a semlegesség kedvéért – módosításokról, változtatásokról is kell szólni. Vannak ugyanis olyan különbségek, amelyekre a feltehetően korábbi szövegváltozatban nincsenek utalások, nincs nyoma hibatudatnak vagy változtatási szándéknak, így nem nevezhetjük őket javításnak. Ráadásul a boszorkányperes anyagban (akárcsak a kódexek esetében) nem feltétlenül egyértelmű, hogy ki a felelős az adott „megakadásért” (például a szóválasztások esetében, vagy amikor valami kiegészítésre szorul).

A formulákat is érinthette a változtatás, jóllehet az első esetben a szóhasználat szinonim, szabadon változtható, és a második esetben is elfogadható a kiegészítés nélküli változat (az átírásban a törlést a hagyományoknak megfelelően < >, a betoldást pedig [] jelöli): <De eo Utri punctumok szerént való> *Magistratualis* (ZML), *kiket?* <vallya megh a Tanú> *hüti* [= hite] *után vallya megh a' Tanu?* (ZML).³⁴ Az itt idézett javításokért értelemszerűen nem a tanú lehetett felelős.

A beszélt nyelvnek tekinthető fordulatok önmagukban nem függnék össze a szövegek fogalmazvány státuszával, a későbbi változat is megöriz ilyesmit (a megszólítás, a szóválasztás tekintetében), például: *miért nyelvelsz te lotyó, hogy én rontottalak megh tegedet? [...] éhe'n edd meg ezt a' kis kenyeret* (OL), *te boszorkány miért nē bocsátasz el engem, vagy hozám nem jösz feleségül* (OL), *Ángyom Aszszony miért cselekszik Kglđ igy velem két sárga répáért? [...] miért mentél a' kertemben? nem jöttél gyomlálnyi* (OL). A javítás a felidézett diskurzusokra is kiterjed, de csupán egy alkalommal: *mondotta Cziráki Istvánnak <miért> el jüttél ide a' munkára de oda haza megh teker a' gazda Aszszonyod* (ZML) >> *el jöttél ide a' munkára*

³⁴ A hasonló időszakból és területről származó szövegek alapján a törölt megoldások is adekvátan tekinthetők a Történeti magánéleti korpusz alapján: 1746: *ez alább irt deeoutri punctumok szerént való Magistratualis Inquisitiot vittük véghben* (Bosz. 421.); 1751: *a subannectant De eo utri punctumok szerént illyes Törvényes Inquisitiot vittünk légyen véghhez* (Bosz. 465.) – illetőleg: 1723: *Magán kívül kik lehetnek jo Tanuk vallya meg?* (Bosz. 63.), 1750: *Ha úgy vagyon honnan és micsoda jelekbul tapasztalta a Tanú? vallya megh* (Bosz. 95.); 1751: *azok nevezet szerint kik legyenek valya meg a Tanu* (Bosz. 451.).

[...] (OL). Mind a korábbi, mind a javított változat köthető a tanú személyéhez és nyelvhasználatához is, nemcsak a lejegyzőéhez.

A betűszintű javítások azonosítása a magyar boszorkányperes forrásokban gyakran több okból sem kétségtelen. Egyrészt egy-egy graféma többféle formájú is lehet egyazon szövegben – ezek egyike-másika első pillantásra javításnak is tűnhet, másrészt utólag problematikus eldönteni, hogy egy adott graféma csak meg van erősítve, vagy a tinta megfolyásától tűnik a vonala kiterjedtebbnek, vagy éppen javítást takar. Ugyancsak nehézség, hogy a betűszintű javítás általában úgy történik, hogy ráírják az adott grafémát a javítandóra, nemritkán szinte felismerhetetlenné téve azt. Ha viszont nem tudjuk, mit miről javít a lejegyző, akkor a rendszerszerűségek sem állapíthatók meg ezen a téren.

Ahhoz, hogy a javításokat és a változtatásokat értelmezni tudjuk, először a szövegváltozatok néhány közös jellemzőjéről is érdemes beszámolni.

A két szöveg nagyrészt egyező (és a korszaknak megfelelő) központosítást mutat; a használt írásjelek a következők: nem példátlan a pont – inkább a nagyobb tartalmi egységek lezárására –, tipikusabb a vessző és a pontosvessző, időnként kettőspont. Ez utóbbinak lehet tartalmi kiemelő funkciója, például: *bérit kérvén ugymint huszon ött pénzeket; de roszul fizetett: mert enyihány napokk el tellése után megh sántétotta* (OL). Kérdőjel is használatos a szövegben, a korszakra jellemző módon egyúttal felkiáltójelként is funkcionálva: *mellyre felelvén Gáll Ilona, bizonyécsa megh, minemő boszorkány légyen, és mitt látot ellene?* (OL – a ZML változatban vessző zárja az idézetet).

A rövidítéseknek számos típusa figyelhető meg mindkét szövegváltozatban: jellemző például a mássalhangzó hosszúságát jelző vonás, mint a fentebb már idézett *enyihány* esetében ('egynéhány', a ZML változatban kiírva szerepel, *ennyihány*), de nemcsak a nazálisokat érinti, például *Aszony, hozzá* ('hozzá'). Szintén gyakori a szóvégi nazálisok rövidítése, *ne' = nem*, egyes toldalékok rövidítése, *b' = -ban/-ben*, *k = -nak/-nek*, mint a már látott *napokk* esetében, a szavak szintjén pedig például a *kegyelmed* jelenik meg gyakran rövidítve (valamint a formulák közül a Teként 'tekintetes'). A rövidítés és a kiírás közötti választás váltakozik mindkét szövegvariánsban, és természetesen a szövegbeli helyzettől is függhet. Az OL változatban többször is kiírta a lejegyző a toldalékot (elválasztással), mivel épp teljesen a lap szélén szerepel az érintett szó (ezekben az esetekben a rövidítés nem férne el). A megértést mindenesetre a rövidített változat sem befolyásolja.

A nagybetűzés vegyes képet mutat a két szövegváltozatban (köznevek és tulajdonnevek esetében egyaránt), rendszerességről nem árulkodik – a korszakban általában sem.³⁵

A szövegváltozatok hangjelölése alapvetően egyezik, illetőleg olyan tekintetben mutat változatosságot, amely a korszakra jellemző heterogenitással magyarázható: váltakozik például, hogy jelöli-e a lejegyző a magánhangzók hosszúságát.

A mássalhangzók hosszúnak jelölése (kettőzése) is inkább a korszak sajátossága, mint területi jellemző: *mezzöre* ('mezöre'), *Jóll, ell* ('el'), s szintén váltakozhat: *lattya* ~ *látya*. Mindkét kéziratra jellemzők olyan hangjelölésbeli sajátosságok, amelyekben az ejtés tükröződik. A zöngésülés vagy épp zöngétlenedés az egyik legfeltűnőbb jellemző (a részletesen vizsgált szöveg mindkét változatában megfigyelhető, például *kínosztá, kérdészte* (ZML, OL), ahogy az összeolvadásként értékelhető megoldások is, mint a *gondgya, tudgya, kertyében* (ZML, OL). E téren egyébként a két forrás a Történeti magánéleti korpusz alapján nem különbözik a korszak más boszorkányperes tanúvallomásaitól.

A korszakban még nincs standardizált nyelvváltozat, így elsősorban spontán törekvésekre következtethetünk a területiséghez kapcsolódó formák használatával kapcsolatban, azaz a lejegyző ismeretei alapján megfelelőnek és hagyományosan elfogadhatónak tartott jelenségek kerültek a szövegbe (nem valami előre meghatározott norma érvényesült).³⁶ Noha a hangjelölést tekintve a vizsgált kéziratokban is feltűnnek olyan sajátosságok, amelyeknek nyelvjárási vonatkozásai lehetnek, nem következtethetők ki belőlük egyértelmű tendenciák.

Az alábbiakban nem javításokról, hanem módosításokról, váltakozásokról lesz szó. Többször előfordul például a ZML változatban depalatalizált *n*, *boszorkánnak* (bár ez ugyancsak tükrözheti a todalék miatt módosult ejtést), az OL változatban ezek *ny*-nyel szerepelnek – ugyanakkor a ZML változatban is váltakozik az *n*-es és *ny*-es forma. A jelenség ellentétes módon is megfigyelhető *vonyván* (ZML) – *vonván* (OL). Szintén depalatalizáció figyelhető meg az *osztálla* (ZML) forma esetében, amely az OL változatban már *ly*-vel szerepel. A főnévi igenév képzőjének is változatokban szerepel a szövegekben: *tudni illik* (ZML) vs. *tudnyi illik* (OL), de mindkét variánsban *keresnyi, jönyi, halnyi, lennyi* jelenik meg. A magánhangzókat érintő nyelvjárási változatok kevésbé mutathatók ki (*kintelenétettek* ZML vs. *kéntelenitettek* OL, valamint *köllet* ZML vs. *kellert* OL), így spontán törekvéseket sem sikerült azonosítani a vizsgált iratok kapcsán.

³⁵ KOROMPAY 2003.; KOROMPAY 2018: 83–99.

³⁶ Lásd a szegedi írnoki regiszterrel kapcsolatban NÉMETH 2004:126.

A jelölt javítások száma a ZML változatban mintegy 104-re tehető. A rendszerszerűség érdekében csoportok szerint érdemes tárgyalni őket – kitérve a javításként nem jelölt módosításokra is. A kifejezetten betűszintű javítások kisebb mértékben jellemzők (s ahogy arról volt szó, nem mindig egyértelműen azonosíthatók). Ilyen például a <Gyemeg> *Gyermekségetül foghva, hajadon fej[j]el, a marháinak kéréséért, ki <m.> mind az mai napigh is* (nem világos, hogy az áthúzott *m* után milyen graféma szerepel). A lejegyző láthatóan bizonytalan volt a *héj* 'tető, fedél' megfelelő írásmódját illetően: *istálló <heg> hély<j>ábul* (ZML).

E téren is mutatkoznak váltakozások, nem kétségtelen, hogy tudatos, motivált döntés eredményeiként: *Vallya ezt is* (ZML) vs. *azt is* (OL), *mind az mai napigh* (ZML) vs. *mind ez mai napigh* (OL). Máskor a betűszintű javítás valójában téves szótlalást (felcserélést) jelöl: *ha az <T>Őszi szán-tás jó volt, az <O> Tavaszi is jó légyen* (ZML).

A javítások egy része összetett, nem csupán alaktani, hanem – általában egyeztetéseket is érintve – mondattani (általában lineáris javítással, így ezek sem a fogalmazás fázisára utalnak), például:

személylek<et> (ZML) *személylek* (OL),
mellyet [...] látt<a>ot volna (ZML) *látott volna* (OL)

A határozói igeneveket többször ragozott igealakra változtatta a lejegyző (már a ZML kéziratban, lásd alább is), vagy éppen kihúzta azokat az elemeket, amelyek az igeneves szerkezet és a következő tagmondatot összekapcsolnák, noha ez a korszakra és a boszorkányperes tanúvallomásokra igen jellemző.³⁷

ZML	OL
<i>hozá ménvén Gáll Ilonához kér<vén>te azon</i>	<i>hozá ménvén Gáll Ilonához kérte azon</i>
<i>lop<ván>ott, mellyet</i>	<i>lopott, mellyet</i>
<i>fekete tyukot magával vi<vén>tt,</i>	<i>fekete tyukot vitt magával</i>
<i>egy egész holnapigh kinlod<van>ott</i>	<i>kinlodott</i>
<i>kimen<vén>t</i>	<i>kiment</i>
<i>reá küldvén <de> megh is mind addigh</i>	<i>küldvén még h is</i>
<i>bé menvén Gáll Iloná<nak> kertyében <az holl is> négy almát föll vett</i>	<i>bémenvén Gáll Ilona kertyében négy almát vett föll</i>

³⁷ A korszakban a *-ván/-vén* képzős határozói igenév számos esetben a ragozott igealakoknak megfelelően a funkcióit tölti be, az azt tartalmazó szerkezet kötőszóval kapcsolódhat az következő tagmondathoz (részletesen lásd VARGA MÓNKA (2015), A határozói igenév és az igei állomány viszonyáról boszorkányperekben. *Magyar Nyelv* 111, 1. 54–67.).

A lejegyző ezt a stratégiáját sem alkalmazta következetes módon, jellemző többek között az idézeteket igei állítmány nélkül felvezető *mondván* és *felelvén* (lásd lentebb).

Számos esetben megfigyelhető olyan módosítás a szövegben, ahol a korábbi állapotában sem lenne agrammatikus az adott részlet:

ZML	OL
<i>ennyihány napokk el tellés<vel> után</i>	<i>ennyihány napokk el tellése után;</i>
<i>bé menvén Gáll Iloná<nak> kertyében</i>	<i>bé menvén Gáll Ilona kertyében</i>
<i>hallotta szájából Gálos Jánosnak, a' raboskodó Aszony előbbi férjé<tül>nek</i>	<i>hallotta szájából Gálos Jánosnak, a' raboskodó Aszony<nak> előbbi férjétül</i>
<i>Gál Iloná<nak> marháit</i>	<i>Gál Ilona marháit</i>

A továbbiakban azokról a jelenségekről lesz szó, amelyek a lejegyzői attitűddel leginkább összefüggésbe hozhatók, és amelyek valamilyen elv, stratégia eredményeként értelmezhetők.

Mindenesetre a legritkább az olyan változtatás – például hozzátoldás –, amely szigorúan véve is szükségszerűnek mondható (a *ne szolhasson* a ZML változatban interlineáris betoldásként jelenik meg, jellel a helyére utalva): *senki ellene Láttá azt* → *senki ellene ne szolhasson Láttá azt* (OL). Az idézett részlet önmagában valóban agrammatikus, félbemaradt mondatot tartalmaz. Hasonlóképpen: *Ugyan Hermán Mihályul [hallotta] hogy az Pölöskei utcát [...]* (ZML).

Néhány változtatás az explicitáció elvét valósítja meg, például a történet résztvevőinek azonosíthatósága érdekében (nincs jele javításnak az ZML változatban):

kertyében be menven Molnár Istokné (ZML)

kertyében be menven Gáll Ilonának Molnár Istokné (OL).

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a szövegtípusban közel sem példátlan, hogy implicit marad egy-egy ilyen részlet, mivel a kontextusból kikövetkeztethető. Az alábbi példát változtatásnak, módosításnak kell tekintenünk, ugyanis javításnak nincs jele:

de nem felelt néki (ZML)

de nem felelt néki Gáll Ilona (OL).

Az időviszonyokat tekintve azonban ellentétes tendencia is mutatkozik, ki-maradt az információ nyomatékosítása:

elte a' hideg a tyuknak megh evése után. Ugy nem külömben (ZML)

elte a' hideg. Ugy nem külömben (OL).

Talán az eljárásbeli szereptől is függ, hogy a kontextusra hagyatkozott-e a lejegyző, vagy inkább explicitté tette a referenst – a tanú esetében az előbbi mellett döntött (talán azzal összefüggésben, hogy az ezt követő egységet *Ezen fatens*-sel kezdi):

Miulta isméri <ezen fatens> mindenkor bubájos őrdöngős Asz'onynak tartatott (ZML)

Miulta isméri mindenkor bubájos őrdöngős Asz'onynak tartatott (OL).

A harmadik személyű lejegyzés miatt az alábbi példa is a kontextusra hagyatkozást mutatja, mivel ezúttal a lejegyző nem törekedett a teljes egyértelműsége (talán mérlegelve, hogy ez a megoldás sem okoz különösebb azonosítási nehézséget): *Azt is annectallya a'fatens, hogy Gáll Ilonának szőlőt szedvén a'feleséghe (OL)*. Nem példátlan ugyanakkor a szómagyarázat sem a későbbi befogadó feltételezett ismereteit mérlegelve: *mivét kérvén → mivét avagy bériét kérvén* (már a ZML változatban is szerepel betoldással), máshol eltérő a javítási stratégia (a betoldást törlés előzte meg): *napi <mivét>[bériét] (ZML)*.

Szintén látunk egymással ellentétes megoldásokat arra nézve, hogy bizonyos szereplők kaptak-e külön jelölést, vagy sem; egyszer törölték a megjegyzést, máskor a későbbi verzióban szerepelt, a korábbiiban ugyanakkor nincs betoldva:

Azon okbul ell hagyván <megh irt> Cziráki István (ZML)

Azon okbul ell hagyván Cziráki István (OL)

mellyre felevén Cziráki (ZML)

mellyre felevén sokszor irt Cziráki OL).

Az idézetekre vonatkozó reflexiók közül hat alkalommal szerepel (ál)vonatkozó elem: *mellyre*, egy alkalommal azonban a lejegyző javított: *<mellyre> felevén → erre isméth felevén*. A többi eset javítatlanságából arra lehet következtetni, hogy a lejegyző adekvátnak találta a másik változatot is – így azonban nyitott marad a kérdés, hogy egy alkalommal miért nem tartotta megfelelőnek.

Ahogy a történet résztvevőinek azonosítása kapcsán fentebb jeleztem, a szóismétlés elkerülése is motiválhatja egy-egy részlet törlését (mint az *ezen fatens* esetében). Több javítás is erre enged következtetni, a kevésbé „tartalmas” kifejezések esetében legalábbis – szintén nem következetes, máshol van példa hasonló „ismétlésre”:

ZML
<i>Jól ismeri a' nevezett fatens [...] miulta Pölöskén lakik <a nevezett> ez Fatens</i>
<i><Tudgya> Vallya ezen <Fatens> [Tanu], hogy mindenkor bubájos, boszorkánynak tartatott, azon okbul is tudgya [...]</i>
<i>Vallya <hogy> midőn megh rontotta volna [hogy az után] [...]</i>
<i>mellynek most is [rajta a' jele]; a lába pedigh <mostis> santa ></i>
<i>egy kis kenyeret néki ne' adott, mondván <néki> hogy enné megh</i>
<i>Mártonnak <pedigh> szája huzatott félre kit is [...] Nagy Jánost pedigh Esztedeig lelte a' hideg</i>

A törlés többször azt adott részt követő elem megtartása érdekében történhet, így ezek a módosítások kifejezetten másolásra utalnak; a lejegyző szeme előtt legalábbis ezek szerint lehetett valamiféle szövegelőzmény.

A feltehetően korábbi szövegváltozat egyik-másik pontján a lejegyző több szinonim megoldást leír, láthatólag mintegy küszködve a megfelelőnek tartható megformálással – bár a korábbi verzió (rekonstruálva) sem agrammatikus:

hogy ha vissza terend vigyáz'on magá [örszó: ra] (ZML)

hogy onnéd megh tervén vigyáz'on magára (OL).

A módosítás több fázisból áll: a *ha*-t *amidőn*-re cserélte (majd törölte), a *vissza terend*-et pedig kihúzta a lejegyző, s betoldotta az igeneves változatot – lényegében nem eldöntve, hogy időviszonyításként vagy feltételként értelmezze a cselekvést. Emellett az esetleg már archaikusnak számító *meg*-et választotta a semlegesebb *vissza* helyett.

Hasonlóan jelentős a változtatás a következő részletben, ahol szintén nem követhetetlen vagy más tekintetben inkoherens a szövegalkotás (a ZML változatban a javítások helyzete alapján utólagos lehet – az áttekinthetőség érdekében a korábbi változatot a módosítások nélkül is közlöm):

ZML javítás nélkül	ZML javítással	OL
<i>a' boitas gödörben csak ell aljúlt ell esett mellyet latvan nezték magok varvan föll tenészetet</i>	<i>a' boitas gödörben csak ell a<l>júl<t>ván ell esett <mellyet latvan nezték magok varvan föll tenészetet> [ezt latván a fatens Munkassasival együtt föll tenészesét várta]</i>	<i>a' boitas gödörben csak ell ajúlván ell esett ezt latván a fatens Munkassasival együtt föll tenészesét várta</i>

A korábban idézett grammatikai jellegű változtatások motivációja már kevésbé nyilvánvaló. A bizonytalanság máskor is megmutatkozik (a lejegyző az első változathoz tért vissza, ezúttal is lineáris a javítás): *Majorhoz <hozván> [<vivén>] [hozván]*.

További stratégiának tekinthető a nyomatékosabbá alakított megfogalmazás, akár csak azzal, hogy a személyes vélekedés közösségivé módosítva szerepel, de odáig fokozva a vélekedést bizonyossággá, hogy tényként is megjelenik – vélhetően a meggyőzés érdekében):

ZML javítás nélkül	ZML javítással	OL
<i>bubájos boszorkánynak tartatott</i>	<i>boszorkány<nak> [volt s annak]</i>	<i>bubájos boszorkány volt s annak tartatott</i>
<i>boszorkánynak tartatott</i>	<i>boszorkány<nak tartatott> legyen</i>	<i>boszorkány legyen</i>
<i>mindenkor boszorkánnak tartotta lennyi</i>	<i>tartotta[k]</i>	<i>mindenkor boszorkánnak tartották lennyi</i>

A stratégia azonban ezúttal sem kivétel nélküli, van példa a máshol javított megformálás megtartására (csak két részletet idézve:) *Miulta itt Pölöskén lakik, mindenkor boszorkánynak tartatott* (OL); *Szóbeli bubájos boszorkánynak tartatott* (OL). Ezek ismeretében a pragmatikai motiváció, illetőleg annak hatóköre mégis nyitott marad.

Időnként a szóválasztás javításában is valamiféle pragmatikai szempont – választékosság kaphat szerepet. Hozzá kell tenni, hogy a korábbi választás egyik esetben sem inadekvát:

ZML javítás nélkül	ZML javítással	OL
<i>semmi gondgya nem lévén</i>	<i>semmi <gondgya> [serelme] nem <lévén> volt</i>	<i>semmi serelme <n>se' volt</i>
<i>melly dolgaért</i>	<i>melly <dolgaért> [cselekedetiért]</i>	<i>melly cselekedetiért</i>
<i>szoros helyre el dugvan</i>	<i>szoros helyre el <dugvan> reitett</i>	<i>szoros helyre el reitett</i>
<i>tudos személyyek járulván, kik is</i>	<i>tudos személyyek<k>hez <jarulván> [folyamodott]</i>	<i>tudos személyyekhez folyamodot, kik is</i>
<i>Ezen fatens azon Gal Ilonának helyábúl</i>	<i>Ezen fatens [az nevezett Aszony] <azon Gal Ilonának> helyábúl</i>	<i>Ezen fatens az nevezett Aszony helyábúl</i>

További módosítások figyelhetők meg a mondattan és a pragmatika körében, viszont ezek motivációja még kevésbé azonosítható, talán azért is, mert egyedi előfordulások:

ZML	OL
<Vallya azt is> <i>Nem különben ezen fatensnek</i>	<i>Nem különben ezen fatensnek</i>
<i>De eo Utrumban nevezett <raboskodo> személyt</i>	<i>De eo Utrumban nevezett személyt</i>
<i>ki is harmadnapra háza felé visza <térvén> jött</i>	<i>harmadnap mulva vagy inkább harmadnapra visza jött</i>
<i>tizenegy holnapig lölette hideggel reá</i>	<i>tizenegy holnapig hideggel lölette reá</i>
<i>olly egyenessen reá ment</i>	<i>olly egyenessen ment reá</i>
<i>kérdeztén a ' nevezett szolgál</i>	<i>kérdeztén a ' megnevezett szolgál</i>
<i>Testis Aszony</i>	<i>fatens asszony</i>

Az adott tanúra utaló *testis* javítása *fatens*-re azért is sajátos e kéziratokban, mert a harmadik tanú vallomásának elején már a ZML változatban is át van húzva a *fatens* több alkalommal, és interlinerisan betoldva a *tanu* szerepel. A többi beszámolóban ilyen módosítások nincsenek, így ebben az esetben sem egyértelmű a lejegyző szándéka.

Összefoglalás, nyitva hagyott kérdések

A fentebb tárgyalt javítások és módosítások alapján arra következtethetünk, hogy a tanúvallomások jegyzőkönyvezésekor a tágan értelmezett javítás számos nyelvi jelenséget és diskurzusbeli réteget érintett, egyiket sem kivételként. Láthattunk több példát olyan betoldásokra, pontosításokra, amelyek a résztvevők azonosítását biztosították: a későbbi olvasó tudását már ekkor figyelembe véve. Előfordult, hogy a tanú vélekedése határozottabbra, nyomatékosabbra formálódott a jegyzőkönyvben. Az nem derül ki, hogy a változtatás valamiféle egyezkedés hatására történt-e. Nem nyilvánvaló, hogy a lejegyző e két kéziratban mennyire törekedett a mindennapi nyelvhasználat visszaadására. A jó néhány egyenes idézet közül mindössze egy részletben találtam javítást. A többi megnyilatkozásban szerepelnek többek között indulatszavak, informális megszólítások, az átélés jelei – ezek a tanúkhöz is köthetők, kevésbé feltételezhetünk lejegyzői közbeavatkozást, ugyanakkor a felidézett párbeszédék értelmezhetők olyan tartalmakként, amelyeket a lejegyző a jelenségek szintjén legalábbis – de akár a szóhasználatot tekintve is – fontosnak tartott megőrizni.

E két szövegváltozat alapján ugyanakkor sok esetben nem derült ki, melyik szóhasználati, grammatikai megoldás áll közelebb ahhoz, ami eredetileg elhangozhatott. A szöveg bővítésének, formálásának (alaktani, mondattani módosítások, vonzatváltozás) motivációi közvetettebb módon ragadhatók boszorkányperes anyagban, mint például a kódexes fordításszövegek esetében, amennyiben ismeretesek lehetséges a forrásszövegek. A salemi anyag

kapcsán megjegyzik a kutatók, hogy sok esetben az motiválhatta a változtatást, hogy kiegyensúlyozott, világos és pontos szöveg jöjjön létre, túlmenően a szigorúan véve szükségszerű javításokon.³⁸ Ezzel együtt nem feltétlenül homogén szövegek jöttek létre az adott pillanatban; a tompítás és a hangsúlyozás egyaránt részévé válhatott az adott megnyilatkozásnak.

A két elemzett szövegváltozat között jelentős számú különbség mutatható ki. A korábbi szövegváltozatban szereplő javított részek legtöbbször ugyanakkor „eredetileg” sem lehetett inadekvát vagy agrammatikus. Egy-egy változtatási tendencia pedig nem terjedt ki a szöveg egészére; ilyen a szóismétlés kerülése, az igenevek helyett igék használata. A tárgyalt jelenségek lényegében szabad variációk voltak a korszakban, beleértve a szórendet és a szóválasztást is.

Különösen problematikus lenne valamilyen előre meghatározott elvárás eredményeinek tekinteni minden változtatást, ugyanis a lejegyző általában rendszertelenül javított és módosított. További probléma, hogy a módosítások magyarázhatók-e a tanultsággal, például az esetleg meggyőzőbbnek szánt megfogalmazások vagy a mai szemmel választékosabbnak tűnő szavak esetében.

Mivel számos motivációt, lehetséges magyarázatot nem sikerült megfejtetni, eddigi eredményként azt mondhatjuk, hogy ezúttal egy többé-kevésbé tudatos lejegyzőre lehet következtetni, akinek a módosítások alapján voltak, lehettek idealizáló törekvései. Az idealizálás inkább spontán módon valósult meg – a nyelvjárást nem közvetlenül érintve –,³⁹ ugyanakkor a lejegyző egyetlen tanú kihallgatási szövegén belül is nyilvánvalóan teret adott a változtatosságnak, ha nem is feltétlenül szándékosan. A boszorkányperes tanúvallomásokra jellemző korlátlanúság tehát nemcsak a tanúk számára, a témák változtatosságában és a viszonylag szabad történetmondásban, hanem – e problémafelvető elemzés alapján – a lejegyzők tevékenységében is megmutatkozik.

A kutatás más boszorkányperes kéziratok forrásait igényli, a javítások mellett felvetve azt a kérdést is, hogy más esetekben a helyesírásbeli, hangjelölési variáció válhat-e egyénítő, azonosító szerepűvé, illetőleg hogy lehet-e a (grammatikai) javításokból éppen zajló nyelvi változásokra következtetni.

³⁸ GRUND 2007a:14–15.

³⁹ A szegedi írnokokhoz hasonlóan (vö. NÉMETH 2004:126–127; más területről szintén nyelvjárási keveredés eseteit lásd részletesen SZENTGYÖRGYI Rudolf (2013), Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változásai a középmagyar kori boszorkányperekben. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. Szeged, SZTE, 151–168.).

VASS CSONGOR*

Olvasók – Rosaria

Kováts József ex-jezsuita kéziratos kötete, rózsafüzér-gyűjteménye
(Székelyudvarhely, 1804) a Batthyaneum könyvtárból

A kötet *Kováts József* névéhez köthető, amely név ma is meglehetősen gyakori, de gyakori volt akkor is, amikor *az* a bizonyos Kováts József élt, akinek a kéziratos kötetéről korábban értekeztem. Nem kívánom felsorolni számos, azonos nevű kortársát – tehát, hogy ki *nem* ő, arról azonban, úgy gondolom, szükséges ez alkalommal is beszélnem, hogy kicsoda *ez* a Kováts József. A Stoll-féle kéziratos énekeskönyvek bibliográfiájából¹ hiányzó, 1800-ban, Székelyudvarhelyen írott *A' Bóldogságos Szűz Máriának szíves tisztelője* című kéziratos énekeskönyv² kézírásának kalandos azonosítása Kováts Józsefhez vezetett. Kováts József 1740-ben született Kászonjakabfalván, 1754-ben belépett a jezsuita rendbe. Kolozsváron, Kassán és Nagyszombaton tanult, majd jezsuita paptanárként több helyen tanított. A rend feloszlata Kolozsváron érte, ezt követően immár erdélyi egyházmegyei paptanárként működött Székelyudvarhelyen, a Szent Imre Szemináriumban, ahol a volt jezsuita gimnázium retorika és poézis tanára volt, ugyanakkor a Mária Kongregáció vezetője, valamint a szeminárium (fűkonviktus) régense. 1807-ben Gyulaféhevárra hívják, ahol a nagyszeminárium spirituálisa, tehát a papnövendékek lelki vezetője volt 1819. március 18-án bekövetkezett haláláig. Spirituálisi működéséről egyelőre kevés adatot sikerült feltárni, de minden jel arra mutat, hogy írói-szerkesztői munkája székelyudvarhelyi időszakában volt igazán termékeny.³

Mondhatni rejtőzködő szerzővel állunk szemben, hiszen Kováts József az eddig felkutatott kötetekben sehol nem kérkedik a nevével. Mi több, ezek

* A szerző konferencián való részvételét az RMDSZ Communitas Alapítványának utazástámogatása tette lehetővé. Jelen tanulmány előkészítésének idején a szerzőt Magyarország Collegium Talentum 2018 programja támogatta.

¹ Vö. STOLL Béla (2005), *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Budapest, Balassi Kiadó.

² [Kováts József] (1800), *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője*, Székelyudvarhely: kéziratos kötet. Jelzete a Batthyaneumban: III–133.

³ Vö. VASS Csongor (2018), *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője* című kéziratos énekeskönyv. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia Vác 2017. május 11–12.*, Budapest, Szent István Társulat. 56–86.

a kéziratos szövegek önmagukban is nagyon fegyelmezettek – nem beszél ki belőlük szinte semmilyen szerzői szubjektivitás, nincs bennük ajánlás vagy előljáró beszéd. Ezek a tények önmagukban is nehéz helyzetbe hozzák a kutatót. Egyszerűen csak túlzott alázatossággal állunk szemben? Vagy azért volna ez, mert nem annyira *szerezőről*, mint inkább másolóról, fordítóról beszélhetünk, esetleg gondos lelki atyáról, aki imakönyvet kompilál? Ha így volt, lehetett-e, hogy pusztán saját lelki épülésére írja? Ha pedig másoknak, a tanuló ifjúságnak szánja, miért nem tudunk semmilyen sokszorosításról, nyomtatott kiadásról?

A kérdésekre a választ nem tudjuk teljes bizonyossággal, sejtéseink azonban lehetnek. Kováts József halála után, a gyulafehérvári teológia könyvtárába került 13 kötet. Ezek az 1820-ban megkezdett *Augmentum*, vagyis könyvtári gyarapodásjegyzék első tételei.⁴ Itt 10 cím mellett szerzőként (*auctor*) és tulajdonosként írják Kováts József nevét (ezek közül egy fordítás lehet, mert túlságosan korai évre datált), további három kötetnél csupán a tulajdonos oszlopában áll a neve – ezek nyilvánvalóan használati könyvei közül valók: Kempis és Pázmány munkái. A kilenc (kéziratos) saját kötet közül eddig mindössze hármat azonosítottam a Batthyaneumban. Az *Augmentumban* lévő bejegyzés szerint Kováts kötetei Szepessy Ignác püspök idejében (1819–1827) kerültek a teológiáról a Batthyaneumba – ugyanazon épületegyüttes másik részébe.⁵ A legvalószínűbb azonban, hogy a püspök megbízásából Cseresnyés Antal által végzett átrendezéskor és katalogizáláskor került ide, ami 1820–1824 között zajlott.⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy az első kötéstábla verzójának közepén ceruzával beírva látjuk a Z/V./34./ jelzést, egymás alá rendezve.⁷ A könyvtár vezetője és jó ismerője, Biro Hendre Doina szóbeli közlése szerint ez Cseresnyés Antal jelzete.

Az *Olvasók – Rosaria* című kéziratos kötetben szintén nem találjuk Kováts József nevét. Kováts szerzősége felől azonban teljesen biztosak lehetünk. Bizonyítja a kötet kézírása, valamint a tény, hogy címét megtaláljuk a gyarapodásjegyzékben „*Olvasók nemei*, Székelyudvarhely, 1804.” formában, a számozott könyvlista 7. pontjánál. Ezt fontos kihangsúlyozni, hiszen e kötetben is, a Batthyaneum-béli jelzetek mellett megjelenik a ceruzával,

⁴ Vö. *Augmentum Bibliothecae Seminarii Cleri Junioris A Carolinensis ab Anno 1820. Nrus. positionis 1–13*, In *Conscriptio Librorum in Theca Seminarii Inc. Sap. A. Carolinensi Anno 1828 contentorum Iuxta ordinem collectionis*, Gyulafehérvári Papnevelő Szemináriumi Könyvtár (Pontosabban hivatkozható jelzete a kutatás idején nem volt.)

⁵ Vö. VASS 2018:79–80.

⁶ Vö. VARJÚ Elemér (1899), A gyulafehérvári Batthyany-könyvtár, *Magyar Könyvszemle*, 7. évf. 1899, 2. 173. és 1899, 3. 211.

⁷ [KOVÁTS József.] (1804*), *Olvasók – Rosaria*, Székely Udvarhely: kéziratos kötet, az első tábla verzója. Jelzete a Batthyaneumban: XI.–243. – Ugyanott jelenik meg az „Inv. 1190.” leltári szám bejegyzése is.

jellegzetesen beírt „N°. 7.”. A *Boldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője* című énekeskönyvben a „N°. 4.” látható – a gyarapodásjegyzékkel összhangban, ahol szintén a 4. pozíciót foglalja el. Mint láttuk, a gyarapodásjegyzék tételei és a könyvekre írt címek nem feltétlenül egyeznek szóról szóra. Ez külön nehezíti a kötetek azonosítását, a könyvtár katalógusaiban való keresést – tekintetbe véve azt is, hogy Kováts József neve után szintén hiába keresünk a nyilvántartásokban. Ennek ellenére, ez idáig további egy tételt, a lista 6. számú kötetét is megtaláltam, a *Szent Utazás* címűt.⁸ Ez a kötet sok hasonlóságot mutat Kováts korábban vizsgált énekeskönyvével, annak énekeivel és imáival: ebben is egyfajta lelki zarándokutakat találunk. Ennek feldolgozása és a már vizsgált énekeskönyvvel való összevetése a későbbiek feladata lesz. A kutatás folytatása azonban egyelőre nem lehetséges, hiszen a könyvtár 2018 év elejétől meghatározatlan ideig zárva tart, általános leltár készítése címén.

Az *Olvasók – Rosaria* külső jegyeit tekintve egy nyolcadrét méretű könyvecske, méret és kivitel tekintetében a korábban vizsgált énekeskönyvhöz hasonló, bőrkötéses, visszafogottan díszített. Jelenlegi jelzete a Batthyaneumban: XI.–243. Terjedelme 111 oldal. Tábláin és a lapokon egyaránt jól kivehető a használat nyomai.

Ha röviden össze kívánnánk foglalni a kötet tartalmi felépítését, azt mondhatnánk, hogy egy két- vagy helyesebben háromnyelvű rózsafüzér-, illetve imádságos könyvvel állunk szemben. A különféle olvasókat magyarul, majd latinul találjuk benne, és nagyon gyakran találkozunk a harmadik nyelvvel is – a vizuális ráhatás, a képek nyelvével.

A könyvben nem találkozunk a magyar *rózsafüzér* vagy *rózsakoszorú* megnevezéssel, ehelyett az *olvasó* és a latin *rosaria/rosarium* címadó szavakat találjuk. Nem fordul elő továbbá az *olvasó* ’tárgy, imaeszköz’ jelentésében sem, csupán, mint imádság- vagy imaszöveg-típus. A kötet olvasói, néhány kivételtől eltekintve, nem lennének alkalmazhatók a szokványos, öt-tizedes olvasóra.

Ismeretes, hogy a rózsafüzér kialakulása óta több típusú imakoszorúval találkozhatunk a kezdetektől napjainkig, *rózsafüzér* alatt mégis azt az ismétlődő imádságtípust értjük elsődlegesen, ami a remete-, illetve szerzetesi élet gyakorlatából alakult ki: kezdetben a 150 zsoltárt ismételtgették naponta, majd a zsoltárok helyett 150 Miatyánkot mondtak el minden nap. (Innen a rózsafüzér középkori német népi neve is, a Paternosterschnur – vagyis Miatyánkfüzér.) A XII. században a Mária-tisztelet fellendülésével mind inkább 150 Üdvözlégy Mária helyettesítette a Miatyánkot. Később kialakult a rózsafüzér hármas felosztása az örvendetes, fájdalmas és dicsőséges olva-

⁸ [Kováts József.] (1804^b), *Szent Utazás*, Székely Udvarhelyt: kéziratos kötet. Jelzete a Batthyaneumban: XI.–250.

sókra – a háromszor 50 Üdvözlégy Mária, öt-öt tizedre tagolva. Mai formája a Trienti zsinat (1545–1563) után rögzült. A római Szentszék 1569-ben ismerte el hivatalosan. Elterjedése és fejlődése szorosan kapcsolódik előbb a domonkos, majd a ciszterci, karthauzi, bencés, ferences és jezsuita szerzetesek működéséhez.⁹

A rózsafüzér megjelenik Pázmány Péter *Imádságos könyvében* (annak Ötödik részében), amelyet ott találunk Kováts József könyvei között, továbbá az ignáci *Lelkigyakorlatokban* is, amit jezsuitaként szintén jól ismerhetett. Ezekben a művekben azonban a hagyományos rózsafüzérről van szó, így szoros összefüggést jelen kötettel egyelőre nem feltételezhetünk.

Úgy tűnik tehát, a vizsgált kötet sok tekintetben eltér az őt megelőző, kéziratos és nyomtatott rosariumok, rózsafüzérkötetektől. Nem tekinthető előzményének sem a Tarnóczy-, sem a Gyöngyösi-féle korpusz.¹⁰ Kötetünkben nem találunk a különféle olvasókhöz rendelt elmélkedéseket vagy énekeket, annak ellenére, hogy Kováts József több vallásos énekekből, elmélkedésekből és prédikációkból építkező kéziratos kötetet hagyott hátra.¹¹ Ismeretes, hogy a XVIII. század végére megerősödött a rózsafüzérmondás gyakorlata, kiforrott a társulati élet, több fontosabb kiadvány látott napvilágot magyar és idegen nyelven is. A kutatás jelen fázisában csak egy-egy szövegrésztsikerült azonosítani, a kötet esetleges forrására, forráskiadványaira még nem sikerült fényt deríteni. Nem zárhatjuk ki azonban a lehetőségét Kováts József saját szerzőségének – amennyiben saját imakonstrukciókról van szó – vagy gyűjtő, közreadó szerepének – amennyiben a környezetében élő imafüzéreket gyűjtötte össze egy kötetben.

A könyv képei

Jól látható, hogy a könyvecskéből szándékosan kivágtak lapokat. Nem ki-tépték, hanem valamilyen vágóeszközzel metszették ki azokat – így gyakran az alatta lévő lapok is sérültek, némelyek olyannyira, hogy bármikor kieshetnek. A kivágások legvalószínűbb okát a beragasztott képek gyűjtésében látom. A könyvből összesen 10 lap hiányzik: 7 különálló és 3 egymást követő lap. A kötet struktúráját tekintve, az egyenként hiányzó lapokon képberagasztások lehettek, egy hiányzó lapon pedig egy további olvasó szövege. A lapkivágásokon kívül további 7 lapról hiányzik a korábban be-

⁹ Vö. TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva (2005), E. S. és a Rózsakoszorú, *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)*, 109. évf., 2005, 4–6. 385–390.

¹⁰ Vö. KÓNYA Franciska (2015), *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely kiadó – Bolyai Társaság, 104–112.

¹¹ Vö. VASS 2018:79–80.

ragasztott kép, és csak a beragasztás helye látható. A könyvből tehát összesen 16 képcske hiányzik.

A kötetben maradt képberagasztások egytől-egyig metszetek, amelyek kísérik a különféle olvasókat, tematikusan társulnak azokhoz. A metszetek némelyike egyszerű, korabeli kézi utószínezéssel készült. Összesen 7 rézmetszet van jelenleg is a könyvben – a további hiányzó 16-tal együtt tehát 23 lehetett. A kötet metszeteinek rendszerint latin vagy német nyelvű felirattal van. A képek témája a Szentháromság, *Jesus Cristus Salvator Mundi*, *Fons vitae* (kereszt korpusszal, patakozó vércseppekkel), Jézus Szent Szíve, a Szentszalád, az Oltáriszentség (a kép alján tisztító tűz, fennebb angyalok, legfelül tündöklő Oltáriszentség), valamint egy *Oratio in Horto* feliratú, az Olajfák hegyén Térdeplő Krisztussal. Témájuk és kivitelezésüket tekintve inkább a korabeli szentképekhez állnak közelebb, mintsem a komplex barokk tézislapokhoz.

Az első kötetben-hagyott kép a 4. oldalon van, a Szentháromság ábrázolása. Felirata kézzel, tintával írva ma nehezen olvasható: „Tres sunt qui testimonium dant in Coelo” – jelöletlen idézet 1Ján 5,7-ből. Ezt követi a Szentháromság-olvasó. A következő kép (8. oldal) a „Jesus.Christus. Salvator Mundi.” feliratot viseli, az ábrázolás maga vizuális kompozíció a világ Megváltójáról: egy Földszerű gömb, angyal és kereszt, illetve Jézus, fején háromszögű dicsfényel. A képen nyomtatott aláírást látunk (tehát a metszet része): „I. Busch A. V.” Ezt követi *A’ mi Urunk Jesus Kristusnak Olvasója*.

A 12. oldalon újabb színezett kép-beragasztás maradt, ennek felirata a „Fons vitae”: a metszeten a szentkeresztet látjuk korpusszal, amint patakszik a vér Krisztus kezéből és oldalsebéből. A kép a Jézus öt sebéről szóló olvasót előzi meg. Ezt követően két kép hiányzik, minden bizonytalansággal az Oltáriszentségről és Jézus szenvedéséről.

A 24. oldalon, *A’ Jesus Szentséges Szívének Olvasója* előtt újabb színezett kép-beragasztás áll: szív töviskoszorúval és lángokkal, középen kereszttel, mindez sugarakkal körülvéve. Felirata: „Redite Praevaricatores ad Cor.” A felirat Izajástól idéz (Iz 46,8b): „vegyétek szívetekre, ti hűtlenek.” Ez a kép is „I. Busch. A. V.” szignót visel.

Hét hiányzó kép után, a 64. oldalon maradt ismét egy szép, színezett kép-beragasztás. Felirata: „Sancta Familia”. Az ábrázoláson a gyermek Jézus és Mária feje körül nagy, szerteágazó sugaras dicsfényt látunk, József feje fölött pedig csak diszkrét „karikaglóriát”. Ezt követi *A’ Minden Szentek Olvasója*, majd három lapkivágás (67–72.) és további hiányzó képek és kivágások.

A következő kép a 92. oldalon látható, fekete-fehér kép-beragasztás: tisztító tűz-ábrázolás, oldalt angyalok, fölül az Oltáriszentség látható. A metszet eltér a Busch-féléktől, feltűnően hasonlít Kováts József *Szent Utazás* című kötetének első oldalára ragasztott Madonna-metszethez (amely a fü-

zesmikolai és kolozsvári könnyező Mária-ikonokhoz hasonlítható). Ez után kapott helyet a könyvben *A' Meg-hólt híveknek Olvasója*. A továbbiakban két kép helyét látjuk, majd utolsóként piros alapon fekete-fehér, ún. két-színnyomásos technikával készült metszetet találunk (106. oldal): Jézus az olajfák hegyén imádkozik, felirata ezért „*Oratio in Horto*”. A képen egy négysoros német versszak is helyet kapott.

Némely metszeten megjelenik az „I. Busch A. V.” szignó. Hamar kiderült, hogy ezek XVIII. századi metszetek, többnyire a század második felében készülhettek egy augsburgi nyomdász műhelyében, aki I. Busch-ként írta alá munkáit. Az „A. V.” Augsburg latin nevének rövidítése: Augusta Vindelicorum¹² (Augustus városa a vendek földjén). Azonos szignóval ellátott, a kötetbéliékhöz hasonló, színezett metszetei az internetes műkereskedésekben és aukciókon is felbukkannak, darabonként 40-50 vagy akár 100 eurós áron. Talán az sem elképzelhetetlen, hogy némelyik épp e Batthyanéum-béli könyvecskéből származik. A mester nevének azonosítására, a szignó feloldására két lehetőséget kínálnak a jelzett online kereskedőházak és egy online múzeum felületein. Legtöbbször a kézenfekvő Johann Busch névvel oldják fel a rövidítést, a Baden-Württemberg Digitális Múzeum honlapján azonban más nevet találunk.¹³ A szakirodalmi azonosításban nagy segítségemre volt az említett múzeum,¹⁴ amit ezúton is köszönök. Kiderült, hogy egyetlen Busch nevű nyomdász és rézmetsző működött Augsburgban, Joseph Paul Busch, tevékenysége pedig 1782 és 1788 között ismert.¹⁵ Hogy Kováts József hogyan jutott hozzá ilyen relatív rövid idő alatt az augsburgi mester metszeteihez, nem tudni, de valószínűleg kereskedők vagy ([ex-]jezsuita, esetleg ferences) kapcsolatai révén. Ez a korabeli székely viszonyokhoz képest sem lehetett túl nagy kihívás, hiszen már a XVI–XVII. században gyakorlat volt a külön elkészült rézmetszetek nyomtatványokba illesztése.¹⁶ „Szokásos gyakorlat volt, hogy egy-egy képsorozat rézlemezeit külföldről hozzák be, majd itthon elkészült hozzá a könyv (általában annak a latin eredetinek magyar nyelvű fordítása, amelyhez a rézmetszetes táblák eredetileg tartoztak).”¹⁷ Ezek közül kitűnik Baranyi Pál *Viaticum*

¹² Vö. KNAPP Éva (2007), Egy Szent Lászlót ábrázoló 18. századi tézislap ikonográfiai meghatározásához. In MACZÁK Ibolya, szerk. (2007), *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 168.

¹³ Baden-Württembergi Múzeum Digitális Tárlata: <https://bawue.museum-digital.de/index.php?t=serie&serges=34&cacheLoaded=true> (Letöltés: 2018. december 18.)

¹⁴ Vö. Wolfgang SEITZ (1986), *The Engraving Trade in Seventeenth- and Eighteenth-Century Augsburg: a Checklist*, *Print Quarterly*, Vol 3, No 2 (June 1986), 116–128.

¹⁵ SEITZ 1986:117.

¹⁶ Vö. V. ECSEDY Judit (2008), Mesterkedő nyomdászok. A barokk kor különleges nyomtatványai, *Magyar Grafika, 50 éves jubileumi különszám*, 2008, 62–69.

¹⁷ V. ECSEDY 2008:63

*spirituale*¹⁸ című imádságoskönyve, amelyre szintén V. Ecsedy Judit figyelmeztet. A M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta kötetbe a kész lapokat kellett beilleszteni, ezek a metszetek ugyanis magyarázó szöveggel együtt, készen érkeztek.¹⁹

Képek egy imádságoskönyvben – nem ritka jelenség. Napjaink imakönyveiben azonban néha hanyagolják a képet, ha nem gyermekeknek, hanem felnőtteknek készült imakönyveket tekintünk. A vallási tárgyú kép imádságban és áhítatban betöltött szerepe kortól függetlenül jelentős. „A kép a fizikai valósággá vált szó vagy imádság. (...) Mint az elmélyülést segítő módszer, (...) hatása akár csak az imádságé, közösségi és egyszersmind egyéni; nincs két ember, aki egyformán reagálna ugyanarra a képre.”²⁰ Hogy e könyv a közösségi vagy magánáhitat eszköze lehetett, egyelőre kérdés marad. Figyelembe véve az énekeskönyv kutatásának fejleményeit, miszerint Kováts kézírásos kötetei a székelyudvarhelyi Szent Imre Szemináriummal (konviktussal) és annak Mária Kongregációjával lehetnek szoros kapcsolatban, az imádságok végzése lehetett mind közösségi, mind egyéni jellegű is.²¹ Ezt a kérdéskört az imaszövegek tárgyalásakor folytatjuk.

Az olvasók

A kötetben lévő magyar–latin olvasópárok gyakorlatilag különféle ismétlő-imádság-konstrukciók, amelyek a hagyományos rózsafüzérrel ellentétben nem kizárólag a Mária-tisztelet, és az üdvtörténeti események fölötti elmélkedésekre szorítkoznak. Tematikus építkezésében a kötet jól látható, tiszta teológiai hierarchiát követ: előbb a Szentháromság, majd Jézus Krisztus személye és megváltó szenvedése, az Oltáriszentség, a Boldogságos Szűz Mária, majd a szentek olvasói, végül pedig különféle szándékokra és élethelyzetekben mondható olvasók sorakoznak. A kivágások előtt 30 olvasó lehetett összesen, jelenleg azonban csak 29-et találunk. Ezek sorrendben – csak magyar címezésükkel – a következők:

¹⁸ BARANYI Pál (1695), *Viaticum spirituale peregrinantis animae ad coelestem patriam, summo, veroque rerum principio & fini, Deo uni & trino, augustissimae coelorum reginae, potentissimae terrarum dominae, clementissimae Ungariae patronae virgineae matri Mariae, beatissimis coelestis Jerusalem civibus, patronis ad vota pronissimis, ab Albensis romano-catholicae ecclesiae rr. pr. sacrarum anno peregrinantis in terris Dei M.DC.VC., Claudiopoli*, 1695 (= RMK II, 1795).

¹⁹ Vö. V. ECSEDY 2008:63–64.

²⁰ Colum HOURIHANE (2014), A kép ereje az imádságban és az áhítatban. The Power of the Image in Prayer and Devotion. In BOKODY Péter (szerk.) (2014), *Kép és kereszténység: Vizuális médiumok a középkorban. Image and Christianity: Visual Media in the Middle Ages*, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 22.

²¹ Vö. VASS 2018:71 és 74–77.

1. *A' Szent Háromságnak Olvasója.*
2. *A' mi Urunk Jesus Kristusnak Olvasója.*
3. *A' mi urunk Jesus Kristusnak Őt Sebeiről olvasó.*
4. *Az Imádandó Óltári Szentségről olvasó.*
5. *A' Kristus Jésus Szent Keresztinek, és Kin-szenvedésének Olvasója.*
6. *A' Jésus Szentséges Szívének Olvasója.*
7. *A' halálra-vált édes Jesusnak bölDOG Ki-mulásért való Olvasója.*
8. *A' Boldogságos Szűz Mária Olvasójának Örvedetes Titkai.*
9. *A' BölDogságos Szűz Mária' Olvasójának Fájdalmas Titkai.*
10. *A' BölDogságos Szűz Mária' Olvasójának Ditsösséges Titkai.*
11. *A' Boldogságos Szűz Máriának Nagy-Zsoltár – Olvasója.*
12. *A' BölDogságos Szűz Máriának Közönséges Olvasója.*
13. *A' BölDogságos Szűz Máriának Kis-Zsoltár – Olvasója.*
14. *A' BölDogságos Szűz Mária Tíz Öröminek,
avagy jószágos-tselekedeteinek olvasója.*
15. *A' BölDogságos Szűz Máriának 12 Tsillagú Koronás Olvasója.*
16. *Szent Jósefnek Olvasója.*
17. *Az Őrző Szent Angyalok Olvasója.*
18. *A' Minden Szenteknek Olvasója.*
19. (lap kivágva) – kb. egy hiányzó olvasó.
20. *Szent Mária Magdolnának Olvasója.*
21. *Az Isten akarattyára magunk hagyásának Olvasója.*
22. *Az Isteni tiszta Szeretetnek Olvasója.*
23. *A' Bűn-botsátásért esedezőknek Olvasója.*
24. *A' Négy Utólso Dolgokról Olvasó.*
25. *A' Meg-hólt híveknek Olvasója.*
26. *Lelki Keserűséget, és aggódást enyhítő Olvasó.*
27. *Menny-Országba Kivánczozók' Olvasója.*
28. *Az Isten akarattyát akarók' Olvasója.*
29. *A' jóban végig meg-maradás' ajándékáért esedezőnek Olvasója.*
30. *Hét Tizedből álló Olvasója a' Bold. Szűznek.*

Mint látjuk, az olvasók közt szerepel a három hagyományos olvasó is, valamint az ezek elegyítéséből létrejött Nagyzsoltár és Kiszsoltár Olvasók, továbbá a Boldogságos Szűz Mária Közönséges Olvasója. Egy kivételével mindegyik olvasó a hagyományoshoz hasonlóan a Hiszekeggyel kezdődik. Az ezt követő Miatyánk után leggyakrabban Dicsőség (kisdoxológia) áll. Az olvasók alapvető építőelemei a Hiszekegy, Miatyánk, Üdvözlégy, kisdoxológia, továbbá az ezekhez rendelt különféle tematikus fohászok, imádságok. Ezek közül némelyiket sikerült azonosítani.

Az imádságok kétnyelvűek, magyarul, majd latinul követik egymást. Miért tartotta fontosnak Kováts József így szerkeszteni a kötetet? A szemi-

náriumi vagy kongregacionalista áhítati gyakorlatban nem számít ritkaságnak ebben a korban a kétnyelvű könyv. Ismerünk kétnyelvű latin–magyar ábécéskönyveket és másfajta kiadványokat. Az latin, mint az oktatás nyelve éppen ebben az időben, a XIX. század legelején kezdi elveszíteni biztos és egyedi pozícióját a nemzeti nyelv javára.²² A XVIII. század végi oktatásról írja Farmati Anna, hogy kizárólag a lányok oktatására szánt ábécéskönyv volt csak magyar nyelvű, mert a kor gondolkodása szerint, nekik nem volt szükségük a latin nyelv ismeretére.²³ Amennyiben azonban mégsem a latin-dominanciájú iskolai háttér, a konviktus fiúneveltjeinek épülése volna a kétnyelvűség oka, lehet egyszerűen a liturgia-közelség, egyfajta klerikus egyháziasság lenyomata is.

Jelen tanulmányban nem áll módunkban az imaszövegek mindegyikének kimerítő vizsgálata, néhányról azonban érdemesnek tartottam kiemelten is szólni. A könyvecske első imaszövege *A' Szent Háromságnak* Olvasója, amely nem elválaszthatatlan a hasonló nevű vallási társulattal. A XVIII. századi Erdélyben is működött Szentháromság-társulat, nem véletlenül éppen Kolozsváron, a Szent Mihály-templom unitáriusoktól való visszaszerzése után, nyilvánvaló identitáserősítő, apologetikus jelleggel.²⁴ E társulatoknak meghatározott rend szerint magán és közösségi áhítatosságokat, imákat kellett végezni – egyik ilyen központi imádság volt a könyvünkben lévő olvasó. „A tagok elsősorban a Szentháromság állandó dicséretére kötelezték el magukat, és az angyalokhoz hasonlóan kellett ezt megvalósítaniuk. Ezért a szertartások gerincét az ún. *Szentháromság-olvasó* vagy más néven *Angyali olvasó* képezte, amely az égi liturgia földi leképzését reprezentálta.”²⁵

Érdemesnek látom beidézni az olvasó magyar változatának teljes szövegét, azért is, hogy képet alkossunk a kötet olvasóiról, de azért is, hogy a Szentháromság-társulat olvasójával való azonosságot bizonyítani tudjunk.

„A' Szent Háromságnak Olvasója.

Hiszek egy Istenben etc. Mi Atyánk etc. És háromszor: Szent, Szent, Szent a' Seregeknek ura Istene, tellyes az egész föld az ő ditsősségével. Ditsősség Atyának, és Fiúnak, és Szent Léleknek, Miképpen kezdetben vala, ugy most, és min-

²² Vö. FEHÉR Katalin (1999), Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle*, 115. évf., 1999, 3. 314–328.

²³ Vö. FARMATI Anna (2015), „Leány Á-BÉ-CZE – A' Felsőbbek engedelmeiből”, avagy az alapértelmezett férfi-világkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban. In FARMATI Anna, *Szerázi kalandok. Értelem és értelmezés: régi szövegek új kontextusban*, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 155–162.

²⁴ Vö. FARMATI Anna (2017), A kolozsvári Szent Mihály-templomhoz tartozó Szentháromság Társulat identitás-helyreállító szertartásai, *Keresztény Magvető*, 123. évf., 2017, 2–3. 118–126.

²⁵ FARMATI 2017:223.

denkoron, és mind örökkön örökké. Amen. Az első: Szent etc. addig: az ő ditsőségével, le-borulva a' földre mondatik, a' többi térdepelve. És így: Mi Atyánk etc. és három: Szent etc. Ditsőség az Atyának etc. másodszor, és harmadszor is. Végtere: Áldott légyen a' Szent Háromság, és meg-oszolhatatlan egygyesség, Atya, Fiú, és Szent Lélek: hálát adgyunk néki, mert irgalmasságot tselekedett velünk. Amen.”²⁶

A Menyről szállott Jerusalem, társulati kiadvány kolozsvári kiadása hangsúlyozza, hogy ez az olvasó a legerősebb megvallása a szent, igaz szentháromságos hitnek, pogányok, törökök, zsidók, régi és új ariánusok ellen. Ezen olvasó szövegszintű egyezéséhez nem fér különösebb kétség. Központi építőeleme a bibliai, angyal-mondotta háromszor szent. A társulati könyvecske külön hangsúlyozza azt is, hogy az imaszövegek elmondása önmagában nem elegendő. A társulati tagoknak maguknak is meg kell valósítaniuk az angyali, Istendicsérő életet.²⁷ Azt is felismerhetjük, hogy az olvasó szövegének befejező fohásza egyszersmind a zsoltosma matutínumának kezdőimájával is azonosítható. Nem mehetünk el az idézett olvasószöveg mellett a felismerés nélkül, hogy az abban meghúzódó utasító szavak is közösségi imavégzésről árulkodnak: míg „az első” – előimádkozó a földre leborulva mondja a háromszor szentet, „a többi” térdepel. Innen nézve összeilleszthető korábbi megállapításainkkal is, miszerint Kováts könyvei a székelyudvarhelyi Szent Imre Szeminárium növendékeinek – a konviktus Mária Kongregációjának lelki épülésére szolgáltak.²⁸ Teljesen valószínű, hogy az olvasóval és a társulattal Kováts Józsefnek még Kolozsváron személyes kapcsolata lehetett, hiszen a társulat fejlődésének fontos időszakában, a század ötvenes éveiben Kováts a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanul, később, a hetvenes években pedig ugyanott jezsuita paptanárnak a rend feloszlásáig.²⁹

Az A' mi Urunk Jesus Kristusnak Olvasója a kötet jezsuita jellegét és eredetét kontúrozza. Az olvasó befejező imája az az örökzöld imádság, amit ma inkább, szentáldozás utáni imaként ismerünk. Szerzője körül feltételezésekkel találkozunk csupán, az azonban bizonyos, hogy Loyolai Szent Ignácnak a Miatyánk és Üdvözlégy után egyik legkedvesebb imádsága volt, amely a Lelkigyakorlatokban is fontos szerepet játszik.³⁰

²⁶ [KOVÁTS] 1804^a:5.

²⁷ Vö. FARMATI Anna (2015), „*Menyről szállott Jerusalem*” A kolozsvári Szentháromság-társulat, mint mennyország. In FARMATI Anna, *Szeráfi kalandok. Értelem és értelmezés: régi szövegek új kontextusban*, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 117–126.

²⁸ Vö. VASS 2018:71 és 74–77.

²⁹ Vö. VASS 2018:77–79.

³⁰ Vö. Loyolai Szent IGNÁC (2013), *Lelkigyakorlatok (Magyar fordítás 1663-ból)*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Nagy Anna. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Tár-

„*A’ mi Urunk J3sus Kristusnak Olvas3ja.*

Hiszek egy Istenben etc 3dv3z-l3gy M3ria etc 3s h3romszor: Mi Aty3nk etc Ism3g: 3dv3z-l3gy M3ria etc 3s t3zszor Mi Aty3nk etc 3s egyszor: 3dv3z l3gy etc 3s 3gy m3sodsor, 3s h3madsor is.³¹

All 33 Mi Aty3nk3b3l, 5 3dv3z-l3gy M3ri3b3l, 3s 1 Hiszekb3l.

V3gt3re: Kristus’ Lelke Szentely-meg Engem. Kristus’ Teste 3dv3zits engem. Kristusnak V3re r3szegits-meg 3ngem. Kristus’ 3ldal3b3l Ki-foly3 V3z tisztits-meg 3ngem. Kristus Kin-Szenved3se er3sits-meg 3ngem. 3h 3des J3sus halgass-meg 3ngem; a’ te Sebeidben rejtts-el 3ngem; ne engedgyed, hogy t3led el-szakadgyak; a’ gonosz ellens3gt3l 3ltalmaz 3ngem; hal3lom’ 3r3j3n hijj-el 3ngem; parantsollyad, hogy te-hozz3d j3j3k 3n, hogy a’ te Szentekkel ditsirj3lek t3gedet mind 3r3kk3n 3r3kk3. Amen.”³²

K3l3n 3rdekess3g, hogy az *Isteni tiszta szeretetnek olvas3ja* im3ds3gai 3s a Kov3ts-f3le 3nekesk3nyv 61–66. oldal3n l3v3 ima (*T3rdepelve mond3nd3 Im3ds3g A’ fel-feszittetett N3z3reti 3r J3sus Kristusnak Szent Keresztye alatt* c3mz3s3 im3ja k3z3tt sz3vegszint3 azonoss3g is felfedezhet3.³³ Az olvas3ban annak egy r3vid3tett v3ltozat3t tal3ljuk. Ezen k3v3l gyakran tal3lni a k3l3nf3le olvas3k r3sz3t k3pez3 foh3szok 3s im3k k3z3tt zsoltr3r3szeket, esetleg ismert r3vid im3ds3gokat.

Az is figyelemre m3lt3, hogy a k3tetben helyet kap a f3k3nt ferencesekhez kapcsolhat3, jeruzs3lemi olvas3nak is mondott h3ttizedes olvas3 – igaz, ez mind k3z3l sorban az utols3.³⁴ A Sz3kelyudvarhely k3zel3ben l3v3 ferences kegyhelyen, Cs3ksomly3n er3s hagyom3nya volt az im3dkoz3s3nak.³⁵

Az egyes olvas3kon bel3li im3dkoz3si rend le3r3s3t n3melykor nem egyszerű k3vetni. Az olvas3k k3z3tt hangs3lyosan elt3r3 szerkezet3 az olvas3 a n3gy utols3 dolgokr3l. Ez nem tartalmazza a szokv3nyos Hiszekegy, Mi-
aty3nk 3s 3dv3zl3gy sz3vegeit, csup3n foh3szokat, r3pim3kat, s3hajt3sokat f3z egybe 3s ism3teltet. K3l3nlegess3ge miatt ezt is id3zz3k:

sadalomtudom3nyi Kar, Piliscsaba. (P3zm3ny Irodalmi M3hely – Lelkis3gt3rt3neti forr3sok 3) 49 3s 69.

³¹ Itt n3h3ny kis3t3rozott sz3t l3tni: *V3gt3re*... – az olvashat3, hossz3 „V3gt3re” 3gy t3nik, hogy a szerz3 saj3t, k3s3bbi, apr3bb bet3s betold3sa.

³² [Kov3ts] 1804^a:9.

³³ V3. [Kov3ts] 1804^a:81–82. – V3. [Kov3ts] 1800:61–66.

³⁴ V3. [Kov3ts] 1804^a:111.

³⁵ V3. FARMARI Anna, A „lelki cs3ze” titkai – avagy 3zel3t3 a cs3ksomly3i kord3sok lelki asztal3r3l. In BOG3R Judit, D3RI Eszter (szerk.) (2017), *Barokk vall3sos k3z3ss3gek*, MTA – PPK3 Barokk Irodalom 3s Lelkis3g Kutat3csoport, Budapest, 79–88.

„A' Négy Utolsó Dolgokról Olvasó.

Meg-émlékezzél utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel.

Oh örökké-valóság! oh örökké-valóság! Oh örökké-valóság! És háromszor: Oh Szörnyű halál! Oh Kemény Itélet! Oh rettenetes Pokol! Oh Kivánatos Mennyország! És így: Oh örökké-valóság etc és három: Oh Szörnyű etc másodszor, és harmadszor-is. Végtére: Meg-émlékezzél utolsó etc.”³⁶

Láthatjuk, hogy az *Olvasók* – *Rosaria* megírása szoros összefüggésben állhatott a székelyudvarhelyi diákság (és a hívek) lelki életét fejleszteni és erősíteni igyekvő társulati élettel. Amint a korabeli győri jezsuita kollégium körül működött gazdag társulati élet is bizonyítja,³⁷ ez a korban nagy népszerűségnek örvendett. Ha a Szentháromság-társulat helyi működéséről nincs is információnk, a székelyudvarhelyi Mária Kongregáció hosszan tartó működése mellett ismert az a tény is, hogy a kollégium diákjai közül többen tagjai voltak a városi társulatoknak. „Az 1695–1700 között igazgató Káldi György³⁸ a katolikus hitélet elmélyítésére 1695-ben létrehozta a Halálravált Krisztus Gyülekezete nevű, hosszú ideig létező hitbuzgalmi társulatot. Az egész Székelyföldre kiterjedő társulatnak a gimnázium, tanulói is tagjai voltak.”³⁹ Nem mellékes, hogy a társaság áhítatgyakorlatának nem csak szöveges nyomait ismerjük, hiszen annak gyakran találkozunk materializált formáival is. A székelyudvarhelyi Szent Miklós templom „három remekbe készült és aranyozott oltárral ékeskedik. Az oltárok közül egyik a déli oldalon van és kiváltságos oltára a Keresztrefeszített, Halálravált Krisztus Gyülekezetének, amelyiknek oroszlán része van a hitélet fellendítésében, amennyiben egész éven át mindig igen szép számban jönnek össze és a gyülekezeten kívül állókat is hoznak magukkal. 1695-ben megkezdett jegyzőkönyvébe,⁴⁰ mint legfelsőbb pártfogó, elsőnek I. Lipót, a felséges római császár, Németország, Magyarország stb. királya írta be nevét s vele

³⁶ [KOVÁTS] 1804^a:89.

³⁷ HORVÁTH József, Vallási társulatok szerepe a 17–18. századi győri polgárok életében – utolsó rendelkezések tükrében. In BOGÁR, DÉRI 2017:99–115.

³⁸ Fontos nyomatékosítani, hogy az idézetben lévő Káldi György jezsuita, nem azonos a bibliafordító Káldi Györggyel (aki meghalt 1634-ben). Az itt szereplő Káldi György 1695–1701. időszakban volt a székelyudvarhelyi jezsuita iskola igazgatója. Vö. ALBERT Dávid (1993), *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Aron Gimnázium*, Székelyudvarhely, Tamási Aron Gimnázium. 25.

³⁹ ALBERT 1993:21.

⁴⁰ Jelen pillanatig a jegyzőkönyv hollétéről nincs tudomásunk. Annyi bizonyos, hogy nem szerepel sem a Román Nemzeti Levéltár Hargita megyei levéltárának nyilvántartásaiban – Csík-szeredában, sem a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárának jegyzékében.

együtt a családjá.”⁴¹ *A’ halálra-vált édes Jesusnak boldog Ki-mulásért való Olvasójának*⁴² a kötetben való előfordulása tehát teljesen tudatos és – mondhatni – magától értetődő dolog lehet. Az olvasó szövege pedig minden bizonnyal megegyezik a Székelyudvarhelyen imádkozott imaszöveggel:

„*A’ halálra-vált édes Jesusnak boldog Ki-mulásért való Olvasója.*

Hiszek egy Istenben etc Mi Atyánk etc Údvöz-légy Mária etc És ötször: Uram János Kristus, élő Istennek Fia, Ki e’ világnak váltságáért Kereszt-fára függesztettél, és a’ halállal tusakodván, drágalatos lelkedet ki-adtad érettem, alázatossan Kérlek, érettem meg-hólt Kegyes János, halálom oráján Szent Kezeidbe fogadd-bé lelkémet, és Szent haláloed érdeme által vidd oda, az hova vitted a’ megtért Latornak lelkét. Amen. És így: Mi Atyánk etc Údvöz-légy Mária etc És Őt: Uram János etc másodszer, és harmadszer-is. Végtére: Jánosnak Keserves fájdalmi, és Szűz Annjának Kereszt-fa alatt lett Siralmi, legyenek a’ mi lelkeinknek örök nyugodalmi. Amen.”

Ugyanígy feltételezhető társulati eredet *Az Imálandó Óltári Szentségről olvasó* esetében is, hiszen az Oltáriszentség-társulatok, későbbi Oltáregyletek⁴³ Erdély-szerte is gyakoriak voltak, egy 1772-es Oltáriszentség-társulati könyvecske pedig közöl egy Oltáriszentség-olvasót, amelyet különösen azoknak ajánl, akik olvasni nem tudnak.⁴⁴

Szerkesztését tekintve, az *Olvások – Rosaria* kötetben megfigyelhetünk utólagos betoldások (pl. bibliai hivatkozásokat, perikópákat)⁴⁵ és kiigazítások, de az énekeskönyvvel ellentétben itt nem jelenik meg idegen szerkesztő kéz beavatkozása, jól láthatóan ugyanazon kéz későbbi kiigazításaival állunk szemben.

Bár ugyanilyen felépítésű, korabeli kötetről nincs tudomásom, a kötet egyediségét nem szeretném bizonygatni. Az eredetiség kérdésére némiképp választ kaptunk a szövegek vizsgálatakor. Hasonló tartalmú összeállításokkal későbbi időkből vannak adataink. Az *Olvások – Rosaria* kötet 30 olva-

⁴¹ Vö. LAKATOS István (1942), *Székelyudvarhely legrégebb leírása*. Latinból fordította Jakovszky Dénes. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság (Erdélyi Ritkaságok 6.) 16.

⁴² KOVÁTSJ 1804^a:29.

⁴³ Székelyudvarhelyen 1906-os alakulásától maradtak fenn Oltáregylettel kapcsolatos iratok. Vö. BERNÁD Rita, BARABÁS Kisanna (2015), *Plébániai Levéltárak II. A Marosvásárhelyi és a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárak repertórium*. Budapest–Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – ELTE Egyetemi Levéltár. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 5.) 225.

⁴⁴ Vö. SZELESTEI N. László, Magyarországi barokk-kori Oltáriszentség-társulatokról. In BOGÁR, DÉRI 2017:189–198. – ezen belül a könyvecskéről és az olvasóról: 194.

⁴⁵ Ilyen pl. a *Boldogságos Szűz Mária Tíz Öröminek, avagy jóságos tselekedeteinek olvasója* után utólag beillesztett perikópagyűjtemény, amely Mária tíz felsorolt attribútumának evangéliumi megalapozottságának igehelyét külön-külön megjelöli. [KOVÁTSJ 1804^a:49–50.

sót gyűjtött össze, egy némiképp hasonló imádságos könyv, a *Rózsafüzér-imakönyv* 2006-os, második kiadása⁴⁶ összesen 60 különféle rózsafüzért közöl. A kiadvány meglehetősen komplex összeállítás, a rózsafüzér-gyűjteményen kívül vallomásokot, elmélkedéseket, énekeket és egyéb imádságokat kínál. A rózsafüzéreket csoportokra osztva találjuk benne: a hagyományos négy rózsafüzért, további öttizedes és egytizedes, Üdvözlégy-alapú rózsafüzért, valamint a speciális beosztású rózsafüzéreket.⁴⁷ A most vizsgált olvasógyűjtemény néhány tétele visszaköszönni látszik ez új kiadásban, de nagyobb fokú azonosság egyik esetében sem kivehető, a kötetünkben egyedi olvasók aránya pedig ezeknél sokkal nagyobb.

Úgy vélem, a kötet jó példája a több évszázadon át fejlődött késő középkori-kora újkori imagyakorlatok és lelkiség továbbélésére. Jól szemlélteti azt a lelkiséget és világnézetet, ember és Isten közötti kommunikációt, amely a XVII–XVIII. századi Erdélyben még jelenvaló volt. Ezek a szövegek úgy tűnik, a korban jól ismert imatémákat tömörítenek ugyan, de sajátos konstrukciókban. Nagy részük távol áll a szokványos, pusztán Hiszek-egy-Miatyánk-Üdvözlégy imaelemekből építkező rózsafüzérektől. Ezek némelyikéről feltételezhetünk nagyobb fokú eredetiséget is – ezt azonban csak mélyebb textológiai kutatás tudná alátámasztani. Mint láttuk, egyes társulatok hatásai jól kivehetők a szövegeken. A különféle vallási, lelkiségi társulatok elterjedése megszülte a maga imaszövegeit és áhítati struktúráit.⁴⁸ 1563 és 1780 közötti Magyarországon mintegy 1300 ilyen társulat működéséről tudunk. Ezek hátrahagyott kötetei és írásai túlnyomórészt kéziratos források (mintegy 90 százalék), mindközül pedig csupán 10–15 százalék használ illusztrációt is – ez az összes társulat kb. 5 százalékát teszi ki.⁴⁹ Amennyiben tehát elfogadjuk a feltevést, hogy az *Olvasók – Rosaria* kötet társulati könyvekkel állítható rokonságba, esetleg a székelyudvarhelyi Mária Kongregációhoz köthető – amelynek Kováts József prézese volt – úgy tűnhet, hogy egy ritka társulati könyvvel állunk szemben (tekintetbe véve a sok metszet-illusztrációt és a munka jellegét). Mélyebb feldolgozása közelebb vihet az erdélyi jezsuita nevelés vallásos szövegeinek feltáráshoz, a székelyudvarhelyi jezsuita szeminárium lelki életének megismeréséhez, amelyről egyelőre keveset tudunk.

⁴⁶ JÁNOSSY Gábor (szerk.) (2006), *Rózsafüzér-imakönyv*, Stella Maris Alapítvány, Budapest.

⁴⁷ A *Rózsafüzér-imakönyv* forrásaként főként a *Szent rózsafüzérek könyvét* (Rózsa K. és neje, Budapest, 1880.) jelöli meg és kézirat jellegű, házi összeállításokat. (Előbbi könyvben úgy tűnik, szintén főként más jellegű olvasók vannak, mint a mi kötetünkben.) – Vö. JÁNOSSY 2006:2.

⁴⁸ Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor (1999), Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai, *Magyar Könyvszemle*, 115. évf., 1999, 1. 1–34.

⁴⁹ Vö. KNAPP, TÜSKÉS 1999:2.

Sifírozási szabályok késő középkori rejtjelkulcsok tükrében

Bevezetés

A XIV. század második felétől kezdődően a nyugat-európai diplomáciai gyakorlatban egyre erőteljesebb igény jelentkezett arra, hogy az írott szövegek tartalma bizonyos esetekben csak a beavatottak számára legyen elérhető. A probléma megoldására felvetődött lehetőségek közül sikeresnek bizonyult az az eljárás, és terjedt el később széles körben, amelynek keretében az ábécé betűit – kezdetben csak egy részüket, később mindegyiket – rejtjelekkel (szimbolikus grafémákkal) helyettesítették, vagyis egy alfabetikus rendszerben írt szöveget egy másik, kizárólag ebből a célból kialakított kódrendszerbe ültettek át. A szöveget ebben a rejtjelezett (kódolt) formában juttatták el a címzettnek, aki szintén csak egy újabb művelet (dekódolás) elvégzése után ismerhette meg annak tartalmát.

Az itáliai diplomáciai praxisban a XVI. század végéig szinte minden jelentősebb hatalmi központban, amennyiben felhasználták a sifírozás által kínált lehetőségeket, a kódolásra szánt dokumentum nyelvétől függetlenül az úgynevezett egyábécés (monoalfabetikus) rejtjelezési eljárások egyikét alkalmazták, azaz a sifírozáshoz minden esetben csak egyetlen elemkészletből álló kódrendszert használtak. A század utolsó évtizedeiben új megoldásként jelent meg a többábécés (polialfabetikus) módszer – amely egyszerre több elemkészletet feltételez a kódoláshoz –, ez azonban még hosszú ideig nem tudott széles körben az elődje helyébe lépni. Itáliai gyűjteményekben a több évszázadot átölelő „egyábécés” időszakból számos rejtjelezéssel kapcsolatos forrás maradt fenn, amelyek különféle, egymással párhuzamosan létező vagy egymást dinamikusan követő kódrendszereket és azok gyakorlati alkalmazását dokumentálják.

A tanulmány célja az egyábécés sifírozási eljárás elméleti megközelítése a kódrendszereket leíró és használatukat irányító szabályok alapján. Az alábbiakban röviden összehasonlítom a két írásrendszernek a tanulmány témája szempontjából számottevőnek ítélt főbb jellemzőit; felvázolom a sifírozott formában történő üzenetküldés folyamatait, és megjelölöm a folyamatokban résztvevők szerepét. Ezt követően térek rá az egyábécés eljárást leíró és irányító, elsősorban kódkulcsokban megfigyelhető szabályok

tartalmi és formai jellemzőinek bemutatására. A „szabály” kifejezést a Magyar Értelmező Kéziszótár általános értelmezése szerint alkalmazom.¹

A korpusz nagyobb hányadát észak-itáliai városok (Milano, Modena, Mantova, Venezia) állami levéltáraiban² őrzött és a Vestigia kutatói projekt keretében feltárt XV–XVI. századi kéziratos források alkotják, amelyek közül több dokumentum digitális fényképe megtalálható a projekt keretében létrehozott Infocus adatbázisban is (www.vestigia.hu). Az eredeti levéltári dokumentumokon kívül az elemzést néhány esetben korábban már publikált kulcsokra³ is kiterjeszttem.

Az alfabetikus és a rejtjeles írásrendszerek főbb jellemzői

Az alfabetikus (a továbbiakban ALF alakban rövidítve) és a rejtjeles (a továbbiakban: SIF) írásrendszerek főbb jellemzőinek összehasonlító elemzése, néhány találkozási pont mellett számos eltérésre is rámutat. Formai szempontból, természetesen, kiemelkedő szerep jut a grafikai természetű különbségeknek, ezek azonban csak marginálisan kapcsolódnak a szabályok tartalmi kérdésköréhez, ezért részletesebb bemutatásukra a tanulmányban nem térek ki.

Az ALF írásrendszerek a nyelvi megnyilatkozások tartalmának rögzítése mellett a (hangzó) beszéd egyéb jellemzőinek vizuális megjelenítésére is törekednek. Az írásban – a fonémáknak grafémákkal (betűkkel) történő megfeleltetésén túlmenően – szóköz, különböző szerepű központosásjelek utalhatnak a hangzó szöveg szerkezetére, intonációs és pragmatikai jellemzőire, de egyéb grafikai eszközök (nagybetű, soremelés, új bekezdés stb.) is támogathatják és irányíthatják a nyelvi produktum feldolgozását és – a szövegalkotói szándéknak többé-kevésbé megfelelő – értelmezését.⁴ Az ALF írásrendszerek konvención alapuló közösségi rendszerek; a nyelvek betűkészlete, az írásmódot irányító szabálygyűjtemény kodifikált és bárki számára szabadon hozzáférhető. A sifírozó rendszerek célja a tartalom minél

¹ Szabály = 1. magatartást, cselekvést, ill. ennek módját, rendjét megszabó irányelv, rendelkezés; 2. vminek a rendjében, menetében stb. érvényesülő (tapasztalati úton felismert) törvényszerűség. *Magyar Értelmező Kéziszótár* (2003²), Budapest, Akadémiai Kiadó.

² A felsorolás sorrendjében: Archivio di Stato di Milano (ASMi), Archivio di Stato di Modena (ASMo), Archivio di Stato di Mantova (ASMn), Archivio di Stato di Venezia (ASVe). A dokumentumok jelzetét az adott levéltári gyakorlatnak megfelelően, egyszerűsített formában adom meg; a kódkulcsok címét (ha ez a dokumentumon szerepel) páros idézőjel között tüntetem fel.

³ Aloys MEISTER (1902), *Die Anfängen der modernen diplomatischen Geheimschrift*. Paderborn, Schöningh; ALOYS MEISTER (1906), *Die Geheimschrift im Dienste der Päpstlichen kurie von ihren Anfängen bis zum ende des XVI. Jahrhunderts*. Paderborn, Schöningh.

⁴ Giorgio Raimondo CARDONA (2009), *Antropologia della scrittura*, Torino, UTET. 75.

nagyobb mértékű elfedése. A vizsgált periódusban alkalmazott monoalfabetikus eljárást olyan, egyénileg kialakított, többnyire csak korlátozott tér- és időbeli keretek között használt struktúrák jellemezték, amelyek saját jelkészlettel és szabályokkal rendelkeztek, valamint a rendszert rögzítő kódkulcshoz csak meghatározott személyek férhettek.

Funkciójuk alapján a készletek grafikai elemei mindkét (ALF és SIF) rendszerben három csoportba sorolhatók: a) beszédhangot ábrázoló (azaz hangértékkel bíró, ennél fogva nyelvi tartalmat közvetítő) grafémák; b) a beszéd akusztikai jellemzőire vagy tagolására utaló (vagyis nyelvi tartalmat nem közvetítő, de annak rögzítését és feldolgozását segítő) grafémák; c) számot jelölő grafémák (számjegy). Az első két funkció esetében több eltérés mutatkozik a két rendszer között (a számjelölés kérdésével jelen tanulmány nem foglalkozik).

A beszédhangot ábrázoló ALF grafémák csupán egy fonéma grafikai megfelelőjeként szerepelnek, ennek következtében például a *páros* szó öt fonémáját öt betű (graféma) jelöli. A SIF rendszerekben ugyanez a szó többféle módon kerülhet rögzítésre, ugyanis egyetlen (hangértékkel rendelkező) SIF graféma referense nemcsak egy fonéma lehet, hanem egy fonémásor (dupla mássalhangzó, szótag, önálló szó) vagy fonéma sorozat (több szóból álló tulajdonnév) is. Ennek megfelelően a fenti *páros* szó sifírozása monoalfabetikus rendszerben, a rejtjelek számát figyelembe véve, több módon is lehetséges (a példákban kiskötőjel választja el egymástól a SIF grafémák referensét jelölő ALF egységeket): öt grafémával (*p-á-r-o-s*); négy grafémával (*pá-r-o-s*; *p-á-ro-s*; *p-ár-o-s*; *p-á-r-os*); három grafémával (*pár-o-s*; *p-á-ros*; *pá-r-os*; *pá-ro-s*; *p-ár-os*); két grafémával (*pá-ros*; *pár-os*); egy grafémával (*páros*).

Sok SIF rendszerben előfordulnak homofónok is, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy ugyanaz a fonéma több SIF grafémával is szabadon helyettesíthető. (Ehhez látszólag hasonló jelenség a magyar *j/ly* grafémák változása a palatális likvida [λ] jelölésére, a két graféma szabad felcserélését azonban lexikális korlátok irányítják.)

Nyelvi tartalmat nem közvetítő grafémaként mindkét írásrendszerben vannak központosásjelek – bár a SIF rendszerekben ezek konvencionális funkciójuk szerinti használata meglehetősen ritka. Ezen kívül, a rejtjelezés biztonságának növelése érdekében, a SIF rendszerek túlnyomó többségében megfigyelhető jelentés nélküli, a kód feltörését nehezítő grafémák (úgynevezett vakbetűk vagy nullítások), valamint a kódolás közbeni esetleges nyelvváltásra figyelmeztető vagy a leírt szöveg érvényességére (vagy érvénytelenségére) utaló jelek alkalmazása is.

Az egyábécés eljárást alkalmazó információcsere keretében a rejtjelezéssel kapcsolatos folyamatok (a szöveg kódolása adott kódkulcs alapján, majd a kódolás feloldása) több személy együttműködését feltételezték. A közös

munka kereteit a kulcs készítője határozta meg. A kódoló (aki lehetett egyben a kulcs készítője is) tevékenysége meghatározó volt nemcsak a kriptogramm biztonsága, hanem az üzenet célba érése szempontjából is: kihasználta-e és milyen mértékben a kulcsban leírt rendszer lehetőségeit (például váltogatta-e a rendelkezésre álló homofónokat); képes volt-e eltávolodni a konvencionális írásszokásoktól (például használt-e szóközt, írásjelet); mennyit hibázott a kódolás során. A dekódoló már „kész anyagot” kapott: feladatai közé tartozott a dekódolás, a kódoló által elkövetett hibák (kihagyás, tévesztés stb.) kijavítása, a dekódolt szöveg „kiigazítása” (a kódolás során elhagyott elemek v. írásjellemzők visszaépítése).

A két írásrendszer nem teljesen ugyanazokat az elvárásokat támasztja alkalmazói felé; az eltérések közül szükségesnek vélem megemlíteni az úgynevezett distanciálási képességet,⁵ amely az átalakítás sikerességének egyik fontos tényezője. Az ALF eljárásra épülő egyábécés rejtjelezési rendszerek készítőinek és használóinak, különös tekintettel a kódolókra, képesnek kellett lenniük arra, hogy „kívülről” is tudják szemlélni a nyelvet és annak (konvencionális) írott formáját, hiszen csak ennek eredményeként nyílt lehetőség a megfelelően biztonságos SIF rendszer kialakítására és alkalmazására. Egy időben meg kellett tudniuk tehát valósítani a nyelvben való „benne levést” (hiszen nem tudtak kilépni a konvencionális keretből) és a nyelvtől való „eltávolodást”. Minél nagyobb mértékű volt a distanciálás, annál sikeresebb lehetett a rejtjeles üzenetváltás.

Sifrirozási szabályok

Az egyábécés eljárást leíró és irányító általános normák a vizsgált időszakban szinte kivétel nélkül iratlan szabályként működtek; a kulcsok összeállítói az esetek többségében csak a saját rendszerükre vonatkozó információkat rögzítették. Az eljárás kezdeti időszakában csak néhány rejtjelezésről szóló elméleti munka született, amelyek azonban egyáltalán nem, vagy csak szűk körben váltak ismertté. A sort (eddigi ismereteink szerint) Leon Battista Alberti 1466-ban írt *De componendis Cyfris* című latin nyelvű traktátusa nyitotta meg, amely azonban csak egy évszázaddal később került publikálásra.⁶ Az írásmű középpontjában egyébként Alberti invenciója, a többábécés sifrirozási eljárás áll; az egyábécés módszerről szóló részekben nem esik szó az eljárás lényegét megfogalmazó, úgynevezett keretszabályokról.

⁵ TOLCSVAI NAGY Gábor (1998), *A nyelvi norma*, Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 144.) 16–17.

⁶ Cosimo BARTOLI, *Opuscoli morali di Leon Battista Alberti* című, 1568-ban Velencében nyomtatott kötetében (199–219).

A rejtjeles információcsere térhódítása a sifírozás gyakorlatában általánosnak tekinthető szabályok körének bővülését is eredményezte. A XV. századtól kezdődően a kódstruktúrákra már jellemző volt, hogy az ábécé minden betűjét rejtjellel helyettesítették, de nagy eltérés mutatkozott abban, hogy a biztonsági elemek közül – homofónok, vakbetűk; nagyobb hangzó egységek (szótagok, szavak stb.) egyetlen SIF jellel történő helyettesítése; szövegrész utólagos érvénytelenítése – hányat, melyiket és hogyan alkalmazták.⁷ A kód feltörésének megnehezítése céljából a sifírozás során gyakran tudatosan megsértették a korabeli írásmód normáit is. Erre a gyakorlatra utalnak Alberti említett traktátusából (1a) alatt idézett szavai,⁸ valamint erre szólítanak fel az 1539 és 1542 között keletkezett, Giovanni Ricci Montepulciano nuncius számára készített kulcsban (1b),⁹ valamint egy másik, szintén XVI. századi, Mantovában őrzött kulcsban (1c)¹⁰ olvasható szabályok:

- (1) a) „[...] gioverà ancor molto non tener conto della Ortografia”
 („nagy haszonnal jár, ha eltekintünk a helyesírás követésétől”)
- b) „Scrivasi congiunto senza servare ortographia et pongasi la nulla al fine di ogni parola.”
 („Írjunk mindent egybe, a helyesírást mellőzve, és minden szó után illesz-
 szük be a nullitást.”)
- c) „Le doppie non si mettono pero bisognera scriuere semplicemente tutte le parole.
 Le nulle saranno [.....] le quali si metterano nel principio della ziffra, et alle uolte alcune di infra litere nelle parole accio la zifra sia piu difficile da estrarre intesa.”
 („Ne írjunk dupla mássalhangzót de írjunk minden szót egymás után. Ezeket a nullításokat [.....] a rejtjeles rész elejére kell tenni és olykor egyet-
 egyet a szavakban a betűk közé a kód feltörésének nehezítésére.”)

Minden kódkulcs önálló szabálygyűjteménynek tekinthető: a szabályok számát, tartalmát és formáját a kód összeállítója határozta meg. A kulcsokban az adott sémára és annak használatára, bizonyos esetekben annak bővítési lehetőségeire is vonatkozó normák mellett egyébe, az információcsere

⁷ Az eltéréseket szemlélteti a mintegy félszáz XIV. és XV. századi kulcs tartalmi szempontú elemzését összegző írásom, lásd W. SOMOGYI Judit (2016), Caratteristiche strutturali di cifrari monoalfabetici italiani nei secoli XIV e XV. *Verbum* XVII/1–2, 195–217.

⁸ BARTOLI 1568:208.

⁹ MEISTER 1906:176.

¹⁰ ASMn AG 424 n. 39.

körülményeivel kapcsolatos adatok is helyet kaphattak. Ez utóbbiak jól elkülönültek a szabályoktól: többnyire a kulcs azonosítását is megkönnyítő címben, ritkábban a lap alján¹¹ olvasható a használat helye és ideje, vagy hogy kinek a számára készült.

A kifejtett szövegrészeket – a korabeli nyelvhasználati szokásoknak megfelelően¹² – sokáig latin nyelven fogalmazták meg, azokban az esetekben is, amikor a kulcs tartalma (például a tulajdonnevek alakja) alapján kikövetkeztethető, hogy az népnyelvi szöveg rejtjelezésére készült. Néhány kulcsban olvasható a kódolandó szöveg nyelvére vonatkozó utasítás is, például egy 1469-ben keletkezett, a modenai herceg titkárának (Ugucione de Abbazia) címzett és a Modenai Állami Levéltárban őrzött kulcs¹³ címében ez olvasható:

- (2) „Ziffra pape cum amico tam in vulgari quam latino sermone”
(„A pápa sifréje barátjával népnyelvi és latin szöveghez”)

A kulcsok információtartalma¹⁴ igen változatos volt. A korpusz egyetlen kulcsa sem rögzít olyan explicit szabályt, amely a rendszert alkotó összes rejtjel mennyiségére vonatkozna (például: „ez a rendszer X számú rejtjelből áll”), és a biztonsági elemek számának és a rejtjelek funkció szerinti megoszlásának jelölésére sincs utalás a kulcsokban (például: „ez a rendszer X db biztonsági elemet tartalmaz; ebben a rendszerben Y db rejtjel helyettesíthet magánhangzót” stb.).

Egy adott rejtjel funkcióját többféle módon jelölhették meg. A hangértékkel bíró grafémák esetében az azonosítás általában csak mellérendelés (melléhelyezés) útján – az adott ALF graféma (vagy graféma sor) alá vagy mellé írt SIF elemmel – történt, vagyis a szabály kb. ebben a formában fogalmazható meg: „a c betűnek ez a T jel felel meg; a *ba* szótag helyett ezt a Z jelet írd; a *quando* szót ez a Z rejtjel helyettesíti stb.” [a példákban megadott helyettesítő elemek csak fiktív rejtjelek]. Ritka kivételnek számít az a kódkulcs, amelyet 1582. szeptember 3-án Veronából küldött Velencébe egy Giustiniano nevű követ,¹⁵ és amelyben az első szabály explicit formában

¹¹ A korpusz jelentős részét az egy lapra, egy oldalra írt kulcsok alkotják, ugyanis a használat, a biztonságos megőrzés stb. érdekében feltehetően ez a megoldás bizonyult hatékonynak. Természetesen léteznek – a tartalomtól, az írásmódtól vagy a lap méretétől függően – egy lap mindkét oldalát, vagy akár több lapot is elfoglaló kulcsok.

¹² Claudio MARAZZINI (1998), *La lingua italiana. Profilo storico*. Bologna, il Mulino. 213–214.

¹³ ASMo, Canc. ducale, Mappa II, n.2; MEISTER 1902: 36.

¹⁴ A jelkészletek grafikai jellemzőit figyelmen kívül hagyva.

¹⁵ ASVe, Cons. di Dieci, Cifre, b.3.

megadja a betűk és a rejtjelek közötti megfelelést is (a kulcsban a rejtjeleket egy- és kétjegyű számok alkotják):

- (3) „Il soprascritto alfabetto da lettera A. fin Z. li numeri sotto cadauna lettera si intende per quella lettera. Le cinque vocali cioe A. E. I. O. U. come lettere che si frequentano ad usare piu delle altre hanno tre numeri per cadauna di esse per poterle mutare nel scriuere. Qui sotto saranno cinque numeri che non uogliono dir lettera alcuna, ma bisogna usarli nel scriuer perche sara piu difficile il lezer la Zifara, et sara piu sicura. Numeri che non uogliono dir lettera alcuna. n.o 1 . 18 . 25 . 31 . 44 .”

(„A fenti ábécénél A betűtől Z betűig a betűk alatti számok az adott betűt jelölik. Mind az öt magánhangzóhoz, vagyis A . E . I . O . U . betűkhöz, mivel a többenél gyakrabban fordulnak elő, három szám tartozik abból a célból, hogy változtatni lehessen az írásmódjukat. Lejjebb szerepel még öt szám, amelyek egyetlen betűnek sem felelnek meg, de alkalmazásuk szükséges az írásban, mert így nehezebb feltörni a sifrét, és az biztonságosabb lesz. Semmilyen betűt nem jelentő számok n.o 1 . 18 . 25 . 31 . 44 .”)

A kulcsokban szükségszerűen megnevezésre kerültek azok a rejtjelek, amelyeknek nem volt megfelelőjük az ALF rendszerben. A nulla értékű elemek megjelölése történetek például (jelzős) főnévvel: *Nulla* vagy *Nulle* ‘nullítás vagy nullítások’, *Littere nihil importantes* ‘semmit nem jelentő betűk’; jelzőként: *Ni(c)hil importantes*, *Nihil relevantes*, *Nihil significantes* ‘semmit nem jelentők’; vagy – elsősorban a XIV. század végén és a XV. század első felében keletkezett kulcsokban – akár egész mondat formájában, például: *Infrascripte posite cum aliis zifferis nichil habent importare* ‘az alábbi rejtjelek mások mellé téve nem jelentenek semmit’;¹⁶ *Iste nihil important* ‘ezek semmit nem jelentenek’.¹⁷ Hasonló módon fordulnak elő a kulcsokban az egyéb szerepkörben használatos, de a sifírozásban ritkábban alkalmazott jelek is. Egy 1483. január 10-én keletkezett, Milánóban található kulcs¹⁸ például érvénytelenítő jeleket tartalmaz:

¹⁶ Gabriele De Lavinde 1379-ben összeállított kulcskönyvében a 2. kulcsban szereplő forma; ennek különböző változatai olvashatók még az 1., 5., 8., 12. számmal jelölt kulcsokban; MEISTER 1906:171–173.

¹⁷ XV. századi, Luccában (dátummegjelölés nélkül) összeállított kulcsban („Alia cyfra cum prelibato domino episcopo”); MEISTER 1902:55.

¹⁸ ASMi, PE, Cifre, Fasc. 2.

- (4) „Quicquid positum fuerit inter hec signa [...] nihil importabit.”
(„A két [...] jel közötti rész semmit nem jelent.”)

Egy másik, 1442. november 7-én Pisában keletkezett kulcsban¹⁹ szereplő hét szabály közül az utolsó három [5–7.] a latin rövidítésrendszerből megőrzött, a rövidítéskor kihagyott elemekre utaló úgynevezett „titulusokat”, valamint központosásjeleket nevez meg, és némelyiknek megadja a funkcióját is [az idézett részekben az eredeti rejtjeleket arab számokkal helyettesíttem]:

- (5) [5] „Sono dipoi li tituli che sono tre .1. .2. .3. lo primo .1. significa .M. lo secondo .2. .N. lo terzo .3. si pone per tutte quelle lettere che si mettono doppie nelle dictione per piu breuita.”
(„Három titulus van .1. .2. .3., az első .1. jelentése .M., a második .2. .N. a harmadik .3. a dupla mássalhangzókat rövidíti az írásban.”)

- [6] „Et per il segno della parentesi si nota questo.5. .6.”
(„A zárójelet ezek jelölik .5. .6.”)

- [7] „Et li punti sono questi, cioe singula .7. mezopunto .8. il quale dinota anchora non esser finita la sententia ma con li rami la lega insieme. Et per punto fermo questo mettiamo .9. che divide la clausula et nel fine questo .10. che pone termino perfetto.”
(„A pontok ezek, vagyis egyszerű .7., középső .8. ami még nem jelöli a mondat végét, de összeköti a részeket. A mondat végére ez kerül .9. és a bekezdés végére ez .10. ami tökéletesen lezárja.”)²⁰

A biztonsági elem szerepű rejtjelek (homofónok, nullítások stb.) alkalmazásának módjáról (melyiket, hányszor, a szövegben hol stb.) a kulcsokban igen változó mértékű útmutatás figyelhető meg. Részletezőbb leírások többnyire a XVI. századi kulcsokban olvashatók: a legtöbb a nullítások beillesztésének lehetőségeire utal, de többé-kevésbé csak irányadó jelleggel. A már idézett szabályok közül, például, a (1b) és (1c) alattiak konkrétan használatot jelölnek meg, ezzel szemben a (3) alatti szabályban csak a rejtjelek funkciójáról esik szó, használati módjukról nem. Az utóbbi szabályban egyébként a homofónok esetében is hasonló eljárás figyelhető meg: csak a váltakozás lehetőségét említi, annak módját nem. A (6) alatt idézett,

¹⁹ MEISTER 1902:58–59.

²⁰ A négy központosásjel az úgynevezett négyes rendszerre utal, vö. KESZLER Borbála (1995), *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi értekezések 141. sz.) 15–16.

1570-ben összeállított kulcs²¹ szabályai, ezzel szemben, egyértelműen kijelölik mindkét biztonsági elem használatát:

- (6) „[...] nel principio et fine di quello che si scriue in Ziffra sempre si hanno da mettere tre carateri che seruano per nulle et che siano della istessa Ziffra. Le Vocali hanno due carateri et si deue usare hor luno hor laltro per uariare et per tanto maggiormente difficoltar il conoscere le Vocali”

(„a rejtjelezett rész elejére és végére mindig három nulla értékű, a kulcsban szereplő jelet kell írni. A magánhangzóknak két rejtjel felel meg, és egyszer az egyiket, egyszer a másikat kell használni, hogy minél nehezebb legyen felismerésük”)

Az eddigiekhez képest újszerű megoldásnak tekinthető a (7) alatt idézett útmutatás, amely egy 1468-ra datált kulcsban²² olvasható: jóllehet csak homályosan utal a használat módjára, azt egy konkrét példával szemlélteti, amelyben a nyílt szöveg és annak nullitással bővített rejtjelezett változata szerepel [ez utóbbinak az idézetben a dőlt betűkkel, folyamatosan írott sor felel meg, amelyben a vastagon szedett betűk a beillesztett nullitásokra utalnak]. Az eljárás érdekessége, hogy a megadott példa nincs összhangban a szabályban előírt használattal, ugyanis az öt beillesztett nullitás közül csak a második és az ötödik áll szóhatáron, a többi szavakon belül található.

- (7) „Nulle saranno .e. a. da inserir qualche uolta tra le parole come sarebbe cosi

Vi prego a non mancar di sollicitarlo *Vaipregoeanonmanacardisol-leicitarloa*”

(„Nullitás lesz .e. a. ezeket olykor a szavak közé kell illeszteni ilyen formán”)

(„Kérlek benneteket, hogy ne habozzatok sürgetni őt”)

A korpuszban szereplő kulcsok némelyike olyan útmutatásokat tartalmaz, amelyek eltérnek az eddig ismertett szabályoktól, ugyanis a rendszer egyes SIF elemeinek grafikai kiegészítésére, ezáltal a kérdéses rejtjel funkciójának módosítására vonatkoznak. A rejtjel grafikai kiegészítése általában egy (konvencionális) központosásjel vagy szám meghatározott helyzetben történő elhelyezését jelenti, aminek következtében megváltozik a rejtjel eredeti funkciója. A (8) alatt idézett szabályok különféle lehetőségeket példáznak: (8a) a hangértékkel bíró elemek semlegesítését,²³ (8b) a mással-

²¹ ASMn AG 424 n. 412, „1570 Per Vinegia”.

²² ASMí, Sforz. b. 1597 n. 70 („Zifra col secretario”).

²³ ASMn AG 424.

hangzók szótaggá bővítését,²⁴ (8c) egy adott szó (*imperatore*) jelentésének megváltoztatását, valamint a mássalhangzók megkettőzését.²⁵

(8) a) „Tutti li numeri con una riga di sotto sono fatte nulle, et niente significano, come a dire 10 15 30 [...] etc.”

(„Minden aláhúzással jelölt szám nullitás lesz, és nem jelent semmit, mint például 10 15 30 [...] stb.”)

b) „I medesimi caratteri dell’alfabeto seruiranno per silabe quando auranno uno di questi cinque numeri sopra cioe .4. 7. 2. 1. 8. che faranno per .a. e. i. o. u. [...]”

(„Az ábécé betűiből szótag lesz, ha a következő öt szám, azaz .4. 7. 2. 1. 8. közül, amelyek .a. e. i. o. u. helyett állnak, egyet följük írunk [...].”)

c) „Li nomi delle donne con l’accento circonflesso et quelli delli stati con l’acuto si scriverano come Imperatore A. Imperatrice Â. Imperio Ä. Le doppie si farano colla tratta di sotto in questo modo b X bb X [...]”

(„a nők nevét íves ékezzettel és az államokét éles ékezzettel írjuk, mint Császár A. Császárnő Â Császárság Ä. A dupla mássalhangzókat aláhúzás jelöli, így b X bb X [...].”)

A funkcióbővítés sajátos lehetőségét tartalmazza egy XVI. századi kulcs,²⁶ amelyben – az eddig bemutatott rendszerektől eltérően – a rejtjelek nem fonémákat, hanem (CV szerkezetű) szótagokat helyettesítenek (minden szótag SIF megfelelője egy kétjegyű szám). A kulcs összeállítója egy adott rejtjellel referensének módosítására tíz lehetőséget jelöl meg aszerint, hogy egy meghatározott pozícióba (például a rejtjel első számjegye fölé) egy meghatározott kiegészítő jel (pont, éles ékezet, vízszintes vonal) kerül. A rejtjel előírt kiegészítési lehetőségei, például a *ba* szótag esetében, annak következő alakmódosulásait eredményezi (a kulcsban leírt szabályok sorrendjében): *ab*, *a*, *bal*, *ban*, *bar*; *bra*, *bran*, *sbran*, *bla*, *blan*. A bővítési lehetőségek szemléltetésére a (9) alatt a kulcsból – terjedelmi okokból – csak néhány szabályt idézünk:

²⁴ ASMn AG 424 („Cifra col Panira a di 26 giugno 1531”).

²⁵ ASMn AG 424.

²⁶ ASMn AG 423 „(Prima ziffra che prevede con sillabe senza lettere separate”).

- (9) [1] „Cadauna di queste copie de numeri con un ponto denanti rende la sillaba riuoltata che comincia da uocale. [2] et in quello dello h leua laspiratione di maniera che rimane la vocale pura.”
(„Minden kétjegyű szám elé írt pont megfordítja a szótagot, így az magánhangzóval kezdődik. [2] és a h-val kezdődő szótagnál leesik a mássalhangzó és csak a magánhangzó marad.”)
- [3] „Posto cadauna delle copie di numeri un punto sopra il primo carattere di numero aggiungi alla sillaba un .L.”
(„Minden kétjegyű szám első számjegye fölé írt pont hozzáad a szótaghoz egy L betűt.”)
- [6] „L’accento accuto posto sopra il primo carattere interpone l’ R tra la prima lettera et la vocale.”
(„Az első számjegy fölé írt éles ékezet az első betű és a magánhangzó közé beilleszt egy R betűt.”)
- [8] „Occorrendo nanti cadauna lettera aggiungere lo S si ha sopra la copia di numeri da poner una virgoletta trauersata ponendoui anco il punto o accento, et ambedue secondo il bisogno.”
(„Ha a betűk elé S-t szükséges írni, a számok fölé vízszintes vonalat kell írni, szükség esetén még a pontot vagy az ékezetet is, vagy mindkettőt.”)

Az utolsó példában, (10) alatt, a kódolás folyamatára vonatkozó, egyben a hibázási lehetőség minimalizálását célzó ajánlást idézünk egy szintén XVI. századi kulcsból:²⁷

- (10) „Quando si haverà da scrivere in cifra si doverà prima stendere in carta tutto quello che si haverà da scrivere et tenerlo avanti quando si scrive per non fare errore.”
(„Rejtjelezéshez először írjuk le a teljes szöveget, és a kódolásnál legyen előttünk, hogy ne kövessünk el hibákat.”)

Összegzés

A tanulmány olyan kérdésekre összpontosított, amelyek korábban nem estek a kutatások látókörébe. Többek között rámutatott arra, hogy a kódkulcsokban rögzített implicit és explicit formájú szabályok, tartalmukat tekintve, az egyábécés eljárás több területét érintik: a) meghatározzák és leírják az adott rendszert; b) előírják egyes rejtjelek használati módját; c) irányítják az adott rendszer bővítési lehetőségét; d) a kód biztonságának növelését

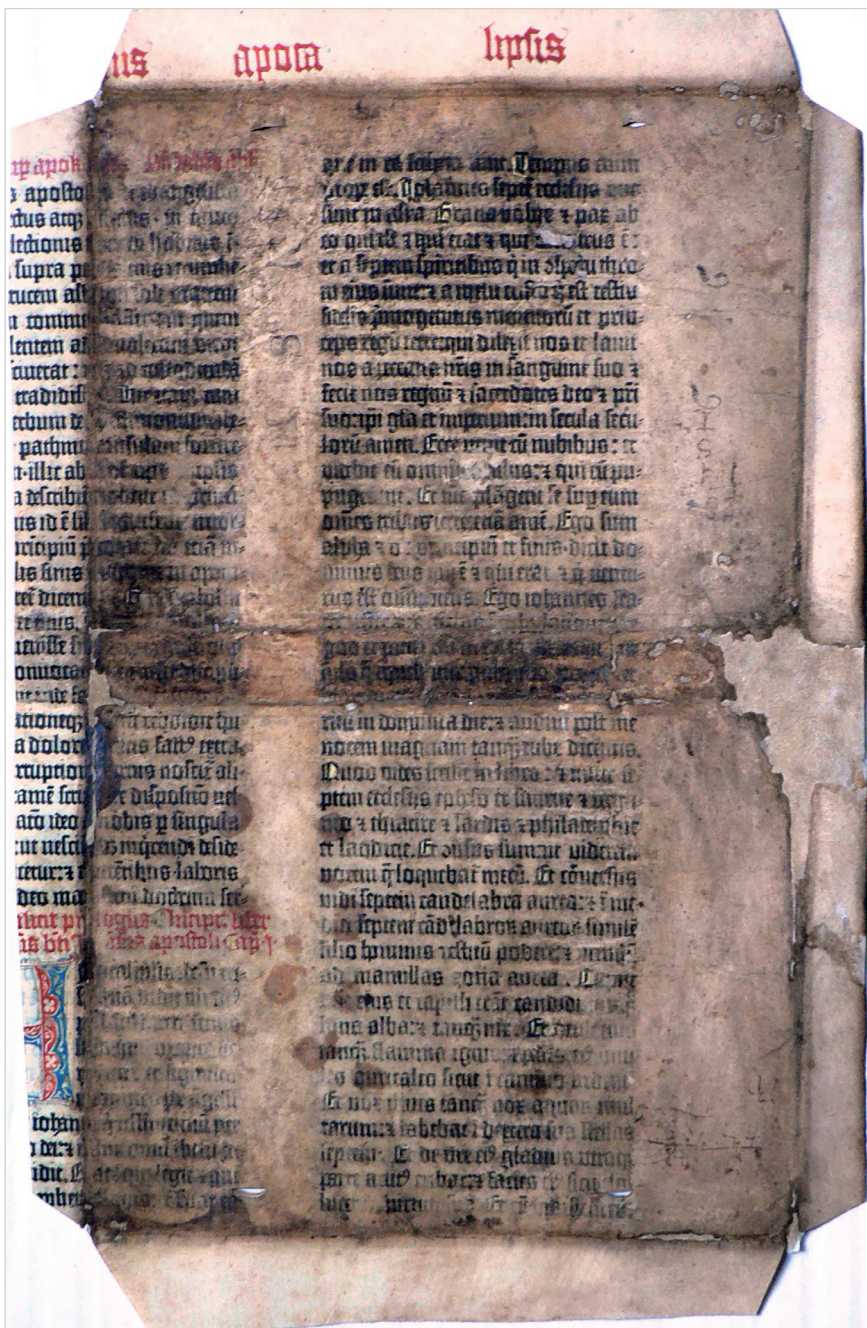
²⁷ MEISTER 1906:298 („Cifra a Monsignor Costa [...] data in Roma 11 Octobris 1583”).

célzó javaslatokat fogalmazznak meg az írásmódra vonatkozóan; e) irányítják a kódolás folyamatát.

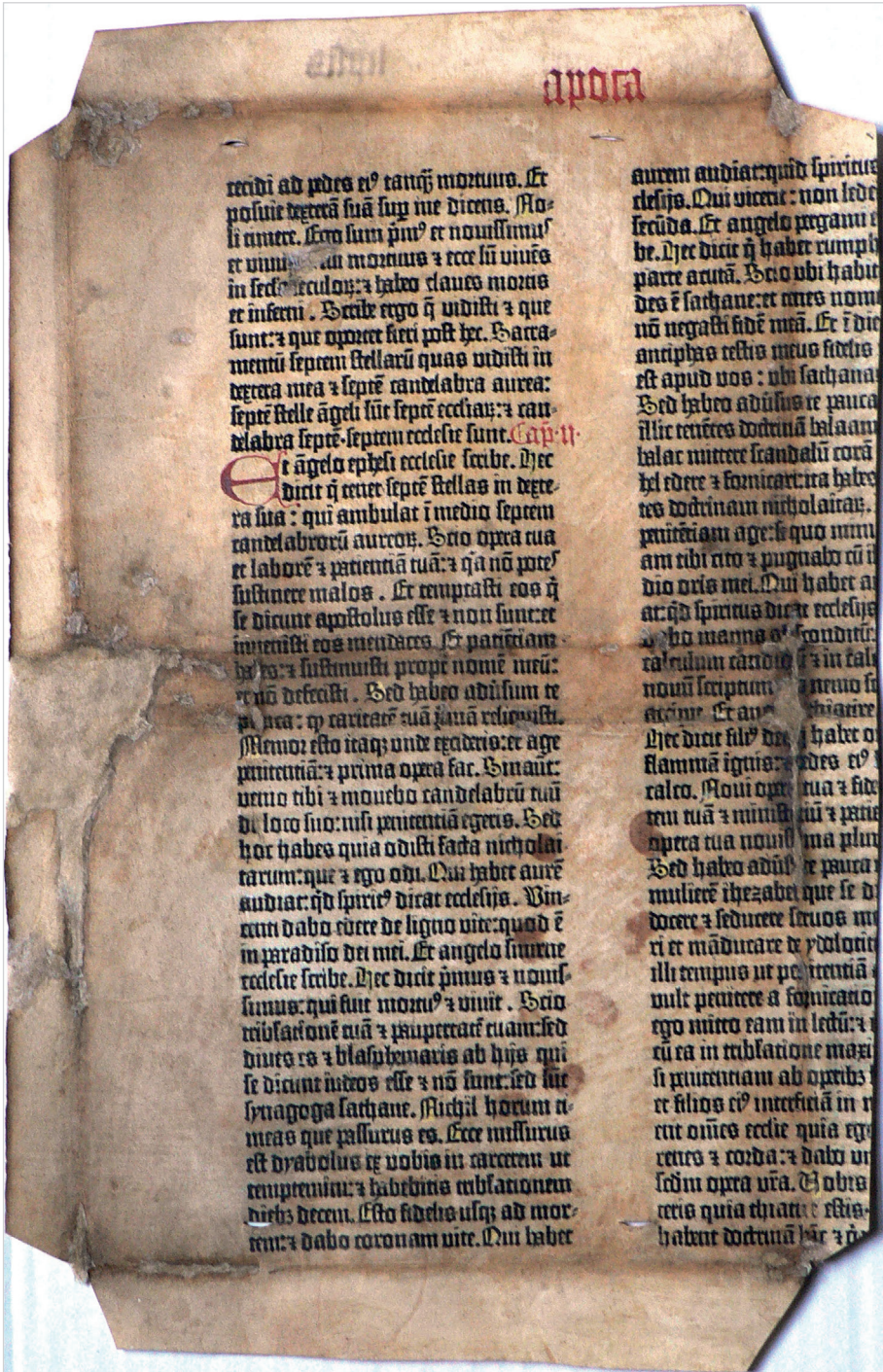
A vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy explicit szabályokat már a korai időszakban keletkezett kulcsok is tartalmaztak, de előfordulási arányuk jóval nagyobb volt a XVI. században. A szabályok megfogalmazásában jelentős eltérések mutatkoztak, elsősorban a rejtjelek használati módját előíró normák esetében, amelyek gyakran csak irányadó jelleggel bírtak. A példaként bemutatott használati, valamint az írásmódra és a kódolásra vonatkozó szabályok tartalmi és formai jellemzői, különös tekintettel azok modális értékére, felvetik annak a valószínűségét is, hogy a felsorolt szabályokat tartalmazó kulcsok nem a kulcs készítőjének használatára készültek.

Az elemzés a témával kapcsolatban újabb, például a szabályok gyakorlati alkalmazásához, érvényességéhez, szerepéhez a dekódolás folyamataiban stb. kapcsolódó kérdéseket is felszínre hozott, amelyek megválaszolása a téma további vizsgálatát feltételezi.

KÉPMELLÉKLET

Gutenberg 42 soros Bibliájának pergamen töredéke, 310r (VEK Inc 22)

estm

apoca

recidi ad pedes eius tanquam mortuus. Et
 posuit dectera sua super me dicens. No-
 li timere. Ego sum primus et novissimus
 et vivus. Ego mortuus et ecce sum vivus
 in seculo seculorum: et habeo claves mortis
 et inferni. Scribe ergo quae vidisti et quae
 sunt: et quae oportet fieri post haec. Sacra-
 menti septem stellarum quas vidisti in
 dectera mea et septem candelabra aurea:
 septem stelle angelus sunt septem ecclesiarum: et can-
 delabra septem septem ecclesie sunt. **Cap. II.**
Et angelus epistole ecclesie scribe. Hec
 dicit qui tenet septem stellas in dectera
 sua: qui ambulat in medio septem
 candelabrorum aureorum. Scio opera tua
 et laborem et patientiam tuam: et quia non potes
 sustinere malos. Et temptasti eos qui
 se dicunt apostolus esse et non sunt: et
 invenisti eos mendaces. Et patientiam
 habes: et sustinisti propter nomen meum:
 et non defecisti. Sed habeo aduersum te
 quia: quod carcerem tuam suam reliquisti.
 Memor esto itaque unde egredieris: et age
 penitentiam: et prima opera fac. Sim autem:
 venio tibi et mouebo candelabrum tuum
 de loco suo: nisi penitentiam egeris. Sed
 hoc habes quia odisti facta nicholai-
 tarum: quae et ego odi. Qui habet aurem
 audiat: quod spiritus dicit ecclesie. Vin-
 centi dabo edere de ligno vite: quod est
 in paradiso dei mei. Et angelo scribere
 ecclesie scribe. Hec dicit primus et novis-
 simus: qui fuit mortuus et vivit. Scio
 tribulationem tuam et pauperum tuam: sed
 divites es et blasphemaris ab hijs qui
 se dicunt iudeos esse et non sunt: sed sunt
 synagoga sathane. Nichil horum timeas
 quae passurus es. Ecce missurus est
 dyabolum in vobis in carcerem ut
 temptemini: et habebitis tribulationem
 diebus decem. Esto fidelis usque ad mor-
 tem: et dabo coronam vite. Qui habet

aurem audiat: quid spiritus
 dicit. Qui vincit: non sedet
 secunda. Et angelo pregamini
 be. Hec dicit qui habet candelabrum
 aureum. Scio ubi habitas
 des et sathane: et times nomen
 meum: non negasti fidem meam. Et in die
 anciphas testis meus fidelis
 est apud vos: ubi sathana
 Sed habeo aduersum te pauca
 illic tenentes doctrinam balai
 balai: mittet scandalum coram
 hel edere et fornicari: ita habes
 tes doctrinam nicholitarum.
 penitentiam age: si quo nomen
 am tibi cito et pugnabo cum il-
 dio oculis mei. Qui habet aurem
 audiat: quod spiritus dicit ecclesie
 et homo manna est conditio:
 calceum calceum: et in tali
 nouum scriptum: et nomen suum
 scribit. Et angelus dicit ecclesie
 Hec dicit filius dei: qui habet
 flammam ignis: et pedes eius
 calceos. Noui opera tua et fide-
 ritatem tuam et misericordiam tuam
 opera tua nomen meum: et peni-
 tentiam meam. Sed habeo aduersum
 te pauca: et mulierem thezabei que se
 ducere et seducere seruos mi-
 ri et manducare de ydololatriis
 illi tempus ut penitentiam
 vult penitere a fornicatione
 ego mittam eam in ledum: et
 causa in tribulatione magna
 si penitentiam ab operibus
 et filios eius interficiam in
 erit omnes ecclesie quia ego
 reus et corda: et dabo vobis
 secundum opera vestra. Qui ob-
 teris quia thiam et ecclesie
 habent doctrinam hanc et non

Gutenberg 42 soros Bibliájának pergamen töredéke, 310v (VEK Inc 22)

A II. SCRIPTORIUM KONFERENCIA
PROGRAMJA

(2018. május 7–8., Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma)

MÁJUS 7.

10.00: Köszöntő és megnyitó:

S.E.R. HORTOBÁGYI T. CIRILL főapát
S.E.R. VARGA LAJOS váci segédpüspök

Elnök: DÉNESI TAMÁS

- 10.10 S.E.R. VARGA LAJOS
Két német nyelvű imalap a váci Hétkápolnához
- 10.30 BOROS ISTVÁN
Egy pergamenlap sorsa (Gutenberg 42 soros Bibliájának töredéke)
- 10.50 MÉRCZ ANDRÁS
Mardini Mózes és Andreas Masius levelezése
- 11.10 Kérdések, hozzászólások
Kávészünet

Elnök: S.E.R. VARGA LAJOS

- 11.40 W. SOMOGYI JUDIT
Sifrirozási szabályok késő középkori rejtjelkulcsok tükrében
- 12.00 G. MOLNÁR PÉTER
A budai Erzsébet-rendi apácák első éveit néhány eddig ismeretlen levél alapján
- 12.20 SCHÄFFER GYÖRGY
A Váci Székeskáptalan levéltára úgynevezett vegyes iratainak rendezése
- 12.40 Kérdések, hozzászólások
- 13.00 Zsolozsma a bazilikában.
Ebéd

Elnök: TAKÁCS LÁSZLÓ

- 14.00 MUNDING MÁRTA
Egy kódex sajátos életútja: a Metzi Epitomé szövegkiadásainak fontossága az Alexandros kutatásban
- 14.20 LÁNCZKY ISTVÁN
Egy pseudo-avicennai traktátus, az al-Masā'il al-ḥikmiyya (Metafizikai kérdések) eredetiségének vizsgálata
- 14.40 BARATI ANDRÁS
Uralkodói rendeletek (farmān) a XVIII. századi Iránban
- 15.00 Kérdések, hozzászólások
Kávészünet

Elnök: BOROS ISTVÁN

- 15.40 DÉNESI TAMÁS – KISS DÁNIEL – TAKÁCS LÁSZLÓ
II. Rákóczi Ferenc: Confessio Peccatoris
- 16.10 ARADI CSENGE – HÁMORI NAGY ZSUZSANNA – TÜSKÉS GÁBOR
A Confessio peccatoris francia fordításkézirataihoz
- 16.40 Kérdések, hozzászólások
- 17.00 Látogatás a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban
és a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban
- 18.30 Vacsora

MÁJUS 8.

- 8.40 SARKADI MÓNIKA
A Főapátság kulturális kínálata

Elnök: DÖMÖTÖR ADRIENNE

- 9.00 CZAGÁNY ZSUZSA
Kottás kódextöredékek a középkori Magyarországról
- 9.20 FÁBIÁN LAURA
Nagy Lajos Secretum secretorumának kéziratcsoportja és a kódex margináliái
- 9.40 GILÁNYI GABRIELLA
Egy XIV. századi erdélyi antifonále töredékei Güssingben

10.00 SZILÁGYI CSABA
Szántó (Arator) István: Historia anni Jubilaei 1575 [...], cui pro exactiori historiae cognitione, praemittitur tractatus de peregrinationibus ad loca sacra, et de antiquitate indulgentiarum, atque anni jubilaei

10.20 Kérdések, hozzászólások
Kávészünet

Elnök: CZAGÁNY ZSUZSA

11.00 LAUF JUDIT
Magyar glosszák egy XVI. század eleji pálos misekönyvben

11.20 NAGY LÁSZLÓ
Pozsonyi kéziratok prédikációk a XVII. század közepén

11.40 SÁNTA SÁRA
Schönvisner István Inventariuma az Egyetemi Könyvtár kézirtárában

12.00 MACZÁK IBOLYA
Kelemen Didák ismeretlen prédikációgyűjteménye? (Egy kézirat tanulságai)

12.20 ARMANDO NUZZO
Szerzői hibák, elírások Coluccio Salutati autográf kancelláriai leveleiben

12.40 Kérdések, hozzászólások

13.00 Zsolozsma a bazilikában
Ebéd

Elnök: NAGY LÁSZLÓ

14.00 DÖMÖTÖR ADRIENNE
Dráma a kódexben – újabb felvonás a kutatásban (A Három körösztyén leány keletkezéstörténetéhez)

14.20 KOCSIS ZSUZSANNA
A fenyegetők arcai

14.40 PAPPNÉ KOCSIS RÉKA
„Azokkal kedig Jézus vacsorálatta vevé a kenyeret...” Az -atta/-ette képzős határozói igenevek és szinonimáik ómagyar bibliafordításokban

15.00 Kérdések, hozzászólások
Kávészünet

Elnök: SZILÁGYI CSABA

- 15.30 SZOVÁK KORNÉL
A zágrábi és a váradi káptalan XIV. századi statútumai
- 15.50 VARGA MÓNIKA
Rontás van a szövegen? Az írónoki gyakorlatról boszorkányperekben
- 16.10 VASS CSONGOR
Olvasók – Rosaria. Kováts József ex-jezsuita szerző kéziratosa kötet, rózsafüzér-gyűjteménye (Székelyudvarhely, 1804) a Batthyaneum könyvtárból
- 16.30 GEREBEN FERENC
„Hív a harc és hív az élet!” 1960-ban végzett pannonhalmi diákok társadalmi beilleszkedési nehézségei leveleik tükrében
- 16.50 Kérdések, hozzászólások
Zárszó

A konferencia szervezői:
Pannonhalmi Főapátsági Levéltár
Országos Katolikus Gyűjteményi Központ
PPKE BTK Klasszika Filológia Tanszék
Váci Egyházmegyei Könyvtár

Támogatók:
Pannonhalmi Főapátság
Országos Katolikus Gyűjteményi Központ

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

ARADI CSENGE ESZTER, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

ARMANDO NUZZO, egyetemi tanár, PPKE-BTK, Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete

BARATI ANDRÁS, az ELTE BTK Iranisztikai programjának doktori hallgatója, az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete kutatója

BOROS ISTVÁN, tudományos főmunkatárs, Váci Egyházmegyei Könyvtár

CZAGÁNY ZSUZSA, zenetörténész, az MTA BTK Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztálya

DÉNESI TAMÁS, igazgató, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár

FÁBIÁN LAURA, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Központ; történész, Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

G. MOLNÁR PÉTER, történész, óraadó oktató, PPKE BTK

GILÁNYI GABRIELLA, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Zenetudományi Intézet

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktori hallgatója; Szépművészeti Múzeum, Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum munkatársa

KISS DÁNIEL, tudományos munkatárs, ELTE BTK Ókortudományi Intézet

LÁNCZKY ISTVÁN, kutató, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.

MACZÁK IBOLYA, tudományos főmunkatárs, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

MÉRCZ ANDRÁS, Pázmány Péter Katolikus Egyetem doktorandusza, az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetének kutatója

MUNDING MÁRTA, az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetének senior kutatója, posztdoktori ösztöndíjas

P. KOCSIS RÉKA, doktorandusz, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

SCHÄFFER GYÖRGY, levéltáros, Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

SZELESTEI N. LÁSZLÓ, professzor emeritus, PPKE BTK

SZILÁGYI CSABA, egyetemi docens, PPKE KJPI, PPKE BTK prodékán

TAKÁCS LÁSZLÓ, egyetemi docens, PPKE BTK Klasszika Filológia Tanszék

TÜSKÉS GÁBOR, egyetemi tanár, osztályvezető, tudományos tanácsadó, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

VARGA LAJOS, Váci Egyházmegye segédpüspöke, az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ igazgatója

VARGA MÓNKA, MTA Nyelvtudományi Intézet

VASS CSONGOR, levéltáros, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki Levéltára; PhD-hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Hungarológia Doktori Iskola

W. SOMOGYI JUDIT, egyetemi adjunktus, PPKE BTK Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete, Olasz Tanszék

NÉVMUTATÓ

- A. Jászó Anna 229
‘Abbās, I. 45–47, 52
‘Abbās, II. 49
‘Abbās, III. 43
Abigail (Ószövetség) 280
Abū Sa‘īd Abī al-Ḥayr 172
Achéry, Jean-Luc 14
Achilleus 218
Ács Pál 178
Abū Sa‘īd Abī al-Ḥayr 172
Adamko, Rastislav 76
Adler, Jeremy 191
Adler, Maximilian Rudolf Johann 201
Afshār, Īraj 43, 44, 46–47, 50, 51, 56
al-‘Āmirī 172
Albert Dávid 314
Alberti, Leon Battista 320, 321
Albertus Magnus 106, 109
Alessandro Calamato 247
Alexandros lásd Sándor, Nagy
al-Falahi, Ahmed 171
al-Fārābī 172
‘Allāmī, Abū al-Faḏl 49
Amīn, Ḥamīd 50
Andilly, Arnauld d’ 29
Angeli, Iacopo da Scarperia 34, 35
Anger, Clara 111, 113–116, 118, 119
Anson, Edward M. 219
Antal, Páduai Szent 177
Apolló 260
Apollonios, tyanoi 265
Aquaviva, Claudio 254, 255
Aradi Csenge Eszter 7, 9, 25, 332, 335
Aristobulos 203, 205, 220
Aristotelés 103, 167, 169, 199
Arrhianos 203, 210, 211, 213, 218, 220, 221
Arthur-Montagne, Jacqueline 208, 209, 211
Arunova, Marianna Rubanova 50
Ashrāfiyān, Klara Zarmairovna 50
Asinius Pollio 204
Astarābādī 49
Atkinson, John E. 219
Augustina nővér 116, 121
Augustinus, Szent 18, 25, 26, 28, 29, 72
Augustus, császár 264
Auvry, Augustin 15
Avicenna, Ibn Szína 105, 157, 159, 160, 162, 164–170, 172, 174, 335
Ágoston, Szent lásd Augustinus, Szent
Bacon, Roger 101, 106
Balázs Mihály 12, 85
Balla Lóránt 246
Ballay Valér 5
Balogh Jolán 246
Barabás Kisanna 315
Baranyi Pál 308, 309
Barati András 7, 43, 332, 335
Bárkányi János 246
Barta János, ifj. 112, 119, 126
Bartalus István 141
Bárth M. János 290

- Bartoli, Cosimo 320, 321
Báthory István 252
Báthory Zsigmond 254
Batthyány Ádám 140
Batthyány Boldizsár 140
Batthyány József 112, 118, 119
Bäumer, Remigius 281
Bausani, Alessandro 186
Baynham, Elizabeth 197, 200, 201,
203–205, 208, 216–220, 222
Beaumont, Christophe de 14–16
Beier, Christine 62
Beke Margit 111
Bellafkih, Mostafa 171
Bellarmino, Robert, Szent 254
Benkő Loránd 229
Berente Anikó 284
Berényi Erzsébet 129
Bernád Rita 315
Bernárd Pál 182
Bernasconi, Marina 34
Berrár Jolán 235
Berve, Helmut 205, 210, 211
Best, Michael H. 106
Beythe István 140
Biro Hendre Doina 304
Bitskey István 12, 85, 256
Blochmann, Heinrich Ferdinand 49
Bodó Csanád 290
Bogár Judit 313, 315
Bokody Péter 309
Bonifác, VIII. 260, 261
Bonnaud, Jean-Baptiste 10, 17–19,
23–27
Borbone, Pier Giorgio 184, 185, 187,
188, 190
Boros István 4, 7, 61, 246, 303, 331,
332, 335
Bosman, Philip R. 212, 213
Bosworth, Albert Brain 200, 203, 210,
220
Bournoutian, George A. 49
Bölcs Róbert 102, 105
Bracciolini, Poggio 32, 34
Brandolini, Lippo Aurelio 143
Bray, Julia 192
Brenner, Martin 256
Bridges, Margaret 102
Brightman, Frank 106
Brisits Frigyes 28, 29
Brock, Sebastian P. 189, 190
Brodaeus, Iohannes Turonensis 143
Brunt, Peter Astbury 198
Bugmann, Kuno 108
Bunyitay Vince 76
Burgersdijk, Diederick W. P. 223
Burrows, John 163, 164
Busch, Johann 308
Busch, Joseph Paul 308
Busse, Heribert 44, 45–47, 53, 54
Butts, Aaron M. 190
Callu, M. Jean-Pierre 204
Carbonnier, Jean-Baptiste 14, 25, 90
Cardinali, Giacomo 184
Cardona, Giorgio Raimondo 318
Carney, Elizabeth 200
Carrillo, Alfonso 253, 254
Casagrande, Carla 101
Ceccherini, Irene 34
Cecilia, Szent 143, 145
Cervini, Marcello 184
Chalon de Launac, Geneviève
Françoise 15
Cheikho, Louis 192
Clemens Alexandrinus 212
Constantius, II. 223
Costadoni, Anselm 14
Coulet, Noël 103
Craciunt, Bogdan 79
Crisciani, Chiara 101
Czagány Zsuzsa 7, 69, 70, 75, 76, 79,
152, 332, 333, 335

- Csáky Krisztina 176
 Cséka György 71
 Cseresnyés Antal 304
 Csete István 246
- Daccache, Jimmy 184
 Damiani János 279
 Damján, Szent
 Dandamis 211, 213
 Dareios, III. 197, 220
 Dávid (Ószövetség) 250, 280
 Dāwudī, Ḥusayn 53, 56, 58
 De La Mare, Albinia C. 32, 34
 De Lavinde, Gabriele 323
 De Robertis, Teresa 34, 35
 den Hengst, Daniël 223
 Dénesi Katalin 89
 Dénesi Tamás 7, 29, 85, 331, 332, 335
 Déri Balázs 12, 95,
 Déri Eszter 313–315
 Dimnus 220
 Dindimus 211
 Diodóros 202, 203, 205, 219–221
 Diogenés, Sinópei 213
 Dionysos 218, 219
 Diós István 260
 Dobó Éva Katinka 246
 Dobszay László 81, 82, 139, 140, 141,
 151, 153, 154
 Domínguez, Joaquin 251
 Don Francisco Javier Bravo 253
 Dorothee fráter 16
 Dosezl Mária 113
 Doty, Kathleen 283, 284
 Dömötör Adrienne 286, 332, 333
 Döpp, Siegmар 197, 223, 224
 Dvornikovich Mihály 239
- Ebersperger, Birgit 34
 Edestrasser Agpit 273
 Eisermar, Falk 61
 Elizeus, Hermann 273
- Elsakaan, Nesma 192
 Epimenides 264
 Erdélyi Lajos 235
 Ernst, Ulrich 34, 191
 Érszegi Géza 29, 87, 88
 Erzsébet, Szent, Árpád-házi 111, 116,
 123, 143–146, 273
 Eszter (Ószövetség) 280
- F. Romhányi Beatrix 129
 Fábíán Laura 7, 11, 102–104, 332, 335
 Falvy Zoltán 141
 Farkas Imre 65
 Farmati Anna 311, 312
 Fauszta, Szent 273
 Fazā'eli, Ḥabib Allāh 186
 Fazakas Gergely Tamás 85
 Fehér Katalin 311
 Fejérdy Tamás 112
 Fejérpataky László 139, 140
 Felföldy László 76, 78
 Ferdinánd, I. 186
 Ferdinánd, II. 225, 255, 256–258, 362,
 264
 Fitz-James, François de 15
 Floor, Willem 45, 46
 Flüeler, Christoph 69
 Fontaine, Resianne 169
 Forgács Tamás 284, 290, 301
 Förster, Richard 102, 103
 Förster, W. 201
 Fredricksmeier, Ernst Adolph 219
 Frigyes Vilmos, II., porosz király 281
 Fromageot, Marie 15
 Frye, Richard Netton 157, 160
- Gábor Csilla 85, 246
 Gabriel, Ḥesno d-Kifo metropolitája
 190, 191
 Gallasy Magdolna 235
 Galuszka, Tomasz 260
 Gamper, Rudolf 236

- Gancarczyk, Pawel 76
 Garapon, Jean 26
 García, José Torres 252
 Garthwaite, Gene 51, 52, 56
 Gaullier-Bougassas, Catherine 102
 Gausz Ildikó 26
 Gedeon (Ószövetség) 279
 Geissendörfer, Dieter 205
 Gergely, XIII. 254, 261, 263
 Giamil, Samuel 190
 Gilányi Gabriella 7, 75, 139, 142, 332, 335
 Giovanni da Ravenna 103, 104
 Giusti, Andrea 32
 Giustiniano követ 332
 Goichon, Amélie-Marie 169
 Grafton, Anthony 157
 Gramlich, Richard 157
 Grignaschi, Mario 101, 106, 107
 Grisza Ágost 85, 86, 94
 Grund, Peter 283, 284–287, 289, 291, 301
 Gualtieri, Pietro Paulo 184
 Gūdarz Rashtiyānī 50
 Gugán Katalin 230, 286
 Guilmain, Jacques 186, 188
 Guinigi, Paolo de 35
 Gutas, Dimitri 157, 159, 160, 164–166, 170–172
 Gutenberg, Johann 7, 61–63, 65, 68, 329, 330, 331
 Guzik Mária Etel 116
- Györkös Attila 102
- Haader Lea 235, 284, 290
 Haehling, Raban von 223
 Halm, Carolus 108
 Hamilton, John R. 205, 212, 220
 Hammer-Purgstall, Joseph 192
 Hammond, Nicholas Geoffrey Lemprière 203
- Hámori Nagy Zsuzsanna 7, 9, 26, 332, 335
 Hamvas Endre 26
 Haraszti Szabó Péter 102
 Harb, Lara 192
 Hargitai Andrea 117
 Hargittay Emil 177
 Hartmut, Wulfram 220
 Harvey, Susan Ashbrook 189
 Hauke, Hermann 108
 Hausel Sándor 273
 Hayek II, Ignace Antoine 184
 Ḥāyik, Ignāṭijūs Anṭūn al-Ṭānī 184
 Heckel, Waldemar 200, 203, 210, 211, 220
 Heide, Martin 185
 Heinrichs, Johannes 223
 Héjjas Eszter 26
 Héphaistión 217, 220
 Héraklés 218, 219
 Hermann Elizeus 273
 Heullant-Donat, Isabelle 103
 Hieronymus Iád Jeromos, Szent
 Higgins, Dick 191–192
 Hillebrandt, Franz Anton 113
 Hillenbrand, Carole 192
 Hiltunen, Risto 284, 287, 291
 Hinz, Walter 46–48
 Hofmann, Heinz 202
 Holder, Alfred 105, 109
 Holl Béla 262
 Holofernes 281
 Hopp Lajos 12, 88, 94
 Horn Ildikó 252
 Hortobágyi Cirill 6
 Horváth József 314
 Horváth László 235
 Hourihane, Colum 309
 Huber, Marcella 131
 Hugo de Matiscone 107
 Hunter, David G. 189
 Hunyadi Csaba Zsolt 111

- Ignác, Loyolai Szent 312
 Illés, Pál Attila 260
 Illyés András 245
 Irenaeus, Szent 268
 Iskandar Bēg Turkamān 46
 Ismāʿīl, II. 46
 István, Szent 117, 183, 249, 250, 278
 István, V., örmény katolikosz 188
 Iucundus, Iohannes 143
 Iulianus császár 197
 Iulius Caesar 203
 Iulius Valerius 212, 223, 224
- Jacoby, Felix 203
 Jaklovszky Dénes 315
 Jakubovich Emil 102
 Jakus Lajos 85
 Jancsó Benedek 148
 Jankovics Marcell 111
 János, I. (Johannes Marchionem
 Montiferrati), montferrati örgróf
 105, 109
 János, Szent, apostol 62, 143, 146, 235
 Jánossy Gábor 316
 Jean Jouvenel des Ursins 107, 109
 Jeromos, Szent 61, 265
 Johannes Hispalensis 101
 Jonatán (Ószövetség) 279
 Jourdain, Bernard 15
 Jourdain, Chrysostôme 9, 10, 12–16,
 19–22, 25–27
 Jourdain, Stephanus 17
 József, II. 111, 112, 114–121, 123, 125,
 127, 128, 132, 133, 136, 138
 Judit (Ószövetség) 278, 280, 281
 Juhász László 10, 11, 29, 86, 87
 Justinus, Marcus Iunianus 202, 203,
 220, 221
- Kabīr, Amīr 46
 Kalanos 211
 Káldi György 175, 177, 245, 251, 314
- Káldi Márton 246, 247
 Kaló Krisztina 26
 Kanyurszky György 248
 Karcsú Antal Arzén 273, 274
 Karīmzāda-yi Tabrīzī, Muḥammad ʿAlī
 52
 Károly István 62, 65, 68
 Károly, II. (Sánta), nápolyi király 105
 Károly, II., Belső-Ausztria főhercege
 109, 255, 256
 Károly, III. 252
 Károly, VII. 107
 Károly Sándor 227–231, 234
 Károlyi Sándor 99, 178, 181
 Kastner Jenő 256, 257
 Katalin, Szent 143, 145, 150, 151, 153
 Kecskés Pál 265
 Keinz, Fridericus 108
 Kelemen Didák 7, 175–182, 333
 Kenéz Győző 29, 87–89
 Ker, Neil Ripley 104
 Kessel, Grigory 186
 Keszler Borbála 324
 Khor Vince 273
 Khubua, Makar 56
 Kileáb (Ószövetség) 280
 Kilián István 193
 Kim Katalin 75
 King, Daniel 189
 Kiraz, George A. 190
 Kiss Dániel 7, 85, 332, 335
 Kiss Gábor 76, 82
 Kiss Gergely 102
 Kiss Jenő 235, 288
 Kiss József 88, 89
 Kiss Margit 163, 171
 Klaniczay Gábor 285
 Klaniczay Tibor 262
 Klein, Johannes 254
 Klein, Richard 223, 224
 Kleitarchos 202–205, 221
 Kleitos 218, 220

- Klemm, Elisabeth 109
 Kleocharés 205, 210
 Knapp Éva 12, 306, 308, 316
 Know, Dilwyn 103
 Kocsis Zsuzsanna 290, 333
 Koháry István 178
 Koháry Judit 175
 Kolb, Aegidius 108
 Kollonich Lipót 24
 Koltai András 111, 120, 178
 Koncz Ibolya Katalin 285, 286
 Kondé Miklós 114, 119
 Kont Ignác 9, 10
 Kónya Franciska 306
 Kopcsányi Márton 245
 Korn, A. L. 192
 Korompay Klára 234, 288, 294
 Kósa László 257
 Kovács Eszter 234
 Kovács Ilona 9, 11, 12, 26, 27, 95
 Kovács Márk 6
 Kovacsóczy László 242
 Kováts József 8, 303–310, 312–316,
 334
 Kozicz János 178
 Kozma Mihály 193, 194
 Kozma, Szent 143, 146
 Köpeczi Béla 9, 11, 12, 95
 Körmendy Kinga 76, 78
 Kőszeghy Péter 178
 Krakkói Mátyás 108
 Krateros 217
 Kretats'i, Abraham 48, 49
 Krucsai János 175
 Kruppa Tamás 76
 Kytö, Merja 283, 284, 286, 287, 289

 Laczkó Krisztina 284
 Lakatos István 315
 Landgraf, Gustav 204
 Landovics István 245
 Lārūdī, Nūrallāh 50

 László, Szent 248, 308
 Lauchas Ferenc 239
 Lavenant, René 184
 Lázár István Dávid 251
 Lázár Katalin 76, 78
 Lechner, Gregor Martin 108
 Leitner József 273
 Lengyel Réka 26
 Leonnatos 218
 Lépes Bálint 175
 Leroy, Jules 184–186, 188
 Létay Miklós 129
 Levi Della Vida, Giorgio 184, 186
 Lipót, I. 239, 314
 Lipót, II. 281
 Lippay János 79
 Liptay István 246, 247
 Livius, Titus 264, 265
 Loránt István 89
 Lovas Borbála 102
 Lowry, Joseph E. 192
 Luffy Katalin 12, 85
 Lukács, Szent, evangélista 63, 235
 Lukács László 252
 Lukácsy Sándor 175

 M. Tótfalusi Kis Miklós 309
 Mabillon, Jean 14, 18
 Maczák Ibolya 7, 175, 182, 251, 308,
 333, 335
 Madas Edit 140
 Malschets Márton 273
 Manzalaoui, Mahmoud A. 101
 Marazzini, Claudio 322
 Marcinkowski, Ismail 47
 Mardini Mózes 183, 184, 186–189,
 192–194, 331
 Mária Magdolna 249
 Mária, Szűz 143, 144, 149, 151–153,
 261, 272, 274–281, 303, 305–310,
 313–316
 Marincola, John 200

- Márk, Szent, evangélista 180, 235
 Marosi Ernő 102, 103
 Máté, Szent, evangélista 235
 Martí Tibor 178
 Marty, Michel 26
 Marwī, Muḥammad Kāzim 48, 51
 Masius, Andreas 184, 190, 331
 Matz, Jean-Michel 103
 Mayer Sándor 273
 Mayer, Wolfgang 62
 McGinnis, John 157
 Meer, Fritz 46
 Megasthenés 205
 Meisami, Julie Scott 192
 Meister, Aloys 318, 321–324, 327
 Menedémos 217
 Merkelbach, Reinhold 199–201, 204,
 208
 Mészáros Andor 234
 Mészáros Kálmán 91
 Mészáros Tamás 158, 171
 Mészöly Gedeon 228
 Meyer, Guilielmus 108
 Mezey László 69, 70, 139
 Migazzi Kristóf 239
 Mihály, Szent, arkangyal 143, 146
 Miklós, Szent 143, 145
 Miławicki, Marek 260
 Mīnāsīyān, Li'ūn 52
 Minorsky, Vladimir 46, 48
 Minos 264
 Mīr Munshī Ḥusaynī 46
 Mīr Zeyn al-Din 'Eshq 192
 Mīrak Bēg Urdūbādī 46
 Mīrzā Mahdī Astarābādī 47, 47
 Mīrzā Mu'min Abīwardī 49
 Mīrzā Muḥammad Ibrāhīm b. Zayn
 al-'Ābidīn Naṣīrī 49
 Mīrzā Muḥammad Ṭāhir Waḥīd
 Qazwīnī 49
 Mīrzā Rafī'ā 47-49
 Mīrzā Samī'ā 47-49, 53
 Mittarelli, Giovanni Benedetto 14
 Moesch Lukács 193
 Molnár Gergely 12, 85
 Molsdorf, Wilhelm 278
 Monok István 140
 Montepulciano, Giovanni Ricci 321
 Moore, Kenneth R. 223, 224
 Morgan, Augustus de 163
 Mosteller, Frederick 163
 Mózes (Ószövetség) 279, 280
 Mudarrisī-Ṭabāṭabā'ī, Ḥusayn 56
 Mufakhkham, Muḥsin 55, 56, 58
 Munding Márta 7, 197, 332, 336
 Musævi, T. M. 56
 Müller, Andreas 184
 Müller, Darius 185
 Müller, Sabine 220
 Nabal (Ószövetség) 280
 Nádasdy Pál 65
 Nādir Mīrzā Qājār 54, 56, 57,
 Nādir Shāh 7, 43–45, 48–55, 58, 59
 Nādirī, Makātīb-I 48, 49, 57
 Nādirī, Jahāngushā-yi 49
 Naff, Thomas 43
 Nagy Lajos, király 102, 103
 Nagy Sándor, uralkodó 101, 105, 106
 Naṣīrī, 'Alī Naqī 46-48
 Nawotka, Krzysztof 200, 202–204,
 208, 213
 Nazar 'Alī Khān
 Neander, Michael 143
 Nebukadnezar 281
 Nell, Maria Theresia 116
 Németh Miklós 284, 287, 290, 294,
 301
 Nestle, Eberhard 186
 Niccoli, Niccolò 34
 Nievergelt, Andreas 34
 Novák Attila 286
 Novati, Francesco 32

- Nyíri Antal 227, 231, 235
- O'Neill, Charles 251
- O'Connor, Mary Catharine 108
- Ocskay György 175, 176
- Onésikritos 203, 211, 213
- Onians, John 34
- Oppenraay, Aafke van 169
- Owen, Roger 43
- Őry Miklós 256
- P. Kocsis Réka 8, 227, 235, 333, 336
- Pál, III., pápa 187, 188
- Pál, V., pápa 191
- Pál, Szent, apostol 180, 181
- Pállfy Károly 126
- Papahagi, Adrian 79
- Papazian, Akop Davidovich 45
- Papp Flórián 273
- Pásztor Lajos 263
- Pázmány Péter 61, 63, 68, 175–178, 180–182, 245, 247–251, 257, 304, 306
- Pédech, Paul 202
- Peikola, Matti 291
- Pellitteri, Antonio 192
- Peltonen, Jaakkojuhani 224
- Pen, Macarius 14
- Pepin, Guillelmus 247
- Péter, Szent, apostol 180, 181, 258, 261, 268, 269, 272
- Petri András 148
- Petrucci, Armando 32
- Petrus Canisius 262
- Petrus Damascenus 184
- Pfister, Friedrich 199–201, 204
- Philippus Tripolitanus 101, 107
- Philótas 220
- Phoebus 260, 271
- Piemontese, Angelo Michele 186
- Platón 265
- Plessel, Leopold 273
- Plutarkhos 265
- Pócs Éva 285
- Pogány Frigyes 112, 113
- Pokorny Emánuel 111–117, 119
- Pole, Reginald 184
- Pompeius Trogus 203, 264
- Ponori Thewrewk Emil 86
- Póros 205, 206, 208–210, 214, 216, 217
- Powers, Nathan 212, 213
- Prandi, Luisa 219
- Preisendanz, Karl 104, 105
- Pridik, Eugen 201
- Procopius, Szent 77
- Pryds, Darleen N. 104
- Pseudo-Kallisthenés 203, 206, 208, 223, 224
- Pusztai Ferenc 235, 288
- Puturidze, Vladimir Sardionovich 55
- Pythagoras 264
- Qāḍī 'Abd al-Ġabbār 172
- Qā'im-Maqāmī, Jahāngir 44
- Quddūsī, Muḥammad Ḥusayn 57
- R. Várkonyi Ágnes 85, 87–89
- Radó Polikárp 139, 141, 279
- Raes, Alphonse 185
- Raḥīmlū, Yūsuf 46
- Rákóczi Ferenc, II. 7, 9–14, 19, 24–27, 29, 85–100, 332
- Rákos B. Rajmund 178, 179
- Ramdani, Mohamed 171
- Redhouse, James A. 192
- Reed, Marcia 63
- Reisch Elek 5
- Reisman, David 157–159, 161–164, 172
- Reusnerus, Nicolaus 143
- Révész Imre 10, 86, 87
- Rhóxané 205, 216, 220
- Richter, Daniel S. 211

- Riera, Rafael
 Rieti, Mariano Vittoria da 254
 Riyāhī, Muḥammad 48
 Roisman, Joseph 197
 Romano, Domenico 197, 202, 204, 210, 214, 216, 218–221, 223
 Rómer Flóris 76, 77
 Rosenmeyer, Patricia A. 208, 209
 Rosenthal, Bernard 284
 Röhrborn, Klaus 46–48
 Ruggini, Lellia Cracco 197, 198–202, 204, 206, 219, 222, 223
 Ryan, William F. 101
- Sacy, Lemaître de 29
 Šāhīn Ghiray 192, 193
 Sajó Géza 72
 Salutati, Coluccio 7, 31–35, 37, 333
 Sambos 205
 Sarbak Gábor 69
 Scaligero, Giulio Cesare 143
 Scheffczyk, Leo 281
 Schell Károly 116, 126, 127
 Schell, Karl Laktanz Joseph Freiherr
 lásd Shell Károly
 Schellenberg, Christophorus 143
 Scherberich, Klaus 223
 Schmidt, Hans 257
 Schmitt, Charles B. 101, 103
 Schwartz, Edward 197, 203
 Sciortino, Maria Grazia 192
 Sebtī, Meryem 159
 Seitz, Wolfgang 308
 Shaʿbānī, Riẓā 43, 49
 Shāh Qājār, Muḥammad 52
 Shahbazi, Shapur 52
 Shahristānī, Ḥasan 56
 Siber, Adam 143
 Sicari, Daniele 192
 Sigismund, Marcus 185
 Sigonius, Carolus 143
 Simsār, Muḥammad Ḥasan 50
- Sinkovics Balázs 284, 290, 301
 Skerlak Zahár 273
 Soltész Erzsébet 72
 Soltész Zoltánné 65
 Spitamenés 204, 216
 Stanihurstus, Guilielmus 175
 Starkey, Paul 192
 Stephanus, Henricus 143
 Stobäus, Georg 256
 Stockinger Mátyás 246
 Stoll Béla 148, 303
 Stoneman, Richard 197, 198, 202, 204, 205, 208, 212, 214, 220, 222, 223
 Strabón 211, 213, 220, 221
 Strozzi, Pietro 190, 191
 Stuhlmann, Patricius V. 28, 29
 Sugár István 287
 Sulaymān, I. 45, 46
 Sultān al-Qurrāʿī, Jaʿfar 50, 57
 Swynford Lambton, Ann Katharine 43
 Sylvester János 235, 236
- Sz. Kristóf Ildikó 285
 Szabó Ferenc 256
 Szabó Flóris 5
 Szabó Károly 65
 Szabó Márk 5
 Szafavida Sulaymān 45
 Szafavida Sultān Ḥusayn 55
 Szalay Anna 117, 125
 Szalc, Aleksandra 212–214
 Szántó (Arator) István 8, 251–255, 257, 258, 260–264, 270, 333,
 Száraz Orsolya 12, 85
 Szávai Nándor 95
 Szebelédi Zsolt 26
 Szelestei N. László 8, 182, 245–247, 315, 336
 Szelim, III., török szultán 281
 Szemenyei János 193
 Szendrei Janka 70, 75, 78, 81, 82, 139, 141, 146, 148, 151–154

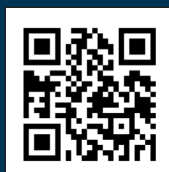
- Szentgyörgyi Rudolf 301
 Szentpéteri Sámuel 193
 Szepes Erika 94
 Szepessy Ignác 304
 Szigeti Kilián 75
 Szilágyi Csaba 8, 251, 252, 257, 260,
 333, 334, 336
 Szilas László 253
 Szily Kálmán 234, 235
 Szittyay Dénes 251–253, 262
 Szoliva Gábrriel 75
 Szopori Nagy Imre 140, 141
- Ṭahmāsb, I. 46
 Ṭahmāsb, II. 43
 Ṭahmūras Khān 55
 Takács Imre 29, 88, 89
 Takács László 7, 85, 92, 93, 246, 303,
 332, 336
 Tallherr József 113
 Tanskanen, Shana-Kaisa 284
 Tantarli, Giuliano 34, 35
 Tarn, William Woodthorpe 203
 Tarnóczy István 306
 Tátraí Szilárd 284
 Tawahḥudī, Kalīmallāh 54
 Telegdi Miklós 245
 Thomas, Georgius 108
 Thomas, Peter Hermann 197, 199–202,
 209, 210
 Tilliette, Jean-Yves 102
 Timagenés 203, 204
 Titus Livius 265
 Tolcsvai Nagy Gábor 320
 Toldy Ferenc 228
 Toorawa, Shawkat M. 192
 Tóth Anna 117, 125, 126
 Tóth Ferenc 19, 26, 27, 85
 Tóth István György 286
 Tóth K. János 279
 Tóth Melinda 103
 Toxites, Michael 143
- Török Gábor 283, 287, 288
 Tremp, Ernst 34
 Trogus Pompeius 203, 264
 Trumpf, Jürgen 199
 Turcsik György 261
 Tüskés Anna 26
 Tüskés Gábor 7, 9, 12, 26, 85, 95, 306,
 316, 332, 336
- Uguccione de Abbazia 322
 Uhrin Dorottya 102
 ‘Umar Ḥajjām 160
 Urdübādī, Mīrak Bēg 46
- Van Gelder, Gerard Jan Henk 192
 Van Rompay, Lucas 190
 Van Waarden, Joop A. 223
 Varga Lajos 1, 8, 273, 331, 336
 Varga Livia 103
 Varga Mónika 8, 282, 286, 295, 334,
 336
 Varjú Elemér 304
 Vas István 94, 95
 Vásárhelyi Gergely 262
 Vass Csongor 8, 303, 304, 306, 309,
 312, 334, 336
 Vass Péter 256
 Vecchio, Silvana 101
 Velladics Márta 112, 113
 Veselovská, Eva 79, 82
 Victricius, Szent 18
 Vizkelety András 95
 Vizkeletyné Ecsedy Judit 65
 Vlhová-Wörner, Hana 77
 Volf György 228
 Volkmann, Didericus 200–202
- W. Somogyi Judit 8, 317, 321, 331, 336
 Wachsmuth, Curtius (Kurt) 201
 Wagner, Bettina 63
 Wägner, Nepomucena 131
 Wagner, Otto 197, 199–204

- Walker, Terry 283, 284, 286, 287, 289
 Wallace, David 163,
 Wehli Tünde 103
 Wesselius, Jan Wim 184
 White, Eric 61, 63
 White, James 192
 Wicki, Josef 254
 Widitsch, Anna 117, 125
 Wilkinson, Robert John 184
 Will, Wolfgang 223
 Williams, Steven J. 101, 103
 Wittelsbach Mária 256
 Wright, William 183, 186, 188
 Wurms, Friedrich 102–104, 109
 Würth Ferenc 239
 Yardley, John C. 220
 Zágorhidi Czigány, Balázs 260
 Záh, Helmut 62
 Zalán Menyhért 139
 Zambrini, Andrea 200, 202, 203
 Zamponi, Stefano 34, 35
 Zátonyi Sándor 65
 Zeus 260
 Zeyn al-Din ‘Eshq, Mir 192
 Zichy Miklós 129
 Zolnai Béla 10, 11, 19, 94, 95
 Zuwiyya, Z. David 197

SZERZŐK

Aradi Csenge Eszter · Armando Nuzzo · Barati András
Boros István · Czagány Zsuzsa · Dénesi Tamás · Fábíán Laura
G. Molnár Péter · Gilányi Gabriella · Hámori Nagy Zsuzsanna
Kiss Dániel · Lánczky István · Maczák Ibolya
Mércz András · Munding Márta · P. Kocsis Réka
Schäffer György · Szelestei N. László · Szilágyi Csaba
Takács László · Tüskés Gábor · Varga Lajos
Varga Mónika · Vass Csongor · W. Somogyi Judit

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

www.szitkonyvek.hu

Ára: 4000 Ft

9 789632 778617